

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

AZ EMLÉKEZET
KONSTRUKCIÓI
KONSTRUKCIÓI
AZ EMLÉKEZET

Teleki László
Alapítvány

AZ EMLÉKEZET KONSTRUKCIÓI

Az emlékezet konstrukciói

**Példák a 19–20. századi magyar
és közép-európai történelemből**

**Teleki László Alapítvány
Budapest
2006**

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában

A közölt dolgozatok a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjának 2005. szeptember 22–23-án
tartott „Az emlékezet konstrukciói” című konferenciáján elhangzott
előadások alapján készültek.

Szerkesztette:
CZOCH GÁBOR
FEDINEC CSILLA

© Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja

ISBN 963 7081 12 7

Tartalomjegyzék

ELMÉLET, HISTORIOGRÁFIA, FOGALMAK

- K. Horváth Zsolt*: Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés? 9
- Kovács Éva*: A bárány, a bálna és a baba.
A társadalmi emlékezet fatal errorjai 19
- Romsics Gergely*: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002) 35
- Erdősi Péter*: Barokk és neobarokk.
Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon 53
- Kántor Zoltán*: Nacionalizmus. Izmus? 87

AZ EMLÉKEZET SZÍNTEREI: POLITIKA, KULTÚRA, TUDOMÁNY

- Lajtai L. László*: Nemzeti történelem és oktatási breviárium találkozása. Az iskolai történelemtankönyvek mint emlékezeti helyek a reformkori magyarországi iskolákban 101
- Czoch Gábor*: A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében 111
- Albert Réka*: Egy életre kelt nemzeti sztereotípiák emlékezete 123
- Viczián Zsófia*: „Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból 141
- Filep Tamás Gusztáv*: A király meg a vezér.
Legitimisták a jogfolytonosságról 165

TEREK AZ EMLÉKEZETBEN

- Ablonczy Balázs*: „A Klopacska hív”. Emlékezésformák Selmecebányára a két világháború között 183
- Hámori Péter*: Határváltás és emlékezet szatmári és máramarosi interjúk alapján (Észak-Erdély 1940–1944-ben) 209
- Hermann Gusztáv Mihály*: A csíki krónika és a székely „virtuális múlt” 219
- Bárdi Nándor*: A múlt, mint tapasztalat.
A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944 237
- Lagzi Gábor*: A lengyel Keleti Végek – egy mítosz nyomában 293

Az elmélet és a történelem
fogalmak és fogalmak
A. 1. 1. 1.

ELMÉLET, HISTORIOGRÁFIA, FOGALMAK

Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés?

K. Horváth Zsolt

1966-ban Hayden White a *History and Theory* hasábjain közzétett egy esszét *A történelem terhe* címmel. Ebben az írásban ez az ismeretlen santa cruzi irodalmár amellel tört lándzsát, hogy a történelmi diszciplína, amennyiben nem tudja a kor elvárásaihoz igazítani mondandóját, előregedik, elveszti érdekességét a nagyobb értelmiségi közönség előtt.¹ Írása javarészt provokatív szellemű volt, de Hedda Gabler, Meursault és még egy sereg szépprózai példa segítségével arra a tényre mutatott rá: a strukturalizmus korának értelmiségije – melynek talán Sartre *Undorának* főhőse, Antoine Roquentin szaktörténész lehetne az ideáltípusa maga – sem érdeklődik a 19. századi koncepciók szerint íródtörténelem fogalma iránt. Ahogy ugyanebben az időszakban Jean-Luc Godard-t, François Truffaut-t és társait nem érdekelte a „papa mozija”, éppúgy közönyt mutatott e „tudni nem érdemes dolgok tudománya” iránt a kor fiatal, ideáltipikusan baloldali, tehát szemét a jövőre szegező intellektüelje. Talán nem is kifejező a „nem érdekelte” megfogalmazás, több volt ez érdektelenségnél; egyszerűen *megvetette* a múltat, de legfőképpen azt a nyelvet, amelyen a múlt a történész által megszólalt.

Még mindig 1966-ban, Pierre Nora *A „történelem terhe” az Egyesült Államokban* címmel hosszú elemzést tett közzé egykori mestere, Pierre Renouvin tiszteletére sajtó alá rendezett kötetben. Az úttörő szellemű historiográfiai elemzésben a Gallimard kiadó ismeretlen szerkesztője azt a kérdést feszegette, hogyan alakult ki és formálódott a historiográfiai tudat a 19. század folyamán az Egyesült Államokban, egy olyan országban, ahol – legalábbis a klasszikus modernitásban megszülető európai történelem-fogalomhoz képest – nem létezett a történelem, mert nem volt múlt.² Persze ettől, mondja Nora, nagyon is volt történelem és historiográfiai tudat, dacára annak, hogy tényleg nem volt múlt a szó 'eredet' értelmében. Indító tézise szerint alapvető különbség áll fenn azon nemzetek között, amelyek emlékeznek kezdeteikre és azok között, amelyek nem. E tény az utóbbi esetben a megosztottságot, míg az előbbi esetben az összetartozást erősíti. Míg szinte valamennyi európai kultúrában, nemzetfelfogásban, önmeghatározásban a kezdetek, vagyis az 'eredet' fogalma jelenti a kohéziót teremtő bű-

vös szót, addig az Egyesült Államok történetében a 'fejlődés' eszméje foglal el ily kitüntetett helyet a társadalmi képzetben. A tulajdonjogra, a gazdasági individualizmusra és a versenybe vetett hiten alapuló amerikai politikai tradíciót szem előtt tartva azonban már elfogadható az – az első látásra meghökkenítő – megállapítás, hogy az amerikai történelem tengelyében nem a múlt, hanem a jövő áll. „Egy nemzet – írja Pierre Nora –, melynek a történelem csupán az emberi létfeltételek fokozatos javulásának megörökítése, sorsa nem lehet más, mint hogy örökké a jövőben éljen; a szemünkben negatív ítéletet mond saját múltja felett, merthogy annak mindig alacsonyabb rendűnek kell lennie a jelennél. Amennyiben a múlt mindösszesen annak a jövőnek a bábája, melynek reményein ma osztozunk, mi értelme is lenne foglalkozni vele?”³ Az európai történelmi időt megszakított folytonosságként érti, melynek kezdete az idők homályába vész, míg az amerikai történelem-felfogás időkezelése szerinte egyirányú és folytonos. Ez utóbbi is „ismeri a lassulást és a gyorsulást, ám ismeretlen számára a születés vagy az újjászületés, a nagyság és a dekadencia. A birodalmak és dinasztiák egymásra következése, a rendszerek és köztársaságok beszámozása idegen számára; Amerika soha sem kezdődik újra. Még maga a fejlődés fogalma is valószínűleg másodlagos az idő megkerülhetetlen és teljes kontinuitásának mélyebb eszméjéhez képest, mely egy és oszthatatlan mint az államszövetség.”⁴

S noha az itt röviden vázolt, 19. századi felfogáshoz képest az 1920-as években az új-angliai elit megteremti a dekadencia eszméjét, mely implikálja az egykor volt aranykor, de legalábbis nagyság érzését, Nora szerint a mai amerikai történelem-felfogás alapvetően három ambivalens emlékezet-re épül: az idő linearitására, a bevándorlók emlékezetére és a történelem normativitására. „A nagy korszakok nem a történelem tárgyai, hanem szimbólumok, melynek megjelenítése reaktiválja az erényeket. A nagy korszakok nem az igazság felségterületéhez tartoznak, melyen a megismerés rendje uralkodik; nem a történelem termékei, hanem fogyasztási eszközök: megkóstolják, megízlelik és [csendben] megemésztik őket. A polgárháború, a rabszolgaság, történelmük legfájdalmasabb pillanatai pedig románcá váltak. A mozi által felfestett nagy történelmi panorámák a modern technikának és a színes filmnek köszönhetően csak anyagivá teszi a múlt képzetét, melynek – a többség számára – ismeretlen jeleneteit mohón a magukévá teszik.”⁵

Úgy hiszem, hogy az európai történelem-felfogás iránt érdeklődő amerikai irodalmár és az amerikai historizmus eszméjét vizsgáló francia történész egyidőben, szinte azonos címmel, bár egymástól teljesen független reflexiója önmagában is szimptomatikus. Ebben az írásban a múlt kimunkálá-

sát – nevezzük azt történelemnek vagy emlékezetnek – egy sajátos, egy adott térben és időben létrejövő (tehát nem véletlenül kialakuló) *kulturális rendszernek* tekintem: ahogyan egy társadalom, akár a történész személyén, akár az emlékezet megőrzésének intézményein (múzeum, levéltár, emlékmű, műemlék, stb.) keresztül kiválasztja, megmunkálja és megjeleníti a múltat, illetve annak valamely darabját, mozzanatát, az a tudományos feldolgozás tényén túl, árulkodik a mindenkori jelen historiográfiai tudatáról és társadalmi képzetrendszeréről. Ebben az értelemben, amit White és Nora mondanak, adekvát diagnózisát nyújtja a 20. század második fele krízisének. Kérdéssé lett az, ami addig evidencia volt: a történeti tudat, általánosságban a múltnak a jelenben való szerepe, célja. Problematikussá vált a történelem státusza, Braudel szavával: társadalmi funkciója. Kibilleni látszott az a bizonyosság, hogy a történelem a történészek „laboratóriumában” készülő érdekmentes tevékenység, mely tértől és időtől független. De legfőképpen megszűnt annak evidenciája, hogy a történelem mint kognitív eszköz a múlt megjelenítésének *egyetlen* lehetséges módja. Innen datálódik tehát a történetírás története (*l’histoire de l’histoire*), mely azokat a kulturális feltételeket, intellektuális beállítódásokat vizsgálja, mely a kutatás – a kortársak számára – nem (feltétlenül) érzékelhető körülményeit jelentik. A historiográfiai gondolkodás kritikája nem a történeti kutatás módszertani, technikai föltételeit, körülményeit célozza, hanem azt a láthatatlan mozzanatot, hogy miért *éppen azt a témát* kutatja a történész – és mondjuk nem egy másikat. Másképpen fogalmazva: mi a jelen implicit érdeke a megismerésben? A fentebb előszámlált kérdések feltevésében persze igen sokat jelentett a strukturalizmus és posztstrukturalizmus intellektuális, tudományos közege. Claude Lévi-Strauss strukturális antropológiája, de különösen a *La pensée sauvage* elindított egy akkor még igen újszerű és kívánatos kulturális relativizmust,⁶ melynek a historiográfiai gondolkodás és a relatív időtápasztalat kimunkálásának szempontjából egyik fontos állomása volt Eric R. Wolf könyve, a már címében is igen provokatív, *Európa és a történelem nélküli népek* című, első ízben 1982-ben megjelent munka. Az antropológiába a történeti perspektíva be-, illetve visszavezetését sürgető antropológus, aki a különböző kultúrák közötti gazdasági, kulturális összefüggésrendszereket teszi elemzése módszertani keretévé, úgy véli: a történelem *nem kizárólagosan* a Nyugathoz tartozó gondolkodási rendszer. „Az iskolában és azon kívül – írja Wolf – arra tanítottak bennünket, hogy van egy Nyugatnak nevezett entitás, és ezt a Nyugatot olyan társadalomként és civilizációként foghatjuk fel, amely független a többi társadalomtól és civilizációtól”.⁷ A szerző elsősorban egyfajta naiv genealógia érvényesítésétől óv, mely nem lenne több, mint egy a sikerekre és az erényre épülő fejlődésívű morális mese. „Ez

a mítoszgyártó séma – folytatja Wolf – sehol sem annyira nyilvánvaló, mint az Egyesült Államok történetének tankönyvi ábrázolásaiban.”⁸ Jóllehet a kitűnő antropológus interdiszciplináris, a történeti és az interkulturális elemeket ötvöző programja kétségkívül szimpatikus, mégis úgy vélem, hogy elvéti azokat a finom, a modernitásban meglévő politikai, kulturális diszpozíciók hatásaként megszülető beállítódásokat, melyek – főként Reinhart Koselleck kutatásai óta tudjuk – mégiscsak létrehozta egy sajátos (ebben a formában másutt ki nem alakult) kulturális öntudat-rendszert a múltból, melyet történelemnek nevezünk.⁹ Ezek az elemek, úgy vélem, mind fontosak annak a belátásnak a megtételéhez: hogyan is alakult ki a 18. és 19. század fordulóján a „történelem” modern, európai fogalma.¹⁰

A múlt jelenben való szerepe, helye persze komplex problémarendszer. Ebben, különösen Európában igen nagy szerepet játszik a 20. század két háborúja, addig soha nem látott méretű pusztítása. Míg az első világháború sokkja, melyet a haditechnikai eszközök a 19. század második felében lejátszódott gyors fejlődése az erőszakos emberhalál mindennapi, jelenvaló tapasztalatát nyújtotta a „lövészárkok népének”, addig a második világháború totális háborúja a civil lakosságra kiterjedő, tervezett, magas technológiával végrehajtott emberirtása – főként a judeocídium, de nyomában a roma holocaust is – olyan komplex, negatív élményt, traumát jelentett Európa lakosságának, mely a róla való beszédnek még a lehetőség-feltételeit is évtizedekre elnémította. Tony Judt *bon mot*-ját citálva azt mondhatjuk, hogy 1945 után a múlt, nevezetesen a háború, nem csak Közép-Kelet-Európában, az államszocialista tapasztalattal birkózó népek számára volt távoli, idegen vidék, de Franciaország és a „nulladik évvel” szimbolikusan újjáalapított Németország lakosságának is.¹¹

A magát a felvilágosodás örökösének tudó, gondoló modernitás Európájának tehát radikálisan felül kellett vizsgálnia, hogy jó-e az neki, ha mindenki a „maga értelmére” támaszkodik. Munkaszolgálatos és hadifogoly tapasztalataira visszautalva Örkény István olyképpen fogalmazott egy Eörsi Istvánnak írt levelében, hogy „(n)émi meghökkenéssel olvastam [...], hogy az ész elnyomja benned az ösztönöket. Kérlek, ezen ne nagyon változtass. Már megéltem, amikor az ész nem nyomta el az ösztönöket. Nem volt kellemes időszak.”¹² Úgy tűnik tehát, mintha a Norbert Elias-i értelemben vett erőszak a mindennapi életben való visszaszorulása, hely-változtatása, minőségi átalakulása, ugyanakkor háború formájában (egyre inkább a nyugati civilizáción kívüli) újra felbukkanó, egyre növekvő hatékonysága, illetve az általa okozott pusztítás mértéke, hatékonysága és érzelmi, fizikai sokkhatása jelentősen befolyásolja az emlékezet politikai ökonómiaját. Azt állítom tehát, hogy az emlékezet története az erőszak ellentörténete is egyben. Ahogyan

amerikai elit-kommandósok kötelékében az elesett bajtársak összeszedésének kötelezettségére utaló jelszó, a „no one gets left behind” az individualizmus, az emberi test és a méltó emlékezet morális imperatívuszában gyökerezik, úgy terjed ki a nyugati civilizációban egyre inkább az emlékezés kötelessége minden egyes emberre, minden egyes áldozatra. A háború mint szervezett, legális, fizikai erőszak és a kulturális emlékezet ilyesfajta újabb determinisztikus összekapcsolódására Magyarországon Tamás Gáspár Miklós egyik esszéje hívta föl a figyelmet. A második iraki háború globális, kulturális (és nem gazdasági!) következményeit firtató írása – Nancy Fraser nyomán – arra mutat rá, hogy a szociáldemokrácia a hetvenes–nyolcvanas években bekövetkezett halálával az újraelosztás (*redistribution*) politikáját az elismerés politikája (*recognition*) váltotta fel. „A baloldalon [...] – írja Tamás – az egyenlőség és az osztó igazságosság szociális és demokratikus gondolatait fölvtették az egyéni méltóság, a kölcsönös elismerés és tolerancia, s csoportos szokásrendszerek és hagyományok összemérhetetlen liberális, pluralista és olykor relativista eszméi. [...] Akárhogy is, az uralkodó »paradigma« ma nem annyira a társadalmi szerkezet, a jövedelmi viszonyok, a hatalom eloszlása, a közjavak hozzáférhetősége stb. [...], hanem az *identitás és a kultúra, az emlékezet és a test*. [...] A társadalmi rendszer, a közjogi berendezkedés, a termelési mód, az alkotmányos rend: ma egytől egyig a »kultúra« és az »identitás« terminusaiban értelmeződik, amely akkor is konzervatív diadal, ha a baloldal válságából származik. [...] Az »emlékezet« különösen csalóka történetpolitikai fogalom. Sürgetnek bennünket, hogy emlékezzünk születésünk előtti és tapasztalati körünkön kívüli történésekre. Mivel az »emlékezet« által fölelevenített és jelenvalóvá tett tények és összefüggések nem [...] örökölhetők, ezért a történelmet *tanuljuk*, nem pedig »emlékezzünk« rá.”¹³ Az emlékezet folytonos hangsúlyozása tehát úgy tesz, mintha közvetlen közünk lenne ahhoz is, amihez valójában nincs indirekt személyes hozzáférésünk. „A történelem »emlékezetté« változtatása (ld. pl. US Holocaust Memorial [és nem „Historical”] Museum!) a múltat az áhítat (pietas) és ünnepélyesség, a tisztelet és a gyász övezetébe vonja.”¹⁴

François Hartog, francia történész, egy átfogó recenzió-tanulmányában megkísérelte feltérképezni, hogy a modernitás Európájának kultúrájában hogyan viszonyult egymáshoz a *történelem* mint a múltról szóló tudományos tudás és az *emlékezet* mint kollektív társadalmi képzetrendszer. Hartog, a francia kontextusban Norához hasonlóan egyébként, három szimbolikus dátumot jelöl meg e nemlineáris, sőt kifejezetten oszcilláló viszonyrendszer kereteiként. Az első időpont 1880, a porosz–francia háború okozta sokkból való kilábalás egyik fontos állomása, a 19. századi értelemben vett nemzeti identitás-konstrukció megalapításának időpontja. A má-

sodik 1914, a 19. századi historizmus első direkt kritikája Walter Benjamin és Charles Péguy részéről: a történelem szenvtelen felirat-jellegével állítják szembe a visszaemlékezés interiorizált, bensővé tett folyamatát. Míg Benjaminnek Proust időregénye, *Az eltűnt idő nyomában* jelentette a kritika alapját, a hivatkozási pontot, addig Péguy esetében a Dreyfus-ügy morális vetületei tették lehetetlenné a historizmus elfogadását, s emiatt érvelt az emlékezet mindent magában foglaló, vertikális mivolta mellett, a történelem egyszerűsítő longitudinalitásával, szükségszerű felületességével szemben. A harmadik, számunkra legismerősebbnek tetsző dátum pedig 1980, amikor – mint szinte minden e témában megnyilvánuló kutató megjegyzi – szinte járványként tűnik föl az emlékezés és az emlékezet.¹⁵ Ha végigtekintünk a téma kutatástörténetén, abban a némileg meglepő tapasztalatban lesz részünk, hogy maguk a kutatók olyan szavakkal illetik e jelenséget, mint a fentebb említett „járvány” (Assmann), „szökőár” (Nora), „tútelítettség” (Robin) vagy egyre gyakrabban a „kötelesség” (Nora, Kattan), „abúzus” (Todorov) sőt „teher” (Ricœur, Revel, Gaudard) fogalommal jelölik.¹⁶ Ezek a megítélésem szerint gyakran odavetett, betegséget, rendellenességet vagy természeti csapást konnotáló minősítések tükrében úgy tetszik: maguk a kutatók idegenkednek leginkább e társadalmi folyamat parttalan, kritikátlan elterjedésétől. Úgy tűnik, hogy Theodor W. Adorno jóslata finoman szólva ezúttal sem vált; egy 1960-as előadásában úgy vélte, hogy „(a)z emlékezet nélküli emberiség rémképe [...] nem pusztá hanyatlási termék [...], hanem szükségszerűen összefügg a haladás polgári elvével. Közgazdászok és szociológusok, mint Werner Sombart vagy Max Weber, a tradicionalizmus elvét a feudális társadalmi formákhoz, a racionalitását pedig a polgári formákhoz rendelték. Ez azonban nem kevesebbet jelent, mint hogy az emlékeket, az emlékezést, az időt maga a polgári társadalom számolja föl mint afféle irracionális maradványt.”¹⁷ Ha végigtekintünk a nyugati civilizáció utóbbi két és fél, három évtizedén, akkor nemhogy a kollektív emlékezet formáinak hanyatlásával, visszaszorulásával találkozunk, de a memória mindent átható, a mindennapi életet is átszövő intenzív, egyre inkább mediatisált jelenlétét tapasztaljuk. A történelem – a költővel szólva – „kettős terhétől” két évtized alatt eljutottunk az emlékezet terhéig: míg White-nál a teher a kihívás, az intellektuális megújulás értelmében jelent meg, addig Noránál az identitásképzés morális feladatát jelentette. Nem vitás, hogy az emlékezet formáinak újbóli, hangsúlyos jelentkezése idején az 1970–1980-as évek fordulóján, a kutatók jelentős része kognitív megújulást, szellemi felfrissülést várt, ám az 1990-es évek közepén e várokozás inkább csalódásba fordult. A Pierre Nora által kezdeményezett és vezetett *Les lieux de mémoire* című, Franciaország múltjának szimbolikus to-

mó normákhoz képest, melyek uralják intellektuális, nemzeti, politikai és mindenekelőtt nemzetközi életünket.”²¹

Siegfried Mattl bécsi kultúra- és médiatörténész – az áldozatok parttalan kultúráját kritika alá véve²² – azt állítja, hogy a történeti diszciplína az utóbbi harminc évben olyan radikálisan vette revízió alá saját ismeretelméleti alapjait, hogy közben részben fel is számolta, de legalábbis súlyos válságba sodorta „klasszikus” önmagát.²³ E belső átalakulást azonban jelentősen „segítette” egy új mediális környezet, melyben „az elektronikus médiumokat, nevezetesen az új archiválórendszereket, mint amilyen a videó és a digitális tárlók, egyenértékű írásnak tekintik az írással és a levéltárral.” Az „új média” korszakában az értelemadás és a jelentésképzés más, a hagyományos attribúciónál jóval radikálisabb formái nyertek teret: a magyarázat és a megértés klasszikus oppozícióját egyre inkább felváltja a performansz, a szituálás.²⁴ Gregory Ulmer a „misztória” (*mystory*) nevet adta a múlt e vállaltan szubjektív, interaktív formájának mely a mi ismeretelméleti kritériumaink szerint nem felel meg a tudományos értelemképzés elvárásainak, inkább az emlékezetkultúra, az új muzealizáció egyes formáihoz kapcsolható.²⁵

A lehetőségből kötelesség, a megismerésből elismerés? Ez lenne a probléma, mellyel a kritikai gondolkodásra és a kutatási rendszerességre épülő tudomány fogalmának meg kellene küzdenie. Problémáról azonban csak akkor beszélhetünk, ha létezik megoldás, küzdelemről pedig akkor, ha azonos súlycsoportban, azonos pályán mérkőznek meg egymással a felek. Itt azonban egyik feltétel sem teljesül: az új média kihívásainak, az emlékezetkultúra terjedésének egyelőre nem tudnak megfelelni a történészek, a tudomány analitikus, megismerő és az emlékezet a politikai mező által is favorizált egyre inkább normatív beszédmódját pedig lehetetlen összemérni vagy összeegyeztetni. Ezek után, mivel egy ódivatú, óvatos kulturális relativista vagyok, Marcel Duchamp-t a feje tetejére állítva inkább azt mondanám: nincs probléma, mert nincs megoldás.

JEGYZETEK

- 1 Hayden White: The burden of history. *History and Theory* 1966. 5. sz. 111–134. o. Magyarul: Hayden White: A történelem terhe. In: Braun Róbert (szerk.): *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 25–67. o.
- 2 Pierre Nora: Le ‘fardeau de l’histoire’ aux États-Unis. In: *Mélanges Pierre Renouvin. Études d’histoire des relations internationales*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 51–74. o.
- 3 Uo. 60. o.
- 4 Uo. 61. o.

- 5 Uo. 64–65. o.
- 6 Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*. Paris, Plon, 1962.
- 7 Eric R. Wolf: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, 1996. 17. o.
- 8 Uo. 18. o.
- 9 Ugyanakkor a kapcsolódásmentes entitás tételezésében igazza van: az amerikai történelmi diszciplína gyökereinél ugyanis nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a döntő hatást, melyet ebben az időben az európai gondolkodás amerikai társára gyakorolt; erről Nora alig beszél. Novick kutatásai azonban – a Ranke–Bacon–Flaubert-tengelyre felfűzve – alaposan feltérképezik e kulturális hatást. Lásd erről Peter Novick: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. különösen 21–46. o.
- 10 Főleg Reinhart Koselleck: *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003. 41–73. o., illetve uő.: *Goethe korszerűtlen történelme. Literatura* 1995. 1. sz. 7–20. o.
- 11 Tony Judt: *The Past is Another Country : Myth and Memory in Postwar Europe. Dnederalus* 1992 ősz. 83–118. o. és Henry Rousso: *L'épuration en France : une histoire inachevée. Vingtième Siècle* 1992. 33. sz. 78–106. o. Érdemes megjegyezni, hogy a hallgatás német és francia kontextusára először talán Koestler reagált egy 1953-ban (!), az *Encounter*-ben megjelent esszéjében. Lásd Arthur Koestler: *A politikai neurózis természetrajza*. In: Hruby József (vál.): *A jogi és a komisszár*. Budapest, 1994. 5–19. o. A kollaboráció elhallgatásának tudományos feldolgozásához pedig: Henry Rousso: *Le syndrome de Vichy*. Paris, Seuil, 1990.
- 12 Örkény István levele Eörsi Istvánnak (1976). In: Radnóti Zsuzsa (szerk.): *Levelek egypercben. Levelek, emlékezők, interjúk a hagyatékból*. Bőv., átdolg. kiad. Budapest, 1996. 311. o. (Kiemelésem tőlem – K. H. Zs.)
- 13 Tamás Gáspár Miklós: *A háborúnak vége. Élet és Irodalom* XLVII. évf. 2003. május 2. 3. és 12–13. o. (Az idézetek a 12., ill. a 13. lapról, kiemelések az eredetiben.)
- 14 Uo. 13. o.
- 15 François Hartog: *Temps et histoire. 'Comment écrire l'histoire de France'*. *Annales H. S. S. L.* évf. 1995. 6. sz. 1219–1236. o.
- 16 Lásd a teljesség igénye nélkül Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999. 11. o.; Pierre Nora: *The tidal wave of memory. Newsletter. Institut für die Wissenschaften vom Menschen*. 2001. 72. sz. 26. o. (Németül a szemantikailag semlegesebb *Gedächtniskonjunktur* címmel jelent meg az írás.); Régine Robin: *La mémoire saturée*. Paris, Stock, 2003.; Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas* 1999. 3. sz. 142–157. o.; Olivier Laliou: *L'invention du 'devoir de mémoire'*. *Vingtième Siècle* 2001. 69. sz. 83–94. o.; Emmanuel Kattan: *Penser le devoir de mémoire*. Paris, PUF, 2002.; Tzvetan Todorov: *Les abus de la mémoire*. Paris, Arléa, 1995.; Paul Ricœur: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, Seuil, 2000. különösen 82–111., 377–384. o.; Jacques Revel: *Le fardeau de la mémoire. Correspondances* 55. 1999. március–április. 3–9. o.; Pierre-Yves Gaudard: *Le fardeau de la mémoire. Le deuil collectif allemand après le national-socialisme*. Paris, Plon, 1997.
- 17 Theodor W. Adorno: *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?* In: *Bericht über die Erzieherkonferenz am 6. und 7. November in Wiesbaden*. Frankfurt/M., 1960. 14. o.
- 18 François Hartog: *Comment écrire l'histoire de France. Magazine littéraire* 1993. 307. sz. 28–32. o. (Az idézet helye: 32. o.)
- 19 Pierre Nora: *L'ère de la commémoration*. In: Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire. De l'archive à l'emblème*. Paris, Gallimard, coll. Quarto, 1997. III. k. 977. o.
- 20 Mink András: *Történelempolitika. Beszélő* IV. évf. 1999. április. 4. sz. 38–41. o. (Az idézet helye: 40. o.)

- 21 Edward W. Said: The Intellectuals and the War. Interview with Barbara Harlow. In: Gauri Viswanathan (ed.): *Power, Politics, and Culture. Interviews with Edward W. Said*. London, Bloomsbury, 2001. 366–367. o.
- 22 Lásd még Michael Pollak: *L'expérience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identité sociale*. Paris, Métailié, 1990. és Jean-Michel Chaumont: *La concurrence des victims. Génocide, identité, survivant*. Paris, La Découverte, 1997.
- 23 A válság e formájára lásd még Gérard Noiriel: *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományá válásától napjainkig*. Budapest, 2001. különösen 24–25. o.
- 24 Andrew Hoskins: New Memory: Mediating History. *Historical Journal of Film, Radio and Television* XXI. évf. 2001. 4. sz. 333–346. o.
- 25 Siegfried Mattl: Történettudomány és emlékezőskultúra. *Élet és Irodalom* XLIX. évf. 2005. július 1. 15. o.

A bárány, a bálna és a baba.

A társadalmi emlékezet fatal errorjai

Kovács Éva

„Die historische Welt ist gleich einem Ozean, in den alle Teilgeschichten einmünden. [...] Man kann die Totalität der vergangenen Ereignisse nur unter der Voraussetzung zu einem einzigen Bild zusammenstellen, daß man sie vom Gedächtnis jener Gruppen löst, die sie in Erinnerung behielten.“

Maurice Halbwachs¹

Közel 100 év nem volt elég ahhoz, hogy a társadalmi emlékezet megismerése paradigmaticus kutatássá váljon: „alulszervezett, középpont nélküli tudományterület”² maradt. A társadalmi emlékezet – miután kulturálisan mélyen meghatározott és létezésének alapfeltétele eredendően individuális hozzáállások összejátszása – makacsul ellenáll a rendszerezésnek, s ha ez mégis sikerülne valami módon (mint például Pierre Nora és munkatársai nagy vállalkozásában), az adaptációnak mindenképp. Amikor működésbe lép, gondot okoz a történészeknek, mert nem hordoz történetileg is plauzibilis információkat, hiszen nem lineáris és nem a történettudomány oksági összefüggéseit követi. Ráadásul sokszor „hamisan” idézi fel a történelmet – így aztán a történészek a legendák, tradíciók és ünnepek felől tudják a legkönnyebben megközelíteni. Gondot okoz a szociológusoknak is, mert csak nehezen és hiányosan kategorizálható, mérni pedig egyáltalán nem lehet. Az a sajátossága pedig e diszciplínában szinte értelmezhetetlenné teszi, hogy elsődlegesen érzelmeket mobilizál: a szociológia tehát elsősorban a társadalmi intézményekben megjelenő emlékezetpraxisok és -politikák feltárásában jeleskedik. De gondot okoz az antropológusoknak is, mert az általuk előszeretettel különválasztott három megismerési szint, a reprezentáció, a performance és a narráció a társadalmi emlékezetben vadul keveredik. A kollektív emlékezet paradigmaticus megismerésében a legkönnyebb dolga talán a művészettörténetnek és az irodalomtudománynak volna, hiszen e kettő nem magát az emlékezetet, hanem annak csupán egy ábrázolatát tartja a kezében, melyet aztán a saját ikonológiai, illetve irodalomtudományi módszereivel elemez.³ Ezzel azonban el is vesztett a lehetősége arra, hogy magát a társadalmi emlékezetet értelmezze. A társadalmi emlékezet végül gondot okoz legjobb ismerőinek, a szociálpszichológusoknak is – számukra az emlékezetkutatás talán legnagyobb kérdése a személyes és a kol-

lektív emlékezetmódok és -formák közötti kapcsolat megválaszolatlansága, és az a meglehetősen újkeletű kihívás, mely a kognitív tudományok felől érkezett.

A probléma gyökerei egészen az individuális emlékezés természetéig húzódnak. Ennek részletes tárgyalására itt nem térhetek ki, legyen elég azt az összefüggést kiemelni, hogy az aktív emlékezet – a szokások természetesen másképp működnek – nem „fix” és változatlan nyomokat hoz létre, hanem maga is konstrukció, mely elsődlegesen képeket idéz fel, s e képek értelmezésével jön létre a társadalmi cselekvés, illetve az elbeszélés. Úgy is mondhatnánk, hogy az emlékezés maga is részben egy hermeneutikai rekonstrukció, melyet a társadalomtudós a maga tudáskészletével „továbbrekonstruál”. Az emlékezettudomány pedig, legalábbis ebben az értelemben a hermeneutika hermeneutikája. Tehát

- a belső emlékképbe zárt élmény;
- az intencionált felidézés mint társadalmi cselekvés és
- az utólagos tudományos értelmezés közötti kapcsolat törvényszerűségei egyelőre nagyon bizonytalan lábakon állnak.

E tanulmányban olyan példákat szeretnék bemutatni, amelyekben e három szint tudatos elválasztására tesztek kísérletet. Ugyan mindhárom példám esetleges, néhány momentumban mégis hasonló:

- történetileg a *szocializmus* emlékezetéből valók;
- előfordulásukat tekintve *egyediek*, nem szokványosak;
- szerkezetüket tekintve mindhárom tartalmaz egy „hibát”, egy *fatal error*t, azaz hordoz valamilyen, látszólag oda nem illő momentumot, mely az értelmezést megakasztja;
- végül mindhárom *interaktív*, azaz aktív emlékezetmunkára serkenti a résztvevőket.

FATAL ERROR 1.: A BÁRÁNY⁴

Mintegy 17 éve, 1989. március 27-én, hétfőn békemenetet szervezett az MDF Veszprém megyei szervezete a Balaton-felvidéki Szentkirályszabadján. A menet a templomdombról indult, ahol egy MDF-es notabilitás petíciót olvasott fel mintegy kétszáz egybegyűlt előtt. A petícióban kérték a hadgyakorlatokkal járó zajok csökkentését és a helyi helikopterbázis fokozatos visszafejlesztését, üdvözölték a várható részleges szovjet csapatkivonásokat és kifejezték a mielőbbi általános és teljes leszerelés iránti reményüket. Ajánlatot tettek a vidék békés és kevésbé költséges hasznosítására: legyen újra birkalegelő, írták.

A népzenei műsor után megkeresztelték azt a két fehér bárányt, melyeket ajándékol szántak a közelben „ideiglenesen” állomásozó szovjet és a magyar alakulatnak, majd a lezárt és elkerített katonai úton nemzeti zászlókat és MDF-es transzparenszeket lobogtatva elindultak a laktanyákhoz, ahol zenével, tánccal, virágokkal ünnepeltek. Végül a kapuknál elhelyezték a fehér bárányokat, nyakukban a virágokkal díszített húsvéti üzenettel.⁵ Ezt a kis helyi hírt a rendszerváltó hónapok kavalkádjában is meghökkenéssel olvastam. Micsoda? Szovjetek és bárányok? Szakrális békemenet? A bátorság és az együgyűség fura elegye – melynek először a dolgot hittem – lenyűgözött.

A demonstráció első pillantásra érthető üzenetének – hagyják el az országot a szovjet csapatok – addigra már számos kidolgozott formája cirkulált a politikai nyilvánosságban. Biztosan sokan emlékeznek a korabeli megmozdulásokra, melyek elsődlegesen az 1848-as szimbólumrendszert alkalmazták ezekben az esetekben. Nem sokkal később pedig már egészen közvetlen módon juttatták el a politikai pártok választóikhoz az ilyen tartalmú üzeneteket (lásd pl. Brezsnyev és Honecker csókját a FIDESZ „Tessék választani” c. választási plakátján, vagy az MDF „Tavarisi konyec” című 1990-es poszterjét.)

Hogy került a fehér bárány a szentkirályszabadjai templomdombra? A fehér bárány a zsidó-keresztény szimbólumvilágban szent, áldozati állat.⁶ A békemenetben, mely, mint később rekonstruáltam, épp húsvét hétfőjére esett – s mely formáit tekintve a nagyszombati körmenetekkel mutatott hasonlóságot – az ágyuk, harckocsik és katonák bárányokra cserélésével mint-ha rituálisan megtisztítottatott volna az elátkozott hely, a bárány-áldozat felmutatása olvasatomban a bűnbocsánatot, az engesztelést testesítette meg. A különös körmenet ily módon a maga rendetlenségében egyszerre adott formát a résztvevők politikai követeléseinek („békésen tűnjenek el az oroszok, változzon meg a rendszer”) és érzelmeiknek („megbocsátjuk '56-ot”). A politikai demonstráció terét és struktúráját a húsvéti körmenet és a báránykultusz adta meg, szövegét a feltámadás mítosza mondta el: a békemenet mögött egy vallási rítus képe sejlett fel.

Ha a résztvevők politikai tüntetést szerveztek, miért választották ehhez a húsvéti körmenet formáit? Miért keveredett össze az engesztelési szertartás és a szokványos tüntetési rituálé? Talán, mert nem volt más módja a szándékok és az érzelmek közös kifejezésének. A falusi kultúra több tradicionális elemet tartalmaz, mint a városi. Szertartásai – a fél évszázados szocialista államideológia ellenére – mélyebben gyökereznek a vallásos világképben. Falun amúgy sem szokás a tüntetés: ez a rituálé hiányzott kulturális szerzőságládájukból, nagyobb volt a jártasságuk a népi vallásosság szertartásaiban. És netán valóban meg akartak bocsátani.

A magyar rendszerváltás e korai szakaszában gyakran előfordult, hogy vallási ünnepeken „oda nem illő” politikai szónoklatok hangzottak el, kegyeleti megemlékezésekből kovácsolódott politikai tőke; így fosztattak meg szentségüktől e szertartások. Példánkban ennek valószínűleg épp az ellenkezője történt. A Balaton-felvidékiek nem húsvétoltak és mellékesen politizáltak (mert akkor feltehetőleg locsolkodni indultak volna hímes tojásért, és a konyhaasztal körül folyt volna a politikai disputa, hiszen a húsvéti rituálé szerint körmenet Nagyszombaton szokott lenni, a vasárnap a feltámadás napja, a hétfő pedig a locsolásé), hanem békemenetet szerveztek e napra. Mégis – talán szándékaikon kívül – rabul ejtette őket a húsvét misztériuma, győzött a mítosz, mert formába öntötte az újjászületést, a megbocsátást óhajtó tudattalan vágyakat, s segített úrrá lenni a szovjet megszállók tabujának megérintéséből fakadó félelmeken. Azaz a kulturális emlékezet egy ősrégi képe „betolakodott” a performance-be.

Mikor a szentkirálysabadjai esetet elemeztem, felsejlett bennem egy belső kép, melynek hasonmását a genti oltárképben találtam meg. A békemenet a korabeli sajtóleírások alapján mintha éppen ezt a képet keltette volna életre: jobban mondva, e kép kelt életre benne.

Jan és Hubert van Eyck: A bárány imádása (1432, Gent, Saint Bavo Chatedral)

Ha a bevezetőben vázolt három elemzési szintben gondolkodunk, a következőképp értelmezhetjük az esetet. A belső emlékképbe zárt élmény a tudattalanban rejtőzködő félelem és megbocsátás vegyes érzését kelti, en-

nek lesz a formája a húsvéti körmenet a báránnyal. Ha a közös emlékfelidézés szándékait vizsgáljuk, akkor a szentkirályszabadjai körmenet valójában 1956-ra emlékezett és végrehajtott egy szimbolikus rendszerváltást azzal, hogy az oroszokat kiküldte a saját teréből. Utólagos – tudományos – értelmezésünkben mindezt egy olyan szakrális keretbe helyezte az emlékező közösség, amely jóval távolabbra nyúlik vissza, mint a szocialista időszak: a bárányimádás több évezredes mítoszáig.

FATAL ERROR 2.: A BÁLNA⁷

Néhány éve a Klub Rádió „Addig jó, míg Kádár él” címmel betelefonálás műsort indított. A szerkesztők különböző témákat és fogalmakat hirdettek meg – telefonmizéria, Trabant, őszi mezőgazdasági munka, Cinema Paradiso, Ki mit tud?, Erdős Péter stb. – és arra szólították fel a hallgatókat, hogy telefonáljanak nekik és meséljék el az emlékeiket. A műsorvezetők nem válogattak a jelentkezők között: aki elérte őket, azt rögtön bekapcsolták és mesélhetett. E „meséket” sem szerkesztették, s a műsort alig moderálták. Még azt sem mondanám, hogy kerestek, vagy osztottak volna valamiféle „igazságot”, inkább csak lubickoltak az emlékezetben.

A műsorok többségében a dolog természetéből fakadóan a felidézett emlékek szegmentáltak maradtak, s a betelefonálók csak ritkán szőtték a már elhangzottak szövevébe saját elbeszélésük fonalát.⁸ E múltfelidezés nyomán emlékezetmozaikok jöttek létre, melyek kövei ugyan kiegészítették egymást, de mégiscsak elszigeteltek maradtak: végül nem állt össze a kép.⁹ A műsorok inkább a kommunikatív emlékezet zabolázatlan áramlásáról megfogalmazott tudományos feltevéseket támasztották alá. Egy alkalommal azonban máshogy történt. A műsor témája ekkor egy konkrét, térben és időben elvben jól elhelyezhető esemény volt: a bálna látogatása. Elsőként az ötletgazdát hívta fel a műsorvezető:

Műsorvezető 1.: *Szervusz Gábor. Képzavarral élek, próbáljuk meg megvilágítani a bálnát.*

N. G.: *Elég nehéz megvilágítani, mert emlékezetem szerint nagyon-nagyon sötét volt. Az egyik első emlékem az életemből és nagyon sokáig nem hittem el, hogy az én emlékem, azt hittem, hogy kitaláltam. Tehát a bálna az nagyjából az '58-'59-es esztendőkre tehető szerintem, az úgynevezett Felvonulási téren állították föl, valami sátorszerű, vagy cirkuszi lakókocsiszerű térre emlékszem, amelyen ott volt egy emelvényen ez a bálna. Ami egész különös volt, hogy nem volt rendesen megvilágítva. Tehát egy ilyen huzatos, kicsit bűdös, meleg térre emlékszem, ami előtt*

állt egy kis hokedli, tehát a bálna szája előtt állt egy hokedli, azon pedig egy szabályos 5 literes uborkás üvegnek tűnő valami, amiben külön tartották a bálna szemét. És meg lehetett látogatni, tehát ez volt a szabadidős program, hogy a családok ellátogattak, gyerekek fehér térdzokniban, cérnakesztyűben, és megnézték a bálnát belülről is, tehát bele lehetett sétálni a hasába, és egy ilyen gyorsított Jónás-tanfolyamot el lehetett végezni.

M 1.: A száján keresztül lehetett bemenni?

N. G.: Igen, emlékezetem szerint igen. És tudod biztos – én akkor nem tudtam –, hogy a bálna nem egy szörnyeteg, tehát nem hússal táplálkozik, hanem mindenféle vackokat szűr ki a tengerből, ennek megfelelően a fogai helyén szita lógott, ezzel szűrte ki a planktonokat a sós vízből, akkor én ezt nem tudtam, s ez csak tovább fokozta a dolog érdekességét, hogy nem tudtam, hogy ezekről a különös dolgokról, amik ilyen szalmaszálszerűen lebegtek a szája szélén, nem lehetett tudni, hogy mire valók.

M 1.: Te ott voltál?

N. G.: Bent jártam.

M 1.: Az nagyon furcsa, hogy két hete folyamatosan kutakszom, de nem tudtam meg semmit sem, beszéltem történészekkel, azok sem igazából emlékeznek rá, aztán most véletlenül az imént talákoztam egy ismert rádió technikusával, aki azt mondta, hogy '73-ban volt, mert ő akkor a Hősök tere mellett lakott az Ajtósi Dürer fasorban, és szerinte az akkor volt.

N. G.: Nem, az lehetetlen, ez egészen biztos, hogy az ötvenes évek végén, max. hatvanas évek fordulója, de '73-ban – hacsak nem egy visszatérő kollektív mítoszról van szó, és időnként megtestesül ott a bálna.

M 1.: Tízévenként visszatér a bálna.

N. G.: Bálna élt, él, s élni fog.

M 1.: Aztán felhívtam Tímár Pétert, aki az Illés című filmnek volt a trükkoperatőre, s abban 5 másodpercre felbukkan ez a bálna. Ez egyébként egy konzervált bálna volt?

N. G.: Igen, gondolom rendszeren át volt itatva mindenfélével, hogy kibírja ezt a dolgot. Én sokkal később, már felnőttként hallottam egy olyan verziót, mely szerint ez egy amerikai kémbálna lett volna, amelyet végighurcoltak a vasfüggöny mögött. Ha jól tudom, Bulgáriában is járt, és Romániában, satöbbi, satöbbi.

M 1.: Miben szállították ezt a bálnát?

N. G.: Gözöm nincs, de szerintem valami kamionszerű dolog lehetett, azért jutott eszembe ez a cirkuszi kocsi asszociáció is.

A műsor elején az ötletgazda első gyermekkori emlékeként idézi fel a bálna látogatását. Elbeszélése jól adatolt, pontos helyszínt és egy hozzávetőleges időpontot is megjelöl, részletekről is beszámol. A műsorvezető elbi-

zonytalanító dátumjavaslatait határozottan elutasítja. Azt is hozzáteszi, hogy később, már felnőttkorában egy olyan verziót is hallott, „*mely szerint ez egy amerikai kémbálna lett volna*”. A következő betelefonáló is ezt a verziót „pontosítja”.

A második jelentkező új helyszínt jelöl meg: szerinte a bálna Baján (is) járt. A harmadik sajátos szerepet oszt magára. Ő a tökéletes emlékező, aki pontosan tudja, mi, mikor és miért történt a bálna körül. E látszólag tökéletes szemtanú még a bálna-mutatványosok nevére is emlékszik – a kémhistoriára azonban nem, és nem is hajlandó. S mintha e hiány csorbítaná a szavahihetőségét: a hallgatók e pillanattól kezdve vitatkozni kezdenek. A negyedik betelefonáló a kémbálna-feltevést semmisíti meg. S a műsor következő fél órájában a Németh Gábor által felelevenített emléket a betelefonálók darabjaira szedik: Baja után Szentes, Székesfehérvár, Szeged, Szolnok, Pécs, Nagykanizsa és Csepel is szóba kerül. Erre valaki jelentkezik, hogy igen, a Kossuth Rádió kulturális ajánlójában be is mondták minden nap, hogy melyik városban lesz megtekinthető a bálna. Az időpontok is szóródnak 1958–63 között, sőt van olyan, aki a nyolcvanas évek közepére teszi a bálna látogatását.

A helyszínek és az időpontok mellett a körülmények szintén vad változottságot mutatnak: volt, aki úgy emlékszik, hogy sátorban állt a bálna, volt, aki úgy, hogy kordon vette körül. Van, aki biztos abban, hogy be lehetett sétálni a belsejébe, s van, aki szentül állítja, csak kívülről lehetett megtekinteni. A kémhistoria is tovább kuszálódik: az egyik betelefonáló szerint magyar ügy volt az egész, a „*Tito-i Jugoszláviát kellett lerohangásznunk*”, s az újonnan elkészült 6-os utat próbálták ki a bálnával, vajon elbírja-e a tankokat. Még az is felmerült, hogy szovjet kémbálna jelent meg Magyarországon...

Váratlan fordulat, s még a műsorvezetőket is zavarba hozza, amikor az egyik betelefonáló egy művészi fikció képeit elevenítené fel a bálna kapcsán. A fikció a kollektív múlt-rekonstrukciót látszólag megzavarja: a műsorvezetők ugyan elismerik, hogy Krasznahorkai László (*Az ellenállás melankóliája*) és Tarr Béla (*Werckmeister harmóniák*) képzelt bálnája és az igazi között lehet valami kapcsolat, mégis ez esetben lényegében megtiltják a szabad asszociációt és értelemadást – paradox módon arra hivatkozva, hogy azt „tudjuk” már –, s a műsört visszaterelik a történelmi „valóság” mezejére.

A rádiós emlékezet-performance tehát fikció helyett faktumot követel, s jönnek is „tények” rögvest. A „tények” – melyeket a korabeli *Élet és Tudomány* és egy angol cikk legitimál – újabb, végső fordulatot hoznak az emlékezet performance-ben. Noha e „tények” semmivel sem hitelesebbek a korábbi személyes emlékeknél, a hallgatóság virtuális közösségét mintegy megnyugtatták – a „valóságfeltárás” aktusa ezzel be is fejeződik. A későbbi

betelefonálók néhány apró részlettel még pontosítják a közös elbeszélést, új, a kialakítottól eltérő történettel azonban már nem jelentkezik senki: a kép – látszólag – összeállt.

Az imént vázolt dinamika egy mai virtuális emlékezőközösség önszabályozó mechanizmusát ábrázolta. A partikuláris és diszharmonikus emlékezetfoszlányok röpké másfél óra alatt elsüllyedtek a történeti világ óceánjában. Az ad hoc közösség felállította saját – „igazságon” alapuló – határait s közben paradox módon fel is számolta magát anélkül, hogy közös élménnyé változtatta volna a múltat – esetünkben a bálna látogatását. Nem engedett a fikció kísértésének, jelesül, hogy a bálna látogatását a totalitarista diktatúra megtestesüléseként értelmezze –, és nem adta át magát a tér és a hely szimbolikájából következő szabad asszociációknak sem, azaz nem tárított további képzeteket az októberi dátumhoz (1956), a Felvonulás teréhez (szobordöntés) és a szörnyhöz (Sztálin, Rákosi). Az élmény e mélyebb rétegei és asszociációi – bár más emlékezők számára adekvátak és nyilvánvalóak voltak¹⁰ – e közösség előtt rejtve maradtak. Egyszerűbben szólva, az emlékezőközösség vicces módon történész-bizottságot alakított.

Van mindazonáltal néhány olyan eleme az elbeszéléseknek, amelyek rendre felbukkanak, de mindvégig a háttérben maradnak: nem kérdeznek rá a műsorvezetők, s nem merülnek el részletezésében a betelefonálók sem. Vissza-visszatérnek rá, közelítenek a személyes emlékhöz, aztán mintha megriadnának, nem néznek a mélyére. Ez az emléknymom – melyet csak sejteni lehet a közbeszúrt szavak alapján – nagyon konkrét, érzéki élményekhez vezet vissza: a bálna szagához, állagához, na és a szeméhez.

Werckmeister harmóniák
(Tarr Béla, 2000)

A szag, a tapintás és a látás – a bálna érzéki felfogása és beíródása az emlékezetbe – egy szórakoztató rádióműsorban azonban úgy tűnik, elérhetetlen marad. A nyelvi ábrázolást ugyan nem helyettesíti, az utalásokból még-

is pontosan kivethető az undor és az elfojtani vágyott félelem egykori érzése. De vajon a szavak mögül sütő rettegést valóban csupán a bálna testi valója, uborkásüvegben (!) kiállított szeme, a „valóságos” bálnának a képzeletben őrzött másához képest szabálytalan és foszladozott mivolta váltotta volna ki? Netán az a mítosz, amely egy ilyen állatról Herman Melville regénye nyomán terjedt el a 20. században (hogy aztán John Huston 1956-ban forgatott *Moby Dick*jével kultusszá váljon)? Vagy épp gyermekkori mesénk, a Pinokkió rémalakjaként testesült meg nevezett bálna a Felvonulás téren? Mire vonatkozik a rettegés, ha nem valamiféle jónási időtlen szörny-létre élet és halál közt? S itt a telefonálók maguk is elbizonytalanodnak. Hosszan elidőznek annál a kérdésnél, hogy „be lehetett-e menni a bálnába” – ám azok sem írják le a bálna „belsejét”, akik azt állítják, besétáltak a száján.

Persze hogyan is volna összeegyeztethető egy ironikus rádióműsorral a diktatúra szörny-létének felidézése? Elvégezhető-e ilyen keretek között egy gyorsított Jónás-tanfolyam? A bálna legbenső lényege a partra vettetés után ebben a közös elbeszélésben csak felsejlett, nem ábrázoltatott – a Kádár-korszak melankóliája a jótékony felejtés homályában maradt. Ahogy a bárányimádás biblikus képe az emlékezésre irányuló performance-ben öltött testet, úgy a bálna ábrázolatját mintha a felejtés performance-e takarta volna el...

Ha elemzési hármasukhoz visszatérünk, akkor ebben a példában az a megragadó, hogy a belső emlékképbe zárt élmény – az undor – nem is jelenik meg, hiszen felidézését az adott keret lehetetlenné teszi. Ráadásul, noha a társadalmi cselekvés (legalábbis a rádióműsor missziója szerint) a közös emlékezés volna, érzelmi mobilizáció hiányában (illetve annak elnyomásával) az emlékezés helyébe a hiteles történet megalkotásának követelménye lép. A betelefonálók és a műsorvezetők igazságvágya elnyomja a felidézés emocionálisabb hangjait. Az utólagos tudományos értelmezés azonban – saját élményein, illetve más művészeti ábrázolásokon keresztül – visszanyúlhat a belső emlékképbe zárt élményhez. A két emlékezet-trópus ellentmondása mindazonáltal nemcsak a történelem és az emlékezet közötti feszültségre mutat rá, hanem a kommunikatív emlékezet belső dinamikájára is.

FATAL ERROR 3.: A BABA¹¹

Néhány évvel ezelőtt pécsi diákjaimnak szemináriumot indítottam a szocializmus emlékezetéről. Az egyik hallgató, aki a zánkai Úttörőváros társadalomtörténetével foglalkozott, a kezembe nyomott egy CD-t azzal, hogy azt a Zánkai Úttörőműzeumtól kapta, de fogalma sincs, mit kezdhetne vele. Az

anoním CD az *Így láttam Zánkát* címet viselte, alcímként annyit olvashattunk le a borítóról, hogy ez a tiszteletpéldány a múzeum számára készült. (Ez a CD egyébként nem egyedi az egyéni emlékezetek multimédiás ábrázolásának körében.¹²)

Amikor a programot elindítottuk, egy címlap jelent meg előttünk: a háttér gyűrött papírt mintázott, a bal felső sarokban a tábor egykori jelvénye állt, középen szolid *Times New Roman* betűtípussal a cím, „Így láttam Zánkát – Multimédia”, alatta pedig egy fotomontázs, amely egy korabeli képeslapra hasonlított, s melyben a jelvény és a cím visszaköszönt, azonban ez esetben a historizáló *Old English* betűtípussal szedve, legalul pedig ez állt: „Tiszteletpéldány a Zánkai Úttörőtörténeti Múzeum számára”. A címlap meglehetősen zavarosnak és dilettánsnak tűnt. A jobboldalon található „Menü” sem mutatott több fantáziát: „Kísérőzene”, „Kezdőlap”, „Menü”, „Előző oldal”, „Következő oldal”, „Vége”.

Itt nem merülhetünk el a hivatalos zánkai induló élvezetében (melyet érdekes módon egykori úttörőként és zánkai táborozóként magam nem ismerem¹³), ezért pillantsunk bele a menübe!

Bemutató séta	Légiparádé	Növénybemutató ösvény	A Balaton Élővilága bemutatóház
6-os tábor	Akadályverseny	Stúdió	Őszi séta
Általános napirend	Karnevál	Zánkai képeslapok	Nyári séta
EGYT	Pionírmúzeum	Dokumentumok	Téli séta
Hajókirándulás	Úttörőtörténeti Múzeum	Zánkai dalok kottái	Családi őrsi napló
Autóbuszkirándulás	Gyermekalkotások Galériája	Erdei túra	Zánkára küldött fotók
Páncélvonat	Néprajzi ház	Záróünnepség, elutazás	Főiskolás zánkai képek
Haditechnikai park	Parkerdő	Tűzijáték	Egri főiskolás film „Zánka '74”

A sokszínűség egy megszállott gyűjtögetőt és archiválót sejtet, aki minden fotóját, dokumentumát – mindegy, hordoz-e valamilyen információt vagy sem – meg akarta őrizni a jövő nemzedékei számára. A menüpontok homogén szerkezete két feltevést is megenged: egyrészt a rendezésre való képtelenséget, azaz a szocializmusbeli emlékezet letisztultatlanságát, másrészt egyfajta kritikai attitűdöt a korábbi hatalmi hierarchiával szemben, hiszen nem vitás, hogy komolyabb jelentősége volt egykoron az EGYT-nek (itt érdemes feloldanunk a rövidítést: Európai Gyermektalálkozó), mint például a Családi őrsi naplónak vagy Kun Béla páncélvonatának, mint a Kar-

neválnak. A menüben azonban egyenlő súllyal szerepelnek a hivatalos, a felhivatalos és a személyes emlékek, nem beszélve az egri főiskolások filmjének parabolisztikus pillantásáról. A teljes multimédiás bemutató „átlapozása” után mégis az első feltevéseink erősödött meg: az egynemű szerkezet az emlékezet reflektálatlanságára utal. Fontos és érdektelen rendre összekeveredik az anyagban, jobb és rosszabb minőségű fotók között sem tett különbséget az alkotó, sőt, hasonló képek ismétlődnek többször is a gyűjteményben. Mintha valaki mindent összegyűjtött és bemutatott volna, amiye Zánkából maradt. Az is világos, hogy az alkotó nem törekedett egyfajta „általános” és „szakszerű” dokumentációra – saját emlékeit, saját tárgyait helyezte el a virtuális kiállítóteremben.¹⁴

„Így láttam Zánkát” mondja a CD – s rögtön felmerül bennünk a kérdés, vajon ma is így látja-e a szerző? Valójában az „ostalgia” egy olyan kultikus tárgyat tartjuk a kezünkben, mint a *Best of Communism I. II.* zenei CD, vagy a szocializmus utolsó lehelletét tartalmazó konzervesdoboz? Milyen identitáspolitikát takar ez az önreprezentáció? Néhány etnológus az „ostalgia” aktív emlékezetmunkaként fogja fel, egyfajta kritikus műltfeldolgozási munkaként.¹⁵ Vajon ez a CD is az ostalgikus emlékezetmunka gyümölcse volna, egyfajta ironikus ábrázolása a szocializmusnak?¹⁶ Szól-e többről, másról is az összegyűjtött anyag, mint egyfajta kritikátlan időutazásról vissza a szocializmusba?

Az első három oszlop témáinak, közel 700 fényképnek és dokumentumnak a megtekintése után, ami féktelen vágyakat ébreszt még az ártatlan szemlélőben is némi ikonoklasmusra, meglepő alcímeket találtunk.¹⁷ A még a korábbiaknál is semmitmondóbb címek (Őszi séta, Téli séta, Nyári séta) meglepő tartalmakat takartak. Már az első kép meghökkentő, hiszen a szó szokásos értelmében semmi köze egy őszi sétához az úttörővárosban. Sokkal inkább egy privátfotó, mely egy hozzávetőleg egyéves gyermeket ábrázol egy babakocsiban, nagyon valószínű, hogy valamelyik úttörővárosi tanár vagy alkalmazott gyermekét. A kép háttere sem egyértelmű – bármelyik szocialista városnegyed külterületén készülhetett volna. Mit ábrázol a fotó?¹⁸

A séták képeit végignézegetve egyre nő bennünk a frusztráció: 123 felvett látunk ugyanarról a babáról? Susan Sontag kritikus hangja cseng vissza a fülünkben a fényképezésről, mint egyfajta birtokbavételi aktusról.¹⁹ Több mint száz kép és sehol egy Barthes-i *punctum*,²⁰ sehol valami fogódzó, mellyel a képen látottakat, mint egy nyilvános multimédiás anyag részeit értelmezhetnénk! Zánka is csak elvétve és homályosan tűnik fel a képek hátterében; a képek középpontjában mindenütt ugyanaz – az amúgy nagyon kedves – baba áll, illetve ül. S az 1981-es széria ismétlődik 1982 ősznek, nyarának és 1983 telének „sétaiban” is...

Mintha az alkotó az archiválás folyamatában a nyilvánost és a személyest fatálisan összekeverte volna azzal, hogy saját élete személyes dokumentumait a tábor dokumentumai közé emelte. Vagy mégsem ez történt? Hiszen tudjuk, a szocialista ideológia a barátság fogalom átpolitizálásával és kisajátításával maga is összemosta a személyest és a nyilvánost. A szocialista *Newspeak*ben a barátság egy új, politikai jelentésre tett szert. Kommunistaül a barátság annyit tesz: szeresd elvtársaidat mint barátaidat és saját családodat!²¹ Nem vitás, hogy e beszédmód a magánélet depolitizálásán túl az intimitás ellenőrzését célozta. A Kádár-korszaknak eme, sokunk által személyesen is megélt és retrospektíve nehezen elmesélhető abszurditása köszön vissza a CD-n található feliratokban és jelszavakban: „Barátunk a munkásőr”; „Népek Barátságának Parkja”, „Béke és Barátság Nemzetközi Tábor” stb.²² Mégis, ma ezt az abszurd nyelvet, s így magukat a gyermek-fotókat is elutasítjuk: úgy érezzük *voyeurkődésre* kényszerítenek bennünket, olyan személyes világba kell bepillantnunk, mely nem tartozik Zánka közvetlenül világához. Saját attitűdünkből arra következtethetünk, hogy privát és hivatalos az elmúlt másfél évtizedben jelentősen eltávolodott egymástól. Mindazonáltal, amit mi ma a gyűjtemény fatális hibájának gondolunk, egykor szigorúan a mindennapok valóságához tartozott, különösen azon pedagógusok esetében, akik a táborban dolgoztak és lojálisak voltak a szocializmus ideológiájához. A „gyermekszeretet” és a „barátság” úttörőtábori szlogenjei az ő személyes életüket mélyen átítathatták, különösen, ha évekig dolgoztak az úttörővárosban, sőt ott alapítottak családot, nemzettek gyermekeket. Minden jel arra mutat, hogy a még mindig anonim alkotó történeti anyagként archiválta családi emlékezete egy darabját, mintha számára az úttörőváros és az otthon közötti különbségtétel legalábbis szükségtelen, ha nem értelmetlen lett volna.

Emlékezet-elméleti szempontból mindez azt jelenti, hogy a szocializmus emlékezete zárványosodott és egy későbbi emlékezetmunka számára elérhetetlenné vált, így aztán új jelentés sem társult hozzá. A CD némafilm jellege is ezt sugallja – egyáltalán nincsenek értelmező szövegek a képekhez. Egy másik magyarázattal szolgálhatna a már említett *nosztalgikus* viszony a korszakhoz, mellyel az emlékező csupán a múltat megszépítő képeket válogatja ki a gyűjteményéből. Mégsem hagy bennünket nyugodni a gondolat, hogy Zánkán élni és dolgozni, kisgyermeket nevelni nem lehetett mindig vidám, könnyű és szép, hiszen nem mindig sikerülhetett összhangba hozni a tábori és a családi életet, ráadásul csecsemőkre, bölcsődés, óvodás kisgyermekre a tábor nem volt berendezkedve: ilyen intézmény nem volt az Úttörővárosban. Ha így van, akkor mégsem tűnhettek el teljesen nyomtalanul a feszültségek és a konfliktusok az emlékezetből!

Az utolsó címek között érdekes címre bukkanunk: „Családi őrsi napló”. Mivel az őrsi napló műfaját talán még mindenki ismeri, nem kell hangsúlyozni, hogy családok nemigen írtak őrsi naplót. Így aztán minden reményünk megvan arra, hogy ebben a gyűjteményben végre megismerhetjük az alkotót, s ezzel talán a gyermekfotó-album jelentéséhez is közelebb kerülünk. A címből az is sejthető, hogy feltehetőleg nem egy igazi őrsi naplót fogunk látni, hanem egy vidám, valószínűleg egy család életét bemutató ajándékot. És nem csalódunk: egy saját kézzel rajzolt képregény lapjai tárulkoznak fel előttünk a kultikus figurává vált kis vakondról.²³

Krtek (Zdenek Miler, 1957)

Az őrsi napló címe: „Kukkantó a kis vakond úttörővárosi életébe – Zánka 1977–83”. A naplót a munkatársak készítették, amikor a szerző elhagyta Zánkát. A történetből kiderül, hogy a CD szerzője K. István 1977-ben érkezett Zánkára (bár más címek alatt vannak utalások, hogy már 1974-ben járt főiskolásként az úttörővárosban), ahol a helyi rádióstúdió tanára lett. 1980-ban megismerte a gyönyörű kis vakond leányt, összeházasodtak, s még abban az évben megszületett a gyermekük. 1983-ig a boldog pedagógusok életét élte Zánkán, majd K. István beiratkozott a veszprémi Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemre. Ennek köszönhetően állásajánlatot kapott Keszölcire. Közben egy vakond fiúcskával és egy Trabanttal gyarapodott család beköltözött egy szép családi házba.

A történet vidám, de korántsem annyira felhőtlen, mint az eredeti kis vakond sorozat. Egyfajta szelíd rendszerkritika ugyan kiolvasható a szocializ-

mussal szemben a tábori munkakörülmények bemutatásakor, ám csupán lehetőfinoman. Talán 1982-ben még félni lehetett a nyílt kritikától – még egy ilyen személyes ajándék esetén is. Mint ahogy azoknál a címeknél sem volt ez másképp, amelyeket húsz évvel később maga K. István készített.

Pedig K. István biztosan nem tartozik a kommunizmus „tettesei” közé, akiknek a múltjukat a nyilvánosság elől rejtegetniük kell. Egyszerű szemtanú ő, egy a *homo kádáricusok* közül, aki átlagos káder-karriert futott be a szocializmusban. Állást kaphatott az úttörővárosban és elhagyhatta néhány évvel később, hogy a tábori életet „normálisabb” civil életre cserélje. Mégsem alakított ki egyfajta reflexív viszonyt a Kádár-korszakkal szemben: emlékezetében máig *Krtek* ő, egy együgyű és néma²⁴ kis vakond, aki rossz emlékeit elnyomja, reflektálatlan pozitív érzelmeit pedig csupán elismétli – ragaszkodik a saját nosztalgiájához. Akár a régi viccben. A kis vakond egy napon kimerészkedik a felszínre és körülnéz: süt a nap, csiripelnek a madarak, zöld a fű, kék az ég. „Milyen csodás idekűnn” – mondja. Lelkendezve bújik vissza a fészkebe és így szól az apjához: „Apu, miért élünk mi itt lenn a sötétben, mikor odakűnn minden világosabb, szebb és vidámabb?” „Mert itt vagyunk otthon” – válaszolja az apja.

JEGYZETEK

- 1 Maurice Halbwachs: *Das kollektive Gedächtnis*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1985. 72. o.
- 2 V. ö.: Olick, Jeffrey K.–Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37. 1999. 19–43. o.
- 3 Vannak természetesen kivételek, amikor a művészettörténész átlép a kulturális antropológia területére. Lásd Belting, Hans: *Bild-Anthropologie*. Wilhelm Fink Verlag, 2001.
- 4 A tanulmányban felidézett három történetet korábban – részben más szempontok alapján – már elemeztem. A bárány „meséjét” lásd Kovács Éva: „Imé Istennek ama báránya, ki elveszi a világ bűneit” – Etűd a rendszerváltó mítoszokról. *Világosság* 2000. 6–7. sz. 28–37. o.
- 5 Lásd a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* 1989. március 28. számait.
- 6 „A bárány nemcsak a görögöknél, de a zsidóságnál is áldozati állat volt, amint arra az Izsákot Ábrahám későtől megmentő és szarvánál fennakadt kos is utal (Ter 22,13). Ezt a szarvas bárányt Szent Ágoston a töviskoszorús Krisztussal azonosítja. A középkor keresztény szimbolikában a zsidóságot megszemélyesítő Synagoga tart karjaiban bárányt, vagy bárányfejet, hisz a kereszténység már a szarv nélküli fiatal birkát – a Krisztust szimbolizáló bárányt – tekintette jelképes áldozati állatának. A fehér bárány az ártatlan jóság jelképe (míg a rossz a „fekete bárány”), s a zsidók húsvéti áldozata, melynek vére megmentette őket az Úr tíz egyiptomi csapásától (Kiv 12, 1–14). A kereszténység ugyanilyen értelemben Krisztus szimbólumaként tartja számon (Jn 1,29, 1Pt 18–19), hiszen maga is vérével váltotta meg a bűnös embereket. A különböző kultuszok bárányáldozatainak keveredését elkerülendő, a konstantinápolyi zsinat 692-ben elrendelte, hogy Krisztust nem

- nappal és holddal körülfogott bárány képében, hanem emberi mivoltában kell ábrázolni. A kereszténység „Jó pásztor” ábrázolásain a bárány a vétkest szimbolizálja. János Jelenéseiben a Bárány – Krisztus – mint a Világ Ura, az ítélkező bíró jelenik meg.” In: Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*. Budapest, 1994. 123. o. A bárány imádásának ikonográfiájához lásd Hoogewerff, G. J.: Die Ikonologie und ihre wichtige Rolle der systematischen Auseinandersetzung mit christlicher Kunst. In: Kaemmerling, Ekkehard (Hrsg.): *Ikonographie und Ikonologie. Theorien – Entwicklung – Probleme. Bildende Kunst als Zeichensystem*. Band 1. Köln, 1979. 81–111. o.
- 7 Ezt a „mesét” bővebben tárgyaltam egy korábbi írásomban. Lásd Kovács Éva: Gyorsított Jónás-tanfolyam, avagy kollektív emlékezet a XXI. században. *EX Symposium* 49. 2004. 18–23. o.
- 8 15 másfél órás műsort elemeztem a több tucatból.
- 9 Ez persze nem is volt műsorvezetői intenció, sem elemzői elvárás – csak egyszerű tény-megállapítás részemről. A műsor jól tette a dolgát: szórakoztatott.
- 10 Legyen elég itt csak a *Werckmeister harmóniák* hazai és nemzetközi kritikáira (lásd <http://www.geocities.com/firka2003/angol.html>) hivatkoznom. Ezek közül csak egyet idézek: „Góliát, az óriásbálna valamikor a hatvanas évek legelején, Yves Montand, a párizsi jégbalett és Vico Torriani után, de még a Nashville Teens és az Elfújta a szél előtt, óriás kamionban érkezett Budapestre, és a Városligetben lehetett pénzért megtekinteni. Hírveréssel hangsúlyozott megjelenése – a maga meghökkentő provincialitásával együtt, illetve éppen azért – nagy és központi esemény volt. Azt üzente vele a Központ: alig néhány évvel a kaukázusi despota óriás bronzszobrának ledöntésével is járó, sajnálatos felfordulás után, az óriás szobor még korántsem hült helyének tőszomszédságában, íme, ma már (és mindazonáltal) ezt is megengedhetjük magunknak, vagyis nektek. Óriásbálnány helyett óriásbálnát. Látványosságot a megfélemlítés, cirkuszt a kultusz helyett. Góliát tehát, ez a nagynak nagy, de amúgy állítólag eléggé szájalmas preparátum nem az volt, ami. Ha hinni lehet a valamikori szóbeszédnek, kétszeresen nem: a szóbeszéd szerint az Óperenciás-tengeren túli Góliát nemcsak innen, hanem onnan nézve is túlmutatott a saját szájalmas behemót mivoltán, mert a kitömött testét szállító különleges óriásjármű a vasfüggönyön túli (vagyis inneni) Kelet-Európa útjait volt hivatott, úgymond, hadi inváziós szempontból végigtesztelni. Hogy volt-e ebben egy szemernyi igazság is, az ma már – vagy mondjuk, egy marslakónak – teljesen érdektelen. Az a lényeg, hogy ilyen szóbeszéd egyáltalán lábra kaphatott; hogy volt, aki hiszi, mondja, továbbadja. Hogy olyan világ ez (következtet a marslakó), amelyben elképzelhető egy ilyen bálnamese.” Barna Imre: A Bálna és a marslakó. *Mozgó Világ* 2001. 4. sz.
- 11 Ezt „mesét” szintén elemeztem már más szempontok szerint. Lásd Kovács, Éva: Das Baby im Pionierlager – Ein Versuch zur Zählung der Erinnerung. In: Johannes Feichtinger, u. a. (Hrsg.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa*. Studien Verlag, Innsbruck, Wien, Bozen, 2006. 205–214. o.
- 12 Egy másik, jóval professzionálisabb, de szintén magyar példára bukkantam nemrégiben egy kanadai CD-n, melyet George Legrady készített 1993-ben. A szerző képzőművész és 1956-ban gyermekként disszidált a szüleivel. A CD-vel 1956-ra emlékezik. A virtuális kiállítás egyébként néhány éve az 56-os intézet is bemutatta. A projektet lásd a <http://www.georgelegrady.com/honlapon> „An Anecdoted Archive from the Cold War, 1993” címmel. (Letöltve 2005. május 18-án.) A web-lapot elemezte egy fiatal német művészet-történész. Lásd Langenbach, Tasja: *Neue Erzählstrategien von Geschichte in der Interaktiven Kunst: 'An Anecdoted Archive from the Cold War' von George Legrady*. Leipzig MA-Arbeit, 2004.
- 13 Csak röviden szeretnék utalni arra, hogy magam is jártam Zánkán 1976-ban, nevezetesen a képzőművészeti táborban. Öcsém néhány évvel később vett részt ott egy téli tábo-

- rozáson (melyeknek elsődleges célja a szocialista ifjúság utánpótlásának biztosítása volt), és csak nagy nehézségek árán tudtuk onnan idő előtt „kimenteni”. Zánkát tehát elég jól ismerem, bár korántsem minden negatív elfogultság nélkül.
- 14 A későmodern kor önarchiváló tendenciáiról lásd Clifford, James: *Sich selbst sammeln*. In: Korff, Gottfried – Roth, Martin (Hg.): *Das historische Museum. Labor, Schaubühne, Identitätsfabrik*. Frankfurt am Main, 1990. 87–106. o.
 - 15 Lásd Merkel, Ina: Az „ostalgia” mint identitáspolitika. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról. *Café Babel* 39. 2000. 163–169. o.; Merke, Ina: *Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln–Weimar–Wien, 1999.
 - 16 Az ironikus emlékezetéről bővebben írtam. Lásd Kovács, Éva: *Das Zynische und das Ironische Transit* 30. 2006. 88–105. o.
 - 17 A képekhez/fényképekhez való viszony megváltozását, melyet *pictorial* vagy *iconic turn*ként is szokás nevezni, itt nincs mód tárgyalni, noha érzékelhető volt a CD egyetemi szemináriumi elemzése közben is. A *turn*-höz lásd Boehm, Gottfried: *Die Wiederkehr der Bilder*. In: *Was ist ein Bild?* Fink, 1994. 11–38. o.; Mitchell, W. J. T.: *The Pictorial Turn*. In: *Picture Theory*. CUP, 1994. 11–34. o.; Jenks, Chris: *The Centrality of the Eye in Western Culture: An Introduction*. In: Jenks, Chris (ed.): *Visual Culture*. Routledge, 1995. 1–25. o.; Belting, Hans: *Bild-Anthropologie*. Wilhelm Fink Verlag, 2001.; Bredekamp, Horst: *Drehmomente – Merkmale und Ansprüche des Iconic Turn*. In: Bredekamp, Horst (ed.): *Iconic Turn – Die neue Macht der Bilder*. DuMont, 2005. 15–26. o.
 - 18 Szándékosan nem mutatom itt be e fotót – az Olvasó maga is bizonyosan látott, sőt, készített – már hasonló fotót. Képzelden hát el egyet, s higgye el, ez éppen az a fotó lesz, amelyet a CD-n láthatna.
 - 19 Lásd, Sontag, Susan: *A fényképezésről*. Mérleg Sorozat. Budapest, Európa Kiadó, 1999.
 - 20 Lásd Barthes, Roland: *Világoskamra*. Mérleg Sorozat. Budapest, Európa Kiadó, 1985.
 - 21 Erről részletesen ír Szabó Ildikó. Lásd: *A pártállam gyermekei*. Budapest, 2000. 137–216. o.
 - 22 Zánka valóban nemzetközi úttörőtábor volt: Algériából, Angolából, Ausztriából, Belgiumból, Bulgáriából, Chiléből, Ciprusról, Csehszlovákiából, az NDK-ból, Dániából, Finnországból, Franciaországból, Irakból, Olaszországból, Jugoszláviából, Koreából, Kubából, Mongóliából, Lengyelországból, az NDK-ból, Norvégiából, az NSZK-ból, Romániából, Svédországból, a Szovjetunióból, Szíriából és Vietnamból is delegáltak a „testvéri” kommunista pártok gyerekeit. Az is tipikus volt azonban, hogy ezek a gyerekek – néhány hivatalos rendezvényen kívül – alig találkozhattak egymással...
 - 23 A kis vakondnak (Krték) egy időben nosztalgikus honlapja is volt, melyet az NDK-ban felnőtt fiatalok működtettek. „A kis vakond, a jól ismert cseh rajzfilmfigura Zdenek Miler ecsetjéből született és a sorozat a prágai Kratky-Filmnél készült. [...] Mióta a hatvanas években az NDK is felfedezte a kis vakondot és barátait (az első film 1957-ben készült), folyamatosan vetítették a német mozikban. [...] Összesen nyolcvan országban mutatták be a rajzfilmet, az NDK-ban a kis vakond a Pauli nevet kapta, de ezt a címet csak a videokiadások vették át, a könyvek nem. A cseh eredetiben a vakondot Krtéknek hívják és épp olyan kedvelt mesefigurává vált, mint a német Sandmännchen”. Lásd Leinweber, Harald: *Der kleine Maulwurf*. <http://web.archive.org/web/20041025174005/http://www.krtek.de/> (Letöltve 2004. október 25-én. *Ford.: K. É.*)
 - 24 „A kis vakond beszéde szintén legendás, hiszen többnyire csak ennyit tudott mondani: jej (ha örült), jéj (ha félt) és ojj, jujj (ha meglepődött).” Lásd Leinweber, i. m. (*Ford.: K. É.*)

Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002)

Romsics Gergely

„Aki erkölcstelenl kiad és dörcsöli a tenyerét
nem érdemli meg a magyar rap kenyerét
húzd ki magad mutass példát!
igazat szólj
és egy ország büszke rád!”

Bélga

Tele van-e irredentával a Tisztelt Ház? Vagy tele volt-e 1990-ben? A rendszerváltással szinte egyidőben megindult a magyar politikai mítosztermelés is: a parlamenti és azon kívüli pártok egyszerre pillantották meg, és látják egymásra licitálva azóta is a másik identitásában, ideológiai és múltreferenciáiban az örök szálkát. Nem elhanyagolható mértékben ennek a természetes politikai versengésnek a következménye, hogy az elmúlt másfél évtized politikai mítoszai a közéletről alkotott képünkön ma már vastag üledékréteget képeznek. Ugyanakkor az elmúlt másfél évtized a magyar demokrácia „normálásának”, a rendszerváltást követő évek bizonytalanságától a jelenig tartó, és máig sem lezárult folyamatának az ideje is. A normálás során a demokratikus pártok számára – optimális esetben – bizonyos múltreferenciák tabuizálódnak, kialakulnak a megengedhető és nem megengedhető beszédmodok, valamint egyes témákkal kapcsolatban létrejönnek kanonikus diskurzusok, amelyeket a politikai *mainstream* adoptál, míg a szélek esetleg tudatosan e kánonokkal szembefordulva igyekeznek választókat megnyerni, és ezzel alakítanak ki az adott szektoron belül maguknak egy niche-t.¹ Nem elhanyagolható hatású középtávú folyamata volt a korszaknak az Európai Unióhoz való csatlakozással járó átalakulás, amely évről-évre a politika egyre több szektorában fejtett ki érezhető, és általában egyre mélyülő hatást.

Jelen tanulmány célja ezeknek a középtávú folyamatoknak a vizsgálata a politikai kollektív emlékezet diskurzusain keresztül. Az Országgyűlésben elhangzott, Trianon-referenciákat tartalmazó beszédek elemzése során a

közbeszédre ható normatív változásokat, az európaizáció korai jelentkezését és a „műltpolitikának” nevezhető szektorban kifejtett hatását igyekeztünk feltárni, a politikai versengésnek a pártok műltdiskurzusaira gyakorolt hatására is ügyelve.

I. AZ ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KERETEK

A tanulmány egy funkcionalista modellt követve vizsgálja a magyar politikai beszéd változásait, melynek főbb elemeit a nyolcvanas-kilencvenes évek új institucionalista irodalmából és az európaizáció, tágabban nemzetközi kapcsolatok tudományának a normatanulásra és normatranszferre vonatkozó konstruktivista elméleteiből kölcsönöztük. A modell megalkotása során elsősorban az volt a cél, hogy olyan elméleti konstrukció álljon rendelkezésre, amely képes a politikai szereplők viselkedésében bekövetkező változást megmagyarázni. A strukturalista ihletésű elméletek gyenge pontja a szereplők „túlszocializálása”, azaz olyan leírása, amelynek kiindulópontja egy-egy részleteiben és dinamikájában feltárt szimbolikus univerzum.² Az így megragadott aktorok többé-kevésbé stabil identitásúként tűnnek fel, és bár ez jól alkalmazható egyes helyzetekre adott válaszok értelmezésekor, akárcsak nagyon stabil, régóta fennálló és működő kognitív struktúrák szerepének vizsgálatakor, a változások értelmezésekor azt eredményezheti, hogy a magyarázatból eltűnik a valódi, döntéseket hozó ágens, és mindössze a „körülmények” alakulására lehet hivatkozni.³ Jelen esetben pedig a feladat a magyar politikai szereplők Trianon-diskurzusában bekövetkezett változások értelmezése volt. Így abból indultunk ki, hogy a politikai szereplők 1990 körül nem rendelkeztek normáláson átesett, stabil politikai identitással, azaz olyan elkötelezettséggel és értékracionalitással, amely szigorúan meghatározta volna a felhasználható diszkurzív *resource*-okat – például a Trianonról való beszéd elfogadható módjait.

A magyarországi helyzet 1990 körül sok szempontból nyitott volt. Egy általános legitimitációs válság nyomán gyökeresen új politikai rendszer volt kibontakozóban. A rendszernek formát adó szereplők ebben a helyzetben három stratégia közül választhatnak: bizonyos történetileg kialakult, és a legitimitásválság által nem vagy kevésbé érintett – mert például korábban üldözött, tabuizált etc. – értékracionalitások szerint járnak el lehetőségek és feladatok meghatározásakor (útfüggőség), kifelé tekintve mintákat keresnek, és ezeket importálják (intézményi izomorfizmus), vagy a kettő elegyítésével igyekeznek innovatív megoldásokat találni, és konszolidálni a új rendszert. Trianon esetében a hallgatás 1948 utáni, a revízió és/vagy gyász ezt meg-

előző, valamint a meghaladásnak, a kritikus szembenézésnek a marginális értelmiségi hagyománya a hazai politikai-társadalmi folyamatok eredményeként jött létre. A kifelé tekintők egyfelől a környező államok etnonacionalista radikalizációjával, másfelől a nyugat-európai államok sikeresnek tűnő konszenzuskereső, a megbékélésnek és a problémák meghaladásának diskurzusával operáló gyakorlatával szembesültek. Ilyen helyzetben a pártok próbálkozhatnak – haszonmaximalizálásra törekedve – a társadalmi medián megszállásával, meghatározhatják magukat más pártok pozícióival szemben, megpróbálkozhatnak a kérdés újradefiniálásával (azaz felléphetnek norma-vállalkozóként), és a rendszer minden nyitottsága ellenére természetesen hatnak az ideológiai örökségek is.⁴

A legfontosabb kérdés jelen esetben az, hogy e politikai harc során végbe ment-e, és ha igen, milyen úton, egy normálási folyamat, amely a pártspecifikus történelemértelmezések és Trianon-képek megszilárdulását, valamint a megengedhető diskurzusok, asszociációk és értelmezések a politikai *mainstream* által elismert és őrzött mezejének létrejöttét vonta maga után. Az elmélet nyelvén feltéve a kérdést: milyen feltételeknek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy-egy politikai szereplő adott kérdésben felvett pozíciója esetleges költségek felmerülése esetén is megőrizze stabilitását, tehát hogy a konzekvencialista logika helyét a „megfelelőség” (*appropriateness*) értékeltű logikája foglalja el.⁵ Nagyon egyszerűen kifejezve: a radikális megnyilatkozások ritkulását vártuk, feltételezve, hogy az ország politikai fejlődése és európai integrációja egy olyan nagyarányú, nyugat-keleti irányú normatranszfer, tulajdonképpen egy tanulási folyamat, amely a konfliktusok emlékét őrző etnonacionalista mítoszkinccs háttérbe szorulását eredményezi

A normatanulás és normatranszfer irodalmának többszörösen tesztelt hipotézise a retorikai csapda elmélete. Eszerint egy rendszerben egy szereplő nagy valószínűséggel akkor interiorizál egy nézetet vagy eljárást, hogyha kimutatható egy konszolidált diskurzus megléte, amely mellett a szereplő elkötelezi magát. Az esetleg naivnak ható elmélet nem mást mond, mint hogy például politikai szereplők egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontja váratlanul nagy stabilitást mutat azt követően, hogy valamilyen esemény kapcsán a nyilvánosság előtt és a viták tüzeiben kellett azt képviselni. A kontraintuitív ebben a feltételezésben az, hogy ez olyan alkalommal is hat, amikor a képviselt nézet esetleg nem harmonizál a szereplő „tulajdonképeni” identitásával, azaz egy eseti pozícióválasztás és a retorika csapdájába való beleesés korábban előnytelennek vagy vállalhatatlannak ítélt pozíciók megszilárdulását is eredményezheti. Ez a hipotézis deszubsztancializálja az identitás fogalmát, és szektoronként megragadva kiforrott, illetve fluxusban lévő pozíciók aggregátumaként írja le, és így alkalmas egy folyamatmo-

dellbe történő integrációra, tehát eminens módon megfelel jelen vizsgálat számára.⁶

A fenti megfontolások alapján kialakított premisszák a következők voltak:

1. A „múltpolitika” egy presztízshasznót és –költséget termelő szektor, amely éppen ezért különösen jól tanulmányozható, hiszen nem érinti közvetlenül az olyan „kemény” szektorokat, mind például a gazdaságpolitika. Éppen ezért itt a *politikai verseny kivételesen autonóm módon zajlik*.
2. A társadalomban léteznek bizonyos várakozások a politikai beszéddel szemben, ezek megszólítása és alakítása határozza meg a politikai hasznót – minél kialakultabb, monolitikusabb egy-egy téma értékelése a társadalomban, annál veszélyesebb a szembefordulás. Másképpen kifejezve: *a kollektív emlékezet kulturális kódok halmaza, amely kódok többé-kevésbé rögzített jelentésekkel rendelkeznek, a politika szereplői ezek közül választanak, és a választás során opportunistá magatartást tanúsítanak*.
3. A szereplők választását befolyásolja az átörökített intézmények megléte (útfüggőség), valamint külföldi minták megléte, amelyek átvétele valószínűbbé válik, ha az izomorfikus intézményi és/vagy normatranszfer keretfeltételei (válság, kifizetések ígérete, interakciók növekedése) teljesülnek.⁷
4. Az opportunistá magatartást konzekvencialista logikaként (*logic of consequentiality*) értelmeztük, ám nem zártuk ki az értékek logikájának létrejöttét sem (*logic of appropriateness*). Utóbbit az jellemzi, hogy a várható politikai költségek ellenére sem mutatkozik változás egy politikai szereplő valamely kérdéshez való viszonyulásában. Ez olyan helyzetekben következik be, amikor adott szereplő kénytelen nyilvánosan valamilyen pozíció mellett elkötelezni magát, azaz retorikai csapdahelyzetbe kerül. Ez a csapda ugyan elhagyható, de ennek költsége nagyon magas.⁸

Ennek alapján a tanulmány számára a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

1. A magyar pártok múltképeiben normálási folyamat játszódott le. Ennek során a pártok egymástól elkülönültek, tehát történeti diskurzusok különbözősége megragadhatóvá vált, amelyet a politikai niche-ekért folytatott küzdelem is indokol. Konkrétabban: a Trianonról való beszéd pártfrakciókon belüli homogenizációjának trendjét kell felfedeznünk.
2. A különbségek ugyanakkor nem szélsőségeket jelentenek: az európai integrációs folyamat ebben a helyzetben mérséklő és transzformatív hatást fejtett ki. Ez nem homogenizáció kérdése: sokkal inkább azt kell a bizonyításához kimutatni, hogy az egyes (*mainstream*) politikai pár-

tok Trianon-referenciái egyre markánsabban igazodnak az „európai”-ként definiált beszédmódokhoz, azaz elsősorban bizonyos határok létezését kell kimutatni, amelyek átlépése „szélsőséges” politikai viselkedésnek minősül.

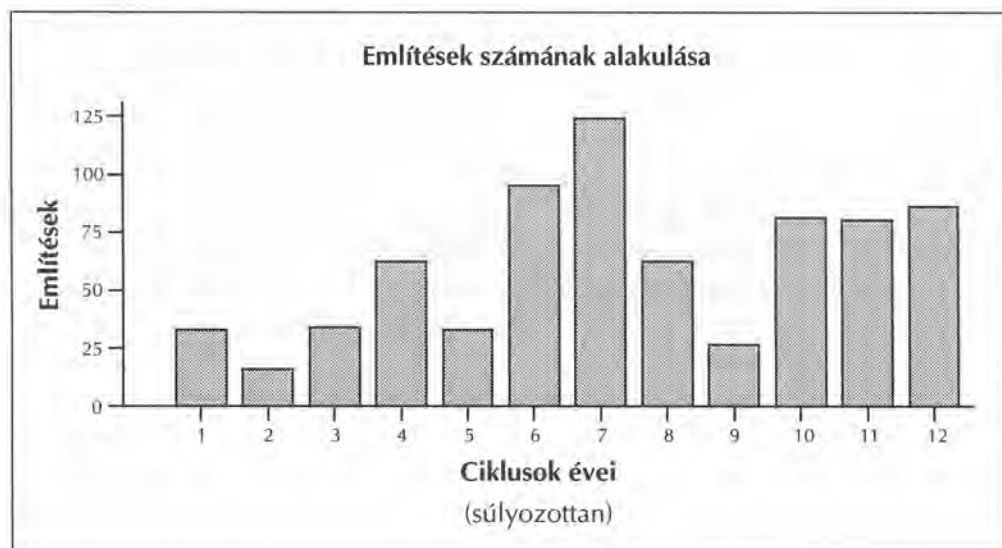
A kutatás számára, mivel a közélet a maga teljességében sem nem definiálható, sem nem feldolgozható, megfelelő mintát kellett választani. Trianon, mint téma azért kínálta magát, mert az első világháborút lezáró békeszerződés a magyar történelem kapcsán a leggyakrabban felidézett, egyben a mai magyar nemzet- és társadalomképet leginkább befolyásoló mitológéma. Ezt a fogalmi szűkítést a forrás szűkítése egészíti ki. Az első három parlamenti ciklus felszólalásainak kiválasztása mellett számos érv hozható fel. Először is, a parlamentben mindig az éppen jelentős politikai erők képviseltetik magukat, ami azért praktikus szűkítés, mert a politikai szélek, a *fringe* burjánzó mitológiai önmagukban is számtalan antropológiai doktori disszertáció anyagát rejtik, társadalmi hatásuk azonban korlátozott. (Ha pedig mégis „megfertőzik” a politikai fősodort, és jelentősebb befolyásra tesznek szert, arról már tudósít a parlamenti minta) Másodszer: a parlamenti felszólalásnak súlya van. Persze számos „baki”, utóbb a pártfrakciók által fájlat felszólalás hangzott el másfél évtized alatt, ám nagyjából mégis megállja a helyét a megállapítás. Harmadszor pedig elmondható, hogy a Parlament meglehetősen heterogén tematikájú ülései érzékeltetik, hogy az egyes pártok milyen kérdésekkel szemben különösen érzékenyek, főleg, ha figyelembe vesszük egyéb területeken tanúsított aktivitásuk összegét (a ciklusonkénti felszólalások számát).

II. AZ EMPIRIKUS EREDMÉNYEK⁹

A magyar országgyűlésben 1990 és 2002 között, tehát az első három ciklusban csaknem tizenötezer megnyilatkozás hangzott el, ezek közül, leszámítva az elnöki, technikai természetű megszólalásokat, és becslés alapján korrigálva a megszakított hozzászólásokat, még mindig tizenegy-tizenkétezer „tematikus”, tehát elemezhető beszéd marad a kutató számára. Az első eredmény, amely önmagában is jelentős, az, hogy mindössze 476 Trianon-említéssel találkozunk közöttük, melyek közül 443 felszólalás vizsgálható érdemben.¹⁰ Ehhez képest jó viszonyítást enged meg, hogy a „Nemzeti Bank” kétszer ennyi alkalommal (933) szerepel a felszólalásokban, míg Budapest több mint tízszer ennyi ízben (5084) fordul elő. Mivel a 476 elég nagy szám, és minden párt frakciója használta a kifejezést, nem valószínű, hogy bármelyikük „tabuizálta” volna. Ha a tabuvá tételt, mint torzító tényezőt ki-

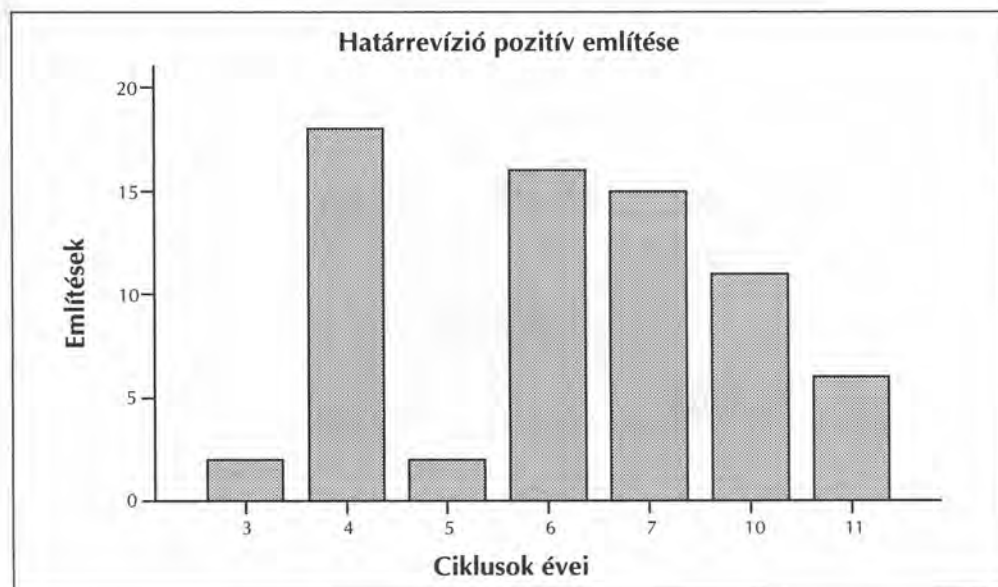
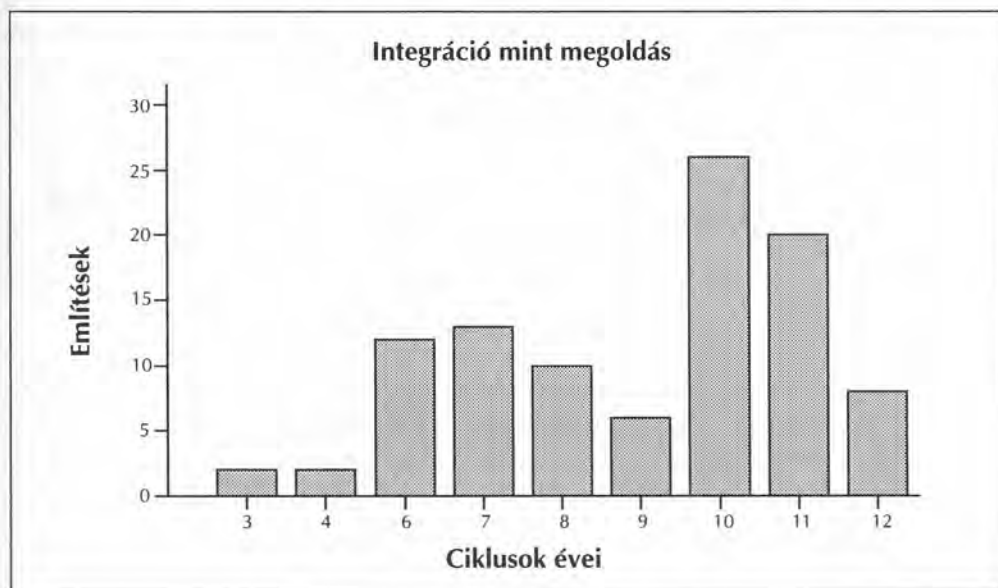
zárjuk, le lehet szögezni, hogy a magyar parlament nem szenvedett a történeti emlékezet hipertrófiájában. A honatyák gyakran beszéltek Trianonról, de korántsem obszesszív módon.

Már gyanúsabb a megoszlás: az első ciklusra 109, a másodikra 200, a harmadikra 167 esik. Szignifikancia-elemzés nélkül is látszik, hogy az eltérés komoly. Még inkább kiemeli ezt a felszólalások súlyozás utáni eloszlásának vizsgálata.¹¹ A súlyozott értékekkel számolva ugyanis statisztikailag 1%-nál kisebb a valószínűsége a véletlen eloszlásnak. A tematikai vizsgálat kézenfekvő válasszal szolgál: látszik, hogy a 37-es (476/12), súlyozottan 61-es (733/12) várt éves értékhez képest (áprilistól áprilisig) a hatodik és hetedik év (1995–1997) jelentős élénkülést hozott a Parlamentben, de enyhén kiemelkedik 1993–1994, és az 1999–2002 közé eső időszak is. Az értékeket az aktuális események magyarázzák meg: az alapszerződések vitáinak évei kiemelkednek, akárcsak a státustörvény előkészítésének időszaka.

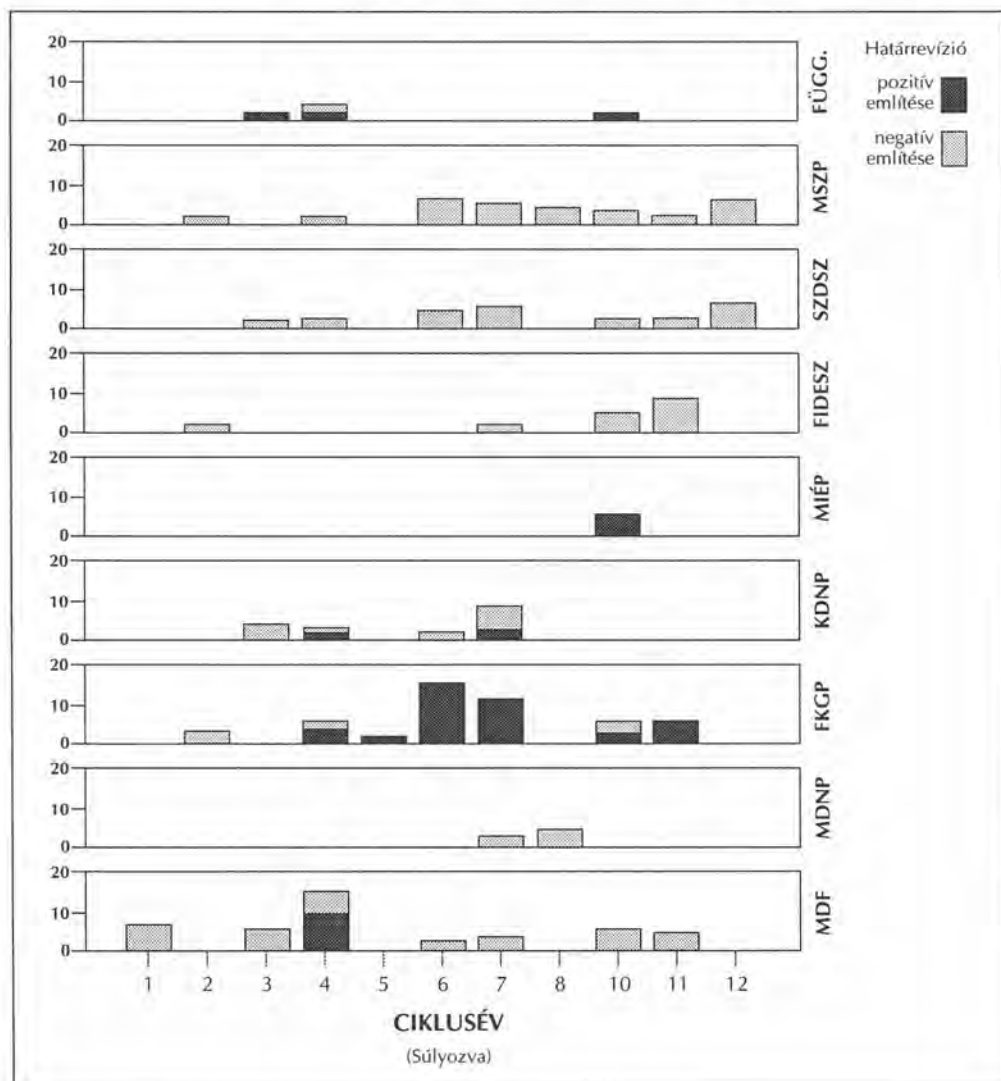

Ugyanakkor, ha korigáljuk a hozzászólások számát, és kivonjuk azokat, amelyek egyértelműen a négy említett témához kapcsolódnak, és az emlékező jellegű, szimbolikus beszédekre, valamint egyéb, Trianon-említést kevésbé indokló beszédekre koncentrálunk, úgy azt találjuk, hogy bár a szórással kisebb lesz, az első év, valamint az utolsó évek emelkednek ki enyhén, statisztikailag elegendően erőteljesen ahhoz, hogy valamilyen magyarázatot keressünk. A kezdeti hipotézis szempontjából eddig tehát gyenge bizonyítékot szolgáltat a vizsgálat, és egyelőre értelmetlen a harmadik ciklus idején tapasztalható emelkedés.

Ebből a szempontból hasznos mutató lehet, hogy mikor bukkan fel a beszédekben a határrevízió igénye, illetve milyen gyakorisággal kerül szóba a kisebbségek helyzetének rendezésével kapcsolatban az európai integráció, mint újszerű, ígéretes megoldási lehetőség. Ezeket hasonlóan vizsgálva a következő eredményekre bukkanunk (az üres éveket nem jelölve):

Ezen a ponton fel kell adni az általános normatanulási hipotézist. Látható, hogy az évek múlásával a magyar parlamenti beszéd egészében véve nem lett normakonform, legalábbis nem olyan mértékben, hogy valóban jelentős átalakulásról beszéljünk. Ugyanakkor, ha pártokra bontjuk le a mintát, láthatóvá válik, hogy a revízió igénye vagy legalábbis lehetőségének nyitva tartása a Független Kisgazdapártot és a MIÉP-et jellemezte csupán, valamint a Kereszténydemokrata Néppárt megnyilatkozásaiban fordult elő elvétve az első ciklus idején, és egyetlen alkalommal a második ciklusban.

Az MDF utóbb kizárt „renitensei” a felelősek a negyedik ciklusévben (az ukrán alapszerződés vitája során) tett radikális kijelentésekért, egyébként az MDF mintája is relatív konstans. Az integráció igenlése, a Trianon-trauma feloldásának eszközeként való beállítása és a határok megváltoztathatatlan-ságának hirdetése tehát a *mainstream* pártokat jellemezte, köztük az MDF-et is, amennyiben az utóbb kizárt képviselőket „kihagyjuk” a mintából. Össze-foglalva: jól látszik a *mainstream* konstans és vállalt revízió-ellenessége, és látjuk, hogy a jobboldal kis pártjai hogyan szállják meg a revíziós niche-t. Éppen ezért aligha lehetséges az elemzésben továbbhaladni az egyes pártok Trianon-diskurzusainak vizsgálata nélkül. (Lásd: 42. oldali diagram)

Az egyes pártok esetében mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogy Tri-anon említésének a kontextushoz mért szórása mekkora, azaz mekkora va-lószínűséggel jelenik meg Trianon egy adott jelentésben és kontextusban. Ennek mérése nagyon nehéz, és éppen ezért három változót is bevezettünk. A „poétika” változó arra ad választ, hogy az egyes pártok milyen módon viszonyulnak a történelemhez. A magyar politikai-történeti gondolkodás hagyományai alapján kialakított triász alkalmazhatónak bizonyult a parla-menti beszédek elemzésére: „népinek” kereszteltük a mindenekelőtt az in-dividuumként felfogott magyar nép és nemzet sorsával foglalkozó, megma-radásának imperatívuszára koncentráló szövegeket, „meghaladónak” azo-kat, amelyek a trauma legyőzését, múltképünk megváltoztatásának szüksé-gességét hangsúlyozták, és „történetinek” azokat, amelyek vagy semlege-sen szóltak Trianonról, vagy pedig egy történeti elbeszélésbe illesztették a békekötést. Ugyanakkor ezek tetszőleges kombinációit is megengedtük, mi-vel gyakori volt a történeti és népi, akárcsak a történeti és meghaladó poéti-kák vegyítése, de népi-meghaladó megközelítések is előfordultak. Egy to-vábbi változó jelezte, hogy milyen implikátum járult Trianonhoz, azaz a fel-szólalók hogyan gondolkodtak arról, mit jelent, vagy mit tesz szükségessé ma Trianon. Ezek listája a következőképpen alakult:

Elmaradottság, visszaesés, gazdasági jellegű problémák:	1
Változó természetű társadalmi és politikai dilemmák, kihívások feladatok (pragmatikus hozzáállás):	2
Külpolitikai veszélyforrás, a reálpolitika elveivel ellentétes gondolkodásmód jele:	3
Paradigmaváltás sürgetése Trianonnal kapcsolatban:	4
A magyar kisebbségek védelmezésének, támogatásának elengedhetetlensége:	5
Kötelesség, mérce a mindenkori elitek számára a nemzetpolitikában:	6

A hazai magyarság védelmére, a külföld fenyegetésére, a társadalmi fogyásra emlékeztető hívószó:	7
A magyar szenvedéstörténetbe illeszkedő, szimbolikus item, gyakran a magyar nemzeti területek elidegeníthetlenségének leszövegésével:	8

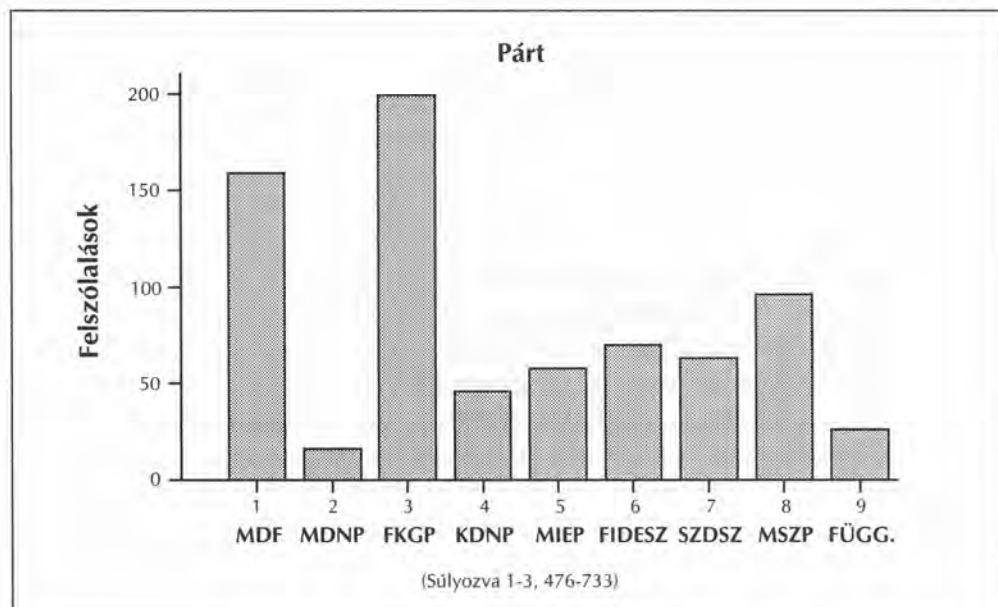
Végül megkíséreltük meghatározni minden felszólalásban a meghatározó jelentésmozzanatot, amelyre a felszólaló támaszkodott beszéde során. Ez talán még az előző kettőnél is nagyobb problémát jelentett, hiszen Trianon a magyar nyelv egyik leginkább telítetett, gyakran ellentétes jelentéseket hordozó fogalma. Végül – egy szabad asszociáción alapuló első fogalmi lista változóértékeként történt összevonása után – a következő, egymást gyakran nem kizáró, ám a mintában mégis kizárólagosan (tehát minden felszólaláshoz egyetlen értéket rendelő módon) felhasznált variációk maradtak meg:

Leküzdendő, leküzdhető megpróbáltatás:	1
Tragédia (konstatív, semleges vagy általános forma):	2
A döntés körülményeinek kiemelése (álnok, gyalázatos, stb.):	3
A magyarság 1920 utáni állandósult szenvedéseinek kiemelése:	4
A magyarság Trianon eredményeképpen állandósult fenyegetettsége:	5
3-5 valamilyen kombinációja:	6
A felelőtlen politizálás következtében veszélyforrássá vált, váló történelmi esemény:	7
A mítoszképzés eszköze, kultikus hívószó, a racionális gondolkodás ellentéte:	8

Ezen túl egy bináris változóval jeleztük, ha egy felszólalásban Trianon metaforikus, azaz tisztán retorikai használatára bukkantunk (pld. „trianonizálja a hadsereget”, „második Trianon”), az ilyen típusú nyelvhasználatot elítélő, vagy ezen ironizáló megjegyzés nélkül.

A valódi kérdés még ilyen hosszú előkészületek után is csak feltételesen válaszolható meg. Alább megkíséreljük tételesen bemutatni az egyes pártok Trianon-retorikáját, ám azzal a caveattal, hogy a minta és kódolása egy első közelítés, amely statisztikailag ép és védhető, mégsem az egész politikai életet reprezentálja, csupán annak legfontosabb – éppen ezért tanulsággal vizsgálható – fórumát. Más típusú empíriával vagy módszerekkel dolgozó kutatások akár jelentősen eltérő eredményt is produkálhatnak. A végeredmény a következő lett:

Párt	Domináns Poétika	Domináns Implikátum	Domináns Széma	Megjegyzések
MDF/ MDNP/ EGKP	Történeti	2,6	2,1	Stabil, historizáló-meghaladó felfogás a múlttal való azonosulás hangsúlyozása mellett
FKGP	Népi, történeti	6	2,4,5	Népi, alkalmanként revizionista felhangokkal, a Trianon-kultusz markáns képviselése
KDNP	Népi-történeti	6	2,5	Azonosulás a nemzeti szenvedéstörténettel, elmozdulás a politikai centrum felé a második ciklus idején
MIÉP	Népi	7	5,2	A nemzeti tragédia elbeszélésébe integrálja Trianont, ennek a jelen újabb, sok szempontból hasonló fejezete
FIDESZ	Történeti, népi	1,4,6	1,2	Szinte csak 1998 után értelmezhető adatok, következetes azonosulás a népi-nemzeti örökséggel a trauma feloldhatóságába vetett hit hangsúlyozása mellett
MSZP	Történeti, meghaladó, történeti-népi	3,1,4	1,8	A legkevésbé jellegzetes eloszlás, szinte minden jelentésmozzanat és implikátum előfordul, 1995 után markánsabban meghaladóvá válik
SZDSZ	Meghaladó	4	7	A legmarkánsabb álláspont, következetesen meghaladó, a történeti gondolkodás hagyányaival szemben kritikus

Mit mond el ez a táblázat és a grafikon? A korai időszakkal kapcsolatban megmutatkozik, hogy a parlamentben szó sem volt az MDF politikusai részéről érzelmi politizálásról, Trianonozásról – noha a társadalmi emlékezet, amelyben a „tizenötmillió magyar” alighanem központi, diskurzusszervező elemmé nőtte ki magát – ezt nem őrizte meg hasonló élességgel. Jellemző erre az időszakra Réti Miklós felszólalása, amelyben szembefordult a Horthy-kor történelemszemléletével, ahogy Jeszenszky Géza és Für Lajos is többször hangsúlyozták a múlt kritikus feldolgozásának szükségességét:

„Aggódva figyeltem a második bécsi döntés évfordulóján Erdélyből jövő híreket. Mit kell még átvészelní, hiszen a Vatra Romanesca előre beharangozta fenyegetéseit. Németh László szavai jutottak az eszembe. Miért is nem hallgattak rá az idő tájt, amikor a hivatalos politika Trianon után határrevíziót követelt, és minden bajunk, nyomorúságunk okát az igazságtalan békediktátumban kereste.” (Napirend előtt, 1990. szept. 17.)

Ezzel párhuzamosan megállja a helyét – amint ez a fenti idézetből is látszik – hogy a magyar kisebbségek sorsa és a történelmi örökséghez való viszony valóban kiemelt helyet foglalt el az MDF retorikájában. A mintát egyedül az 1993-ra az MDF-ből kizárt vagy onnan kilépett politikusok destabilizálják: ha korrigáljuk az elemzést az 1994 előtt kilépett frakciótagokkal, az eredmények rendkívül egyértelművé válnak.

Másfelől kiemelkedő a mintában az MSZP relatív passzivitása, és még inkább diskurzusának definiálatlansága. Az MSZP nevében felszólalók az első két ciklusban egyetlen tekintetben ütnek el az „átlagos” – azaz éppen egy pártot sem jellemző – diskurzustól: a reálpolitikai magatartás szükségességének hangsúlyozásában: 33 súlypontból 26 hozzájuk esik. Bár ez önmagában nem döntő érv, megemlíthető, hogy támogatja a korai MSZP antiideologikus jellegéről tett megfigyeléseket, amelyeket a minta azzal egészít ki, hogy regisztrálja 1995-től, majd még inkább 1998-tól kezdve a „meghaladó” poétikát jellemző egyéb implikátumok és jelentésmozzanatok (Trianon teher, veszély, stb.) megnövekedett arányát – azaz a párt harcossabbá válására és az antiideologikus beszéd mód lassú meghaladására enged következtetni. Kirajzolódik egy érdekes, három fázisú folyamat: az MSZP eleinte „hallgat” Trianonról. Kormányon, az ellenzék kritikájának kitéve még „technikai” érvekre hagyatkozik, elsősorban a régi sérelmek felhánytorgatásának céltalanságát és külpolitikai költségét emeli ki. Ellenzékben, 1998-tól aztán ideologikusabb hangot üt meg: már a „meghaladás” szükségességét emlegetve fordulnak képviselői szembe a Fidesz-kormány politikájával – erre szükség is van, hiszen a státustörvényt mindkét párt támogatja, az MSZP csak ideológiailag tudja magát az identitáspolitikai szektorban megkülönböztetni.

Nem meglepő, viszont annál egyértelműbb az SZDSZ viszonya Trianonhoz: az egyetlen olyan párt, amelynek képviselői minden – nem tisztán technikai jellegű – felszólalásukban szót emeltek a trauma meghaladásának szükségessége mellett. Őket, szemben az MSZP-vel, a polemikusabb jelentésmozzanatok (7,8) preferálása jellemezte mindvégig, bár – mindenekelőtt Mécs Imre beszédeiben tetten érhető módon – kísérlet történt egy a nemzeti múlt örökségét integráló, ugyanakkor liberális, kritikus szemlélet kialakítására is, amelyet a parlamenti szimbolikus politika egyik nagyívű kísérleteként értékelhetünk utólag, noha hatása, amint azóta nyilvánvalóvá vált, nem volt.¹²

Tanulságos a FIDESZ megjelenése a mintában: mindenekelőtt kiemelkedik a passzivitása: 1990-t leszámítva sokáig elhanyagolható számban és súllyal említik képviselői Trianont. A kereken hetven súlypontból 46 jut az utolsó három ciklusév kvartilisára (1999 április – 2002 április), ráadásul a FIDESZ az egyetlen párt, amely két üres (Trianon-említés nélküli) évet is a magáénak tudhat. Szereplése az utolsó években sem elsöprő: abszolút súllyal kerül egy kategóriába a sokkal kisebb MIÉP és kisgazda frakciókkal, és nincs messze mögötte az SZDSZ sem (46, illetve 35 sp). Diskurzusa pedig szilárd: képviselői – mindenekelőtt a messze leggyakrabban felszólaló Németh Zsolt – a (tulajdonképpen általuk „kitalált”) népi-meghaladó ideológia nyelvén tesznek hitet a trauma leküzdhetősége, az integráció fontossága és a magyar kisebbségekkel szembeni politikai felelősség mellett.

Ez ellentmond némileg annak, amit számos helyen olvashatunk az 1998 és 2002 közötti kormánykoalíció retorikájáról. Ennek kapcsán egyfelől arra kell emlékezni, hogy a minta csak a parlamenti felszólalásokat tartalmazza, másfelől pedig nem zárható ki egyfajta tudatos koalíciós munkamegosztás sem. A FIDESZ következetesen mérsékelt felszólalásai mellett ugyanis az FKGP honatyái vérmesebben szónokoltak, és például évfordulók kapcsán, így június 4-én rendszeresen Lányi Zsolt szólalt fel, míg a FIDESZ-frakció hallgatott. Ez is azt jelzi, hogy a FIDESZ – aktuális politikai céljai (a jobboldali szavazóbázis konszolidációja) ellenére – tartotta magát az elfogadott, európaiként definiált normákhoz, és a radikálisok megszólításának feladatát koalíciós partnerére osztotta. A tanulmánynak nem célja ennek elemzése, de kínálja magát a kérdés, hogy 2002 után a pártszövetségi politikát választó FIDESZ ezt a problémát – kisebb partner híján – hogyan oldotta meg. Megkockáztatjuk, hogy erre a 2002 előtt jól menedzselt dilemmára az új struktúrák mellett nem tudott hatékony választ adni, ennek eredménye az a politika, amely egyszerre igyekszik – alkalmanként – a jobbszél nyelvén megszólalni, míg kulcskérdésekben (Románia csatlakozásának támogatása) nem kockáztatja meg az uniós normarendszer közvetlen megkérdőjelezését.

A minta két kritikus indikátorának (revízió, integráció) alapján történő vizsgálat szerint valahol itt húzható meg a határ *mainstream* és *fringe* között, legalábbis ami a Trianonhoz való viszonyt illeti. Bizonytalan határpozíciót foglalt el a KDNP, amely a *mainstream* felé mozdult el frakciójának megszűnése előtt. A KDNP egyébként nem annyira ambivalens retorikájával vált el mondjuk az MDF-től, hanem – például az ukrán alapszerződés kapcsán tett – radikális kijelentései révén, amelyek mellett ugyanakkor mérsékelt kijelentések sorakoznak a mintában. Eszerint a KDNP szintén nem esett ekkor még át a normáláson. Ennek a lassú folyamatnak azonban jele, hogy 1994 után a KDNP vált az egyetlen olyan párttá, amely egészében véve mérsékeltebbnek bizonyult ellenzékben, mint amikor kormányon volt, azaz már ritkábban fordultak elő revizionista, etnonacionalista megnyilatkozások a frakcióban.

Egyértelműen a határ túlsó oldalán található az FKgP és a MIÉP. Ezt egyetlen változó is nagyon jól érzékelteti: a Trianon tisztán retorikai alakzatként (tehát történeti kontextuson kívül) történő felhasználásának összegét kitevő 79 súlypontból 26 jut az FKgP-re és 35 a MIÉP-re, amely így az egyetlen párt, amely többször hivatkozik Trianonra metaforaként, mint történelmi eseményként. A mutató azért is hasznos, mert jelzi, mely pártok diskurzusa fogadta be, interiorizálta a nemzeti szenvedéstörténet ellen-nyelvét, hiszen éppen ezek a metaforikus evokációk utalnak arra, hogy Trianon emlékezete az adott csoport világképében jelentésszervező kulcsfogalomává vált. A várható és tényleges eloszlás különbsége pedig az FKgP és a MIÉP közötti különbségre utal: a kisgazdák, akik 733 súlypontból kerek kétszázat szereztek a mintában, és így a technikailag legtöbbször „trianonozó” párttá váltak legtöbbször történeti kontextusban – mindenekelőtt a kisebbségvédelem és a hazai magyarság erkölcsi kötelességét hangsúlyozva – beszéltek Trianonról, bár nem fukarkodtak a diktátum éles kritikájával sem. De csak kis mértékben (26/200) alkalmazták retorikai eszközként, míg a MIÉP esetében ez volt a jelentősebb forma (35/58). Figyelembe véve, hogy a minta egészének megoszlása 79/733, a többi pártra vonatkoztatva pedig 18/475, látható, hogy a kisgazdák ugyan mintegy három és félszer gyakrabban használták tisztán retorikai céllal Trianon fogalmát, még így is messze elmaradtak a MIÉP mutatóitól. Számukra ez egy lehetséges beszédmód volt, míg a nemzeti radikalizmus számára ez a politikai beszéd elsődleges formájává nőtt ki magát.

Hátra van egy potenciálisan jelentős összemosó változó vizsgálata: befolyásolja-e egy párt viselkedését a politikai haszonkalkuláció? Ebben a tekintetben kényszerülünk a leginkább komplex vizsgálatokra, amelyeket itt nem lehetséges visszaadni, és még a számítások sorozata¹³ után is elsősorban azt kell megállapítani, hogy az összefüggés a minta alapján kimutatható

tó, de nem erősen szignifikáns. Ráadásul nem találunk olyan változót, amely az összes párt esetében kimutatná a határozottabb, konfliktuskészebb viszonyulást ellenzéki szerepben, ha pedig más és más változókat vizsgálunk ciklusonként vagy pártokként, akkor éppen a nagy minta nyújtotta fontos előnyt veszítjük el, ti. a nagy, hosszabb idősorra vetített minta a legbiztosabb módszere a külső hatások (például az alapszerződések körüli polémiai) jelentette anomáliák kiszűrésének.

Erős korreláció mutatkozik a kisgazdapárt esetében ellenzéki és kormánypárti aktivitás, illetve a Trianon- említések között,¹⁴ ám ez elvész, ha a közvetlenül az alapszerződésekre reflektáló felszólalásokat kihagyjuk a mintából. Az MDF esetében – ez talán jobb indikátor – a poétika változását regisztráljuk: ellenzékben megszorodtak a meghaladás retorikájának felhasználása nélkül elhangzó beszédek, előtérbe került a történelmi sérelem és a népi szolidaritás hangsúlyozása, majd 1998-tól kezdve ismét visszatért a trauma feloldását sürgető diskurzus. A szocialisták, amint arról már szó volt, csak 1998 után alakítottak ki valóban markáns álláspontot, esetükben tehát az első ciklust kell az elemzésben egyébként elhanyagolt változókkal magyarázni (a pártidentitás kiépülésének lassúsága, az államszocialista utódpárt idegenkedése a szempontjukból érzékeny, legitimitáshiányukat felvető „nemzeti” témákban az állásfoglalástól). Itt az támasztja alá a hipotézist, hogy a szocialisták a szlovák és román alapszerződések vitái során – amelyek pedig sokkal hevesebbek voltak – kisebb hajlandóságot mutattak polemikus megnyilatkozásokra (ilyenek tekintjük a 7-es és 8-as jelentésmozzanatokat), és nem reflektáltak többször Trianonra, mint a lényegesen békésebben lefolyt 2000–2001-es viták során – holott a státustörvényt, bár kritikai fenntartásokkal, az MSZP támogatta a parlamentben. Az SZDSZ ugyanakkor aktívabbnak mutatkozott ellenzékben, és a konfliktust is hajlamosabb volt vállalni, azaz itt is tapasztalható némi mozgás a konfliktus vállalása felé ellenzékben. Zavaró értéként kell kezelni a FIDESZ-t, hiszen ellenzékben 8 éven át jórészt hallgatott Trianonról. A párt esetében az elemző nem menekülhet máshova, mint annak hangsúlyozásába, hogy a FIDESZ mai identitása csak 1998–1999 körül alakult ki, a minta rá nézve tehát nem reprezentatív. Elfogadhatóvá teszi ugyanakkor a feltételezést az az empirikus sejtés, hogy 2002 óta a FIDESZ ellenzéki magatartása – ha megvizsgálánk az itt is alkalmazott módszerekkel – már egyértelműen igazolná származtatott feltételezésünket, mely szerint a pártok ellenzékben hajlamosabbak a kollektív emlékezet konfliktuálisabb hagyományait felkarolni, és ezeket eszközszerűen felhasználni a politikai küzdelemben.

III. KONKLÚZIÓK

Összegzésként, úgy véljük, két hipotézisünk is megáll a lábán, ha pártok szerinti bontásban vizsgáljuk a magyar országgyűlésben elhangzott Trianon-emlékeket. Egyfelől megmutatkozik, hogy az emlékezetről való beszédben lezajlott egy normálási folyamat, amely, egyebek mellett, egy kettős mainstream diskurzust és egy periferikus, radikális nyelvet hozott létre. Előbbit az integráció kiútként, a trauma meghaladásaként való felfogása jellemzi, bár a történeti emlékezet kollektivistá-népi formáival való azonosulás szempontjából erős megosztottság tapasztalható: világosan elválik a történeti sérelmet népi és/vagy történeti szempontból előtérbe helyező jobbközép retorika, és a Trianont elsősorban – káros – társadalmi hatásai alapján megragadó baloldali beszédmód. Ehhez kapcsolódik járulékos, szándékolatlan felfedezésünk, mely szerint a Trianon-kérdés – a státusztörvény hatását korrigálva is – újból, bár 1995–97-hez képest politikailag mérsékelt színekben előtérbe került 1999 és 2002 után. Az adatok alapján ez leginkább a FIDESZ és az SZDSZ, illetve az MSZP aktivizálódásával, politikai konfliktuskészségének növekedésével magyarázható. Kétkelünk azonban abban, hogy a magyar politikai nyelv konszolidációja könnyen megingatható lenne. Kétségtelenül sok érzelem és a politikai küzdelem diktálta hatás vegyül a történeti beszédbbe, ám elemzésünk azt látszik alátámasztani, hogy viszonylag világosan meghúzhatók a nagy politikai pártok által figyelembe vett határok. A történeti emlékezet kezelésével ugyanis nem azonosak a „nemzet érdekeivel ellentétes”, alkalmanként „hazárúlózó” megnyilatkozások, melyek alighanem más képet adnának. Ám éppen ezért lehet hasznos néha nem a polémia, hanem az emlékezet perspektívájából vizsgálni a politikát: itt ugyanis megmutatkoznak olyan körvonalak, amelyek nagyjából-egészében egy konszolidációs folyamatot jeleznek – még ha ez a konszolidációs folyamat éppen jellegéből adódóan konfliktusokat is termel, és teret biztosít a pártoknak, vagy egyes pártoknak, hogy a történelmet polemikus éllel instrumentalizálják.

A mainstreamen kívül, de a parlamenti küszöbön felül ugyanakkor létrejött egy radikális beszédmód is, amelyet a két periferikus, illetve azzá vált párt (FKgP, MIÉP) karolt fel. Nézeteink szerint ebben a folyamatban – bár az ideológiai fogadókészség mint keretfeltétel természetesen elengedhetetlen volt – szerepet játszott a pártok ellenzéki szerepe is, amelyet pusztán ennek alapján nem lehetséges minden kétséget kizáróan bizonyítani,¹⁵ ám a többi párt szintén eszközszerű viszonyulása a Trianonról való beszéd „készleteihez”, erőforrásához szintén láthatóvá vált, úgy az MDF ellenzékben megnövekvő aktivitása és kevésbé „meghaladó” típusú hozzászólásaiban, mint a szocialisták szintén ellenzékben megmutatkozó opportunistább

retorikájában. Fontos figyelembe venni ugyanakkor, hogy az eszközszerű használat a mainstream pártok esetében nem jelentette a normálás során létrejött határok áthágását, a revizionista beszédmód akárcsak alkalmankénti megjelenését sem.

A minta dinamikus vizsgálata pedig azt erősíti meg, hogy az európai integráció folyamata alighanem valóban szerepet játszott a diskurzusok normálásában. A mindenkori kormánypártok számára hivatkozási alapot jelentett, amelynek segítségével saját pozíciójukat a „nemzeti” kritikákkal szemben alábástyázhatták – ezt az MDF éppúgy megtette, mint a szocialisták. Ezzel azonban el is kötelezték magukat bizonyos határok tiszteletben tartása mellett. Egészében véve az európai integráció „esernyőszerűen” működött, azaz ami alákerült (például Trianon örökségének kérdése), arra normái attól kezdve érvényesek maradtak. Ebből a szempontból jelentős, hogy éppen a Trianon kérdésében szélsőséges retorikát alkalmazó két párt, az FKGP és a MIÉP vált – kezdeti integrációpárti álláspontjuk után – EU-ellenessé.¹⁶ Ők az emlékezetpolitika szektorában, éppúgy mint a politikai élet többi szelvényében, nem ismerték el az európaizált diskurzusok legitimitását.

JEGYZETEK

- 1 Az emlékezetpolitikára itt alkalmazott gondolatmenet általános kifejtéséhez ld. Péli Gábor: Politikai *niche*-ek a választói térben: A forrásmegosztás elmélet alkalmazása a hazai pártmozgásokra, 1989–1999. 1999 június. <http://www.rug.nl/economie/faculteit/medewerkers/PeliG/papers/partok.pdf> Letöltés ideje: 2006. június 21.
- 2 Wiener, Antje: Contested Compliance. Interventions on the Normative Structure of World Politics. *European Journal of International Relations* 10 évf. (2004) 189–234., kül. 192.
- 3 Flockhart, Trine: Masters and Novices: Socialization and Social Learning through the NATO Parliamentary Assembly. *International Relations* 18. évf. (2004) 361–380., kül. 362.
- 4 Tarrow, Sidney: *Power in Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. kül. 86.
- 5 Az intézményes logika két típusához ld. March, J. G. és Olsen, J. P.: *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York, Free Press, 1989.
- 6 A normatanulás elméleteinek áttekintéséhez ld. Finnemore, Martha és Sikkink, Kathryn: International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization* 54. évf. (2004) 887–917. A retorikai csapdához ld. Thomas, D. C.: Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War. *Journal of Cold War Studies* 7. évf. (2005) 110–141., kül. 112.; Flockhart, Trine: Critical Junctures and Social Identity Theory: Explaining the Gap between Danish Mass and Elite Attitudes to Europeanization. *Journal of Common Market Studies* 43. évf. (2005) 251–271., kül. 268.
- 7 DiMaggio, P. és Powell, W.: The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review* 48. évf. (1983) 147–160.
- 8 Schimmelfennig, Frank: Introduction: The Impact of International Organizations on the Central and Eastern European States - Conceptual and Theoretical Issues. In: Linden,

- Robert (szerk.): *Norms and Nannies: The Impact of International Organizations on the Central and Eastern European States*. Lanham, MD, Rowman and Littlefield, 2002. 1–22.
- 9 Az adatbázis a következő CD-ROM alapján készült: *Országgyűlési Napló 1990-2002: A plenáris ülések jegyzőkönyveinek teljes szövegi adatbázisa*. Budapest, Arcanum, 2005.
 - 10 A „trianon”-t minden képzett alakját figyelembe véve.
 - 11 A tanulmányban végig a súlyozott adatokra történik hivatkozás. Ezeket úgy alakítottuk ki, hogy névértéken vettük a technikai (korrekció, válasz) vagy futó említéseket, kétszeresen súlyoztuk az érvelések struktúrájában központi helyen Trianont említő, Trianon szerepéről, következményeiről érdemben szóló említéseket, és háromszorosan azokat a felszólalásokat, amelyek részletesen elemezték Trianon helyét a magyar történelemben vagy ismételt említések mellett egész érvelésük origójává tették a történelmi traumát. Ezzel a 443-as szám 733-ra módosult, amelyet a mintában mindvégig alkalmaztunk.
 - 12 Mécs a FIDESZ-kormány szimbolikus politikájával szemben tett erre kísérletet, amint ez a felszólalások időpontjából jól látható: 1995 júniusi beszéde után 1999 decemberében, 2000 januárjában és decemberében, majd 2001 májusában és júniusában adott hangot nézeteinek, minden alkalommal 2-es vagy 3-as súllyal, és nagyon hasonló módon közelítve a témához.
 - 13 Ld. romsicsg.freeweb.hu
 - 14 65sp/7 év kormányon, 134sp/5 év ellenzékben.
 - 15 A Torgyán-párti kisgazdák kétéves koalíciós szereplésének figyelembe vételével sem, a nem egyértelmű, kis n elemű minta miatt.
 - 16 Batory, Ágnes: Attitudes to Europe: Ideology, Strategy and the Issue of European Union Membership in Hungarian Party Politics. *Party Politics* 8. évf. (2002) 525–539.

Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon*

Erdősi Péter

KÉT GÖRBE TÜKÖR?

Mit árulnak el a magyar műltszemléletről azok a szavak, melyek jelentése az ország 20. századi története során többször is módosult? Az itt következő vizsgálódás egyszerre két, önmagában is problematikus jelentésű szó – barokk és neobarokk – magyarországi sorsára irányul. „Barokkon” mindenekelőtt a magyarországi kultúra 17–18. századi emlékanyagának azt a részét értem – kerülve egyelőre a hagyaték, hagyomány, örökség kifejezéseket –, amely nehezen, sok zökkenővel épült be a nemzeti kultúra kánonjába. A 19–20. század fordulóján „nemzetietlennek”, idegen importnak tekintették és elhanyagolták a barokk műveltséget – megítélése ekkor külföldön is negatív volt, a reneszánsz és a felvilágosodás közti visszaesésnek számított. A két világháború között felfedezték és divatba jött, részben ismét nemzetközi tendenciák – ízlésváltozás és tudományos átértékelődés – hatására. A szocialista tudománypolitika először elvetette a barokkot, de később utat engedett neki, s rehabilitációja a rendszerváltozás után folytatódott.

A szó kapcsán másrészt azt a fogalmat, terminus technicust vizsgálom, amely a 17–18. századi múlt – imént „emlékanyagként” leírt – tárgyaira és jelenségeire reflektált, egyszerismind definiálta azt: rávilágított létezésére, megfigyelte jellemzőit, történetileg koherensnek tekintett rendben helyezte el, és beillesztette a magyar kultúrtörténeti folyamatba. Az emlékanyag és a fogalom közti kapcsolat nem rögzített, hanem dinamikus volt: a fogalom mint eszköz – melynek újabb és újabb meghatározásában a tudományos kutatás kulcsszerepet kapott – gondoskodott az emlékanyag percepciójáról, értelmezéséről. Maga a fogalom is átalakult, a művészet- és irodalomtörténet terén megfigyelt jelenségek extrapolációjával korszakfogalommá vált, bár e státusa hamarosan megkérdőjeleződött.¹

* Másodközlés. A TLI Közép-Európai Tanulmányok Központjának konferenciájára készített előadás tanulmány formájában először a *Korall* 2006/23. számában jelent meg.

Mindez fordulatot ígér, mely a magyarországi barokkal foglalkozó tanulmányok tudománytörténeti fejezeteiből nagy vonalakban kirajzolódik, de részleteiben megíratlan. Ez a történet azonban összevethető „neobarokk” szavunk sorsával, amely eredetileg a 19. század végi historizmus művészetében elterjedt művészeti „neostílust”, a barokk stílus felelevenítését jelentette. A stílus Magyarországon túlélte a századfordulót, és különösen a reprezentatív középületek, illetve városképileg jelentős magánépületek jellemzője maradt. Ebből a továbbéléséből származik a szó második – tanulmányomban fontosabb – jelentése, amit Szekfű Gyula kölcsönözött neki, aki a két világháború közti társadalom ábrázolásának és kritikájának hatásos eszközévé változtatta a neobarokk fogalmát. Szekfű a „neobarokk társadalom” metaforáját az általa megrajzolt 18. századi magyar barokk ellenpólusaként, kontrasztjaként használta. A társadalomkritikai összefüggésben alkalmazott kifejezés, mely a harmincas években divatosá vált, a művészeti forma túlélésénél, sőt a közvetlen társadalombírálatnál is többre utalt: a nemzet számára eleve kétes státusú barokk túléléséhez fűződő aggályokra. Arra, hogy a jelen öröklie a gondolkodás, viselkedés, társadalmi berendezkedés formáinak barokk sajátosságként elkönnyvelt, megcsontosodott formáit, vagy elutasítja őket. Az utóbbi értelemben a szó túlélte a Horthy-korszakot, még napjainkban is eleven, miközben a mai művészettörténet eredeti jelentésében használja.

Úgy gondolom, a két önmagában is gazdag, bonyolult, több jelentésréteggel bíró fogalom történetének párhuzamos követése többet adhat annál, mintha külön-külön vizsgálánánk őket, jobban hozzásegít ahhoz, hogy megértsük a szavak használóinak az azok által jelölt dolgokhoz fűződő viszonyát, beállítódásait, pozícióit. Milyen következményekkel járt az egyes fogalmakra, s a jelölt dolgokra nézve az a lehetőség, hogy összekapcsolhatták, egymásra vonatkoztathatták őket, különösen a tudomány berkein túl? Milyen kölcsönhatást indított ez a fogalmak közti találkozás: megvilágították-e egymást, vagy zavaró áthallást keltettek? Mit árul el ez a párhuzamos vizsgálódás az egyes korszakokról, melyekben a barokkot és a neobarokkot elfogadták, illetve elutasították?² Lehet, hogy a kutatás eredménye nem lesz több annál, mint ha két, eleve görbe tükröt egymással szembe fordítanánk – de az is lehet, hogy az így megsokszorozódó furcsa tükörképekből olvashatunk ki valamit, ami különben nem lenne észrevehető. A téma két tágabb probléma metszéspontjában helyezhető el: az egyik a birtokba vétel és hagyományra, örökséggé alakítás, a másik az ismétlés, utánpótlás, felidézés problémája.

Annak a 19. század végi olvasónak, aki Magyarországon a *Pallas Nagy Lexikona* szócikkével (1893) kezdett tájékozódni a barokk művészetéről, kevéssel kellett beérnie – sokkal bővebb ismeretekhez jutott ugyanott a reneszánszról.³ A rövid cikk szerint a barokk „a művészi stílusnak ama mult századbeli elváltozása, némelykor elfajulása, mely mindenben a túlzott méreteket és a szokatlan ellentéteknek megdöböntő összehozatalát hajhássza, az egyszerű fenségés és harmonikus helyett”. Érdekes viszont, hogy nemcsak a művészetre terjedt ki a szerző figyelme, egy hasonlóan sommás megállapítást kapott tőle az irodalmi barokkosság is: értendőek ezalatt a meghökentető ötletek, „melyek a fenségést utánozzák, de melyek csupán az alanyi szeszélyből származnak, és melyeknek kevés logikai vagy természeti alapjuk van”.

Ha azonban egy húsz esztendővel későbbi lexikonba is belelapozunk, már a stílussal kapcsolatos új ismeretek terjedésének jeleit látjuk. *Tolnai Világlexikon*ában (1913) a szócikk-író egyenesen a korabeli modernitás és a barokk közt von párhuzamot. „A XVI. században azt értették rajta, amit manapság a »modern« szóval jelzünk: a régiebb, immár megszokottá vált reneszánsz formától eltérőt.” Heinrich Wölfflin nyomán felmerül a fogalom univerzális alkalmazhatóságának gondolata is. „Újabban a [barokk] szót más művészetekben (hellenisztikus-görög, keleti) a hasonló jellemű korokra is szokták alkalmazni.”⁴

Az egykori olvasók talán kissé elbizonytalanodtak: olyan általános stílusjegyekre, alkotói látásmódra, szemléletre gondoljanak-e, egyfajta „örök barokkra”, mely egyes művészettörténeti korszakokban vissza-visszatér, ahogy azt Heinrich Wölfflin kifejtette; vagy inkább egy adott korszakra vonatkoztassák ugyanezeket a jegyeket. A régi forma ráadásul jelen van, nem tűnt el a múltban. A *Pallas Nagy Lexikon*ának idézett szócikkéből világos: a „barokk” szó vonatkozhat kortárs festő, építész stílusára is – ez lenne tehát az, amire a terminológia a „neobarokk” kifejezést bevezeti. Az önmagát túlélő, felélesztett forma miatti aggály jelentkezik a *Nyugat* korai évfolyamainak két műkritikájában. Egy bíráló, mely a II. Rákóczi Ferenc kassai domban tervezett síremlékére kiírt pályázattal foglalkozik, a tervezett műveken végigtekintve nehezményezi, hogy a gótikus templomba a pályázók barokkos szobrokat helyeznének, és kerülik a modern formát: „szuverén megvétéssel tagadják le a mát, kényeskedve húzódoznak a gótika másolásától és kopírozzák – az elfajzott reneszánszt, a legförtelmesebb kinövésével, a barokk csigákkal, a görbe ívekkel”. A pályaműveken „magyarok, kuruc vitézek, kis angyalkák mászkálnak vad összevisszaságban” – s ezt a kuszaságot

olyan „síremlékgyártók” produkálják, akik a pályázat kedvéért számukra közönyösen vállalják a feladatot, „amelyhez a lelküknek semmi köze”.⁵ Egy 1910-es lakberendezési kiállításról írt kritikában az íróasztalszék sok szöglete, görbülete amiatt minősül fölöslegesnek, mert „nem szolgálja, de elleplezi a konstrukciót”. Cél az egyszerűség, mely a bútoripartól a szerkezet megmutatását, a járulékos formák elvetését kívánja meg, s az imitációt már csak azért is helyteleníti, mert „ezeket a puha formákat sokkal jobban tudta előállítani a barokk ipar”.⁶

A szótárak és az irodalmi folyóirat szórványos említései után célszerű egy olyan műbe is belepillantani, amely rendszeresebb feldolgozást ígér. Vajon *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* köteteiben, ebben a Habsburg birodalmat reprezentáló monumentális alkotásban hogyan tárgyalják a magyarországi barokk művészetet? Ha a dinasztia egykor pártfogolta a barokkot, a Rudolf trónörökös „kezdeményezéséből és közremunkálásával” meginduló könyvsorozat most védelmébe veszi-e a katolikus művészet múltját? A helyzet bonyolultabb ennél.

A magyarországi barokk építészeti emlékeit – elsősorban a stílusjegyeket – higgadt, tárgyilagos hangon ismertető művészettörténész, Pasteiner Gyula abból indul ki, hogy a török kiűzése idején a barokk korszerű és egyetemesen elterjedt stílus volt, amit az ország önerőből nem érhetett volna utol. Átvétele ezért csak némi késéssel – a harcok miatt nem a 17. században, Buda visszavételekor, hanem csak a háború után, a 18. század elején –, és csak külső beavatkozással vált lehetségessé: ekkor „indult meg lassú léptekkel és kizárólag idegen szellemi töke segítségével a tevékenység”. Pasteiner ügyel az építészet külföldi és hazai színvonalának különbségére: a budapesti egyetemi templomról megállapítja, hogy „megegyezik [...] az egész katolikus világban és nyugati szomszédságunkban is általánosan elterjedt barokk építésmóddal; nem közelíti ugyan meg más országoknak ez időbeli nagyszerű alkotásait, mindazáltal [...] említésre méltó”. A barokk (vagy „késő renaissance”) építészet Magyarországon sem volt eleve alacsonyabb rendű művészet – inkább „eszmében gazdag, merész és pompás, de sokszor szertelenkedő” –, ám idővel elsatnyult, és a rokokóval együtt átadta helyét, ismét egy nemzetközi váltáshoz igazodva, a klasszicizmusnak.⁷

A műben olyan hangok is megszólalnak, amelyek élesebbek Pasteinerénél. Keleti Gusztáv a szobrászatról szóló részben ignorálja, illetve neveltségessé teszi a barokk hatását: számára a főúri kastélyok kertjeibe állított „mythologiai korcs szobrok”, „egy-egy árva Mária-oszlop”, vagy a pestisjárvány után „dicséretes buzgósággal, de kevés művészettel emelt fogadalmi emlékművek” említést sem érdemelnek.⁸ Pulszky Ferenc azt emeli ki, hogy a magyarok elutasították az egyetemes barokkot: a hely, ahol ez meg-

történhetett, az erdélyi fejedelemség volt. Ott a protestantizmus és a török közelsége miatt nem jutott uralomra az ellenreformáció korának művésze-
te, „a jezsuita stíl, a paróka, a cikornya, a kagyló-ornamentika, az egyenes
vonal kerülése”. A fejedelmek nem viseltek parókát, az erdélyi ékszerek
„kedvezőleg különböznek tisztább, józan, magyaros stíljük által az akkori
német és francia ötvösök túlzó dagályos ízlésétől”.⁹

Pasteiner, akinek a mondanivalója tematikailag és terjedelmileg is legin-
kább előtérbe kerül a műben, Bécs és az egész Monarchia összefüggésében
helyezi el a magyarországi építészetet – ennek osztrák és cseh megfelelőiről
az olvasók más fejezetekből tájékozódhatnak –, s nála ez a komparatív keret
bizonyára kedvez a tudományos higgadtságnak.¹⁰ Bár céloz a barokk mű-
vészet ausztriai szellemi tőkéjének idegenségére, nem von le belőle további
következtetéseket.¹¹ A Monarchia reprezentációjának ez a vállalkozása per-
sze nem eszményi fórum a katolikus művészet és a dinasztia gyámkodása
elleni támadás számára, a másik két szerző, Pulszky és Keleti mégis megenged
magának egy-egy kisebb szúrást, ezek azonban csak a barokk ellen irá-
nyulnak, s nem egyenesen a trón és a szószék embereit veszik célba.

Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* felvillantja, előre vetíti
azokat a témákat, melyek az I. világháború után – egyéb témákkal kiegészülve – nagy jelentőséget kapnak a barokk megítélése körüli vitákban. Az
„idegen” és a „nemzeti” kapcsolata egyrészt a művészettörténet szintjén
tárgyalható tovább: itt az egyetemes művészettörténeti stílushoz való igazodás,
ennek datálása, a színvonalon lemért eredményessége lesz a kérdés.
Másképp a barokk idegensége a politikai, társadalmi, vallásfelekezeti szem-
benállások kategóriáiban is megfogalmazódik, s itt a Habsburg dinasztia
magyarországi uralmának, a Bécshez és Rómához mint katolikus fellegvá-
rakhoz való viszonyának, a magyarországi arisztokrácia és klérus udvari
kapcsolatainak és tekintélyének, illetve az ezekkel szembeni ellenállásnak a
témája fogja befolyásolni a barokkra vonatkozó történeti képalkotást. A Mo-
narchia bukásával megszűnik az a keret, amely Pasteiner számára még ter-
mészetes és kötelező lehetett – Trianon után a nemzeti történelem a koráb-
binál szűkebb keretnek kínálkozik, amely ugyanakkor addig ismeretlen
mélységű kérdéseket kényszerít ki a barokk befogadását illetően. Az új vi-
táknak már többről kell szólniuk, mint cikornyáról, dagályosságról, nevet-
séges szobrokról.¹²

A legnagyobb változást az hozza, hogy a szellemtörténet korszakként is-
meri el a barokkot. A művészettől való továbblépést már 1896-ban jelzi
Riedl Frigyes munkája, melyben a 17. század második felének magyar iro-
dalmára vonatkoztatja a kategóriát.¹³ A történetírás ébredő érdeklődése is e
bővülés része. Mályusz Elemér 1942-ben majd így nyilatkozik a világhábo-

rú előtti magyar historiográfiáról: „A magyar közönség, Burckhardt remekműve alapján, csak a renaissanceről tudta, hogy az oly kort jelent, amelynek irodalma, művészete, vallási felfogása, filozófiája, világnézete külön egység”, de azt nem, „hogy a barokk, a felvilágosodás századáról nem kisebb joggal lehet beszélni, mint a romantícizmus, vagy a liberalizmus koráról”.¹⁴ A 19. századi helyzetre Szekfű Gyula is visszatekint, amikor az 1930-as években megfogalmazza saját barokk-koncepcióját. A barokk lekicsinylését kimondottan Toldy Ferenc irodalomtörténetének hatásával magyarázza, mely a „magyarnyelviség” csekély jelenléte miatt „nemzetietlenség” könyvelte el a 18. századot. A nemzeti elv mellett azonban a „liberális szabadságelv” is formálta a korszak megítélését: ez az elv a „szabadságharc vagy arra való hajlandóság hiányát nehezményezte”. Szekfűnél a liberális történetfelfogás felváltására irányuló törekvés találkozik a barokkra mint művelődéstörténeti korszakra vonatkozó új, külföldi szakirodalom szempontjainak érvényesítésével.¹⁵ A feladat második felével Mályusz is egyetért, de Szekfű koncepciójának szigorú kritikusa lesz.

BAROKK SZELLEM, NEMZETI PALACK

Az 1930-as években zajló változás gyors érzékeltetésére álljon itt két szöveg. Az egyik a barokk pártját fogja, és egyenesen Benedetto Croce nézeteit vitatja. Mihályi Ernő, pannonhalmi bencés tanár és művészettörténész római tanulmányútján ismerkedhetett meg a nápolyi filozófus akkor újdonságsszámba menő művével.¹⁶ Kézbe véve azt a kis szürke füzetet 1931-ből, amely a Szent István Akadémián felolvasott székfoglaló beszédét közli, *Egy kis polémia Croceval a barokkról* címen, vajon poros, klostromi érveket, vagy friss felfedezéseket találunk-e? „Mondhatom, nagyon csodálkozom Crocén. Hogy a neoklasszikusok és romantikus esztéták elítélték a barokkot, az nem lep meg. Az sem lep meg, hogy a materialista determinizmus és pozitívizmus halálos ítéletet mondott minden olyan stílusra, amely nem anyagszerű, amely ihletét nem az anyagból hanem a lélekből merítette. De hogy éppen az intuíciós esztétika alapján ítélik el a barokkot, amelyben a szellem, a lélek, az értelem, a fantázia, az érzelem annyira fölébe kerül az anyagnak, ezen csodálkozom”. Mihályi először egy vallás- és művelődéstörténeti gondolatmenettel felelt Croce esztétikai érvelésére, aztán saját pályáján, az esztétikában próbálta megverni őt. Írása a téma európai fejleményei iránti érdeklődésre, gyors reakcióra adott példát, még ha volt is abban valami paradox, ahogy a tudós magyar szerzetes az itáliai barokkot Budapestről oltalmazta az olasz filozófussal szemben.¹⁷

A másik példa a barokk magyarországi felfedezéséről – divatjáról –, valamint az ennek nyomában keletkező csömörről árul el többet. Ybl Ervin írja *Az ezeréves Magyarország* lapjain: „Régebben, a mult század folyamán, sőt a világháború előtt a hazai barokk emlékeit semmire sem becsülték”, most viszont minden „gyarló 17. és 18. századi alkotást nagyra értékelnek, nem nézik az épület, szobor, vagy festmény minőségét, csak a stílusát [...] pedig ha agyondícsért barokk templomaink, palotáink nagy részét a nyugati országok hasonló alkotásaival összehasonlítjuk, azonnal látnunk kell barokk művészetünk szerényebb rangját.”¹⁸ Ybl ellenérve nem sematizmus nélküli: azt az álláspontot képviseli, amely már *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* egyik szerzőjénél előkerült: volt ugyan magyar barokk, ez nem tagadható, de teljesítményei szóra sem érdemesek az európai színvonalhoz képest. S mi a teendő a szobrászattal, amely sokszor jobb a provinciális szintnél? Magyar szempontból le lehet mondani róla: „Mindezek az alkotások azonban az osztrák művészettörténelem szellemi tulajdonai.”¹⁹

De hogyan jutunk el addig a pillanatig, amikor Magyarországon érdemes Crocéval polemizálni, vagy amikor már a lelkes újraértékelés túlzásainak nyesegetésére akad vállalkozó? Mi kellett ahhoz, hogy a barokk tudományos és beszédtema legyen? Nemzetközi felélénkülés a szellemtörténet terén, amely a barokkot mint korszakot fedezte fel – kérdéssé téve a wölfflini típusú „örök barokk” szemléletet –, és művészettörténeti kategóriából kultúrtörténetivé szélesítette, ami azzal a kockázattal járt, hogy a művészettörténeti stílusra vonatkozó megfigyelések túlzottan kiterjednek.²⁰ A magyarországi változást másrészt a nemzeti történelem korabeli újraírásai idézték elő, melyek a politika mellett a kultúrtörténetre is hangsúlyt fektettek – tanulva a művészet- és irodalomtörténeti kutatásokból –, és már nem vetették el „nemzetietlensége” miatt a barokkot. Az új külföldi kutatások ismeretében világossá vált a magyar történetírók számára, hogy az európai művelődés történetének önálló stádiumáról van szó, s most azzal foglalkoztak, miként alkalmazzák ezt az európai kategóriát a nemzeti történelemre. Ennélfogva mind bonyolultabb problémákkal szembesültek, különösen a korszak egységével és változatosságával, időbeli kiterjedésével, politikai és társadalmi konnotációival: mikorra kell datálni a magyarországi barokkot, kik plántálták át, kinek a kultúrája volt, „megmagyarosodott”-e, vagy mégiscsak idegenkedés kísérte elterjedését? Az egyes interpretációknak a nemzeti múlt kulcskérdéseire vonatkozó álláspontokhoz kellett igazodniuk. A barokk a tudósok berkein túl, a közéletben is beszédtema lett – *Az ezeréves Magyarország* nem a művészettörténész szakmához, hanem a nagyközönséghez szólt –, s emlékei, melyek korábban kívül rekedtek a nemzeti hagyományon, most annak fontos részeként értékelték újra. A téma terjedésé-

ben közrejátszhattak a barokk és a neobarokk közti áthallások is – amelyekre később visszatérünk.

Nem könnyű ma már elképzelni azt a szellemi izgalmat, mely a művészettörténeti fogalom szellemtörténetivé szélesedését kísérte: most a „barokk” mágnesként vonzotta magához az addigi ismeretek vasreszelékeit. Horváth János a *Napkeletben*, 1924-ben kifejti: a kívánt újdonság egy szellemtörténeti szintézis. Horváth így ragadja meg a szellemtörténetnek a stílus iránti érdeklődésének okait: az irodalomtörténetbe a művészettörténetből jött át a „stíltörténeti érdeklődés”, együtt az elnevezésekkel, amilyen a barokk is. A szintézisre törekvő, fejlődő tudományág, a szellemtörténet a stíl-tanulmányokat is felhasználja. Horváth már tudja, mi a nemzeti, másrészt tudja, melyek a barokk fő jellemzői; azt kérdezi, mit és hogyan fogad be a magyar irodalom a barokkból.²¹ A barokk a reformációval szembeforduló nemzetközi katolikus művészet, melynek hőskultusza, antikizálása átkerült a magyar irodalomba, de miszticizmusának és a „borzalmas” iránti kultuszának nem felelt meg a hazai ízlés; elterjedt viszont a barokk „cikornya”, az önmagáért való, felületes körmondatoság.²²

A kutatás logikája azt diktálta volna, hogy a stílus ismérveinek birtokában meginduljon az aprómunka a barokknak minősülő jelenségek feltárására. A szellemtörténeti tágasságú fogalomértelmezés, a korszakban való gondolkodás azonban – ezt a fázist átugorva és későbbre halasztva – máris a szintézis megalkotására csábított.²³ Ennek során kapóra jöhetett egy általános kép, egy rendezőelv, amely köré a történeti narráció szerveződhetett. Szekfű Gyula számára a *Magyar Történet* 18. századi kötetében, ahol a barokk műveltség meghonosodását feldolgozza, a békés nyugalom, a kiegyensúlyozottság szolgál ilyen rendezőelvként. Az egyetemes barokk befogadását a visszafoglaló háború utánra, a békés, építő 18. századra teszi: bár a török korban kialakulhattak fontos előzmények, mint Pázmány és Zrínyi életműve, elszigeteltek maradtak, a 18. században viszont az egész élet „barokk színt ölt magára”. Az időkeretek meghatározása után a történetírónak a befogadásban domináns vallásról is nyilatkoznia kell: léteztek ugyan 17. századi protestáns barokk kezdemények, de széles körben nem jutottak érvényre, ehelyett a katolikus restaurációhoz, a jezsuiták működéséhez kötődik a barokk elterjedése. Harmadrészt, a koreszmény nem marad idegen: a befogadás után megmagyarosodik. Ennek fő ismérve, hogy a barokk nálunk nem az abszolutista udvar politikai ideológiáját hozza, hanem az uralkodó és a rendek közti harmóniát fejezi ki, különösen a *Regnum Marianum*, a Szűz Mária országa-eszmény jegyében. Hasonlóan közvetíti a harmóniát a társadalom felé a barokk életideált követő nagyúr, aki tekintéllyel bír, a népet kényszer nélkül vezeti. Ez a nyugalom bomlik meg a felvilágosodás

hatására, s „kezdétét veszi a társadalmi harc”. A barokk nagyúr figurája Szekfúnél a *Három nemzedék* 1934-es új kiadásához csatolt *Ötödik könyvben* még egyszer visszatér, ahol tekintélye már nagy T betűt is kap.

Szekfűvel folytatott vitájában Mályusz Elemér a 17. századra helyezte át a barokkot: úgy ítélte, hogy a nemzet önerőből vette át mint korszerű európai tendenciát, ennek elterjedése tehát a 18. századi Habsburg uralom nélkül is lehetséges volt.²⁴ Bár úgy tűnhet, mintha csupán a protestáns, Habsburg-ellenes szemlélet szülte volna ezt az érvet, Mályusz valójában a „magyarság” felekezeten túli kategóriájával operált, kulturális befogadó készségének folytonosságát hangsúlyozva: a magyarság a többi, Nyugatról jövő szellemi áramlat után a barokkot is annak nyugat-európai jelentkezésével egyidejűleg – ez esetben a 17. század folyamán – igyekezett átvenni, „hozzásimítani régi, sajátos nemzeti intézményeihez, gazdasági életéhez, társadalmi és állami szervezetéhez”. Befogadását azonban megzavarta, hogy a barokk kétféle forrásból táplálkozott: egyrészt korszerű európai műveltségnek számított, másrészt a Habsburg uralom „hajlíthatatlan, merev”, produktuma volt, melynek átvétele a régi kultúra megtörését, feláldozását jelentette volna. Mivel e kettő összekeveredett, fennállt annak a kockázata, hogy a magyarok egyszerre mindkettőt elvetik, Béccsel szembeni ellenállásuk célt téveszt, és az európai kultúra elleni küzdelembe torkollik. Ezt a kettősséget már a 17. század végén egy társadalmi törés is súlyosbította, mivel a főurak a Bécsben élvezhető előnyökért lemondtak a hazai műveltség fejlesztéséről, s udvaraik, melyek azelőtt e téren fontos szerepet játszottak, hanyatlásnak indultak; megnőtt az idegen kultúrának hódoló arisztokrácia és az elparlagiasodó köznemesség távolsága is, holott korábban együtt gazdagították a műveltséget. Mályusz szerint a Rákóczi-szabadságharc a művelődés síkján egyenértékű volt a barokk két változatának küzdelmével – a magyarrá tehető európai állt szemben az idegen bécsi változattal –, és sikeres választ adott a fenti dilemmákra. A fejedelem udvarában ugyanis létrejött a barokk udvari műveltség, „Versailles és Bécs” magyar változata, az arisztokrácia és a köznemesség újra közeledett egymáshoz.²⁵ Ám a magyarság az önrendelkezés éveiben nemcsak arra volt képes, hogy a külföldről átvett kultúrát saját erejéből asszimilálja – igazolva, hogy nem szorul rá a bécsi gyámkodásra –, hanem túl is lépett a barokk korszakon. A szécsényi országgyűlés vallásügyi törvényeiben elfogadta a felekezeti tolerancia gondolatát, így meghaladta az eziránt közömbös, rendi előjogokat és felekezeti különbségeket tartósító barokk társadalom-felfogást. Ezzel az előre mutató tettel a magyar barokk korszerűnek tekinthető szakasza véget ért, s a szabadságharc bukása után a 18. század az idegen, Habsburg-verziót hozta vissza – ezt a korszakot, Szekfű barokkját Mályusz a különbségtétel kedvé-

ért nevezi rokokónak –, amely már képtelen volt az idegen és a magyar kulturális elemek összeolvasztására. Különbségük társadalmi vonatkozásban is állandósult: az előkelők „elsősorban európaiak voltak, a köznemesek pedig elsősorban magyarok”. A barokk a Rákóczi-szabadságharc után elvesztette „jogosultságát”, hatalmi erővel konzervált műveltség lett, a 17. századnak „megmerevedése, elmeszesedő formában való fennmaradása”, amely a magyarságot az újabb művelődési áramlatoktól távol tartotta, „népi erőit” gyengítette, s így a magyar katolicizmusnak sem kedvezett. „Ennek a korszaknak pompázó rajzában gyönyörködhet az olvasó, ha Szekfű köteteit olvasgatja.”

Szekfű és Mályusz koncepciója után, a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* szintézisében egy harmadik megoldás született. Annak ellenére, hogy Mályusz a sorozat egyik szerkesztője volt, első látásra úgy tűnik, nem az általa publikált 17. századi formula jutott érvényre a művelődéstörténeti kötetekben, hanem az a Szekfűével rokon felfogás, amely a török kiűzése előtt csak kezdeteket lát, s a nagy kibontakozást a 18. századra teszi. Ám a kronológiai egyezésem túl, a korszak megítélésében már jelentős a különbség a *Magyar Történet*hez képest – sokszor szöges ellentéte az ott elmondottaknak. A 18. századi magyarországi barokk műveltséget egy átfogó korrajz részeként ábrázoló Wellmann Imre nézeteit Mályusz felfogása erősen befolyásolta.²⁶

Szekfűhöz hasonlóan Wellmann is az európai barokk bemutatásából indul ki, hogy aztán végigkísérje magyarországi elterjedésének körülményeit és következményeit. Jóllehet a barokk az utolsó, Európa nagy részét átfogó „univerzális” egyházi kultúra, amely magával ragadta a lelkeket, ez az ereje elenyészett, amint „a formák, külsőségek kultusza” került előtérbe. Az udvari barokk világi megfelelője volt az egyházinak: közös vonásuk a „szociális érzék” hiánya. Mire a 17. században az első barokk templomok, jezsuita kollégiumok megjelentek Magyarországon, e nagy európai kultúra lendülete már megtorpant, formái „üressé váltak, önálló életre keltek” – miközben a hazai protestánsok „hangzatos pompa, [...] szuggesztív ünnepi külsőségek” nélkül, bensőségesen ápolták hitüket –, és csak a visszafoglaló háború adhatott vissza valamit az egykori lelkesedésből. A háborúk után a kiüresedő formákat kulturális kezdeményezőkésség nélküli, passzív, jámbor magyarok vették át a császárvárostól: még az építető főurak és főpapok tettvégya is csak az osztrák művészet jóvoltából teljesült ki.

Az ország újjáépítése során az egyházi-udvari barokk néptől elidegenítő hatását egy időre mérsékeli a munka terheit vállaló nagyúr patriarchális gondoskodása, de a népen hamarosan felülkerekedik a mechanikus ünnepi „szenzációkat” szállító katolicizmus, a néppel közvetlen kapcsolatot

nem tartó nemzetközi jezsuita műveltség. Bár a magyar főúr vitathatatlan érdemeket szerzett az ország újjáépítésében, Bécs vonzásába kerülve „nem tud többé szabadulni az udvari élet lenyűgöző varázsa alól, feloldva a főváros nemzetközi kultúrájában”, feledi ősei politikai hivatástudatát.²⁷ A *Regnum Marianum* olyan, a fejekbe vert elmélet csupán, „melyben a magyar mult a transcendens államalapítástól kezdve mint egységes, folytonos egész jelent meg, hanyatló korszakok: törökvilág, reformáció a Máriától való elfordulás számlájára kerültek, viszont az ország fennmaradását a magyarok patronájának, minden erény és dicsőség kútfejének kegyelme biztosította.” Wellmann mintha karikatúráját adná uralkodó és nemzet Szekfü által megrajzolt harmonikus viszonyának: a magyarok „igazi barokk loyaltással” állnak az örökösödési háborúban megszorongatott Mária Terézia mellé, aki aztán „érzelmes barokk jelenetekkel, a nemzeti hiúság legyezgetésével” altatja el őket. A magyar állami szuverenitás mélypontjára jut, az uralkodó és a rendek békéje illúzió, amely abszolutista önkényt és vallási ellentéteket takar; a társadalom széttagolódik, és a barokk katolicizmusnak nincs receptje, ami egybeforrasztaná.²⁸

Mindez tökéletes ellentéte a szekfüi 18. századnak. Míg Mályusz egy 17. században eleven kultúra naprakész átvételének igyekezetéről s ennek akadályairól, Szekfü egy kultúra aránylag kései, 18. századi átvételéről és életképességéről beszélt, Wellmann Mályusz koncepciójának azt a részét dolgozta ki, amely szerint a 18. századi barokk idegen ráadás volt. Azt állította, hogy a barokk már kiüresedett forma volt, amikor a 18. században importálták, és ha meg is tanulták a magyarok, abban nem volt sok köszönet. A barokk átvétele a Mályusz tézisére építő Wellmann szerint abban tért el más kulturális áramlatok átvételétől, hogy ezúttal nem az eredeti forrásból merítettek és nem önerőből dolgozták fel az új anyagot, hanem osztrák közvetítéssel, „töbnyire készen, feldolgozott állapotban” kapták. Mi sem lehetne távolabb Szekfünek attól a tételétől, hogy a barokk, „bár elkésve jelentkezik nálunk, mély hatást gyakorol a nemzeti lélekre, és önmaga is átalakul speciális magyar kultúrjelenséggé”, és „lényegében az európai kultúra egy univerzális irányától megtermékenyült formája a nemzeti léleknek!”²⁹

A korszak megalkotásának és a nemzeti történelmekbe való beillesztésének immanens historiográfiai problémái, amelyek nemcsak a magyar történetírásban okoztak gondot, helyi színezetet kaptak a magyar történelem 19–20. századi, a félmúlthoz tartozó és aktuális feszültségeitől.³⁰ Ilyen volt a Habsburgok királyságához (és a bécsi udvarhoz) való viszony, vagy a katolikus-protestáns felekezeti kérdés, amelyektől az idézett történetírók még akkor sem tudtak egészen elvonatkoztatni, ha el is mozdultak a felekezeti alapról a magyarság és a barokk viszonyát ábrázolva. Ha azt kutatják, mi-

kor érte el a barokk csúcspontját, a 18. században (ahogy Szekfű állítja), vagy az előzőben (ahogy Mályusz), akkor nemcsak azt a kérdést feszegetik, hogy importált, oktrojált kultúra-e a barokk, kellene-e a Habsburgok az átvételéhez, vagy elegendő hozzá az érett befogadóképeség, a belső fejlődés, hanem lényegében a nemzet és a Habsburg birodalom közti politikai viszony témáját tárgyalják. Míg Szekfűnél a barokk műveltség a 18. századi békével, a nemzet és az uralkodó közti harmóniával érkezik el, Mályusznál a Habsburg-ellenes küzdelem hevében, a politikai önrendelkezéssel összefüggésben jut tetőpontjára. A vita vallási vonulatát Szekfű így összegezte: „Mályusz rálépve a barokk alapra, körülbelül az ellenkezőt mondja, [mint] amit én, transzponálva a barokkot a 18. századból a 17.-be, katolikusból protestánsba”. Tegyük hozzá: a nemzetközi kutatásban ekkor már ismert témának számító protestáns barokk beemeléseivel Szekfű – aki a protestáns Bethlen Gábor esetében is felismert barokk vonásokat – valóban lényegesen hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy megszabadítsa a vitát a katolikus-protestáns szembenállás terhével. Ám ezt a következő, őt magát is ördögi körbe záró érveléssel hátrította el: a kiegészítés iránt támasztott igény „esztörténeti szempontból jogos, de általános történeti műben, amit írok, a pozitív alkotó barokkot kell tárgyalnom, amikor a protestáns szellem [...] háttérbe szorítva de facto tétlenségre volt kárhóztatva”.³¹ A barokk protestáns változatának kikerülésével lényeges eltérés történt a korszakfogalom magyar adaptációja során. A felekezeti jellegű leegyszerűsítésnek földrajzi aspektusa is volt. Csapodi Csaba, *A magyar barokk* című, a *Magyar Szemle* ismeretterjesztő könyvsorozatában, 1942-ben megjelent munkájában világossá teszi, hogy tud az egységes koreszmény kockázatáról, arról a vitáról, amely a területi alapon vett európai kultúrkörök számára próbálja lefoglalni a barokkot. E versengés helyett elvben azt tartja fontosnak, hogy elismerjük „egy- más mellett több értékes szellemiségnek párhuzamos életét”, de ezeket külön-külön tartja vizsgálándónak; a gyakorlatban pedig már a spanyol-olasz, katolikus restaurációhoz kapcsolódó kultúrából indul ki, hiszen „a magyar barokk gyökérszállai [...] a katolikus megújulás Rómájához futnak”.³² Ilyen és ehhez hasonló döntésekkel egyelőre eldőlni látszott, milyen utat vesz a barokk beillesztése a magyar történelembe.

ÉVSZÁZADOK ÉS TÁRSADALMAK A „NEOBAROKK” SZEMSZÖGÉBŐL

Hogyan hozza létre Szekfű Gyula neobarokk-konceptióját a *Három nemzedéket kiegészítő*, 1934-ben kiadott *Ötödik könyvében*?³³ Kiindulópontja egy művészettörténeti észrevétel: a neobarokk építészet Magyarországon nem

tűnt el a 19. századdal. Míg Nyugat-Európa művészete kigyógyult az utánzás betegségéből az első világháború után, a trianoni Magyarországon „nagy számmal előállt középületeink a barokk stílus jegyeit hordozzák magukon.” Ez nem lehet véletlen – a művészettörténeti jelenséget magyarázó szellemtörténész a mélyebb okokat a társadalomban keresi. Mikor azt állítja, hogy a „dekadens” 19. század művészete – értve ezalatt a historizmust – szolgálisan utánozta a régi stílusokat, „melyekhez semmi lelki kapcsolata nem volt”, ott már saját történetírói konstrukciójára tekint, mely a nemzedéki hanyatlás folyamatként mutatja be a magyar történelem előző századát. Az utánzás most a közéletre is rátelepszik: az állandó hódolat, tekintélytisztelet a barokk formák tartalmatlan imitációját valósítja meg; ez a forma- és tekintélytisztelet a mimikri, a hazugság állandósulását eredményezi.

Mindez közismert a historiográfiában, de talán ritkábban gondolunk arra, hogy a neobarokk-konceptió ellenpólusaként Szekfűnél voltaképpen a saját 18. századi barokk-konceptiója szolgált. Ez volt a mércéje, és a 18. századi nagyúrhoz képest a „harmadik nemzedék” hanyatló szellemisége, a közéleti „neobarokk” emberei és jelenségei csak rosszul vizsgálhattak. Sarkítva: ezt fejezi ki a kisbetűvel vagy nagybetűvel írt tekintély közti különbség. Szekfű barokkja és neobarokkja szétválaszthatatlanul összefonódott abban a kritikában is, amit Németh László egyikről is, másikról is kifejtett.

Németh már a *Magyar Történet* szóban forgó kötetének megjelenésekor – tehát még a *Három nemzedék* kiegészítése előtt – kifejtette Szekfű 18. század-konceptiójának kritikáját, amely egyszerre vonatkozott a történészre és a közéleti szereplőre. A történelem nemcsak a felvilágosodás lekicsinyléséért marasztalta el, hanem azt is felvetette, hogy Szekfű történelmi munkája és közéleti-ideológiai szerepvállalása között áthallás van, a 18. századi barokk-kép a „mai barokkot” védi. Németh szerint két „nagyszabású moratóriumról”, „haladékról”, akkoriról és mostaniról van szó: a 18. században „a rendi társadalom engedélyezi magának az emberiség buzgását, s a hatalom kap haladékat a retorika jóvoltából az erkölcsötől”, míg a jelenben Bethlen István miniszterelnök tesz szert a szekfűi retorika közreműködésével haladékra. Ebben a hazugságban Szekfű a tolmács szerepét tölti be a „lélek” és a „nyelv” között.³⁴

Németh László tehát már akkor használja a „mai barokk” kifejezést, észelve a szekfűi 18. század és a közéleti szerep közti összefüggést, mielőtt Szekfű a maga „neobarokk” fogalmát kidolgozná az *Ötödik könyvvel* kibővített *Három nemzedékben*. Ennek megjelenése után Németh kapott az alkalmon, hogy kijelentse: a „neobarokk” kifejezés, amiért „annyiszor és annyian magasztalták már Szekfűt”, voltaképp a saját találmánya – és szíve joga, hogy visszavonja, miután szlogen lett belőle. Másrészt Szekfűre újabb ala-

koskodást igyekezett rábizonyítani, azt állítva, hogy az *Ötödik könyvben* kifejtett társadalombírálat mögött nem a történész valamiféle „damaszkuszi fordulata” áll, mint azt sokan képzelik, hanem az önigazolás igyekezete. Németh most bővebben kifejti a Szekfűvel szemben korábban felhozott vádjait: abban, hogy a Trianon utáni „hanyatlás neobarokk formát öltött”, Szekfű is vétkes, a Mária Terézia-kor megépítésével ő is egy régi kultúra feltámasztásához fogott, akárcsak az általa dekadensnek mondott építészet. A bírálat azonban újabb témával bővül, Németh szerint Szekfű a „neobarokról” szóló új értekezésével, tetézve a hazugságot, magának keres alibit: „idejénvalónak látja, hogy amit csinált, bekaparja; ő tolja el magától, ő bélyegzi meg a neobarokk társadalmat, a konstruktőr szerepéből a kritikuseba, a felelősségből a felelőtlenségbe csapva át.” Németh úgy véli, a nagybetűs és a kisbetűs tekintély szembeállításuk voltaképp arra a kritikára felel, amit ő fogalmazott meg a két korszak hasonlóságának kimutatásával. Németh szerint Szekfű sorai közt ez olvasható: „azzal a barokkal nem ezt a barokkot védem”. De Szekfű számára nincs kiút, hiába teremtett kontrasztot a korszakok között, hisz a Tekintély idealizálása „maga is neobarokk” jelenség.³⁵

Az *Ötödik könyvben* megnyilatkozó történész tehát – legalábbis Németh szerint – megbíráltból bírálóvá lépett elő, magához ragadta ellenfele fegyverét, akit odáig nyilvánvalóan nem követhetett, hogy a két korszak között a hatalomnak adott haladék alapján párhuzamot vonjon – ehelyett szembeállította őket, a múltban példát, a jelenben silány imitációt látott, s a hazugságot az utóbbi számára tartotta fenn. Németh szerint Szekfűnél nincs szó fordulatról: ha „egész munkásságába” illeszti be az *Ötödik könyvet*, láthatóvá válik „a visszahúzódt, de fel nem adott rendszer”, ennek részeként pedig érintetlen marad az idealizált 18. századi magyar barokk.

Érdeemes arra is felhívni a figyelmet, hogy Szekfű a neobarokk építőművészet kritikájától a neobarokk társadalom megrajzolásáig hasonló utat járt be, mint amilyen a barokk művésztől a kultúrtörténeti korszak megalkotásáig vezetett a szellemtörténetben. Úgy tűnik, Szekfű a 20. századi történelmen ahhoz hasonló műveletet ismételt meg, amelyet a 18. századin már véghezvitt. A neobarokk társadalom képének létrehozásában a modernitás historizáló szcénájaként jelenlévő épületeken túl az a kritika is befolyásolhatta, amit a neobarokk művészet – a forma felelésztése – más kortárs szerzők részéről kapott, és amely már a 19. század végén sem volt ismeretlen.³⁶

Nem egyedül ő kezelte a neobarokk építményeket a társadalom kiüresedett formáinak jelképeiként. Farkas Zoltán, a *Nyugat* művészeti kritikus, 1930-ban a szegedi Dóm téri építkezéseket a történelmi stílus ismétlésének korszerűtlensége miatt támadta: „egy hamisan értelmezett történelmiség

alapján állva a jelent mindig a multtal szeretik kendőzni, holott az igazi történelmiség nem a tradíciók tunya ismételtetése, hanem a kor lelkéből spon-tán fakadó új formák megteremtése". Az árkádok alatti „szoborpantheon” régi templomok kerengőit próbálná utánozni, „az elmúlt századok történe-tét az elmúlt idők sajátos nyelvén ma feljegyezni. Így a mi szegény szobrá-szainknak, akik saját magukat sem tudják stilizálni, romanizálni, gótizálni kellett, renaissance-osdit, barokosdit játszani, amíg végül kényelmesen tor-kolhattak bele a mai neobarokizálásba”.³⁷

Szekfű bírálatának rokonait megtaláljuk a Domanovszky-féle művelődés-történetben is, ahol Bierbauer Virgil a historizmus építészetéről, Lyka Károly az iparművészeti neostílusokról írt. Bierbauer a kulissza, a homlokzat hazugságát veszi célba: a homlokzat hazugsága (az „álpompa”) takargatja a silány épületbelső, tervező és építető nem érez felelősséget a beköltözők iránt. Lyka szerint a 19. századi „felszínes stílus-értelmezés, amely a reprezentációra vetette a súlyt, nem volt tekintettel a gyakorlati célokra, nem meghitt otthont, hanem előkelőséget színlelő intérieurt alkotott.”³⁸ Mindezt a kortársak észre sem vették, mert „történeti stílusokhoz szokott szemük éppen azt vélte mindebben láthatni, ami a valóságban hiányzott belőlük: a művészeti stílust.”³⁹

A Szekfű társadalomrajzában megfogalmazott kifejezés életképességét jelzi, hogy a „neobarokk” a művészetben túli jelenségekre is használható lett, hasznos kritikai eszközzé vált a közéleti tekintélyelvűséggel szembeni ironizálásban. Bálint György egy cirkuszi előadás apropóján jegyzi meg a *Nyugatban* az idomárnak engedelmessé váló lovak produkciójáról: „A tisztelet, az udvariasság, a szolgálatkészség lovas szobrai. Neobarokk lovak és ez nagyon elszomorító. A nápolyi múzeum félelmes római bronzlovaikra kell gondolnom. A neobarokk ló még a neobarokk embernél is kínosabb látvány. Miért kényszerítik őket ilyen lóhoz méltatlan mutatványokra? Ha így haladunk, egyszer még megérjük, hogy arab paripák bridzselni fognak a porondon.”⁴⁰ A *Nyugat* egy irodalmi kritikájában – Németh László technikájára emlékeztető módon – fonódik össze a barokk és a neobarokk témája. Kósa János fejti ki Gálos Rezső Amade Lászlóról szóló könyvéről: „Hőse a legjellegzetesebb barokk-költőnk. [...] A magyar irodalomnak aligha van még egy alakja, aki alkalmasabb lenne a szellemtörténeti tipizálásra, aki jobban magán hordaná kora betegségeit és erényeit.” A szerző azonban nem érti a barokkot és Amadét: „nem teszi magáévá a szellemtörténeti iskola munkamódszerét. Ezért nem tud (talán nem is akar) a barokk lényegéhez férközni, amivel pedig szívesen foglalkoztak német és magyar történészek. Ő távol áll a 18. század szellemétől.” Kósa inkább neobarokk jelenségnek látja a szerzőt, akár csak „azt a túlzott figyelmet is, amit a jelenlegi kultusz-

miniszter történetírói munkásságának szentel. Amide életét írva miért kell Hóman Bálintnak a magyar koraközépkort tárgyazó munkáira hivatkozni? A neobarokk lelkesedés azután olyan kitételekre ragadja, amit pozitivistá józanságával utóbb megbán és visszavon.”⁴¹ A szöveg annak tanújele, hogy megindult a két fogalom közti adok-kapok, villódzás, ide-oda pattogás.

A fenti példák azt mutatják, hogy Szekfű vagy Németh neobarokkal kapcsolatos nézeteinek megvannak a rokonai egy tágabb publicisztikán belül. Szekfű esete azért speciális, mert a neobarokkot – melyről művészeti értelemben sokan beszélnek – a művészeti és a társadalmi forma közti analógiával élve egy társadalomrajz metaforájává alakítja át, ezt pedig történetírói rendszerébe illeszti. Úgy tűnik, csapdát állít magának, amikor – könnyű kézzel felvázolt – 18. századi barokkját a neobarokkjával ütközteti. Sőt a barokk témájának újraaktualizálásával talán akarva akaratlanul az általa megrajzolt barokkot is csapdába ejti. Németh Lászlónak nem nehéz fogást találnia rajta. Kettejük vitája azt a dilemmát dokumentálja, hogy vajon kontraszt vagy hasonlóság van-e a barokk és a neobarokk között. Megkockáztatható, hogy a barokk ebben az időben neobarokk burokba került, mert hirtelen túl vékony lett a határvonal a kettő között, a neobarokk eltakarhatta a tekintetek elől az eredeti barokk értékeit. A lelkesedés és az elutasítás nemcsak egyes korokra, hanem korok egész sorozatára is kiterjedhetett: a személyes preferenciái szerint tájékozódó történeti gondolkodás egyes korszakokat kiválogat és láncot fűz belőlük – miközben másokat elhanyagol –, s így végül hiányos képet állít elő a történeti folyamatokról. Mályusz ezt a hibát kívánta korrigálni Szekfűnél: „ugyanis a korszakoknak vagy világnézeteknek egymással párhuzamosan futó két fejlődési vonala közül a középkor-barokk-romantika-neoromantika – ezt ő neobarokknak nevezte – láncolatnak adta az elsőbbséget a renaissance-felvilágosodás-liberalizmus sorával szemben.”⁴²

EGY BAROKK HŐS BUDAPESTEN

Ha a neobarokk fogalma, abban az értelemben, ahogy bírálói használják, az egyszer már elmúlt, meghaladott, kiüresedett formák, jelenségek modern kori visszatérésével és megcsontosodásával kapcsolatos aggályra utal, vajon ez az aggály elhárítani igyekszik-e a barokk felelevenítésének egyéb – a neobarokktól különböző – módzatait is? Van-e másfajta híd is a barokk és a modernitás között? Lehetséges – hisz az 1930-as években még hat a wölfflini „örök barokk”-elmélet.⁴³ Ahogy Halász Gábor írja 1939-ben: „Ma már művészettörténeti közhely, hogy a barokk és továbbfejlődése, a rokokó,

nem egyszeri stílusirányok voltak, hanem visszatérő fejlődési fokozatok a művészetek életében. [...] A barokk mindenütt a tenyészet győzelme az egyensúly felett [...]. Barokkizálni annyi, mint megmámorosodni a lehetőségektől, élet, halál, sors, metafizika nagy kérdéseit, szenvedélyeket kifejezni akarni a kövek, színek nyelvén”.⁴⁴ Szerb Antalnál a szeretetteljes ironia hangja szólal meg, mikor budapesti „marslakójának” megmutatja a Bathyányi téri Szent Anna templomot: „A választottak édes titka. Elmegyünk mellette és cinkosan összemosolygunk: mi tudjuk, hogy ez a legszebb épület a Városban. Tornyán a Habsburg retek, amely Spanyolországban, Burgundiában, Ausztriában és itt egyazon formanyelven dicséri az Urat, áhítatos királyok Istenét. Pár év múlva már mindenki tudni fogja a titkot és mi kénytelenek leszünk valami más épületet tisztelni.” Aztán egy gyors fricska a modernitásnak: „Talán a pasaréti templomot, amely addigra már régimódibb lesz, mint a Szent Anna temploma.”⁴⁵ Annak a korok közti, anakronizmusokat is kísértő kalandozásnak, amely a 20. századi író számára kultúrtörténeti anyagot biztosít, s az írásmódra és a hőstípusra nézve is mintát ad, Szentkuthy Miklós – Szerb és Halász szellemi társa – lett a mestere.

Szentkuthy első regényében barokk lelkületű lényt varázsolt a húszas évek Budapestjére. A korszak ábrázolása során olyan társadalmi jelenségeket is bemutatott, amelyeket Szekfűvel „neobarokknak” nevezhetnénk. De ennél jobban nehezen kapcsolhatnánk össze a *Barokk Róbert* című, 1927-ben írt regényt két fogalmunk magyarországi történetének eddig felvázolt keretével, s nemcsak azért, mert a maga korában kiadatlan maradt. Szentkuthy nem a 18. századi magyar barokk szekfűi miliójét idézi fel, hanem az egyetemes kultúrtörténetbe – egyrészt a kora újkor udvaraiba, tágabban értve, a wölfflini barokk típus örök világába – kalauzol. A mű születéséről utólag elárulja, hogy Wölfflin olvasásának hatására kezdett hozzá – talán Wölfflin univerzalizmusából merítette az ötletet, hogy a barokk hős- és személyiség-típust a 20. századra helyezze át.⁴⁶ Ez az átültetés szempontunkból már csak amiatt is érdekes, mert Szekfű néhány évvel e mű megírása után figyelmeztetett a barokk és a modern közti szakadásra – vagyis arra, hogy a régi korok formái a régi szellemnek vagy léleknek adekvát (akkor modern) kifejezői voltak, míg a régi forma másolása csupán tartalmatlan utánérzés lehet. Németh László lesújtó kritikájában nagyon is lehetségesnek tartotta barokk és neobarokk belső rokonságát, és magát Szekfűt „barokk embernek” nevezte. Átvihető-e tehát egyáltalán a barokk modernbe, és milyen árat fizet, aki ezzel próbálkozik? Mi a helyzet Szentkuthynál?⁴⁷

A regény hőse az érettségi előtt álló gimnazista, Róbert, Dr. Barokk Fülöp pénzügyminisztériumi osztályvezető fia. Ahelyett, hogy szorgosan készülne vizsgájára, képzeletében két véglet, ha úgy tetszik, a barokk két véglete kö-

zött csapong: az erotika és a katolikus aszkézis között. Bár fantáziája hol az egyikben, hol a másikban merül el, a jelenkor valóságában mindkettő elérhetetlen marad; így bukdácsolnia kell mind a kettőben. Ezt az őrlő dilemmát egy másik dilemma keresztezi: a jelenkor és a hősi, művészi korok közti ingadozás. Az erotikus és vallásos vágyakozás egyaránt bőséges tápanyagot talál a régi korokban, míg a jelenben élő kamasz számára mindkét vágy megvalósíthatatlan – a forrongó reneszánsz-barokk művészszeni vagy a vallási tébolyban égő hitvalló szerepe a modern Budapesten az anakronizmus és az aránytévesztés miatt kiábrándítóan megmosolyogtató. Róbert előtt a múlt korok hősi szerepei utáni vágyakozás két, egymástól is elágazó útja nyílik meg: a középkortól a barokkig terjedő idő keresztény szentjeinek kegyes példájával az udvari festők, hercegek mondénsága áll szemben. Még a barokk világán belül is választás előtt áll: Szent Alajost kellene eljátszania a kongregáció ünnepélyén, de Rubens jobban érdekli. „Ha Szent Alajost játszánám, szakítani kellene a kövér, meleg flamand asszonyok aktjaival.” Az ellentétek olykor egyetlen mondaton, egyetlen látomáson belül is találkoznak: a megkísértett Szent Antal „bal kezével átölel egy rubensi aktot.” Barokk Róbert végül is hiába ró magára súlyos penitenciákat, például azzal, hogy Kőbányáról gyalog megy haza a távoli Budára, ha egyszer a családi fészekben kakaóval és kaláccsal várják. Nem sikerül semmi, csak az érettségi.

Ha a *Barokk Róbertet* az említett kettősségek határozták meg, később újabb kettősségek, újabb elágazások nyílnak Szentkuthy életművében: Az *egyetlen metafora felé* című kötet meditációi (1935) a „ki legyek én?” (mert többféle vagyok, lehetek) kérdését járják körül. A választás lehetősége itt nem játék: sors nélküli, szerencsétlen tobzódás a lehetőségekben. Az önazonosság kiterjeszthetősége egyben hiánya és akadályja is annak. A *Szent Orpheus breviáriuma* első részének Casanováról szóló „szentolvasmányában” (1939) újra elhangzik, amit már a *Barokk Róbert* felvetett: „Csak a katolicizmusban lehetséges Loyola szent Ignác és Don Juan kísérteties közelsége”, a casanovai lélekben fér össze „a barokk hermelin és a toledói (Greco-stíli) önkínzás”. A „barokk pompa és sivatagi szikárság” ellentmondása Casanova esetében nem hazugság; őt voltaképp „a civilizáció önellentmondásainak [...] teljes, tárt tudóvel való vállalása, bátor és győztes igenlése” teszi nagyszerűvé, az, hogy „a civilizációnak éppen hazugságát teszi egészségévé, sportjává”. Hogy Velencében Casanova maszkot visel, az „logikus betetőzése a civilizációnak, mint önellentmondások igenlésének. Ez a kultúra: álarc kultúra, a tizenharmadik század valósága, a maszk valósága”.⁴⁸

Szentkuthy stílusát, szemléletét elemzői gyakran kötötték a barokkhoz. Babits a *Prae* bírálatában a „magyar Joyce” művének „rettenetes barokk stílusát” kifogásolta, Halász Gábor a modern regény formáját romboló, a ba-

rokk regény „modern újratemtését tudatosan” megkísérlő írói kudarcnak tekintette kísérletét. (Halász mind a *Prae*, mind *Az egyetlen metafora felé* kapcsán kijelentette, hogy Szentkuthy gondolkodásának lázas erőfeszítései, áradó gondolatai nem találtak rá a kellő *formára*.⁴⁹) 1984-ben, a *Szent Orpheus* újradadásakor a fülszöveg – mely fülszöveghez illően didaktikus volt – már azt sugallta, hogy az életműben összhangba került barokk és modern: Szentkuthy ez is, az is, mint aki valami dialektikus ellentétet halad meg.⁵⁰ Ő lenne tehát az, aki a magyar irodalomban a barokkot áttemelte a modernbe?

Az írói tett méltatása helyett ismét a személyiség és az álarc témájára érdemes felhívni a figyelmet. A barokk kedvelt referencia és ihletforrás marad Szentkuthy hatalmas életművében, hosszú életpályáján, szuverén írói kalandozásaiban – melyek során a választás dilemmái gyakran szerepjátékban oldódnak meg. Túl „a neobarokk társadalom” korán, az 1980-as években megfogalmazott „nyilvános életgyónásában” – ágostoni vallomásaiban avagy casanovai emlékiratában – előszeretettel hangsúlyozza életének barokkos szélsőségeit. „Bennem van a spanyol katolicizmus, spanyol barokk művészet, halál, örület minden tüze, fantasztikuma, ugyanakkor nagyszerűen érzem magam, ha diszkrét angol hűvös gentlemanként viselkedhetem”, mondja életinterjújának összegzésében. A *Barokk Róbert* által mintegy az életmű alaptémáiként előre jelzett feszültségekből végül a teljességet megközelítő játék lesz. „A feszültségek úgy keletkeznek bennem – és gyakran úgy is oldódnak fel! –, hogy színész-természetű vagyok, és minden szerepet átélek.”⁵¹ Az álarc (egy barokk álarc?) viselése így lehet ismét igazság, távol attól a hazugságtól, amelyet a társadalomkritikaként alkalmazott neobarokk-fogalom a külső forma és a belső tartalom szembeállításával ragadott meg.

Maga az életmű a barokk 20. századi magyar recepciójának egyedi példája, s abba nehezen illeszthető be. Szentkuthynál ugyanis az individuumon, az alkotói énen és szerepeken belülrre kerültek azok a feszültségek, amelyeket a barokk kompozíció és korszak jellemzőinek volt szokás tartani a művészet- és művelődéstörténetben; másrészt a barokk nem „neobarokkos” külsőségeként tért vissza nála, hanem eleven lélektani és művészi motivációként.

ÚJRATÁRGYALÁSOK

1976-ban, a magyar barokk-kutatás keresztmetszetét adó, francia nyelvű tanulmánykötet párizsi könyvbemutatóján Klaniczay Tibor visszatekintett az 1945 óta eltelt harminc év alatt a tudományterületen lezajlott átalakulásra. A háború utáni első évtizedben – mint mondja – a marxizmus által elutasí-

tott, talajt vesztett szellemtörténettel a barokk kutatása is odaveszni látszott. Csak 1956-tól kezdődhetett meg a „barokk rehabilitációja, s annak kimutatása, hogy a barokk fogalmának az alkalmazása nemcsak a szellemtörténet, hanem más elméleti megközelítések, s közöttük a marxista felfogás jegyében is lehetséges és szükséges”.⁵²

Klaniczay *A magyar barokk irodalom kialakulása* című 1960-as tanulmányában – mely az általa szerkesztett, négy évvel később megjelenő új irodalomtörténeti szintézis előmunkálatának számít⁵³ –, kettős célt tűzött maga elé: az irodalmi barokk stílusjegyeinek ismeretében megállapítani magyarországi történetének szakaszait, illetve kijelölni a barokk társadalmi háttérét, az akkori kifejezéssel élve, „osztálybázisát”. A módszer, mely a formák történetét a társadalomtörténettel ötvözte, olyan eredményekkel járt, melyek a két világháború közti viták vonatkozásában is érdeklődésre tarthatnak számot. Periodizációjában Klaniczay elvetette a homogén korszak elképzelését (amit a szellemtörténeti beállítottságtól való távolságtartása is indokol), és számolt a stílus fokozatos elterjedésével, más formákkal való együttélésével. Hosszú, a 17. század közepétől mintegy száz éven át tartó korszakot vázolt fel, amit alszakaszokra bontott.⁵⁴ Két főperiódusa közül a 17. századit tekintette a magyar irodalmi termés szempontjából értékesebbnek, míg a 18. századit hozzá képest szürkének tartotta: az „egyre anakronisztikusabb rendiségben megrekedt és a Habsburg-uralommal összeforrott 18. századi magyar barokk vagy az osztrák birodalmi barokk egyszerű függvényévé vált, mint az arisztokrácia és a jezsuiták kultúrája, vagy pedig provinciális szintre [...] süllyedt”.⁵⁵

Ezzel a periodizációval, legalábbis az irodalomtörténet szempontjából, Mályusz oldalán szaporodtak az érvek, már ami a Szekfűvel folytatott régi vitát illeti.⁵⁶ De míg Szekfű annak idején úgy látta, hogy vitapartnerre a korábbi datálással egyszerűen „katholikusból protestánsba teszi át” az ő mondanivalóját, a társadalmi összefüggéseket kereső Klaniczay voltaképpen felülírta a barokk-értelmezés vallásfelekezeti konnotációit. A barokk kiindulópontját az ellenreformáció intézményeiben látta, de társadalmi háttérét már az egyházi intézményeknél tágabban mérte fel, és a kései magyarországi feudalizmusban ragadta meg. Mivel az irodalmi barokk stílus a feudális uralkodó osztályra vallási különbség nélkül jellemző – nemcsak a katolikus főurakhoz, hanem a protestáns nemességhez is köthető –, igazoltnak tekinthető a protestáns barokk létezése. (Sőt a társadalmi rétegek szerinti vizsgálódás a barokknak egy polgári és egy paraszti-népi változatát is felszínre hozza.) Nemzetietlenségről pedig szó sem lehet, ha kezdetben a barokk a hazai „alkotó arisztokrácia” szükségleteit fejezi ki: „Végleg el kell vetni tehát azokat a nézeteket, melyek szerint a barokk irodalom Magyarországon

valamiféle idegen import, kozmopolita irány vagy a Habsburg-expanzió függvénye.” A főúri réteg szerepének mérlegelésében a nemzeti szempont helyett a politika „haladó tendenciáinak” elve lesz a kritérium, de ez – bevallottan – nem könnyíti meg a sommás ítéletalkotásokat.⁵⁷

Az 1960-as évektől tehát az irodalomtörténetben, majd a történettudományban létrejött egy olyan barokk-értelmezés, amely sokban módosította a két világháború közti viták alapállásait. Az 1964-es irodalomtörténeti szintézis jelentőségét 1976-ban így látta Klaniczay: „a magyar irodalom 1600 és 1750 közé eső korszaka már egyértelműen mint a barokk korszak irodalma került bemutatásra, s ezzel végképpen jogaiba iktatódott a barokk a magyar tudományban”.⁵⁸ Valami tehát végképp – vagy legalább hosszú távra – eldőlt: a barokk korszak kanonizálódott. Ez a tudományos teljesítmény azonban nem egykönnyen számolta fel a korszak művészetének akkori népszerűtlenségét. Miért nem népszerű a barokk? – kérdezik ekkor többen, és a válasz kézenfekvőnek tűnik: az udvari világ emléke és a neobarokk burkolat egyaránt akadályozhatja elfogadását. Bán Imre a lebecsülés egyik okának az látja, hogy a 19. század végén „az európai fejedelmi udvarok vélt vagy valóságos nagyhatalmi önérzete a pompa és a reprezentáció formájául nem választhatta a mértéktartó, lényegében polgári ízlést sugárzó reneszánsz művészetet”, hanem csak a barokkot, amit aztán a nagyburzsoázia is átvett.⁵⁹ Gerő László 1964-ben elismeri az osztrák barokk importról, hogy „számos művészi alkotása idegen marad, udvari mellékízét máig sem vesztette el egészen”, a historizmus kapcsán pedig visszatér nála a modern és a neobarokk kontrasztja: az 1920-as, 1930-as években Magyarországon a „historizálás mellett modern törekvések is megjelennek. De ezeket a Szekfű Gyulától »neobarokknak« nevezett társadalom »neo«-történetieskedő stílusai elnyomják”.⁶⁰

Arra is van példa, hogy egy művészettörténész megpróbálja lehántani a neobarokk kérget a barokkról, ennek történeti megismerése és az ellenszenv eloszlátása érdekében. Voit Pál írja 1970-ben: talán azért nehéz a mai embernek megértenie a barokkot, mert „eszmei tartalma elavult? Vagy mert a 20. század első felében, a »neobarokk« divatja idején oly hevesen utánozták az egykori barokkot, és ez visszatetszést kelt bennünk? Visszaálmodták a feudális életkeretet: kastélyban kívántak lakni, finomkodva és könnyen élni, mint egykor a francia udvar nemessége, s eltűnődni az ősök elvesztett birtokain, múlhatatlan erényein, ha ugyan voltak ilyenek?” De amint ez a kései neobarokk réteg eltűnik – a szocializmussal –, szabaddá válik a régebbi kor tanulmányozása. „A környezet és a szokásformák utánczásának igénye helyett az akkori [ti. a barokk] társadalom megértése és értelmezése, a »sallangok« helyett az alkotás miéértje és mikéntje érdekel bennünket.”⁶¹

A wölfflini „örök barokk” gondolata veszített vonzerejéből,⁶² de a 20. század végén a barokk korszak másként közelíti az öröklétet: hagyatéka „kulturális örökséggé” válhat. Az új és univerzális igényekkel fellépő örökségfogalom⁶³ pajzsa alatt elvileg a barokk körüli viták, régi szembenállások is enyhülhetnek. Voit Pál az iménti helyen arra emlékeztet, hogy bár fontos kérdés, vajon a magyarországi barokk művészeti emlékeit „kik készítették és kiknek a számára, hol állottak, s hol vannak ma”, de ez csak másodlagos „a mellett a valóság mellett, hogy egyáltalában megvannak, s a mellett a nemes kötelesség mellett, hogy valamennyien megismerjük, és becsülettel megőrizzük őket nemzedékünk s a következő nemzedékek számára.”⁶⁴

Az ellenszenven – és a nemzeti elfogultságon – való felülemelkedés még 1970-ben elhangzó óhaja a rendszerváltás után tetté ért: az Európa Tanács ösztönzésére a Közép-Európai Kezdeményezés 1993-at a barokk évévé nyilvánította. A *közép-európai barokk éve* program jegyében nemzetközi kiállítás nyílt, mely a régió művészetét mutatta be. Amiről a dualizmus alatt még az egész Monarchia összefüggésében lehetett tárgyalni, s amit Trianon után a nemzeti történeten belül kellett elhelyezni, most közép-európai keretbe helyeződött át. Az emléktanyag megőrzésének, továbbadásának óhajához, melynek Voit 1970-ben adott hangot, most új kívánságok társulnak. A kiállítás katalógusában Robert Evans történész, a kora újkor kutatója kifejti: „Az újabb nagy politikai átalakulásnak köszönhetően mára talán megérett az idő rá, hogy a barokk örökség végre elfoglalja az őt megillető helyet a Habsburg-ház által egykor uralt területek kultúrájában.”⁶⁵ Ugyanott Galavics Géza művészettörténész a területi, nemzeti vagy vallási hovatartozáson túlmutató, közös kultúra korának bemutatását jelöli meg a szakmabeliek és általában a közép-európai értelmiség egyik feladatáknak. A régió kultúrája pedig része a kontinens barokk kori – a 19. századi nacionalizmust megelőző – egységének, amit az Európa Tanács speciális programja hirdet. A történelem keserű fintora, hogy a kiállítás terve már a délszláv háború kitörése, az újabb nemzeti megosztottság („egy már túlhaladottnak vélt állapot”) idején valósul meg.⁶⁶

Evans gondolataihoz visszatérve a barokk megítélése és a neobarokk közti összekapcsolódásra is találunk egyfajta magyarázatot. Az angol történész szerint annak ellenére, hogy a 18. századdal véget ért a barokk korszaka, a stílus, a műveltség tovább élt – például az osztrák faluban, a bécsi irodalomban és művészetben. A Habsburg monarchiabeli barokk iránti, 1900 körül kezdődő érdeklődés éppen az I. világháború és az állami keret szétesése után élénkült meg, és az „1930-as évek parancsuralmi és reakciós áramlataival való felületes összekapcsolásból fakadóan a barokk tekintélye

néhány évtizedre megint megcsappant”.⁶⁷ Ezek tehát azok a tényezők – a sor kiegészíthető a szocializmussal –, melyek elmúltával az örökségként való helyreállítás bekövetkezhetett.

A „neobarokk” szó mindazonáltal nem tűnt el a süllyesztőben. Továbbélése is azt érzékelteti – ahogy időben távolabb kerülünk a Horthy-korszaktól –, milyen kifejező, hatékony eszköze volt a társadalombírálatnak a szekfúi metafora – miközben a mai társadalomtörténet már jelzi fenntartását azzal szemben, hogy a társadalom *elemzéséhez* is hozzásegített volna.⁶⁸ A szóhoz ma még Szekfű neve társul, de eredeti barokk-konceptiója aligha merül fel a szó használata közben. Az egyszerűsítő, sematikus fogalom könnyen ragadt meg a korszak tanúinak emlékezetében és az újabb nemzedékek történelemképében. A rendszerváltás után emigrációból visszatérő egykori kispártos politikus, piarista öregdiák éveire emlékezve, így nyilatkozik: „szociális kérdésekben szemben álltam az egész akkori rendszerrel, a »neobarokk társadalommal«, ahogyan Szekfű Gyula nevezte. [...] Földreformot, titkos választásokat, demokráciát akartunk, szabadulást az osztályuralomtól, mert az a bizonyos neobarokk társadalom egyetlen osztály: a dzsentri uralmát jelentette, akkor is, ha ezen belül parlamentárisan kormányoztak.”⁶⁹

A neobarokk továbbélő kritikája nemcsak egy szó megragadását tükrözi, hanem egy mentalitás folytonosságával is számol. Horthy Miklós özvegyének 2001-ben megjelent emlékiratairól szóló kritikájában Nádas Péter a hazug felszín ismert témáját eleveníti fel: „a neobarokk élethazugság belső hiteltől a színpadok valóban lenyűgözők”. Az özvegy emlékiratainak fogadtatásával kapcsolatban jóslásba bocsátkozó Nádas a két világháború közti időszak mintáinak a szocializmusba, sőt, a rendszerváltás utáni évekbe való átöröklődésére figyelmeztet. Úgy véli, az emlékirat Magyarországon bizonyára népszerű lesz, s ez a várható tény megértetheti az értő olvasóval, hogy „a kádárizmusban szocializálódott első generációs magyar kispolgárság milyen tudattartalmakat örökölt át a demokráciába, s miért kapkod oly mohón a horthysta neobarokk hatalmi technikai és csecsebecsei után.”⁷⁰

*

Mi olvasható ki a két fogalom történetéből, milyen eredménnyel jár a két görbe tükör szembefordítása? Mire a harmincas években találtak e fogalmak útjai, már mindkettő túl volt néhány kanyaron. A neobarokk mint a historizmuson belüli stílus – a barokk forma divatjamúlt, funkciótlan imitációja miatt – már a század elején vonzotta a villámokat; a neobarokk építészet meghosszabbodó élettartama miatt még a harmincas években is kritika

tárgya lehetett. A barokkal kapcsolatban a publikum tájékozódott a fő stílusjegyekről, de úgy értesült, hogy azok nemcsak egy konkrét korszakra lehetnek érvényesek, hanem „örökké”. A művészettörténet szórványosan szemrevételezni kezdte az emlékanyagot, és már más országok emlékeivel való összehasonlításra is kísérletet tett; az irodalomtörténet jobbra beérte a nemzetietlenség jelszavával, a történelemben pedig a barokk nemigen okozott fejtörést. Szekfű Gyula ebben az állapotban kapta kézhez a két fogalmat. Nála kétszeres átértékelődés történt. „Nála”: de alakja egy szélesebb körű átalakulás része. A historizmus építményei számára már nem látszóttak a múlt elfogadható illusztrációinak – s ezt a liberális nemzedékek „felszínes” történelmi tudatával magyarázni is próbálta – a barokkot viszont, mely kiszorult a nemzeti hagyományok közül, bebocsátotta oda. A két fogalom nemcsak Szekfűnél, hanem Németh Lászlónál is találkozott. Míg Szekfű úgy számolt, hogy a 18. századi barokkot szembehelyezheti a „neobarokk társadalom” kiüresedett formáival – noha odáig nyilván nem ment el, hogy a letűnt 18. századi világ restaurációját kívánja –, Németh kijelentette, hogy az elképzelt 18. század és a „mai barokk” közt nem kontraszt, hanem párhuzam van, amennyiben mindkettő a tekintélyt védelmezi.

Több momentum játszhatott közre abban, hogy a publicisztika felkapta a neobarokkot mint társadalomkritikai fogalmat. Mindkét fogalom jelentésbővülésen ment keresztül – eleinte egy-egy művészeti stílust jelöltek, végül már korszakokat ragadtak meg vagy jelképeztek –, de e bonyolultságuk, rétegzettségük ellenére is egyszerű hívószavaknak bizonyultak: minél többet használták őket, annál találóbbnak tűntek. A „mai barokk” vagy „neobarokk” gyanúba keverte a barokkot – a szekfűi 18. század egyoldalúságai miatt ez nem is csoda. Ha a neobarokk formákban nem lakott barokk „szellem”, azért ezek a formák mégsem voltak „üresek”: számos neobarokk középület közvetítette az állami reprezentáció üzeneteit, annak kulisszáiként sorakozott fel a barokk monumentumai mellé. Ha a korszak neobarokkja csak egy kétes értékű, gyanús barokk felidézésére volt képes, hogyan lehetett mégis megismerni, érzelmileg elsajátítani az „eredeti” barokkot? Több úton is: tudományos kutatással, művelődéssel, ironiával, kultúrtörténeti séttákkal a Wölfflintől ihletett „örök barokk” vagy a „barokk szellem” nyomában, anakronizmusokkal játszva.

Kioldódott-e vajon a második világháború után a harmincas években összebogozódott szálak csomója? A szocializmus korában a barokk korszak törlésének átmeneti időszaka után a tudomány többszörös átalakítást hajtott végre: leválasztotta a barokról a 19. századi „nemzetietlenséget”, „idegenséget”, tompította a katolikus-protestáns szembenállás terhét, viszont a szellemtörténészek „szellemét” kivonta belőle. A barokk korszak e lépések

után kanonizálódott a tudomány akadémiai szintjén. Az emléktanyag örök-ségként való elfogadását szolgálta, hogy mind a „neobarokkos” asszociációkat igyekeztek eltávolítani tőle, mind azt megakadályozni, hogy a barokk kiszoruljon a szocializmus szempontjából számításba jövő hagyományokból. Ezeket a lépéseket retorikailag úgy lehetett beállítani, mint a szocialista művelődésnek a nemzeti hagyomány birtokba vétele általi gyarapodását, de olyan olvasat is lehetséges, amely egy, a szocializmus kényszerei alól már kibújó nemzeti hagyományápolást lát bennük. A barokk emlékek megmaradása, feltárásuk folytatódása végeredményben e műveletek sikerét igazolja. A harmincas évek csomója mégsem lazult meg egészen: fennmaradt a „neobarokk” szó mint a társadalom, a mentalitás formáinak bírálata-ra alkalmas eszköz – talán mert a bírált dolgok sem tűntek el nyomtalanul.

A fogalmak és formák játékát végigkísérő történetünk során – amit itt csak vázolni tudtam – a következő kérdést kerülgettem: hogyan vegye birtokába a modern kor a barokkot, ha ez – mintegy antitéziseként – mázsás súllyal húzza az egyszer már meghaladni vélt múlt felé, miközben a neobarokkban még utánzata is kísért? A két fogalom története az emléktanyagból megalkotandó nemzeti hagyomány és a kiküzdendő modernitás közti sűrűlódás nyomait tárta fel. A jelentések bővülésében, rájátszásokban, idézőjelekben bővelkedő história során, úgy tűnik, mindig az „eredeti” barokk és az „eredeti” historizmus húzta a rövidebbet. Sorsuk nem kis mértékben múlik azon, hogy a történetileg egymásra rétegződött, a nyelv által konser-vált jelentések súlya ezután is ránehezedik-e még ezekre a szavakra.

JEGYZETEK

- 1 Köztudott, hogy a terminus nem a „barokk” korszakban született, hanem utólag, a felvilágosodás által bevezetett lebecsülő vélemény eredménye – azt a metodológiai alapelvet nem is kell elismételniünk, hogy a történeti reflexió hozza létre a maga tárgyát, mert a barokk témája úgyszólván előzékenyen igazolja ezt a tézist.
- 2 Ebben az írásban egy ívet próbálok megrajzolni, és a könnyebben követhető tudomány-történetre összpontosítok – a későbbi finomítás reményében. Természetesen egy sokszereplős játzmával van dolgunk. A szélesebb diskurzus feltárását itt csak néhány szűrő-próbával vetítem előre, bevonva lexikonokat, az ország művelődéstörténetét népszerű formában tárgyaló reprezentatív műveket, s a folyóiratok közül a *Nyugatot*. Bár igyekeztem kerülni az általánosításokat, a „közfelfogás”, „közvélemény” szó használatát, ez a tágabb keret itt hipotetikus maradt.
- 3 „Barokk” szócikk. In: *A Pallas Nagy Lexikona*. 2. k. Budapest, 1893. 669. o. (A szó írásmódja eleinte ingadozik, a „barokk” alak mellett a „barok” is szerepel.) – Burckhardt magyar kiadását a „Renaissance” szócikk már említi irodalomjegyzékében (*A Pallas Nagy Lexikona*. 14. k. 1897. 475. o.).
- 4 „Barokk” szócikk. In: *Tolnai Világlexikona*. 3. k. Budapest, 1913. 297–298. o. – Wölfflin mű-

dosította a barokkal szembeni negatív attitűdöket, de mindjárt el is bizonytalanította kortársait annak történeti idejét, datálását illetően. Az 1915-ös *Művészettörténeti alapfogalmakban*, a képzőművészeti alkotások elemzésére igénybe vett fogalompárjaival egy „klasszikus” és egy „barokk” stílus ragadható meg, melyek a művészettörténetben váltakozva visszatérnek. Mivel ezek egyenrangúak, a történetileg *par excellence* barokknak tekintett korszak – reneszánsz és klasszicizmus között –, nem értéktelenebb e két szomszédjánál. Lásd Zádor Anna előszavát a magyar kiadáshoz (Wölfflin, Heinrich: *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkori művészetben*. Budapest, 1969. 11–12. o.) – A modern perspektívából szemlélte barokk témájában érdemes idézni Arnold Hauser észrevételét: „Wölfflin barokk-kategóriái lényegében nem egyebek, mint az impresszionizmus fogalmának a XVII. századra való alkalmazásai.” (Hauser, Arnold: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Budapest, 1968–1969. 339. o.)

- 5 Lengyel Géza: Rákóczi síremléke. *Nyugat* 1908. 1. 4. 231. o.
- 6 Bárdos Artur: Bútorok, szőnyegek, képek. Lakatos Artur kiállítása. *Nyugat* 1910. 3. 24. 1918. o.
- 7 Pasteiner Gyula: Az építés Budapesten. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, 9. Magyarország III. kötete. Budapest, 1893. 96–104. o.
- 8 Keleti Gusztáv: Festészet és szobrászat. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, 9. Magyarország III. kötete. Budapest, 1893. 460. o.
- 9 Pulszky Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, 9. Magyarország III. kötete. Budapest, 1893. 218–219. o.
- 10 E részekben Pasteiner fordítóként szerepel. – A „normativitás elvét és az elfogulatlanság követelményét jó részt topografikus műveiben” megvalósító, pozitívista programot követő tudósról, a századforduló művészettörténész nemzedékének kulcsszereplőjéről lásd Marosi Ernő: A 20. század elejének magyar művészettörténetírása és a bécsi iskola. In: *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Budapest, 1989. 249. o. Pasteiner elismerése a nemzetközi művészeti stílusok iránt és szkepszise a nemzeti stílus keresésével szemben: Németh Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*, 1. /A magyarországi művészet története 6/1. / Budapest, 1981. 214. o.
- 11 A századforduló műemlékvédelmében még 1711 volt a műemlékké nyilvánítás felső korhatára, s csak a két világháború között kerülhettek törvényes védelem alá a barokk és klasszicista épületek. A századfordulón még bontottak barokk vagy klasszicista épületeket a budapesti telekspekuláció következményeként. (Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 19., 24. o.) Védelmet a középkori és a reneszánsz emlékek kaptak, a barokk „elfajzott reneszánsznak”, „nemzetietlen”, „jezsuita” stílusnak minősült. (Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok). In: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1975. 202. o.; Marosi Ernő: Műemlékvédelem: az örökség hagyományozása. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, 1996. 15. o.)
- 12 A dualizmus végének az a jelensége is elgondolkodtató, hogy a historizmus építészete által felélesztett barokk forma már akkor elterjed, mikor az „eredeti” barokk iránti érdeklődés még csak csírájában van. A historizmus által színpadra varázsolt történelmi forma a jelek szerint annak ellenére is népszerűsége tarthatott számot, ha maga a barokk csaknem hiányzott az ismert-elismert történelmi korszakok közül. Úgy vélem, ez az ellentmondás látszólagos, hisz könnyen elképzelhető egy olyan forma sikere, amely a magyar történelem „nemzetietlennek” mondott korszakára való hivatkozások nélkül, az „egyetemes” barokk pompájával kecsegtette a századforduló emberét.
- 13 Riedl még csak a formai túlzások uralmával jellemzi a művészetet és az irodalmat. Riedl

- Frígyes: *A magyar irodalom főirányai*. Budapest, 1896. 125–127. o. Művéről mint visszhang nélküli kezdeményezésről Klaniczay Tibor: *A barokk kutatása Magyarországon*. In: *Pallas magyar ivadéka*. Budapest, 1985. 270–271. o.
- 14 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Budapest, é. n. [1942]. 47. o. Jacob Burckhardt műve (Burckhardt, Jacob: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, 1978.) már 1860-ban megjelent magyarul (vö. 3. lábjegyzet). A közönség a magyar történelem millenniumi összefoglalásából (Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815)*. / *A magyar nemzet története 8.* / Budapest, 1898.) sem értesülhetett a barokról: ekkor még lehetséges volt enélkül megírni a magyar nemzeti történetet, mely itt elsősorban politikátörténetet jelentett. Bár a korszakfogalom átvétele váratott magára, a barokk művészet átértékelésének híre már eljuthatott az olvasóközönséghez. Gerevich Tibor a Wölfflin és az átértékelés másik főszereplője, Riegl téziseit bemutató cikkében felsorolta az eszményekben, ízlésben jelentkező újdonságokat, melyek a 20. század érdeklődését a reneszánsz felől a középkori és a barokk művészet felé fordították. Gerevich Tibor: *A barokk-kutatás mai tudományos állása*. *Budapesti Szemle* 1910. 143. 403. 45–47. o.
- 15 Szekfű Gyula: *A barokk műveltség*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. 6. *A tizennyolcadik század*. Budapest, é. n. [1932]. 470–471. o. Ld. még Hekler Antal hasonló visszatekintését, mely a magyar-osztrák szembenállással indokolja, hogy „a nemzeti közvélemény” elítélte a „jórészt osztrák mesterek által képviselt” művészetet. Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, é. n. [1935]. 129. o.
- 16 Wölfflin és Riegl (vö. 4, 14, 20. lábjegyzet) nem hozott végső rehabilitációt a barokk korszak számára: Benedetto Croce még 1929-ben is a rossz ízlés, a morális mélypont korának tekintette azt *Storia dell'età barocca in Italia* című művében. Vö. Arnold Hauser véleményével: „a barokkal szemben kifejezett fenntartások [...] egyúttal az impresszionizmus ellen irányuló kifogások is, s ha Croce a barokk művészetben megnyilatkozó »rossz ízlést« kifogásolja, akkor egyszersmind a modern művészet elleni akadémikus álláspontot képviseli.” (Hauser i. m. 338–339. o. Vö. a 4. lábjegyzettel.)
- 17 Mihályi Ernő: *Egy kis polémia Croceval a barokról*. *Székfoglalóként felolvasva a Szent István Akadémiában 1931 május 8-án*. Budapest, 1931. 12. o. A felolvasás időpontja sem mellékes: Croce az I. Nemzetközi Modern Irodalomtörténeti és Metodológiai Kongresszusra jött Magyarországra, 1931 májusában. A füzet datálása szerint Mihályi két héttel ezelőtt tartotta beszédét.
- 18 Ybl Ervin: *A magyar építészet*. In: *Az ezeréves Magyarország*. Budapest, 1939. 756–758. o. Vö. Hekler Antal nézetét: miután a Monarchiával együtt a magyar-osztrák konfliktus is megszűnt, „a gátló történeti nyomás alól felszabadult nemzeti közvélemény” elfogulatlanul felfedezte a barokkot. Hekler i. m. 129. o.
- 19 Ybl Ervin: *A magyar szobrászat*. In: *Az ezeréves Magyarország*. Budapest, 1939. 737. o.
- 20 A barokk művészettörténeti fogalmának az irodalom, majd a társadalom jelenségeire való kiterjesztése arra csábíthatta a kutatókat, hogy a művészeti stílusjegyeket egyszerűen áthelyezzék ezekre az új területekre. Ahhoz, hogy egy stílus elnevezéséből korszakfogalom, művelődéstörténeti kategória legyen, a stílusjegyeket a művelődés és a társadalom jellemzőin is ki kellett mutatni. Ez nagy ár volt, mely a szellemtörténet korszakjében való gondolkodásából következett. A dinamizmus, a kontraszt, a feszültségek és kiegyenlítésük, a mozgás és a harmónia képzetei a kultúra vagy a társadalom rajzaiban is helyet követeltek maguknak. Mindez nemcsak a szellemtörténeti irányzat problémája volt. A tőle eltávolodó Hajnal Istvánnál is érdemes megfigyelni, hogy *Az újkor történetében* a mozgás és a kompozíció problémája felől indul a társadalmi változás és a struktúra magyarázata felé: „egység és küzdelem” változatosságát ragadja meg a 17. században (már korántsem számolva egységes korszakkal!), „mozgalmasságot” mutat ki a spanyol, az olasz irodalomban; a mozgalmasság ellenpontja a struktúra: „Angliában, ahogy az egész

- társadalomélet, úgy az irodalom is mély szerkezeti összefüggésekben működik”; a tudományokban pedig „a franciák elsősorban a világnak és jelenségeinek szerkezeti törvényeivel foglalkoznak”; viszont az „igazi barokk” vidékein, főleg Itáliában, „a mozgás és az erő nyilvánulásaival” találkozunk. Ezek a fogalmak tehát alkalmasak az egységen belüli változatosság megrajzolására, Európa egyes nemzeti kultúráinak jellemzésére, és nem utolsósorban a történelmi narráció szervezésére. Vö. Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, 1936. (Újra kiadva: 1991). 392–408. o.
- 21 Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban [1924]. In: *Tanulmányok*. Budapest, 1956. 72–74. o. A nemzeti adottságok és az idegen hatás találkozásának Horváth általi elemzése kapcsán utalok arra, hogy Riegl 1908-ban a latin és a germán művészet, Dél és Észak elentmondásos viszonyából indult ki a barokk művészet – és a vele kapcsolatos „német” idegenkedés – elemzése során. Riegl, Alois: *A barokk művészet*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. Válogatta és az utószót írta Beke László. Budapest, 1998. 268–270. o.
- 22 A magyarországi művészettörténetben a barokk-kutatás programadó tanulmánya csak Horváth cikke után, 1931-ben látott napvilágot. Kapossy János *A magyarországi barokk európai helyzete* című tanulmányáról lásd Voit Pál visszatekintését: „tanulmánya összefoglalás volt, amely művészettörténet-írásunk akkori, szellemtörténeti törekvései mellett a levéltári anyagra mint pozitív bázisra kívánt építeni.” (Voit Pál: *A barokk Magyarországon*. Budapest, 1970. 85. o.)
- 23 Az alap kutatások késéséhez lásd Szekfű megjegyzését *A tizennyolcadik század* első kiadásának jegyzetanyagában: „A hazai barokk művészetről összefoglaló munkák még nem állnak rendelkezésünkre”, a rész tanulmányokról adott bibliográfiáját a második kiadásban bővíti. Szekfű é. n. [1932] i. m. 472–473. o., vö. Szekfű Gyula: *A barokk műveltség*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*, 4. – 5. könyv: *XVIII-ik század*. Budapest, 1935. (Újra kiadva: 1990.) 608–609. o. Hasonló, jegyzetanyagban elhelyezett beismerések: Csapodi Csaba: *A magyar barokk*. Budapest /Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 16. / 1942. 76. o.; Mályusz Elemér: *A Rákóczi-kor társadalma*. In: Lukinich Imre (szerk.): *Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. 2. Budapest, é. n. [1935] 64. o. Az elsietett szintézisekről: Kapossy János: *A magyarországi barokk európai helyzete*. *Magyar Művészet* 1931. 7. 1. 27. o. A nemzeti történetírás a nemzetközi szakirodalomból nem kaphatott egyértelmű ismérveket a barokról mint szellemtörténeti kategóriáról. A külföldi kutatásokról szóló ismertetőjében Joó Tibor a lényegét illető összhangot hiányolta. A szellemtörténeti szintézis fő akadályát a barokk fogalmának – jelentését bizonytalanná, pontatlanná tevő – kitágulásában látta. A fogalom körüli zűrzavart annak elvetésével vagy régi, művészeti értelemben való használatával szüntette volna meg, de a korszak lényegét maga is ingoványos területen kereste, „csakis abban az irracionális, formátlan alapon, melyből a formák és gondolati képletek kisarjadnak, s melyet legtalálóbban »életézés«-nek nevezhetünk.” Joó Tibor: *Újabb felfogások a barokról*. *Magyar Szemle* 1933. 19. 2. 155–156. o. Mályusz Elemér a korszakfogalmak használatát előnyösnek, a magyar történelemre való alkalmazását feladatnak tekintette, de mindkettőben körültekintést ajánlott – Szekfű elleni éllel. Mályusz Elemér: *Magyar renaissance, magyar barokk*. *Budapesti Szemle* 1936. 241. 164–173. o.
- 24 Mályusz Elemér két tanulmányban fejtette ki koncepcióját. *A Rákóczi-kor társadalmában* egy félreeső helyen szólította nevén Szekfű Gyulát (Mályusz é. n. [1935] i. m. 67. o.), de a *Magyar reneszánsz, magyar barokkban* (Mályusz 1936 i. m.) személyét is célba vette, kifogásolva történelmi módszereit, s azt, hogy tekintélye a történelm szakmán túlmenően is tabuá teszi 18. századi barokk-felfogását. Szekfű válasza, a személyeskedés elleni tiltakozása: Szekfű Gyula: *Válaszom a Magyar Történet dolgában*. *Budapesti Szemle* 1936. 242. 382–383. o. Vö. Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 41–44. o.
- 25 Mályusz tudta, hogy Rákóczi udvara, állama a valóságban nem érte el a „barokkizált im-

- périum"-ok nívóját, de az uralkodói hatalommal kapcsolatos eszmények hasonlóságára hivatkozva áthidalta a köztük lévő távolságot. Mályusz é. n. [1935] i. m. 44–45. o. Azt azonban figyelmen kívül hagyta, hogy a Rákóczi-udvar újszerű barokk életformájának bizonyítékául felsorolt számos jelenségben korábbi – például az erdélyi fejedelmi udvarokból jövő – hagyományok is kitapinthatók lennének. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2006. 86–98. o.
- 26 Domanovszky Sándor már a *Magyar Történet* török kori részében felfedezni vélte a „Habsburgi állam igazolóiratát” az erdélyi fejedelemséggel és a magyar rendiséggel szemben (Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. IV. k.: A tizenhatodik század [...] V. kötet: A tizenhetedik század. *Századok* 1930. 64. 884. o.), *A tizenhatalmadik század* kapcsán pedig Szekfűnek azt az eljárását kifogásolta, hogy miközben a barokkot a század nemzeti művelődésének egészét átható szellemnek tekintette, az ettől való eltérésekre (társadalmi rétegek, országrészek, protestánsok) nem ügyelt. Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. VI. kötet: A tizenhatalmadik század. *Századok* 1933. 67. 310–313. o.; Erős i. m. 39.
- 27 A Domanovszky-féle művelődéstörténet előző, 16–17. századi kötetében Vác Elemér *Két udvar, két főnemesség* című írásában a Habsburg udvarral – ahol „vakító és kápráztató pompa” dívott, hideg és széteső volt a társasági élet – az erdélyi fejedelmek meghitt udvarát állította szembe, mely a „a nemzeti életszemlélet” kialakításáról gondoskodott. (Vác Elemér: *Két udvar, két főnemesség*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 3. *A kereszténység védőbástyája*. Budapest, é. n. [1940]. 259–275. o.) Ez nem volt új ötlet, lásd fenn Pulszky nézeteit a barokknak ellenálló fejedelemségről. Az udvar témáját Wellmann a 18. századi kötetben belüli, *Az udvari ember* című második tanulmányában külön feldolgozta, a fent összefoglalt munkájához hasonló felfogásban.
- 28 Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 4. *Barokk és felvilágosodás*. Budapest, é. n. [1941]. A kötet egyes részműveinek kidolgozóit közül hárman (Herman Egyed, vallás; Pigler Andor, művészet; Haraszti Emil, zene) szintén a magyar földre átplántált idegen – és kettejük szerint az eredeti talaján már elvirágzó – növényhez hasonlították a barokkot. Társadalom- és politikatörténeti vonatkozásban Ember Győző nézetei árnyalták Wellmann erős téziseit, *A barokk rendi társadalom* című fejezetben. („A formák következetes tiszteletbentartása azonban – legalább eleinte – nem görcsös ragaszkodást leplezett a valóságban tartalmukat vesztett ideákhoz, hanem egy élő, sokrétű, színes társadalom tagozódását.”) Ember a rendi állam egységet adó keretét, a familiaritás összefűző erejét látta ott, ahol Wellmann a társadalom széttagoltságát, Mályusz az arisztokrácia és a köznemesség elkülönülését észlelte. (Ember Győző: *A barokk rendi társadalom*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 4. *Barokk és felvilágosodás*. Budapest, é. n. [1941]. 153–151. o.)
- 29 Szekfű é. n. [1932] i. m. 133. o.
- 30 A korszak meghatározása során a történész azzal a problémával szembesül, hogy az idő folyamatában azt hol helyezze el, illetve mihez kezdjen az immár megkonstruált korszakon belüli, egymással együtt élő, egymást követő vagy elvben kizáró változatokkal. A korszakfogalom belső feszültségei miatt egy-egy nemzeti kultúra történeti rajza csak részlegesen illesztette be vagy egészen kizárta a barokkot. Huizinga szerint a holland fejlődés „csak nagyon töredékesen” illik bele a barokk kor sémájába. A barokk terminus átfogó érvényét illetően ő maga is kételkedett, de ez nem akadályozta meg abban, hogy sematikusan vázolja a kor jellegzetességeit, és ezzel vesse össze a holland kultúrát (Huizinga, Johan: *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest, 2001. 14–15. o.). A franciák pedig egyenesen átugrották volna 17. századi történelmükben a reneszánsz és a

- klasszicizmus közt a barokkot: Klaniczay Tibor: A francia barokk felfedezése. In: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973. 333–335. o.
- 31 Szekfű 1935 i. m. 607. o.; Bethlen udvartartásáról és karakteréről: Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929. 202–207. o., levélírásának („török-barokk”) stílusáról: uo. 159–171. o.
- 32 Csapodi i. m. 9–10. o.
- 33 *A Három nemzedék* kiegészített változata a *Magyar Történet* 18. századi részének első és – a Mályusszal, Domanovszkyval folytatott vitára a jegyzetanyagban reflektáló – második kiadása között jelent meg.
- 34 Németh László: Szekfű Gyula: Tizennyolcadik század [1932]. In: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*. 1. Budapest, 1992. 500–502. o.; Erős i. m. 40. o.
- 35 Németh László: Szekfű Gyula [1940]. In: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*. 2. Budapest, 1992. 996–997. o.; Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság* 1983. 26. 1. 48–49., 58–60. o. A közéleti szerepet álcázó történeti munka témája Szekfű és Mályusz barokk-vitájában is előkerül: „könyveimet [Mályusz] valami Habsburg-párti, legitimista, katolikus vitairatnak nézi, mely elé én nagy ügyességgel építék tudományos kulisszát.” Szekfű 1936 i. m. 381. o.
- 36 A szekfűi neobarokk-konceptió előzményeként ismert Weis István szociológiai munkája (Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003. 190. o.), amely szintén szóvateszi a látszatértékek, a hamis tekintély iránti tiszteletet. A „gipszoromzatú és palotákat mímelő bérházak” kritikája: Weis István: *A mai magyar társadalom*. / A Magyar Szemle könyvei 2. / Budapest, 1930. 200–201. o. – Arra, hogy a historizmus művészetével szembeni, 19. század végi kritika még az 1930-as években is él, egy példa Ybl Ervin már idézett írása *Az ezeréves Magyarországból*: „A múlt század kilencvenes éveinek végén azonban építészeink jelentékeny gárdája Magyarországon is a történeti stílusok alkalmazása ellen fordult. Az építészeti stílusmegújodás nálunk azért volt különösen kényes, mert a törekvések új magyar formanyelv alapításának kérdésével függtek össze.” (Ybl i. m. 767–768. o.) A historizmus irányzatait épp a letűnt korok birtokba vétele miatt szokta elmarasztalás érni: önálló nyelvet nem tudott kifejleszteni, csak ismételte a régi stílusokat, a reprezentációs-legitimációs igényeket szolgálva „jelentéskényszerben” élt. (Németh Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1993. 17–18. o.)
- 37 Farkas Zoltán: A szegedi építkezések. *Nyugat* 1920. 23. 22. 731–733. o. Farkas Zoltán 1929 és 1940 közt más, a *Nyugat*nak írt műbírálataiban támadja a meghosszabbodó neobarokkot vagy általában a historizálást. Az 1940-es lakberendezési kiállítás ismertetése szinte Bárdos Artúr kritikájának szavait visszhangozza (vö. 6. lábjegyzet): „Ki volna megmondhatója, hogyan lehet egy körvonalalaiban és szerkezetében célszerűségi megfontolásokat szolgáló mai karosszékre barokk díszítőelemeket erőltetni? Mi keresni valójuk van ezeknek a mai világban?” (Farkas Zoltán: A lakásberendezési kiállítás. *Nyugat* 1940. 33. 10. 483. o.)
- 38 Bierbauer Virgil: Az építészet. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 5. *Az új Magyarország*. Budapest, é. n. [1942]. 578–584. o.; Lyka Károly: *Az otthon művészete*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 5. *Az új Magyarország*. Budapest, é. n. [1942]. 604–607. o.
- 39 A historizmus „formai és tartalmi elavulása, diszfunkcionálissá válása” témájában vö. Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 30–31., 50–51. o. A neoreneszánsz ház kényelmetlenségéről, funkciótlanágáról: uo. 49–50. o. (A történész itt voltaképp átveszi a bírálatot, amit már Bierbauer megfogalmazott.)
- 40 Bálint György: *Cirkusz*. *Nyugat* 1938. 31. 9. 198. o.

- 41 Kósa János: Egy barokk költő élete. Gálos Rezső Amade-könyve. *Nyugat* 1938. 31. 1. 70–71. o.
- 42 Mályusz é. n. [1942] i. m. 48–49. o. Hasonló szelektivitást mutatott ki Hevesi András a *Nyugatban* Babits egyéni múltképeről, *Az európai irodalom története* kapcsán: „Annyi bizonyos, hogy Babits nem nagyon szereti a tizennyolcadik századot, amikor Európa francia és majdnem egységes volt, nem szereti Voltaire szellemét. [...] Ha megvalósul Babits Európája, kissé germán, mindenesetre gótikus és barokk jellege lesz”. (Hevesi András: Babits irodalomtörténete. *Nyugat* 1936. 19. 6. 461. o.)
- 43 Eugenio D’Ors 1935-ös művében (*Du Baroque*) beszélt ismét „örök barokról”. Klaniczay Tibor: A manierizmus és barokk értelmezésének változásai. In: *Pallas magyar ivadéka*. Budapest, 1985. 239. o.
- 44 Halász Gábor: Vázlat a szecesszióról [1939]. In: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. [Szerk., s. a. r. Véber Károly.] Budapest, 1981. 165. o.
- 45 Szerb Antal: *Budapesti kalauz. Marslakók számára*. Budapest, 1935. (Újra kiadva: 1991.) 24. o. Lásd még Halász 1935-ös esszéjét Óbudáról (ahol maga is élt). A kastély és a kiscelli templom („mely csak legújabbán, a barokk fölfedezésével kapja meg a megillető tiszteletet”) kapcsán székfűi hangulatban szól a gondoskodó főúri családról, a Zichy grófokról. Miután a református és zsidó lakosság épületeit is szemrevételezi, az egymás mellett élő helyi jogszokások, hagyományok méltatásával a búcsúzó rendi társadalomnak állít emléket, melyben az ellentétes erők még egyensúlyba kerülhettek, ahogy „Óbudán a házacsok és a barokk-kastély, a szükséges szegénység és az illő fényűzés” megfér egymás mellett. A modernizálódó Buda és Pest mellett Óbuda lemarad, álomba merül, „de hajnal reménye nélkül, az igényesebb és hivalkodóbb múlt is”. (Halász Gábor: Vázlat Óbudáról [1935]. In: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. [Szerk., s. a. r. Véber Károly] Budapest, 1981. 1180., 1183–1186. o.) Vö. Szerb Antal Halász iránti gesztusát az Óbudáról elköltözött zsidókról szólva: „Óbudán nem maradt zsidó, Óbudán csak Halász Gábor lakik, a remetelelkű esszé-író.” (Szerb i. m. 23. o.)
- 46 Szentkuthy Miklós: *Frivolitások és hitvallások*. Budapest, 1988. 57–58. o.; a barokk iránti érdeklődésének kezdeteit több motívum magyarázza. 1925-ben szentévi zárandoklaton járt Rómában; a szellemtörténeti irányzatban való, Szerb Antallal közös elmélyülés során megismerte Herbert Cysarz művét, a *Die deutsche Barockdichtung*ot (vö. Bán Imre: *A barokk*. Budapest, 1962. 20–21. o.); T. S. Eliot és a Bloomsbury kör iránt érdeklődve jutott el az angol barokk költészethez; hallgatta Horváth János egyetemi előadásait: Szentkuthy 1988 i. m. 244–247., 260–261., 265–267., 283–292. o.
- 47 Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a barokk művelődéstörténeti korszak gyanánt való megragadására és a magyar történelemben való kronológiai elhelyezésére tett, fent ismertetett kísérletek hogyan hatottak a wölfflini tipizálás népszerűségére – háttérbe szorították vagy valamiképpen keresztbezték vele?
- 48 Szentkuthy Miklós: *Szent Orpheus breviáriuma*. 1. [1939]. Budapest, 1973. 30–31. o.
- 49 Babits Mihály: Könyvről könyvre. *Nyugat* 1934. 27. 16. 179–180. o.; Halász Gábor: Prae. Szentkuthy Miklós könyve. *Nyugat* 1934. 17. 18. 276–277. o.; Halász Gábor: Szentkuthy Miklós: Az egyetlen metafora felé [1935]. In: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. [Szerk., s. a. r. Véber Károly] Budapest, 1981. 769. o.
- 50 A *Szent Orpheus breviáriuma* fűlszövege 1984-ben: „Szentkuthy Miklós barokk író, ha képei burjánzásait, gondolatai indaszövevényét, asszociációi sűrű, buja tenyészetét, szemlélete grotta-groteszk leleplező fíntorait tekintjük. De egyszersmind a legmodernebb, huszadik századi író is, ha desztillált következtetéseit és ítéletmondásait, az élet, a valóság logikai szubsztanciákra való lebontását vesszük figyelembe.”
- 51 Szentkuthy 1988 i. m. 678–681. o.; a maszk témájához vö. Rugási Gyula: *Szent Orpheus arcképe* /JAK füzetek 58. / . h. n. [Budapest] 1992. 131–143. o.

- 52 Klaniczay jóval a fent idézett 1960-as tanulmánya előtt, már a Zrínyi Miklósról írt monográfiájában foglalkozni kezdett a barokk problematikájával (Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1954. /Átdolgozott kiadása: 1964. /). A *Le Baroque in Hongrie* című kötet (Klaniczay, Tibor – Varga, Imre (szerk.): *Le Baroque en Hongrie*. /Baroque. Revue Internationale publiée par le C. O. S. I. B., Montauban 8. 1976.) kapcsán írt esszéje: Klaniczay: A barokk kutatása... 1985 i. m.; Angyal Endre *Barock in Ungarn* című könyve (Angyal, Andreas: *Barock in Ungarn*. /Ungarische Hefte/ Budapest – Leipzig – Milano, é. n.), amit Klaniczay az első irodalom- és művészettörténeti szintézisként említ, „1945-ben, közvetlenül a háború után jelent meg, s ezért nem válhatott kellően ismertté”. Klaniczay: A barokk kutatása... 1985 i. m. 271. o. E művet szempontunkból különösen érdekessé teszi, hogy kitekint a barokk romantikában és néphagyományban való továbbélésére (Angyal i. m. 120–130. o.).
- 53 Klaniczay Tibor: A magyar barokk irodalom kialakulása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1960. 64. 3. 319–341. o.; 4. 443–461. o. (Újra kiadva *Reneszánsz és barokk* című kötetében, Budapest, 1961; Szeged, 1997); Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története. 2. 1660-tól 1772-ig*. Budapest, 1964.
- 54 A tanulmányban még 1640 körül indítja a korszakot, *A magyar irodalom történetében* már egy 1600 körül kezdődő korai szakasszal dolgozik, mely egybeesik a késő reneszánszsal (a manierizmussal).
- 55 Ezt a felosztást később korrigálta a 17. és a 18. század közti folytonosságra utaló építészettörténeti érveket (Voit i. m.) elfogadva: Klaniczay Tibor: A magyarországi barokk építéstörténete. In: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973. 421. o.
- 56 Utalás a Szekfű–Mályusz vitára: Klaniczay 1964 i. m. 118. o.; Klaniczay: A barokk kutatása... 1985 i. m. 271. o.
- 57 A művészettörténetben az 1956-os összefoglalás, illetve ennek átdolgozott, 1961-es újrakiadása közti eltérést jelzi a barokkal kapcsolatban használható hang változását. A köztörténeti kitekintések az akkori történelemkép elemeit (elavult feudális termelési viszonyok, Habsburg gyarmatosítás, katolikus reakció, elidegenedő arisztokrácia) idézték, de az 1961-es változat újdonságot hozott, mivel Garas Klára kutatási eredmények alapján kimondottan cáfolta a 17–18. századi magyarországi művészet elapadásának, a barokk idegenségének tételét, sőt protestáns hatással számolt. (Garas Klára: A barokk művészet kialakulása és elterjedése Magyarországon (1604–1711). In: Dercsényi Dezső (szerk.): *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. /A magyarországi művészet története 1. / Budapest, 1956. (Második, javított kiadása: 1961) 327–330. o.; vö. Garas 1961. 371–374. o.) A Galavics Géza általi összefoglalás már elhagyta a fenti ideologikus hivatkozásokat a nemzet, a dinasztia és a katolikus egyház viszonyának témájában. (Galavics Géza: Barokk. In: Aradi Nóra (szerk.) *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 1983. 215., 243–244., 254., 269. o.) Ld. még Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1975. – A történetírás az irodalomtörténethez hasonló utat tett meg, amennyiben a barokk szellem-történeti elemzésének elutasításától odáig jutott, hogy a fogalmat a művelődéstörténeti elemzésben újra alkalmazta. A Szekfű felfogása körüli egykori vita és a marxista álláspont bibliográfiáját közölte Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. 2. (1711–1825.) Budapest, 1954. 26–29. o. („A magyar marxista irodalom [...] a szellem-történeti irányzatot az ellenforradalmi korszak rendszerét alátámasztó, polgári történetírás olyan jelenségeként tekinti, mint amely alkalmas eszközül szolgált mindazoknak, akik a gyarmati és feudális elnyomás és az ezek elleni küzdelmek alapvető kérdéseit akarták elkendőzni.”) Az 1960-as évek egyetemi tankönyvében a barokk csak művészeti értelemben kapott egy szűkszavú utalást. H. Balázs Éva – Makkai László (szerk.): *Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka*. /Magyarország története

2. / Budapest, 1962. 441–442. o. Kosáry Domokos az 1980-as évekre újragondolta a barokk fogalmát és a művelődéstörténeti korszak periodizációját. Ezeket a kérdéseket a 18. századi magyarországi művelődésről írott monográfiájában, majd a történettudományi akadémiai szintézisének általa írott fejezetében a késő barokk – a felvilágosodást megelőző korszak – kapcsán vetette fel. A Klaniczay és munkatársai által megfogalmazottakhoz hasonló következtetéseket vont le a periodizáció, a barokk és a nemzeti kultúra stb. vonatkozásában, és szintén számolt a korszakon belüli árnyalatokkal, a kultúra társadalmi rétegződésével. (Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. 37–40. o., Kosáry Domokos: A művelődés késő barokk változatai. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. 1. /Magyarország története tíz kötetben 4/1. / Budapest, 1989. 764–770. o.) A szellemtörténeti paradigma nála is avítottak minősült: mint írta, már nem fenyegetett az a veszély, hogy „a valóságot feje tetejére állítva szellemi kategóriák önmozgásából próbálja bárki a társadalom fejlődését levezetni”. (Kosáry 1985 i. m. 38.) (Vö. a szellemtörténet, illetve a wölfflini inspirációjú teoretikusok fölötti ironizálást másutt is: Bán i. m. 10–11. o., Klaniczay 1964 i. m. 118. o.) Viszont megmaradt a régi probléma: „jogunk van-e a művészettörténettől úgy átvennünk egy stílusirányzati kategóriát, hogy az végül, széles értelmezésben már a gondolkodás, az ideológia síkjára is kiterjed”. Kosáry ezzel lényegében azt az extrapoláló módszert mérlegeli a művelődéstörténetbe áttéve, amit egykor Horváth János és Szekfű Gyula is alkalmazott, és megkockáztat egy *igent*: a fogalom alkalmas arra, hogy a felvilágosodás előtti korszak „saját tartalmát és jellemzőit pozitív formában” kifejezzük, megengedi ezt a korabeli egyházi ideológia szervezettsége, átfogó jellege. A barokk kategóriájának használhatósága közel egyidejűleg Klaniczayt is foglalkoztatta, Klaniczay: A manierizmus... 1985 i. m.
- 58 Klaniczay: A barokk kutatása... 1985 i. m. 272. o.
- 59 Bán i. m. 7. o.
- 60 Gerő László: *Ismerjük meg az építészeti stílusokat*. Budapest, 1964. 91–92., 152. o.
- 61 Voit i. m. 7. o. Az 1960-as évek művészettörténeti eredményeire: Voit 1970: 85. Hasonlóan fogalmaz másfél évtizeddel később Kelényi György. „... a barokk építészeti, festészeti és szobrászati jelenleg egyáltalán nem népszerű [...] Egyértelmű, hogy napjainkban a barokk művészet iránti ellenérzés a két neobarokk periódus hibáinak tulajdonítható” – értve ezalatt a 19. századit és 20. századi továbbélését –, de a „történelmi, társadalmi viszonyok megváltozása nyomán a korábbi időszakokkal együtt letűnt annak művészete is; alapelvei tévesnek, célkitűzései hamisnak bizonyultak. A neobarokk egysíkú, üres reprezentációja, túlbujánzó ornamentikája azonban nem feledtetheti az eredeti barokk művészet jelentőségét, nem akadályozhatja meg annak megismerését.” (Kelényi György: *A barokk művészete*. Budapest, 1985. 7–8. o.) A 19–20. századi magyar művészettörténet szintézisének 1980-as években megjelent kötetében a neobarokk és általában a historizmus megértésére, elemzésére való törekvés olykor annak éles bírálatával, elutasításával keveredett. Németh 1981 i. m. 206–213. o.; Kontha Sándor (szerk.): *Magyar művészet 1919–1945*. 1. /A magyarországi művészet története 7/1. / Budapest, 1985. 178–179., 197–198. o.
- 62 Bán i. m. 11. o.
- 63 A kulturális örökség fogalmának sikere mögötti okokról Hartog, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio* 2000. 11. 4. 3–25. Bár a fogalom Magyarországon csak az 1990-es években kezd meggyökeresedni, előzményeként számolni kell a nemzeti hagyományoknak a szocializmus politikai keretei közt is újrainduló ápolásával, a „szocialista művelődésen” belüli legimitálásukkal. Vö. Klaniczay Tibor: Barokk és barokk-kutatás. In: *A múlt nagy korszakai*. Budapest, 1973. 304–305. o.; Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. In: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976. 7–15., 27. o. (Kla-

- niczay Tibor itt túllép a „haladó hagyományok” kategóriáján, és használja a „nemzeti örökség” kifejezést. Lásd témánk szempontjából különösen az 1976-os tanulmányban *A látható múlt ereje* című részt, melyben kitér a kastélyok akkori siralmas állapotára.)
- 64 Voit i. m. 81. o.; ehhez hasonlóan a másfél évtizeddel később megjelenő zenetörténeti összefoglalás a „kuruc-labanc” ellentét kiiktatását tartja feladatnak a barokk muzsika megítélésében, kutatásában, Dobszay László: *Magyar zenetörténet*. Budapest, 1984. 270–275. o.
- 65 Galavics Géza é. n.: Barokk művészet Közép-Európában – Utak és találkozások kiállítás elő. In: Galavics Géza (szerk.): *Barokk művészet Közép-Európában*. h. n. [Budapest], é. n. 20. o.
- 66 Uo. 14. o. A korszak örökségének közép-európai prezentációja mellett helyi szintű kiaknázására is van példa. Győr városának „1993 óta évről évre visszatérő rendezvényei a barokk programok, melyeken felidéződnek a város szempontjából oly fontos kor, a 17–18. század kultúrtörténeti és történelmi eseményei”. (A rendezvényeket reklámozó szórólap, 2002.)
- 67 Galavics é. n. i. m. 20. o.
- 68 „Szekfű láttelepe a Horthy-kor barokkos úri világáról sokban találó, és a vele kapcsolatban használt jelző révén különösen hatásos kritikáját adja a korszaknak. Társadalmi leírásnak és analízisnek azonban bajosan tekinthetjük a szekfűi megközelítést.” Gyáni-Kövérvér i. m. 190. o. Vö. a két fogalom kontrasztjának Szekfűt idéző használatát egy kultúrtörténeti elemzésben: Kovács Ákos: *Játék a tűzzel. Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és díszkivilágítások XV–XX. századi történetéből*. Budapest, 2001. 81–82., 88. o.
- 69 Cservenka Judit: Közelmúltunk tanúja: Csicsery-Rónay István. *Európai Utas* 2001. 12. 1. 2001. 64–65. o.
- 70 Nadas Péter: Önkéntelen vallomás. Edelsheim Gyulai Ilona emlékezései. *Élet és Irodalom* 2001. 45. 38. 15. o. A szocializmusba transzponált neobarokk témáját a határokon túli magyar kisebbségi társadalmon belül, az önámítás és az ezzel szembeni lázadás összefüggésében használja Végel László. Az egykori Jugoszláviáról megjegyzi, hogy amíg „keleti mintaország volt, a bírálóknak valójában nem volt nemzetközi hitele. Itthon még annál is kevesebb. Neobarokk társadalom voltunk a Balkánon, hogy Szegfű [sic] megnevezésével éljek, csak éppen szocialista neobarokk.” (Végel László: A bácskai Faust. *Családi Kör [Újvidék]* 2002. 13. 4. 8. o.)

Nacionalizmus. Izmus?*

Kántor Zoltán

„A nacionalizmus mágiája abban áll, hogy véletlenszerűséget sorssá, rendeltetéssé változtatja.”

Benedict Anderson

Miért nincs a nacionalizmusnak John Locke-ja, Edmund Burke-je vagy Karl Marx-a? Ki(k) a nacionalizmus szellemi atyái? Melyik politikai filozófus tekint magát a nacionalizmus képviselőjének, nacionalista gondolkodónak? A nacionalizmussal foglalkozó elméleti megközelítések képviselőiről általánosságban elmondható, hogy nem viseltetnek rokonszenvvel a nacionalizmus iránt. Milyen az a politikai ideológia, amelynek nem tudjuk lokalizálni képviselőit? Ismeretesek nacionalista politikusok, gondolkodók – legalábbis akiket annak tartanak, ám gondolataik összessége nem tekinthető koherens eszmerendszernek, ami egy ideológia alapvető kritériuma lenne.¹

Az előbbi kérdésekre a válasz minden bizonnyal abban rejlik, hogy a nacionalizmus a fogalom klasszikus értelmében nem ideológia. Értelmezhető ugyan politikai ideológiaként is, ám elsősorban mobilizációs funkciója, semmint komplex eszmerendszere miatt. A többi univerzalista ideológiával ellentétben a nacionalizmus, per definitionem, partikularista. Univerzális értéknek tekint a nemzetet, nemzet-központú a szemlélete, de a „nacionalista” szerzők, politikusok gondolkodásának középpontjában mindig csak egy adott nemzet áll, a sajátjuk. A „nacionalisták” kulturálisan kötött nemzeti értékekben hisznek, saját nemzetük felemelkedését, érdekeit tartják szem előtt, emellett azonban elfogadják más nemzetek ilyen igényét is, bár legkevésbé természetesen azokét, amelyekkel konfliktusban állnak, így jellemzően a szomszédos nemzetekét.

A nacionalizmus kialakulásának egyik legjelentősebb szerzője, Benedict Anderson elveti azt a felfogást, amely a nacionalizmust a liberalizmushoz, a szocializmushoz, vagy a konzervativizmushoz hasonló ideológiaként értelmezi. Állítása szerint „a nacionalizmust úgy lehet és kell megérteni, hogy nem a tudatosan vallott politikai ideológiákkal állítjuk egy sorba, hanem

* Másodközlés. Először a *Confessio* 2005/3. számában jelent meg.

Jelen áttekintés keretei között csak a probléma nemzetközi szakirodalmát vizsgálom. Egy különálló tanulmányt igényelne a kérdés hazai szakirodalmának az áttekintése és elemzése.

azokkal a nagy kulturális rendszerekkel, amelyek megelőzték, és amelyekből – és amelyek ellenében – létrejött.”² Hasonlóan vélekedik Anthony D. Smith is: „a nemzetek kialakulása és az etnikai nacionalizmusok megjelenése inkább valamiféle 'pótvallás', semmint valamilyen politikai ideológia intézményesülésének tűnik, s éppen ezért sokkal tartósabb és hatásosabb is, mint gondolnánk.”³ A konzervativizmust, a liberalizmust, a szocializmust nem azonosíthatjuk társadalmi folyamatokkal, ellenben a nacionalizmus elsősorban ebben az értelemben használható.

Amiért a nacionalizmust sokan mégis ideológiaként tekintik, arra John Breuilly szolgál magyarázattal: „A nacionalizmus vonzereje abban állt, hogy látszólag egyszerű és konkrét választ adott arra a kérdésre, milyen legyen az állam és a társadalom, a politika és a kultúra viszonya egymáshoz.”⁴ Ám ettől még nem válik a nacionalizmus ideológiává, csupán ideológiaként funkcionálhat. Itt azonban nem az a fontos, hogy ideológiának tekinthető-e vagy mennyiben használják annak, hanem az, hogy az ideologikus használata nem érthető, ha nem látjuk a nacionalizmus kialakulásának jellegét, illetve az, hogy célszerűbb dinamikus folyamatként mint statikusan értelmezni. Mann olyan ideológiának határozza meg a nacionalizmust, „amely valamely (valós vagy konstruált) etnikai csoport erkölcsi, kulturális és politikai elsőbbségét hirdeti,”⁵ ennek ellenére elemzését végig a társadalom homogenizációjának folyamatának elemzésére építi.

A mai társadalmak, államok nemzeti alapon szerveződnek. Mi okozta ezt a változást? Miért állítja Ernest Gellner, hogy a modern ember nacionalista?⁶ Miért állítja Anthony D. Smith, hogy a modern világ már elképzelhetetlen és érthetetlen nemzetek és nacionalizmus nélkül?

Megjegyzendő, hogy a nacionalizmust a fogalom semleges értelmében kell használni. A nacionalizmus a mindennapi szóhasználatban, a sajtóban, de nem ritkán komoly kutatók értelmezésében⁷ is egyértelműen negatív konnotációt kap, és lényegében a nacionalizmus (vagy a neki tulajdonított) következményeit látja csupán. E megközelítés jogossága nem tagadható – hisz milliókban számolhatjuk a nacionalizmus következményei hallottjainak számát – viszont ez a leegyszerűsítő, általános jellegű megközelítés végzetesen félrevezeti a nacionalizmus megértését. Az elemző számára csak a fogalom értéksemleges használata megengedhető, és csak így módon van esélyünk a nemzet jelenségének, a nacionalizmus megértésére.

*

A szakirodalom által használt fogalmak – nemzet, nemzeti kisebbség, etnikai csoport, nemzeti közösség, nép – igen gyakran összemosódnak, felcserél-

lődnek.⁸ A terminológiai problémák részben az egyes szerzők felfogásbeli különbségeire vezethetők vissza, részben azonban a pontos meghatározás megalkotásának nehézségeit mutatják. Daniele Conversi megfogalmazásában: „a nacionalizmus egyszerre határok fenntartása és teremtése, tehát egyfajta definíciós folyamat. A nemzet és nacionalizmus általánosan elfogadott meghatározásának hiánya abból adódik, hogy maga a nemzet az egyben a definíció eszköze is.”⁹

John Hutchinson és Anthony D. Smith lényegi kérdésre hívják fel a figyelmünket: „a nemzetek és a nacionalizmus tanulmányozásának legfőbb nehézsége abban áll, hogy nem sikerül egy megfelelő és mindenki által elfogadott meghatározást találni a kulcsfogalmak, a nemzet és nacionalizmus számára.”¹⁰ A nacionalizmus meghatározására vonatkozóan Michael Hechter is fontos dologra figyelmeztet: „A nacionalizmus megfelelő meghatározásának magába kell foglalnia valamennyi különböző történeti fejlődéstípust, képesnek kellene lennie, hogy felölelje a nacionalizmus liberális és antiliberális változatait egyaránt. Ugyanakkor ki kell zárnia azokat a jelenségeket, amelyek nem jellemzőek a nacionalizmusra. Bármilyen, a magyarázatot segítő meghatározásnak ezért analitikus, nem normatív alapokon kell nyugodnia.”¹¹ Ernest Gellner a nacionalizmust olyan politikai elvként határozza meg, amelynek, fő törekvése, hogy az állam és a nemzet határai egybeessenek.¹² Ezzel rokon Hechter definíciója is: „helyesebb, ha a nacionalizmust olyan kollektív cselekvésként határozzuk meg, amely arra irányul, hogy a nemzet és a kormányzati egység határait megfeleltesse egymásnak.”¹³ Anthony D. Smith megfogalmazása szerint: „A nacionalizmust a létező vagy potenciális 'nemzet' autonómiájának, egységének és identitásának kialakítására és fenntartására irányuló ideológiai mozgalomként határozhatjuk meg.”¹⁴ Miroslav Hroch szerint, aki a nem domináns etnikai csoportok nemzetté válásának folyamatát elemzi, a nacionalizmus az a szemléletmód, mely *abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekléssel szemben* (kiemelés az eredetiben – K. Z.).¹⁵

A nacionalizmus fogalmának sokféle értelmezésével találkozunk mind a szakirodalomban, mind a hétköznapi szóhasználatban.¹⁶ Anthony D. Smith négyféle értelmezést különböztet meg, annak függvényében, hogy a fogalmat *milyen értelemben* használják a különböző szerzők. Így a nacionalizmus jelölheti a nemzetek kialakulásának általános folyamatát, a nemzeti érzést, a nemzeti státus eléréseért vagy fenntartásáért folyó küzdelmet, és lehet ideológia is.¹⁷ Michael Hechter a *célok* alapján szintén négyféle nacionalizmust különböztet meg: az államépítő nacionalizmust, a perifériák nacionalizmusát, az irredentát, és végül az egyesítő nacionalizmust.¹⁸ Rogers Brubaker pedig a nacionalizmus *képviselője* alapján határozott meg típusokat, így a

nemzetállami nacionalizmust, a nemzeti kisebbségek nacionalizmusát és az anyaországi nacionalizmust.¹⁹ John Breuilly felsorolásában a nacionalizmus jelentheti „értelmiségiek érveit, azt a módot, ahogyan az emberek éreznek és beszélnek, vonatkozhat politikai mozgalmakra és szervezetekre, állami politikára és sok minden másra.”²⁰ Schöpflin György is rámutat, hogy többféle jelentéssel bír a nacionalizmus szó, így lehet a modern állam legitimációs ideológiája, nemzeti érzés, nemzeti identitás, illetve eszme, kifejezés, gondolat, mozgalom vagy kölcsönhatás leírására szolgáló fogalom.²¹ Látjuk, hogy a nacionalizmus különböző értelmezései között szerepel az ideológia is, ám igen ritkák azok a megközelítések, amelyek a nacionalizmust kizárólag, vagy elsősorban ideológiának tekintik.

Ám a nacionalizmus meghatározása, tipológiák felállítása nem vezet messzire a jelenség megértésében. Az idézett szerzők mind elméleti magyarázattal szolgálnak a nacionalizmus létrejöttéről és intézményesüléséről. Enélkül semmit sem tudunk kezdeni a nacionalizmus és a nemzet meghatározásaival. A modern korban végbement nagy társadalmi átalakulás következményeként létrejött új társadalmi szerveződései, intézményesülési, legitimációs formák értelmezése nélkül, az utóbbi két évszázad nacionalizmusát sem érthetjük meg. Minden komolyan vehető nacionalizmuselmélet a modern társadalmi átalakuláshoz köti a nacionalizmus és nemzet létrejöttét. Az elméletek struktúrája a következőféleképpen néz ki: kiindulópontként adott egy társadalom, amelyben nincsenek nemzetek és nem beszélhetünk nacionalizmusról, egy későbbi időpontban pedig mindezek már meghatározók az illető társadalom számára. A modern kánonhoz sorolható szerzők szerint éppen a két társadalmi állapot közötti átmenetben alakul ki a nacionalizmus, amely megteremti, létrehozza a nemzetet.

*

A 18. században a nemzeti gondolat már jelen volt, a fogalom mai értelmében azonban még nem beszélhetünk nemzetekről. Az akkori társadalmak elsősorban a dinasztikus elv, a vallási hovatartozás, a rendi-jogi státus alapján tagolódtak. A nacionalizmus a 18–19. századi nagy társadalmi átalakulások eredményeként jött létre. A modernizáció, iparosodás, kapitalizmus, szekularizáció, stb. oly mértékű társadalmi változásokat indukáltak, amelyek fellazították a korábbi legitimációs elveket, átalakították a lakosság lojalitását, megkérdőjelezték a régi hierarchiakat, és új társadalmi kohéziós erőt kívántak. Az így kialakult űrt töltötte be a nacionalizmus, a nemzeti elv. Gellner, akinek a nevéhez fűződik az első nacionalizmuselmélet²² a társadalmi átalakulással magyarázta a nacionalizmus létrejöttét, szemben az

addigi eszmetörténeti megközelítésekkel.²³ A korábbi felfogásokat csak bizonyos megszorításokkal nevezhetjük elméleteknek, annak ellenére, hogy máig is időszerű kérdéseket vetettek fel.²⁴

Gellner²⁵ az iparosodással, Hobsbawm²⁶ a tőkepiacok kialakulásával kapcsolja össze, Anderson²⁷ nyomda-kapitalizmusról beszél, mások, így Breuilly,²⁸ Mann,²⁹ Hechter³⁰ a modern állam létrejöttével hozzák összefüggésbe. Ezek a szerzők, mint látható, más-más tényező szerepét hangsúlyozzák elsősorban. Abban azonban megegyezik az álláspontjuk, hogy a nacionalizmust az említett társadalmi változások hozták létre, és osztják Gellner álláspontját, aki elsőként szögezte le, hogy a nacionalizmus nem logikai, hanem szociológiai szükségszerűség volt. Leegyszerűsítve, a modern társadalomnak szüksége volt képzett, egymással kommunikálni képes munkaerőre; ez kívánta meg a társadalom homogenizációját, és ez az a folyamat, amit nacionalizmusnak nevezünk. E megközelítéseknek a lényegéhez tartozik az is, hogy nem feltételezik a nemzet létét a nacionalizmust megelőző korban, és irrelevánsnak tartják etnikai csoportokról beszélni a modern kor előtti időszakban.

A nacionalizmus létrejötté, majd a nacionalizmus államideológiává alakulása egyrészt nemzeti szempontból egyneműsítette a társadalmakat, másrészt pedig azt eredményezte, hogy az egyneműsítésnek ellenállók más nemzeti alapon szervezzék meg társadalmukat és önálló államiságra törekedjenek. Ennek a folyamatnak a következménye, hogy a 19. század második fele óta minden többségi vagy kisebbségi társadalom nemzeti terminológiában határozza meg magát. A nacionalizmus államideológiává válását nemzetépítésnek nevezzük. A nemzetépítés célja nemzetiesíteni a kultúrát, az államigazgatást, az oktatást stb. A nacionalizmus tehát az a folyamat, amely nemzeti alapon intézményesíti a társadalmakat (többségit és kisebbségit egyaránt). A nemzetet központi értéknek tekinti, valamint államiságra vagy legalább autonómiára törekszik. Ez gyakorlatilag az összes európai nemzetre és nemzeti kisebbségre érvényes. A 18–19. században létrejövő nacionalizmus egyik eredménye, hogy a társadalmak a korábbi dinasztikus, vallási alapon való szerveződés helyett immár nemzeti alapon szerveződtek. A mai modern állam nemzeti állam. A modern állam nemzeti alapon (is) legitimálódik, nemzeti lojalitást alakított ki, valamint az állampolgárok közötti szolidaritás egyik legfontosabb összetevője az egy adott politikai és kulturális közösséghez tartozás. Daniele Conversi megfogalmazásában: „A nacionalizmus egyfelől kísérlet az állam irányításának megragadására (a nacionalista ideológia által biztosított legitimitás révén), másfelől küzdelem az állami beavatkozás és terjeszkedés ellen (e legitimitás tagadásával).”³¹ A társadalmi átalakulás eredményeként létrejött nacio-

nalizmus a véletlenszerűséget sorssá, rendeltetéssé változtatta, épp ebben áll a nacionalizmus mágiája.³²

A nacionalizmus logikája szerint az adott területen – egy államban – élőknek kulturálisan (nemzetileg) homogén társadalmat kell alkotniuk. A nemzeti homogenitás tulajdonképpen a nacionalizmus szinonimája, ahogy ez kiderül Gellner, Anderson és Mann tanulmányaiból. A legelterjedtebb felfogás szerint a nemzetállam, a nemzeti elv alapján szerveződő társadalom, a többségi és kisebbségi nacionalizmus – amelyek mind a mai napig meghatározzák az államok intézményesülését – a modern kor terméke.

*

Egyes megközelítések azonban – Anthony D. Smith, John Hutchinson, John Armstrong – ezt megkérdőjelelik, hangsúlyozván, hogy etnikai, nemzeti alapon szerveződő csoportokról már jóval korábban is beszélhetünk, de az ő nézetük szerint is a modern korban a nemzet minőségi változáson ment át: „a nacionalizmus modern jelenség, de a mítoszok, emlékek, értékrendek, szimbólumok generációkon át öröklődő ősi szövetére támaszkodik. [...] Az identitástudat a kollektív emlékezés erejéből építkezik, és ez már jóval a modern nemzetek kialakulása előtt megjelenik.”³³

A premodern (más megnevezéssel: etnoszimbolista) elméletek azt hangsúlyozzák, hogy egyfajta etnikai mag (ethnic core), nemzeti tudat létezett már a modern kort megelőző időszakban, és azok mítoszai és szimbólumrendszere vált meghatározóvá a később létrejövő nemzetek számára: „A nemzeti érzés a közös múlt mítoszaiban és jelképeiben, illetve ezeken keresztül kerül kifejezésre, melyek maguk is hosszabb időszakok folyamán fejlődhetnek ki.”³⁴ Az etnoszimbolisták is egyetértenek abban, hogy a modern kor átalakította a korábbi társadalmi szerkezetet, de tagadják azt, hogy csupán a modern korban végbemenő változások eredményezték a nemzetek létrejöttét. A modern megközelítésekkel szembeni fő kritikájuk az, hogy nem tudják kielégítően megmagyarázni, miből is alakult ki a nemzet.

Smith képviseli a legerőteljesebben ezt az álláspontot: „Korunk nemzetainek és nacionalizmusának jelentőségét és erejét csak annak történeti és szociológiai elemzésével ragadhatjuk meg igazán, hogy a premodern közösségek miképpen járultak hozzá a nemzetek világának kialakulásához.”³⁵ John Armstrong nacionalizmus előtti nemzetekről beszél,³⁶ míg Smith a nacionalizmust megelőző etnikai közösségekről, „etnikai magról”. Valójában meghatározás kérdése, hogy a modern kor előtt beszélhetünk-e nemzetről. Tény, hogy az államok csak a modern korban kezdenek nemzeti alapon intézményesülni, így a modern értelemben vett nemzetről csak ezt követően

beszélhetünk.³⁷ Ezért egyes szerzők csak a 19. század második felétől beszélnek a nemzetről, állítván, hogy csupán akkortól tekinti magát a lakosság jelentős része egy adott nemzethez tartozónak.³⁸ A másik végletet azok a szerzők képviselik, akik úgy tekintik, hogy a társadalmi csoportok a civilizáció kezdete óta valamiféle etnikai, nemzeti alapon szerveződnek. Ám a nemzet és a nacionalizmus közötti összefüggés ennél bonyolultabb. Hechter helyesen világít rá, hogy a nemzetek pusztja létéből nem következik semmi a nacionalizmusra nézve.³⁹

*

A nemzettel, nacionalizmussal foglalkozó szakirodalomban mind a mai napig vitatott az is, hogy a nemzet vagy a nacionalizmus a központi fogalom. Óvatosnak kell lenni, ha a nemzeteket tekintjük a központi elemzési kategóriának (és nem a nacionalizmust), amire Rogers Brubaker és Frederik Barth hívja fel a figyelmet. Brubaker módszertanilag közelíti meg a kérdést: „Nem azt kell kérdeznünk 'mi a nemzet', inkább azt, hogy a nemzeti lét, mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között? Hogyan működik a nemzet, mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret?”⁴⁰ A nemzet, a nacionalizmus fogalmaihoz hasonlóan problematikus az etnikai csoport meghatározása is. Az említett szerzők egyenesen az ilyen csoportok valóságosságát kérdőjelezi meg. Barth az alábbiak szerint érvel: „Az alapvető fogalmakat igen nehéz kihámozni és használni; s az általunk megérteni kívánt csoportok és mozgalmak tovább nehezítik dolgunkat azzal, hogy ezekről az etnikai csoportokként konstituálódó társadalmi kategóriákról saját reifikációkat alkotnak: elképzelik őket, jellemző vonásokat tulajdonítanak nekik, homogenizálják és esszencializálják őket. Ezeknek a reifikációknak természetesen vannak bizonyos következményei, de semmi esetre sem az, hogy egyszerűen, pusztán az elképzelés erejével létrehozzák ezeket a képzelt közösségeket és tulajdonságokat.”⁴¹ Brubaker ugyanezt támasztja alá: „Az etnikai csoportokat azonban ezen általános társadalomelméleti trendek ellenére továbbra is entitásokként fogják fel, és szereplőkként állítják színre. A hétköznapi beszéd, a politikai elemzés, még a látszólag konstruktivista tudományos irodalom is „csoportista” terminusokban meséli az etnikai, faji, nemzeti konfliktusokat, amikor etnikai csoportok, fajok és nemzetek küzdelmét írja le. Amikor etnicitásról, és még inkább, amikor etnikai konfliktusról beszélünk, valahogy azon kapjuk magunkat, hogy csaknem automatikusan etnikai csoportokat emlegetünk.”⁴²

Vita folyik arról, hogy a nemzetre vonatkozóan vajon objektív ismérvek

vagy a szubjektív elem a döntő. Az objektív tényezők meghatározó szerepét valló megközelítések egy nemzet jellemzői közé a kultúrát, a nyelvet, a közös történelmet, esetleg a közös vallást sorolják. Azt feltételezik továbbá, hogy ezeknek az objektív kritériumoknak a megléte önmagában generál egy bizonyos nemzeti identitást. A szubjektív megközelítések – nem tagadván egyes objektív jellemzők meglétének fontosságát – a nemzethez való tartozás hitét tekintik a legfontosabbnak: nemzetről csak akkor lehet beszélni, ha a hozzá tartozók érzik, vallják is odatartozásukat. A két felfogás vitája áll Ernest Renan klasszikus tanulmányának⁴³ középpontjában. Ez az írás tekinthető az objektív illetve szubjektív nemzet-meghatározás első megfogalmazásának. A vita – habár a terminológia megváltozott – azóta is folyik a különböző tudományágak képviselői között. Renan az Elzász-Lotaringia elcsatolását követő német–francia történész vitához szól hozzá és az elfoglalt terület lakosságának Franciaországhoz való hozzátartozása mellett érvelt.⁴⁴ Ebben a vitában tulajdonképpen elhangzik az összes érv, amely a későbbi értelmezéseket, meghatározási kísérleteket is jellemzi. Friedrich Meinecke,⁴⁵ Hans Kohn,⁴⁶ John Plamenatz⁴⁷ más-más, ám lényegében ugyanarra az alapgondolatra épülő tipológiát ajánlanak. Politikai és kulturális, nyugati és keleti, valamint polgári és etnikai nemzeteket, illetve nacionalizmusokat különböztetnek meg. Alain Dieckhoff a polgári és a kulturális nemzetfelfogásokat a következőféleképp határozza meg: „a polgári nemzetet a polgárok szabad szövetségeként, racionális és önkéntes politikai konstrukcióként jellemezhetjük – ez a francia nemzetfelfogás alapja, melyet a Felvilágosodás filozófusai alkottak meg, és a Francia Forradalom hívott életre. A kulturális nemzet egy történeti közösség megtestesülése, egy identitásérzés kifejeződése, egy természetes rend megnyilvánulása, amely a német eszmény alapja. Ezt a romantikusok vallottak magukénak, és a Második illetve a Harmadik Birodalomban öltött testet.”⁴⁸ Ez utóbbi megközelítés etnokulturálisan határozza meg a nemzetet, a közös nyelvre és kultúrára helyezi a hangsúlyt, az előbbi pedig az egy állam területén élőket tekinti egyazon nemzet tagjainak. E röviden ismertetett tipológiák azonban csak a társadalomtudományi kategóriaként valójában igen nehezen megragadható nemzet fogalmának tisztázására törekednek. A kérdés lényegéhez a tipológiák alkotása nem visz közelebb. Az említett nemzetdefiníciók hivatkozási pontjai, előfeltevései különbözőek, esetenként egymást kizáróak.⁴⁹

Minden bizonnyal célszerűbb a nacionalizmust, nacionalizmusokat – folyamatot, intézményesülést – elemezni, hisz így érthető meg a társadalmi átalakulás, a különböző – állami, kisebbségi, anyaországi – politikák.⁵⁰

*

Az államhoz való tartozás és a nemzethez tartozás két különböző dolog. Az első jogviszonyt fejez ki, és magába foglalja a személyek kötelezettségeit és jogait az állammal szemben és az állam kötelezettségeit az egyénnel szemben. Juan J. Linz az államépítésről és nemzetépítésről írott tanulmányában élesen megkülönbözteti az állam és a nemzet fogalmát. Az államra vonatkozóan megállapítja: „Az állam határain belül élők közös jogrendnek és szuverén testületnek vannak alávetve, kultúrájukra, nyelvükre, vallásukra vagy az illető szuverén testülettel való szubjektív azonosulásukra való tekintet nélkül. [...] A modern állam alapja az állampolgárság, amely jogokkal és kötelességekkel jár, és feltételez bizonyos lojalitást – noha nem feltétlenül erős érzelmi azonosulást, közös nyelvet, vallást, értékrendet stb.”⁵¹ Míg a nemzet tekintetében: „A nemzet nem rendelkezik hivatalnokokkal, sem jól körülhatárolt szerepekkel, noha vannak egyének, akik a weberi „Träger” értelmében nemzeti érzések hordozói, mozgalmak, nacionalista szervezetek stb. vezetői. A nemzethez való tartozásnak nincsenek világos szabályai, nincsenek jogok és kötelességek melyeknek jogosan érvényt lehetne szerezni, noha a nacionalisták nyilván rákényszerítenek viselkedésmódokat azokra, akik azonosulnak a nemzettel, vagy akiknek – szerintük – azonosulniuk kellene. [...] Egy nemzetnek nincsenek olyan erőforrásai, mint kényszer alkalmazása vagy adózás, arra, hogy engedelmességet követeljen. Viselkedésmódokat érvényre juttatni, vagy a nemzeti céloknak erőforrásokat biztosítani csak a nemzetállam, illetve a nemzet céljait támogató állam képes.”⁵²

Walker Connor ugyanezt a kérdést a lojalitás felől ragadja meg, megkülönböztetvén a nacionalizmust a patriotizmustól úgy, hogy az előbbi a nemzet iránti lojalitást, míg az utóbbi az állam iránti lojalitást fejezi ki.⁵³ Emellett hangsúlyozza, hogy a kettő két különböző relációt, két külön dimenziót jelent. Hechter ugyanezt emeli ki: „A patriotizmus egyáltalán nem a nacionalizmus egy formája, mivel esetében a nemzet és kormányzati egység határai már eleve egybeesnek.”⁵⁴

A nacionalizmus teremtette meg a nemzeti alapon szerveződő társadalmakat, és mindezen nem változtatott lényegesen a globalizáció folyamata. Feltételezhető, hogy ameddig a modernitáshoz hasonló társadalmi átalakulás nem megy végbe, addig nemzeti alapon szerveződnek az európai többségi és kisebbségi társadalmak. A 20. század végén, 21. század elején még mindig – és előreláthatólag még sokáig – nemzeti alapon szerveződnek meg az államok.⁵⁵

A nacionalizmus kérdésköre normatívan, a politikai filozófia eszközeivel is megközelíthető, ám ezek a megközelítések nem a nacionalizmus létrejöttével és magyarázatával foglalkoznak, hanem adottnak tekintik létezését, és az állami és kisebbségi nacionalizmusok igazolhatóságának kérdést vetik fel, valamint megoldást keresnek – elsősorban a liberalizmus valamelyik formájának keretében – a nemzeti konfliktusok igazságos kezelésére, az egyenlőség és szabadság elveinek figyelembevételével.

JEGYZETEK

- 1 Egy-egy „nacionalistának” lehet többé-kevésbé összefüggő, logikus az érvrendszere, de abból még nem lesz ideológia, és az eszmerendszer sem válik univerzálissá.
- 2 Benedict Anderson: Képzelt közösségek. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, 2004. 81. o.
- 3 Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. Uo. 228. o.
- 4 Breuilly, John: Állam és nacionalizmus. Uo. 139. o.
- 5 Mann, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. Uo. 109. o.
- 6 Amennyiben nagyon egyszerűen nézzük, a nemzethez tartozás az egyén döntése, ám nem hagyható figyelmen kívül – bármennyire is banálisnak hangzik –, hogy az állam, a társadalom ajánlja fel a lehetséges opciókat az egyén számára. Amennyiben csak Európát tekintjük, szinte minden európai valamely nemzethez tartozónak tekinti magát. Ez felveti, hogy mennyiben tényleges választás kérdése. Az opciók úgy fogalmazódnak meg, hogy vagy az egyikhez vagy a másik nemzethez tartozik valaki (ha nagyon megengedők vagyunk, akkor kettőhöz, háromhoz egyszerre), viszont az egyetlen nemzethez sem tartozás opciója lényegében nem létezik.
- 7 Lásd például Ulrich Beck és Anthony Giddens: Európa mai ellensége a nacionalizmus. *Élet és Irodalom* 2005. október 7.
- 8 Connor, Walker: Terminological Chaos (A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...). In: *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994. 90–117. o. és Barrington, Lowell: 'Nation' and 'Nationalism': The Misuse of Key Concepts in Political Science. *Political Science and Politics* December, 1997. 712–716. o.
- 9 Conversi, Daniele: A nacionalizmuselmélet három iránya. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 322. o.
- 10 Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (szerk.): *Nationalism*. Oxford University Press, 1994. 4. o.
- 11 Hechter, Michael: A nacionalizmus megfékezése. *Magyar Kisebbség* 2003. 1. sz. 147. o.
- 12 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1983. 1. o.
- 13 Hechter i. m. 147. o.
- 14 Smith i. m. 207. o.
- 15 Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 232. o.
- 16 A hétköznapi szóhasználatban a nacionalizmust negatívan, míg a szakirodalomban semleges fogalomként értelmezik. Viszont a szakirodalomban sem ritka a nacionalizmus negatív konotációja.

- 17 Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995. 9. o.
- 18 Hechter i. m. 150–153. o.
- 19 Brubaker, Rogers: Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In: John A. Hall (szerk.): *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge University Press, 1998. 272–305. o. A tanulmány egy korábbi verziója először magyarul jelent meg: vö. Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások: mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő* 1996. 7. sz. 27–28. o.
- 20 Breuilly i. m. 147.
- 21 Schöpflin György: *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Budapest, 2003. 9–10. o.
- 22 Gellner, Ernst: Nationalism. In: Gellner, Ernest: *Thought and Change*. London, Weidenfeld and Nicholson, 1964.
- 23 Ezeknek a megközelítéseknek legfontosabb képviselője Elie Kedourie: *Nationalism*. London, 1960.
- 24 A korábbi megközelítések összefoglalóját lásd: Anthony D. Smith: A nacionalizmusok és a történések. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 21–42. o.
- 25 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism...* i. m.
- 26 Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 1990. Magyarul: Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, 1997.
- 27 Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983.
- 28 Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester University Press, 1993.
- 29 Mann i. m.
- 30 Hechter, Michael: *Containing Nationalism*. Oxford University Press, 2000.
- 31 Conversi i. m. 319. o.
- 32 Anderson i. m. 81. o.
- 33 Smith: *A nacionalizmus...* i. m. 40. o.
- 34 Uo. 207. o.
- 35 Uo.
- 36 Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.
- 37 A modern megközelítések egyik ki nem mondott hipotézise az, hogy a modern állam és a modern értelemben vett nemzet feltételezi egymást.
- 38 Connor, Walker: When is a Nation? In: Connor, Walker i. m.
- 39 Hechter, Michael: A nacionalizmus megfékezése. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 150–182. o.
- 40 Brubaker, Rogers: A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. Uo. 390. o.
- 41 Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Uo. 262. o.
- 42 Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 2001. 7–8. sz. 60–66. o.
- 43 Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: Bretter, Deák (szerk.) i. m. 171–187. o.
- 44 A vitáról lásd részletesebben: Finkielkraut, Alain: *A gondolkodás veresége*. Budapest, 1996. Mi a nemzet? c. fejezet, 39–47. o.; Pokol Béla: A nemzet fogalmának átértelmezése? In: *Média hatalom*. Budapest, Windsor, 1995.; Ádám Péter: Renan nemzetfelfogása: Elzász-Lotharingiától a nemzeti önrendelkezésig. In: *Mi a nemzet?* Budapest, 1998.; Smith, Anthony D.: A nacionalizmus és a történések. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 21–42. o.
- 45 Meinecke, Friedrich: *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton University Press, 1970. 10. o.

- 46 Kohn, Hans: Western and Eastern Nationalism. In: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (szerk.): *Nationalism*. Oxford University Press, 1994. 162–165. o.
- 47 Plamenatz, John: Two Types of Nationalism. In: Kamenka, Eugene (szerk.): *Nationalism: the nature and evolution of an idea*. London, Edward Arnold, 1973. 23–36. o.
- 48 Dieckhoff, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 298. o.
- 49 Nairn, Tom: *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London, Verso, 1997. A kérdés mai magyar vonatkozása iránt érdeklődő olvasó a *Regio* 2002. 4. sz. folyóiratban megjelent írást forgathatja haszonnal, valamint a státustörvény körül kibontakozott elméleti vitát.
- 50 A státustörvény (majd a „kettős állampolgárság”) nyilvános vitája mögött látni kell, hogy itt a magyar állam nemzeti önmeghatározásáról van szó. Melyik legyen a legitim nemzetkonceptió, amely alapján a magyar állam az összes – magyarországi és határon túli magyar – kisebbséghez viszonyuljon. Lényegében az a központi kérdés, hogy a magyar állam milyen (nemzeti) elvek alapján határozza meg önmagát és hogyan határozza meg a Magyarországon kívül – a szomszédos államokban valamint a világ más tájain – élő magyarokat. Ezt a folyamatot a nacionalizmus elméleti keretében érthetjük meg, és meddők azok a megközelítések, amelyek a nemzetet helyezik az elemzés középpontjába.
- 51 Linz, Juan: Nemzetépítés és államépítés. In: Kántor Zoltán (szerk.) i. m. 283. o.
- 52 Uo. 284. o.
- 53 Connor, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton University Press, 1994.
- 54 Hechter i. m.
- 55 Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Európai Unió a tagállamok hatáskörébe tartozónak tekinti a legfontosabb nemzeti identitást meghatározó területeket: a kultúrát, az oktatást, valamint az állampolgársági politikát.

AZ EMLÉKEZET SZÍNTEREI:
POLITIKA, KULTÚRA, TUDOMÁNY

Nemzeti történelem és oktatási breviárium találkozása. Az iskolai történelemtankönyvek mint emlékezeti helyek a reformkori magyarországi iskolákban

Lajtai L. László

A (nemcsak) történészek által művelt nacionalizmus kutatás szinte közhelyszerű premisszájának tűnhet azon folyamatok történelmi keresztmetszetben való vizsgálata, amelyek során Nemzet, történelem(írás) és iskola(i oktatás) közül a két utóbbi kötelező jelleggel rendelődik egymás mellé, az előbbi hatékony és tartós megkonstruálásának reményében.¹ Írásom elsősorban e három kulturális szimbólum- és diskurzustermelő intézmény és gyakorlati kategória kölcsönös egymásra hatásának és egymásba ágyazottságának hangsúlyozásán túl főként az emlékezethez való viszonyukkal kapcsolatban kíván néhány észrevételt megfogalmazni, mielőtt magyar példával illusztrálná a kérdést, elsősorban a reformkori történelemtankönyvek problématikáján keresztül.

Nemzeti identitás² és történetírás kapcsolatáról szólva leszögezendő, hogy a modern, immár *nemzet*-állam hozza végső soron létre saját legitimálására a „nemzeti történetírást.”³ A „nemzeti történetírás” 19. századi kialakulásához szorosan kötődik a történelem modern koncepciójának megjelenése és érvényre jut(tat)ása, valamint a történetírás mint önálló diszciplína korabeli intézményesülésének problémája. Elsőként Reinhardt Koselleck kutatásai mutattak rá arra a fordulóra, melynek során a történelmi idők egymáshoz való viszonyának észlelése (kifejező francia terminussal: *régime d'historicité*)⁴ terén az újkor kezdetén, a 18. század második felében bekövetkező fordulat hatására a korábbi, *Historia magistra vitae*-elvű – azaz a történelem ismétlődését és példaszerűségének elvét egybekapcsoló – történetírói gyakorlatot kiszorította a saját időbeliséggel bíró, önmagában érvényes, és az események egyediségéhez tapadó folyamatként fellépő nagybetűs (és már grammatikailag is egyes számúnak érzett) Történelem (*Geschichte*) nagyhatású történelemfilozófiai koncepciója.⁵ Az eredetileg a német felvilágosodás filozófusai által kidolgozott koncepciót viszont a 19. század második harmadától kezdve már a – bár teoretikusan az *Aufklärungshistorie* elméletével és gyakorlatával erőteljesen polemizáló – historista történetírás ültette át valójában is a gyakorlatba és terjesztette el világszerte,⁶ létrehozva egy-

ben a diszciplína értelemben felfogott modern, szaktudományos történetírást. Ez idő tájt jött tehát létre a különálló entitásként és önálló történelmi aktorként felfogott Történelem, széles utat nyitva a nevében fellépni kívánó – mindenféle színezetű és beállítottágú – ideológusok számára.

Emellett a „nemzeti történelem” mint olyan egyfajta teleologikus és identitásteremtő világinterpretációval is szolgált az újfajta lojalitások kialakításába fogó nemzeti közösségek (legalábbis azok értelmisége) számára: „A szakszerű történetírás eredendő, vagyis 19. századi keletű hivatása, hogy megteremtse és állandóan táplálja bennünk, olvasókban a *folytonosság*, a *teljesség*, a *lezártság*, valamint az *egyediség* képzetét, mindazt, ami egyszerre feltétele és eredménye bármilyen nemzeti történetkép megalkotásának. A modern *nemzetállamokba* szerveződő népek (etnikumok) és a modern nemzetállammá átalakuló történelmi államok felől tekintve, éppen a történészek munkálkodása nyomán ölti magára a múlt a régmúlt messzeségekbe visszavezetett folytonosság látszatát. Ez a történet ugyanakkor mindig valamely (nemzeti) kollektíva egyedi útját beszéli el, amely végül elkerülhetetlenül és szükségképpen torkollik kései végkifejletébe, a 19. (vagy éppen 20.) századi nemzetállamba. A nemzeti közösség történelmi létjogosultságát alátámasztó historicizmus végül a teljes világ illúzióját kínálja.”⁸ A nacionalizmuskutatás egyik legtermékenyebb kortárs képviselőjét, az etnoszimbolista irányzat iskolateremtő vezéralakját, Anthony D. Smith-t idézve: „Vonzereje [ti. a professzionális történetírásé] pontosan ama képességéből fakad, hogy az univerzumot éppúgy egy (nyilvánvalóan) általános képbe foglalja, mint a régi vallásos világképek, anélkül, hogy ehhez segítségül hívna egy külső teremtő elvet; ugyanakkor egybeolvasztja a múltat (a hagyományt), a jelent (az észet) és a jövőt (a tökéletesbülést).”⁹

Márpedig a modern nacionalizmus a különálló entitásként és önálló történelmi aktorként felfogott Történelemhez hasonlóan homogén és esszencialista szubsztanciaként elképzelt Nemzet örökidejűségét egyfajta politikai mítosz propagálásával támasztja alá. A társadalmi emlékezetet elsőként vizsgáló francia szociológus, Maurice Halbwachs¹⁰ nyomán a kulturális emlékezetet teoretizáló német egyiptológus, Jan Assmann értelmezése az olyan (lévi-strauss-i értelemben vett) „forró” emlékezetet nevezi „mítosznak”, „amely az időrendi tájékozódás és az ellenőrzés instrumentumaként nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképezésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és a cselekvés céljaihoz. A mítosz – elsősorban narratív módon – a múltra hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és a jövőre.”¹¹ Véleményem szerint Assmannak a „forró társadalmak”¹² emlékezetének mitomotorikus mechanizmusát leíró modellje jól illeszkedik a modernista nacionalizmuselméle-

teknek a *nemzeti emlékezet* instrumentalizmusára vonatkozó kutatásaihoz. A brit társadalomtörténész, Eric Hobsbawm ugyanis a modern nemzetek konstruált koherenciájának fenntartásához elengedhetetlenül szükséges „kitalált hagyományokra” (*invented traditions*) olyan nyílt vagy hallgatólagos, szimbolikus vagy rituális szabályok által uralt praxisok soraként tekint, melyek bizonyos értékek vagy viselkedési normák ismétlés általi társadalmi rögzülésére törekszenek azáltal, hogy a múlttal való kontinuitást hangsúlyozzák. Ezen „kitalált hagyományok” lényegéhez tartozik, hogy egy kívánatos történelmi múlthoz szeretnének kapcsolódni, és ez az állítólagos – jóllehet konstruált – múlt lehetőleg minél inkább a „múlt kódéba kell, hogy vesszen”. Az általuk kínált válaszok viszont éppen hogy vadonatúj történelmi jelenségekre reflektálnak, mégpedig oly módon, hogy múltbeli jelenségekre való utalás formáját öltik, vagy pedig megteremtik és ismétlés útján kötelező érvényűvé teszik a saját múltjukat. Ami tehát igazán tanulmányozandóvá teszi őket a történészek számára, az az a kontraszt, ami a modern világ kiszámíthatatlan változásai és a közöttük a várakozás között feszül, hogy a kortárs társadalmak mindennapjaiban az életnek legalább néhány szegmense kiszámítható legyen.¹³

Felvetődik továbbá az a jelentős súlyú kérdés is, hogy a 19. századi történészek által konstruált „nemzeti történelem” milyen kapcsolatban állt a korábbi korok történetiséghez való viszonyulásával, mégpedig a – nem a hobsbawmi értelemben vett kitalált – *hagyománnyal*? Hiszen „világos, hogy nacionalista mesterkedésnél többit áll a nemzetek kialakulása, és a „kitalálást” másként, a meglévő elemek újfajta rekombinációjaként kell érteni.”¹⁴ A francia nemzeti történetírás kánonját meghaladni kívánó *emlékezeti helyek* (*lieux de mémoire*) problematizálásán nyugvó, a nemzeti mitológia dekonstruálása által a nemzeti emlékezet *nem* nacionalista tematizálását megkísérlő francia történész, Pierre Nora koncepciója¹⁵ – Assmanéhoz hasonlóan – szintén az emlékezet és történelem ideáltipikus szembeállításán alapszik.¹⁶ Azaz „a hagyományban testet öltött kollektív emlékezet vagy emlékezetközösség idővel átalakul történelemmé, a történelem által hordozott emlékezeté.”¹⁷ Ennek kapcsán veti fel Gyáni Gábor, hogy „az etnikai identitás [...] a hagyományban fogant kollektív emlékezet spontán megnyilvánulása, a nemzeti identitás viszont a már történelemmé vált múlt felidézése, és örökségének immáron tudatos és programszerű vállalása.”¹⁸ Azonban joggal tehető fel az a kérdés is, hogy a hagyomány mely elemei válhatnak az „emlékezet helyeivé”, amelyek által az történelemmé tud konstruálódni? „Az emlékezet helyei a személyesen megélt és spontán módon ható emlékezet (vagyis a hagyomány) és a történelem (tehát a rekonstruált múlt) metszéspontján keletkeznek olyan pillanatban, amikor még van mire építeni az akart, óhajtott történelmi emlékezést. [...] Az emlékek-

helyek sokféle formát ölthetnek, mivel intézmények, topográfiai pontok, tárgyak és objektumok, kulturális alkotások vagy társadalmi szokások egyaránt átlényegülhetnek ilyenekké. Ám mindannyiukat egybefűzi, hogy létüket kivétel nélkül az írott kultúrának köszönhetik.¹⁹ Ugyancsak a lényegükhöz tartozik mindenekelőtt ideologikus,²⁰ sőt intézményesült mivoltuk. Így tehát korántsem meglepő, hogy Nora a történelmi eseményeket és történelemkönyveket *sui generis* az emlékezet helyeinek tartja: „a történelmi események és könyvek [...] nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetővé teszik, hogy behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történelmi műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma?”²¹ Még tovább finomítva a képet: „A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.”²² Ergo a történelemtankönyvek „*per definitionem*” azok.

*

A fentebbiekből következően az ún. *nemzeti történelmet* a nemzet *anyanyelvén* tárgyaló, a reformkorban született, illetve a reformkori magyar nyelven oktató iskolákban használatos történelemtankönyvek az intézményesen kondicionált kulturális emlékezet átörökítésében kulcsfontosságú közvetítőknél (*lieux de mémoires*) számítanak a modern nemzetépítési folyamat során. Ezen forrásbázis elemei tehát a korszak folyamán az egyre inkább modernné váló (részben vagy teljesen) magyar(ajkú és identitású) társadalom *organikus*, sőt az 1840-es évektől immár *hivatalos* (azaz *államnyelvi*) státuszra is szert tevő „nemzeti” *nyelvén* íródtak, *nyomtatásban* megjelentek, tehát mind a „nyelvi nacionalizmus”, a későbbiekben pedig egyben „államnacionalizmus”, mind a „sajtókapitalizmus”²³ kívánalmainak megfelelnek. Bizonyíthatóan tudjuk róluk, hogy *taneszközként* a modernkori nacionalizmus által *par excellence* „szent tűzhelye”-ként aposztrofált *iskolai oktatásban* jelen voltak – feltételezhetően tehát a reformkori, és azt előkészítő évtizedek formálódó-változó, a „nemzetépítés”-ben és a „nemzet kialakulásá”-ban oly jelentős szerepű korabeli *ideáltipikus nemzettudatnak* az aktív alakításában komoly szerepet játszó szövegekről van szó esetükben. Emiatt vizsgálatuk feltételezhetően valamilyen mértékben jellemző képet képes nyújtani az 1777 és 1848 közötti²⁴ magyarországi, magyar nyelven folyó, a magyar történelmet mint olyat tematizáló *iskolai történelmi diskurzusról*, annak narratív kereteiről, belső tagoltságáról és átalakulásairól.

Azonban az első nyomtásban megjelent és ismert szerzőjű magyar nyelvű történelemtankönyvek cselekményesítési eljárásainak (*emplotment/mise en intrigue*)²⁵ és retorikájának, valamint a különböző felekezetekhez tartozó tankönyvszerzők narratíváinak vizsgálatából jól kirajzolódni látszik a korabeli magyar történelmi diskurzus felekezeti választóvonalak szerinti töredezettsége. Egyetlen példa: a vallási infrastruktúra-, kultúra- és államszervező, lényegében nemzet- és társadalomalapító/-újító szerepű és szentté avatott uralkodó I. (Szent) István személyének és uralkodásának megítélésében minden lényeges szempontból kiütkeznek a felekezeti különbségek. Amíg a katolikus tankönyvek döntő többségében az első keresztény magyar uralkodó hagyományos mítoszával szembesül az olvasó, addig a protestánsok inkább a nemzet organikus szervezetét idegen szokásokkal megbontó, első-sorban csupán pragmatikus világi uralkodónak láttatják alakját.

Ugyanakkor az is világosan látszik a vizsgált tankönyvek narratíváinak összehasonlításakor, hogy például a magyar őstörténet és annak fundamentális jelentőségű vonzatai kapcsán, habár eltérő hangsúlyokkal és érdeklődési intenzitással, de mégis nagyban hasonló módon látták a korabeli tankönyvszerzők őseik visszatérését a hun és avar „protomagyarok” vérével már annyiszor megszentelt „Attila örökébe”. Továbbá a „másik magyar hazá”-t, azaz az Erdély keleti végeit benépesítő, őshonosnak tekintett székelek, „Attila véreiként” ugyanúgy kerülnek adott esetben, mégpedig felekezeti különbségektől mentesen érdeklődésük homlokterébe, mint ahogy az általuk benépesített terület aktuális politikai hovatartozása is sok esetben válhatott a korban tankönyvszöveg szinten is kardinális kérdéssé (gondoljunk csak a '48-as tizenkét pont „Unio Erdéllyel” tételére). Ráadásul az egyik neves református tankönyvszerző, Budai Ézsaiás által csak „Sajnovits János nevű Jésuita”-ként aposztrofált²⁶ tudós nevéhez fűződő, nemzetépítési szempontból kevésbé szerencsés „halzsiros atyafiság” teóriáját²⁷ úgyszintén igyekeztek felekezeti különbségektől mentesen lehetőleg mellőzni a korabeli történelemtankönyvek.

Sőt, más történelmi periódusok történelem-tankönyvbeli narrációi kapcsán már kifejezetten „össz nemzeteti látószögről” és az „osztatlanul kapott örökség közös birtoklásáról” beszélhetünk az 1848 előtti magyar iskolában.²⁸ Így például a „nemzetet erőszakosan megrázó”,²⁹ mégis mindenki által csodált és magasztalt képességű és szándékú II. József körül már-már homogén módon látszott kikristályosodni a mindinkább modern, azaz lényegéből fakadóan „egyszólamú” nemzeteti diskurzus. Végül a korabeli iskolai használatban lévő történelemtankönyveket felölelő korpusz egyedüli izraelita felekezetű tankönyvírójának narratívája sok esetben a két nagy felekezeti tömb közötti választóvonalon egyensúlyozva, szinte „lakmuszpapírszerű” érzé-

kenységgel húzódik ösztönösen a *mindenkori többségi álláspont* irányába.³⁰ Összeségében viszont kijelenthető, hogy egy átmeneti korszak átmeneti nemzeti diskurzusán belül megszólaló, korántsem stabilizálódott nemzetképpel szembesülhetünk a vizsgált korszak magyar nyelvű történelemtan-könyveinek lapjait forgatva.

Mindezen diszkurzív heterogenitást pedig csak tovább erősítették az 1848 előtti magyar iskolarendszernek társadalomtörténeti szempontból legfontosabb jellemzői. Nevezetesen a felekezetenként tagolódott, párhuzamosan intézményesült, vertikálisan komplex (elemitől a legfelső szintig strukturálódó) iskolarendszerek egymás mellett élése, és az egyes felekezetek fenntartásában lévő iskolák és a központi hatalom közötti relációk eltérő, sokszor egymástól homlokegyenest különböző jellege.³¹ A korszakban az oktatásügy ugyanis még igen nagy mértékben a különböző felekezetek kezelésében lévő (és igen gyakran egyházi/gyülekezeti tisztség(ek)et is betöltő tanárokat foglalkoztató) tanintézményekben zajlott. Másrésztől, a korszak kultúrtörténetével (is) foglalkozó társadalomtörténészek igen nagy hangsúlyt fektetnek a rendi társadalom felekezeti alapon szerveződve elkülönülő közösségeivel (amelyeket Tóth Zoltán terminusával élve szokás egyenesen „felekezeti etnikumokként” is aposztrofálni) kapcsolatos kutatásaikban a *felekezeti törésvonalak* alapvető szerepének vizsgálatára.³² Emiatt hívnám fel a figyelmet a korabeli tankönyvszerzők *felekezeti megoszlásának* arányára: a vizsgált korszak ismert magyar történelemtankönyv-szerzői közül hat római katolikus felekezetre nyolc protestáns és egy izraelita vallású jut. Ez a megoszlás – a protestánsoknak a korabeli magyar ajkú népességben belüli arányát jelentősen felülreprezentálva –, *jellemző* képet nyújt a korról, figyelembe véve a protestánsoknak a magyar nyelvű oktatáshoz viszonyuló, általában pozitívabb attitűdjét (különösen a korszak elején, ahol a korpusz tankönyvszerzői is kizárólag a protestánsok soraiból kerülnek ki, ráadásul mindannyian református felekezetűként).

Zárszó helyett megkockáztatható a kijelentés, hogy a klasszikus nemzetállami iskolai indoktrinációs stratégiák tényleges alkalmazása és gyakorlati alkalmazhatósága – úgy intézményi, mint diszkurzív téren – az 1848 előtti magyarországi iskolai történelemoktatásban messze nem állt még (a jóllehet sok korabeli közvéleményformálónál már érzékelhetően markánsan jelentkező) nemzetépítői szándékoknál. Következésképpen a korabeli történelemtankönyvi narratívák mint *emlékezeti helyek* potenciális befogadókra gyakorolt hatásának felbecsülésekor mindenképpen figyelembe veendő azok diszkurzív heterogenitása, sőt heteronóm prekondicionáltsága, a közöttük sokszor fellépő hol pozitív, hol negatív interferencia és alkalmazásuk erőteljes felekezeti keretekhez kötöttsége (bár ez utóbbi jelenség a forradal-

mat közvetlenül megelőző években helyenként gyengülni látszott).³³ Mindezek a tényezők együttesen eredményezik mindazon szükségszerű korláto-
kat, amelyeken belül értelmezhetők *de facto emlékezeti helyek*ként az 1848
előtti magyar nyelvű történelemtankönyvek.

JEGYZETEK

- 1 Sokan megírták már ugyanis annak történetét, miként farag – több-kevesebb sikerrel – a modern (nemzet)állam két fő indukátora és fenntartója, azaz az általános *tan- és hadköte-
lezettség* kiépülő *intézményeinek* segítségével, akár néhány évtized leforgása alatt is, pél-
dául „parasztból franciát” (Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of
Rural France 1870–1914*. Stanford, 1976.). Vagy azét, hogyan teszi önmagát a 19. századtól
a (főként az iskolai oktatáson keresztül) *homogenizált nemzeti kultúra* egyfajta
megkerülhetelen „belépőjegygyé a teljes körű állampolgársághoz és az emberi méltóság-
hoz, a társadalom tevékenységében való részvételhez”, hogy végül „imádjuk hát a kul-
túrát közvetlenül önmagáért”, amely jelenség lényegében „nem más mint a nacionaliz-
mus” par excellence. Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle
kohéziós formája. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a naciona-
lizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 192–193. o.
- 2 A „nemzet” és „nemzeti” terminusok használatára kapcsán jegyezni meg, hogy napja-
ink nacionalizmuskutatásának hangsúlyai áttevődni látszanak a „nemzet” mint homo-
génnek tekintett és reálisan létező entitás mibenlétének és eredetének megértése helyett
a szimbolikus, ezáltal polivalens értelmet felvevő és homeosztatikus alkalmazkodásra
képes „nemzeti” *per definitionem* heterogén dimenziójának feltérképezésére. Kutásaim
egyik legfőbb keréktörője éppen abban áll, hogy napjaink deszubsztancialista elméleti
háttéréből kiindulva a vizsgált korszak *sui generis* szubsztancialista szemléleti horizontja
generálta nemzet-diskurzusát a lehető legvilágosabban próbáljam meg úgy empiriku-
san, mint teoretikus igényvel megragadni, annak figyelembevételével, hogy a két, azonos
referenciájú, de alapvetően más, eltérő szemléletű beszéd- és gondolkodásmódot egyúttal
képes legyen egymástól jól érzékelhetően elkülöníteni.
- 3 „A nemzeti történelem fogalma a történetírás szakszerűsödésével együtt, mintegy annak
eredményeként született meg. A nemzetállam historizálása jegyében tudománnyá előlépő
historiográfia ugyanakkor az államtörténet-írásban talált rá a nemzeti történetkép
megfelelő formájára.” Gyáni Gábor: *Fin de siècle-történetírás*. In: *Uő.: Emlékezés, emléke-
zet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 38. o. „A filológusok mel-
lett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdon-
ságainak meghatározói.” Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus és a történészek. Regio*
2000. 2. sz. 5. o. (Zárójelben jegyezni meg, hogy nemzetállamról magyar viszonylatban
természetesen problematikus beszélni a 19. század utolsó harmada előtt, nemzetállami
jellegű törekvésekről azonban már mindenképpen, így megállapításaim természetesen
ennek a megszorításnak figyelembe vételével értendők.)
- 4 Ezen heurisztikus terminusnak a francia történész, François Hartog az alábbi „definíció-
ját” adja: «J'entends par là une formulation savante de l'expérience du temps qui, en
retour, modèle nos façon de dire et de vivre notre propre temps. Un régime d'historicité
ouvre et circonscrit un espace de travail et de pensée. Il rythme l'écriture du temps,
auquel on peut souscrire, ou au contraire (et le plus souvent) vouloir échapper, en

- cherchant à en élaborer un autre.» Hartog, François: Temps et histoire. 'Comment écrire l'histoire de France?'. *Annales HSS* 1995, n° 6. 1220. o.
- 5 Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, Kiadó, 2003.
- 6 Escudier, Alexandre: De Chaldenius à Droysen. Théorie et méthodologie de l'histoire de langue allemande (1750–1860). *Annales HSS*, juillet-août 2003, n°4. 743–777. o.
- 7 Koselleck, R.: Le concept de l'histoire. In: *Uő: L'expérience de l'histoire*. Paris, Gallimard-Seuil, 1997. 93. és 97–98. o. Az eredetileg a német felvilágosodás filozófusai által kidolgozott koncepciót vizsgált a 19. század második harmadától kezdve már a – bár teoretikusan az *Aufklärungshistorie* elméletével és gyakorlatával erőteljesen polemizáló – historista történetírás ültette át valójában is a gyakorlatba és terjesztette el világszerte, létrehozva egyben a diszciplína értelemben felfogott modern, szaktudományos történetírást.
- 8 Gyáni, G.: Fin de siècle történetírás. i. m. 33. o.
- 9 Idézi Gyáni. Uo. 33. o.
- 10 Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1924.
- 11 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 79–80. o.
- 12 Lényeges azonban kiemelni, hogy Assmann bár strukturális, de nem társadalmi szervezetségbeli fejlettség értelemben, tehát ahistorikus módon, tipológiai szempontból alkalmazza a lévi-straussi „hideg” és „forró” társadalmak – természetesen ideáltípusként értendő, „tisztá formában” soha sehol nem létező – modelljét: „A „hideg” kultúrák nem elfelejtettek valamit, amire a „forró” kultúrák emlékeznek, hanem másvalamire emlékeznek. Ezeknek az emlékeknek az érdekében kell gátat vetni a történelem beáradásának. [...] Ezért ahelyett, hogy a primitív és a civilizált kultúrákat az evolúciós sémához ragaszkodva hidegnek és forrónak keresztelnénk át, szerintem érdemes megválni ettől a sémától, és hideget-forrótt kulturális alternatívaként, illetve emlékezőpolitikai stratégia-ként értelmezni, amelyek írástól, kalendráiumtól, technológiától és uralomtól függetlenül minden korban adottak. A „hideg” változat jegyében az írás és az uralom intézményei is a történelem befagyasztásának eszközeivé válhatnak.” Assmann, J. i. m. 69–70. o.
- 13 Hobsbawm, E. J.: 'Introduction: Inventing Traditions'. In: Idem-Ranger, Ternence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 1–14. o.
- 14 Smith, A. D.: A nacionalizmus és a történészek. i. m. 25. o.
- 15 Nora által több ízben módosított értelmű (de talán immár „véglegesnek” tekinthető) végső definíciója szerint ugyanis emlékezhelynek tekintendő: „minden egyes – lett legyen bár anyagi vagy gondolati természetű – jelentésteli egység, melyet az emberi akarat avagy az idő munkája valamely emberi közösség emlékezeti örökségének (*patrimoine mémoriel*) szimbolikus elemévé tett”. Nora, P.: «Comment écrire l'histoire de France?» In: Uő. (szerk.): *Les Lieux de mémoire. Les France*. III/1. Paris, Gallimard, 1992. 20. o.
- 16 „A történelem felgyorsult. [...] Nem más ez, mint az elmúlt idő jegyében az öntudat ébredése, egy mindig újrakezdődő valami bevégezése. Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. [...] A *lieux de mémoire*-ok iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. [...] A folyamatosság érzése helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].” Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 1999. 3. sz. 142. o.
- 17 Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. i. m. 81–82. o.
- 18 Uo. 85. o. Vagy, ahogy maga Nora írja: „Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újraélesztése révén újradefiniálja identitását.” Nora, P. i. m. 149. o.
- 19 Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. i. m. 82. o.

- 20 Hiszen „azok nem elsősorban a kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató” *emlékmák*, melyek inkább a legitimitációt szolgálják, mint a közösség kollektív tudatát erősítik.” K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* 1999. 3. sz. 135. o.
- 21 Nora P. i. m. 154. o.
- 22 Uo. 154. o.
- 23 Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1991 (1983).
- 24 A vizsgált korpusz időintervallumának kijelölésére szolgáló 1777 és 1848 közötti korszakhatár hagyományos periodizációnak számít, mivel mindkét dátum a magyar neveléstörténet jelentős fordulópontját metszi ki: „1777-ben jelent meg az első *Ratio Educationis*, amely nemcsak az iskolarendszer korszerűsítését indította el, de a korszerűsítés keretében elkezdődött az állami tankönyvek kiadása is, első ízben hazánkban. 1849 őszén a magyarországi tanügyre is kiterjesztett ausztriai szabályzat, az *Organisations Entwurf* ugyan csupán a középiskolákra vonatkozott, de szimbolikusan lezárt egy korszakot s elindított egy újat, amely azután mind a közép-, mind az alsó szintű tankönyvkiadásban új utakon járt. 1849 viharos-háborús évében – tudomásunk szerint – nem jelent meg tankönyv”. Fehér Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek: 1777–1848*. Budapest, 1995. 8. o.
- 25 „By emplotment I mean simply the encodation of the facts contained in the chronicle as components of specific kinds of plot structures, in precisely the way that Frye has suggested is the case with ‘fictions’ in general.” White, Hayden: *The Historical Text as Literary Artifact*. In: Uő: *Tropics of Discourse. Essays on Cultural Criticism*. Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1978. 83. o. «Par mise en intrigue (*emplotment*) l’auteur entend [...] le *type* (*kind*) auquel l’histoire racontée appartient, donc une [...] des catégories de configuration que nous avons apprises à distinguer par notre culture.» Ricœur, Paul: *Temps et récit. L’intrigue et le récit historique*. Tom I. Paris, Seuil, 1983. 295–296. o. Lásd továbbá: White, H.: *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe*. Baltimore&London, The John Hopkins University Press, 1973.; White, H.: *The Politics of Historical Interpretation: Discipline and De-Sublimation*. In: Uő.: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London, John Hopkins University Press, 1987. 58–82. o.; Chartier, Roger: «L’histoire entre récit et connaissance.» In: Uő.: *Au bord de la falaise. L’histoire entre certitudes et inquiétude*. Paris, Albin Michel, 1998. 87–107. o.; Chartier, R.: *Figure rhétorique et représentation historique*. i. m. 108–125. o.
- 26 Sajnovics ugyanakkor részben Budai szakmai riválisának is tekinthető, hiszen ő is tanár (mégpedig egyetemi), egyházi ember („Jézus társasági áldozópap”), szintén bölcséleti doktor, és mintegy harminc évvel idősebb (bár Budai három vaskos kötetre rugó tankönyvének születése idején (1805–1808–1812) már két évtizede halott) kortárs szerző volt. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. k. Budapest, 1890–1914. XII. k. 38–41. o.
- 27 Sajnovics János: *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*. Koppenhága–Nagyszombat, 1770–1772.
- 28 A nemzeti kultúra közös birtoklásának fontosságára hívta fel a figyelmet már a francia nemzetépítés klasszikus teoretikusának, Ernest Renan-nak a még napjainkban is sokat idézett nemzetkonceptiója (1882) is: „A nemzet tudati, szellemi princípium. [...] Egy múlt és egy jelenbeli összetevőből áll össze. Az előbbi az emlékek gazdag hagyatékának a közös birtoklása; az utóbbi pedig az aktuális egyetértés az együttélés vágyáról és az osztatlanul kapott örökség további kamatoztatásának az akarata.” (Kiemelések tőlem.) Renan, Ernest:

- Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. In: Uő: *Qu'est-ce qu'une nation? et autres essais politiques*. Paris, Presses Pocket, 1992. 54. o.
- 29 Hogy Horváth Mihály 1848 előtt napvilágot látott tankönyvének (*A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára*. Bécs, 1847.) egyik jellemző alcímét idézzem.
- 30 Így, sajátos módon, éppen az ő szövege mutatja fel a vizsgált történelmi periódus tankönyvbeli bemutatása kapcsán leginkább azokat a kvázi normatív jegyeket, amelyek, a korszakban még *még nem valósuló*, de néhány ponton azért határozottan körvonalazódni látszó, immár akár teljes egészében „*össz nemzeti látószög*”-nek alkothatták volna a lehetséges elemeit. A zsidó származású intellektüeleknek a közép-európai nemzetépítésekben játszott szerepéről lásd: Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Ithaca, N. Y., Cornell Univeristy Press, 1991.
- 31 Lévén, hogy a korszak oktatásügyét szabályozó uralkodó rendeletek (a két *Ratio educationis*) rendelkezéseit – belső szervezeti autonómiájukra hivatkozva (amelyet egyébként az 1790/91-es országgyűlés 26. tc. -e teljes hatáskörű érvénnyel szentesített is) – nem fogadták el az iskolafenntartó protestáns rendek, ahogy azok érvénye amúgy sem terjedt ki – a nemzetépítés és nemzeti kultúrafejlesztés terén nem kevésbé fontos – Erdélyi Nagyfejedelemség területén található oktatási intézményekre. (Annak oktatásügyét ugyanis a II. József által kibocsátott uralkodói rendelet, a *Norma Regia* (1781) szabályozta, az első *Ratio educationis*-nál kissé konzervatívabb szellemben).
- 32 Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég* 1991. 1–2. sz. 75–130. o.; Lásd még Karády Viktor: *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Budapest, 1997.
- 33 Lajtai L. László: Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben. In: *Iskolakultúra*. Pécs–Budapest, 2004. 41–48. o.

A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében

Czoch Gábor

Az 1989/90-es rendszerváltást követő években érthetően megnövekedett az érdeklődés a magyarországi polgárosodás, a polgárság és a középosztály problematikája iránt.¹ A témának szentelt számos munka egy része úgy közelítette meg ezt a kérdéskört, hogy a róla szóló politikai, társadalomtudományos diskurzus elemzését helyezte előtérbe, és ennek részeként a korábbi szakirodalom által kialakított történeti modelleket, megközelítéseket, a problematika leírásához használt fogalomkészletet, vagyis a témával kapcsolatos tudományos, történetírói beszédmódot is vizsgálat alá vette.² Ezek az elemzések elsősorban a dualizmuskori, illetve a két világháború közötti időszak polgárságának alakulását, illetve az erről szóló diskurzust vizsgálták.

Saját kutatásaim középpontjában az ezt megelőző periódus, a hosszú 19. század első felének városi fejlődése és polgársága áll. Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresek választ, hogyan alakult a reformkori város és polgár történeti emlékezete a század második felében, abban az időszakban, amikor a politikai közbeszédben, publicisztikában gyakran mint döntő jelentőségű nemzeti sorskérdés jelent meg az egységes, magyar szellemiségű középosztály megteremtésének problémája.³ Az elemzést a kollektív történeti emlékezet formálásának két fontos területére szűkítettem. Egyrészt a középfokú történelemoktatást vettem szemügyre, másrészt a századfordulóig megjelent, és a 19. század első felével (is) foglalkozó nagyobb történeti összefoglalásokat vizsgáltam.

A POLGÁRSÁG KÉPE A KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN

Ami a tankönyveket illeti, lényegében áttekintettem a 19–20. század fordulóján forgalomban levő engedélyezett tankönyveket.⁴ A vizsgálat első tapasztalata az volt, hogy a 19. század első felét tárgyalva egyik tankönyv sem foglalkozik érdemben a városokkal és a polgársággal. Ez alól egyik szerző sem kivétel, legyen szó akár olyan neves, „professzionális” történész

tankönyvíróról, mint például Angyal Dávid és Horváth Mihály, vagy a tankönyvszerzők többségét kitevő, gyakorló középiskolai tanárokról. A tankönyvek csak igen röviden és általánosságban szólnak a kereskedelem és az ipar reformkori fejlődéséről, és ebben az esetben is inkább csak a vonatkozó törvények ismertetésére szorítkoznak. A városokra és a polgárság helyzetére ebben az összefüggésben sem térnek ki részletesen. Kivételt ez alól csak néhány tankönyv jelent, de csupán annyiban, hogy megemlítik Pest korabeli felvirágzását és fővárossá alakulását.⁵

Mivel eredeti kérdésemre vonatkozóan tehát összességében csak a hiányt állapíthattam meg, kiterjesztettem a vizsgálatot a korábbi időszakokra is. Ezzel annak kiderítése volt a célom, hogy egyáltalán miként, milyen összefüggésben, mely korszakra vonatkozóan foglalkoznak a korabeli középiskolai tankönyvek a magyarországi városok és a polgárság történetével. A tankönyveket, a korszak történetírását meghatározó irányzat szellemében, természetesen a köztörténet uralja, és a történelmi folyamat bemutatása jellemzően az egyes királyok uralkodása szerint tagolódik. A városokról és a polgárokról ennek a beállítottságnak megfelelően, összességében is csak néhány sort találunk, elszórva. A tankönyvek a döntően II Géza, illetve IV. Béla uralkodásához kapcsolt, elsősorban német és flandriai betelepítéseket, majd röviden Károly Róbert és Nagy Lajos városokat támogató politikáját, illetve ez utóbbi uralkodásához kapcsolva a céhrendszer kialakulását említik meg. Az Árpád- és a vegyes-házi királyok uralkodása alatti korszakból a városok felvirágzását, fejlődését hangsúlyozzák. A 16. és 17. század, a török háborúk és a hódoltság korszakának kapcsán a középiskolai tananyag nem tesz érdemi említést a város és a polgárság kérdéséről. A következő időszak, amikor ismét szóba kerülnek a városok, az a 18. század. A tankönyvek e század első felére vonatkozóan, a török uralom utáni újjáépítés és konszolidáció kapcsán növekedésről beszélnek, amely azonban megrekedt Mária Terézia uralkodása alatt. A megtorpanás, sőt a hanyatlás okát egységesen az udvar gazdaságpolitikájában jelölik meg, és az 1754-től fokozatosan kiépített új vámrendszer Magyarországra nézve káros, a hazai ipart és kereskedelmet, így a városokat elsorvasztó hatásáról értekeznek.

Mindezek mellett a tankönyvekben van azonban a városokkal és a polgárokkal kapcsolatban egy markánsan és általánosan megtalálható téma, ez pedig azok idegen eredetének hangsúlyozása. E tekintetben az egyes munkák között csak kisebb eltérések mutatkoznak. Az első betelepítések és a külföldről érkezők városalapításainak tényét mondhatjuk, hogy minden szerző egyöntetűen egészében véve pozitívan értékeli, kiemelve e polgárságnak az ország kereskedelmének és iparának felvirágoztatásában játszott szerepét. Olyan megjegyzéssel is találkozunk, hogy: „a gyarmatosok ti. ma-

gukkal hozták a nyugati műveltséget és az ő hatásuk alatt művelődött maga a magyarság is. " Ezen interpretációk szerint az idő múltával, legalábbis egy bizonyos ideig, nevezetesen a török hódoltság koráig, e városok lakossága is magyarosodni kezdett.⁶ Vagyis, azok a szerzők, akik a középkori századokban, a városok kialakulását követően, azoknak a hazai műveltségi viszonyokra gyakorolt jótékony hatását említették, ezt azzal kapcsolták össze, hogy a kezdetekkor megindult a város és környezete fokozatos egybeolvadása, pontosabban szólva, a városi polgárság asszimilálódása. A török hódoltságot követő időszakra nézve azonban már ezek a megközelítések is a városok és polgárok elzárkózását, idegenségét hangsúlyozzák. Szerintük tehát a városok létrejötte az ország egészére nézve pozitív és sokat ígérő folyamat kezdete volt, amely később sajnálatosan megszakadt.

A tankönyvek többsége azonban ezzel szemben inkább azt emeli ki, hogy e városok és polgárai folyamatosan megőrizve saját szokásaikat, mindvégig elkülönültek az ország többi lakosától. „Nemzetiségünkre úgyszólván semmi hatást se gyakoroltak; befolyásuk leginkább közgazdasági téren mutatkozott” – szögezi le például Király Pál az 1897-ben, Szilágyi Sándor méltató előszavával megjelent tankönyvében.⁷ A korabeli tankönyvek többségének álláspontját jól jellemzi ennek a munkának a 18. századot tárgyaló részében olvasható megállapítás: „a városok rendje (még) alig illeszkedett bele a nemzet életébe. Többnyire idegen ajkúak még, németek és tótok, s legkevesebb köztük a magyar. ” Majd, a városok jogállásának, belső szervezetének néhány mondatos ismertetését követően, kijelenti, hogy: „A nemzetnek valódi ereje a vármegyei nemesség volt.”⁸

A városok és a polgárság eredetének kérdéséhez kapcsolódóan a tankönyvekben az a motívum is megjelenik, immár a magyarsággal szembeni kritikaként, hogy a magyarnak nincs fogékonysága az iparhoz, kereskedelemhez: „a magyar ember igen nehezen fanyalodik e kitartó munkásságot, mozgékonytágot igénylő életre.”⁹

Mi az tehát, összefoglalóan, amit az érettségiig eljutó diákok – végzettségük alapján a középosztály leendő, potenciális tagjai – a magyarországi városfejlődésről és polgárságról megtanulnak, amiről számot kellett adniuk középiskolai tanulmányaik végeztével? E tekintetben az érettségizőknek szánt, nyomtatásban megjelent összefoglaló tételeket is idézhetjük.¹⁰ Ezek szerint a városokat és a polgárságot idegen eredetű, döntően bevándorolt németek alkották, akik, ha kezdetben pozitív hatással is voltak az ország gazdaságára, kiváltságaikra támaszkodva elzárkóztak a nemzettől (vagyis, e megfogalmazás sugalmazása szerint nem tartoztak a nemzethez). Városaink fejlődése a török hódoltság hatására, de főként a 18. századi osztrák vámpolitika következtében teljesen elakadt, gazdasági súlyuk mellett politi-

kai jelentőségük is teljesen visszaszorult. Mivel pedig időközben teljesen a királyi udvar befolyása alá kerültek, kivívták a nemesség ellenszenvét. (Vagyis azokat, akiket a tankönyvek a diákságnak a nemzeti érdekek fő képviselőiként mutatnak be). A tankönyvek alapján tehát, a városok és a polgárság története – nem is nagyon lesarkítva – tulajdonképpen nem, vagy csak alig tartozik a nemzet történetéhez.

A VÁROSOK ÉS A POLGÁRSÁG A NAGYOBB TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÁSOKBAN

Elemzésem második része a századfordulóig megjelent, a 19. század első felével foglalkozó nagyobb történeti összefoglalásokra irányul, amelyek érintik a középpontba állított periódust. A vizsgálatot ennek megfelelően Horváth Mihály munkáira, Grünwald Béla először 1888-ban megjelent, *A régi Magyarország. 1711–1825.* című könyvére, illetve a Szilágyi Sándor főszerkesztésével kiadott tízkötetes, millenniumi *A Magyar nemzet története* Ballagi Géza által írt IX. kötetére vonatkozóan végeztem el.

A forgalomban levő tankönyvek város- és polgárképe, illetve a történet-tudományos munkákból kibontakozó ábrázolások természetesen nem térnek el egymástól jelentősen. Az egybeesések kapcsán vizsgálódásunk szempontjából elsősorban azt érdemes kiemelni, hogy a témakörnek szentelt terjedelem arányaiban a középiskolai tankönyvekéhez hasonló a szaktudományos munkákban is: a városok és a polgárság ezekben is csupán epizódyszerűen jelennek meg. A különbségek elsősorban abban ragadhatók meg, hogy a történeti feldolgozások a városok és a polgárság történelmi szerepének természetesen árnyaltabb és összetettebb értékelését nyújtják. A tankönyvek végeredményében kritikus város- és polgárképe döntően csupán azok idegenségének és viszonylagos fejletlenségének hangsúlyozását jelenti. A tudományos igényű történeti összefoglalások azonban általánosabb megállapításokhoz is eljutnak e kritikákból, és mintegy azok logikus következményeként egyenesen a hazai városoknak és polgárságuknak a magyar történelmet meghatározó folyamatokban játszott negatív szerepére következtetnek, sőt olyan megfogalmazással is találkozhatunk, amely az ország haladását akadályozó tényezőként jellemzi őket.

E kérdéssel kapcsolatban nem csupán a kronologikus rend tiszteletben tartása, de az utókorra és a kollektív történeti emlékezetre gyakorolt hatása miatt is elsőként Horváth Mihály munkásságát kell vizsgálnunk.¹¹ Horváth Mihály a reformkori politikai küzdelmekben közvetlenül nem vett részt, de liberális, és a változások iránt elkötelezett meggyőződéséből eredően ezek

gyakorlati megvalósítását igyekezett előmozdítani tudományos munkásságával. Rövid, de későbbi sorsát annál inkább meghatározó politikai szerepvállalása a függetlenségi nyilatkozat kiadása utáni időszakra esett, amikor vallás-és közoktatásügyi miniszterséget vállalt. Ennek következtében a szabadságharc bukása után emigrálnia kellett, és az emigrációban töltött évek alatt írta meg legnagyobb hatású munkáit. Horváth Mihály, aki egyébként a polgári és városi fejlődés elkötelezett híve volt, és maga is, bár eredetileg nemesi származású, de szülei vagyoni helyzetét, és apja orvosi foglalkozását tekintve polgárosult közegből jövőnek tekinthető, a hazai városi viszonyokról a jobbítás szándékával ugyan, de erősen kritikus hangvételben írt.

A városi és polgári fejlődésről a forradalom utáni munkásságában tükröződő álláspontja megértése szempontjából vissza kell menni az 1840-ben publikált, *Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon. A három utolsó évszázad alatt* című könyvéhez.¹² Ebben a műben idealizálja a nyugati polgári és városi fejlődést. A hazai viszonyokat illetően, a korábbi évszázadok elmaradottságának lefestése, és a visszamaradás okainak bemutatása után, saját jelenének pozitív változásait lelkesült hangvételben üdvözli. Ám amikor az 1820-as és '30-as évek fejlődéséről számol be, ezt egyáltalában nem kapcsolja össze sem a városokkal, sem a polgársággal.

A *Magyarország történelme* címet viselő nagy összefoglaló történeti munkáját először az 1840-es évek közepén publikálta, majd már emigrációban írta tovább, és toldotta meg két kötettel, és végül, immár az emigrációból visszatérve az 1870-es évek elején nyolc kötetesre bővítette. Ez a munka azonban a bővített kiadásában is csak a reformkor kezdetéig tárgyalta az eseményeket. A városok és a polgárság itt is csupán mellékszereplők, és igen kritikusan szól róluk: megállapítja, hogy a városok a „nemzeti alkotmányos érzelemben mindig lanyhának mutatkoztak” és az „ország többi rendjeivel soha nem törekedtek szorosán egyesülni, velük egy célra törekedni, velük egyenlő hűséggel s buzgalommal védeni, gyarapítani nemzetiiséget, alkotmányt, függetlenséget.”¹³

Témánk szempontjából a legfontosabb műve a *25 év Magyarország történelméből* című, először Genfben publikált háromkötetes munkája. Ő volt az első, aki ebben a könyvben a közelmúlt eseményeinek összefoglalására vállalkozott. E könyv hatásáról, amelynek terjesztését a cenzúra betiltotta, és ezzel természetesen döntően hozzájárult sikeréhez és olvasottságához, Toldy Ferenc, közeli barátja ezt írta neki, némi romantikus túlzással: „Tényt írok, Te a nap oroszlánja vagy. Híreddel, magasztalásoddal tele a két haza. Minden ember olvassa, dicséri és áld téged”¹⁴ Ezt a közvetlenül az elemzett eseményeket követően publikált munkát döntően saját személyes élményeire és olvasmányaira, illetve az emigrációban számára hozzá-

férhető korabeli kiadott szövegekre és publicisztikára támaszkodva tudta megírni. Ez a három kötetes, félig-meddig kortársi visszaemlékezés mind a mai napig a korszak egyik legtöbbet hivatkozott, referenciának, egyben elsődleges kúffőnek is tekintett feldolgozása, amelynek meglátásai és ítéletei is visszatérően megjelennek a tudományos irodalomban. Horváth Mihály szemlélete és megközelítése saját korában és a későbbiekre nézve is komoly hatást gyakorolt, hiszen a szerzőt pályája végén az 1867 utáni, a professzionalizálódás útjára lépett magyar történetírás vezéralakjaként tisztelték. A Magyar Történelmi Társulat elnökeként halt meg, munkásságának hatását tehát személyes tekintélye is erősítette. Horváth Mihály, aki az 1840-ben publikált műve alapján egyben a hazai gazdaságtörténet-írás úttörőjének tekinthető, csakúgy, mint ott, a reformkorra visszatekintő könyvében sem szentel kiemelt figyelmet a városoknak és a polgárságnak. Sommásan az alábbi idézettel jellemezhetjük véleményét: „Ily állapotban [ti. a kormányzatnak való teljes alárendeltségben – Cz. G.] a városok, melyeknek természetszerűleg a nemzeti haladás élén kellett volna állniok, mindenben korlátolva, járszallagon vezetve, vagy épen akadályozva, egyáltalában nem felelhetek meg a hivatásnak, mely nekik különben a nemzeti átalakulásban kitűzve volt volna, sőt a kir. kamarának gyámkodása által mintegy kiskorúságra kárhozható, majdnem mindenben gátlólag hatottak a nemzet fejlődésére.”¹⁵

Ehhez képest másként alakult Grünwald Béla, a következő, szempon-tunkból jelentős szerző személyes sorsa, hiszen nem befolyásos nagytekintélyű személyiségként fejezte be életét; akkor lett öngyilkos, amikor mind tudományos, mind politikai pályája megrekedni látszott. Munkásságának hatása azonban nem kevésbé jelentős. Grünwaldnak a „rég Magyarországról” írt, vagyis a török alóli felszabadulástól a bécsi kongresszusig terjedő időszakot tárgyaló munkájáért rögtön a kiadás (1888) évében akadémiai tagság járt.¹⁶ Alaptézise szerint az általa tárgyalt korszakot döntően a hanyatlás jellemzi, és ennek fő okait, az idegen uralkodóház és az önálló állami élet hiánya, az örökös tartományokhoz kapcsolódó viszony mikéntje, a rendi alkotmány természete mellett, a kedvezőtlen gazdasági és társadalmi fejlődésben, vagyis főként a magyar polgárság hiányában látja.

A gazdasági és társadalmi fejletlenség egyik fő oka szerinte ugyanis az, hogy „csonka volt a nemzet organizmusa”, hiányzott egy lényeges tag: a városok és a polgárság, amely nálunk idegen elemek betelepítéséből, mesterségesen alakult ki. Ebből számos probléma adódott: „A királyság gyöngegsége az arisztokrácia szertelen, s a hatalmas polgárság által nem ellensúlyozott hatalmából eredt.”¹⁷ A külföldi származású, a nemzeti eszmétől idegen, gyenge és súlytalan polgárság miatt nem alakulhatott ki egy külső el-

nyomásnak ellenálló, egységes magyar kultúra sem. Magyarországon a nemzeti polgárság hiányában a nemesség liberális része ezért a polgárság támogatása nélkül vívja ki majd a demokratikus eszmék és intézmények diadalát. Grünwald a polgárság idegen származásának tehát igen komoly következményeket tulajdonított, és ezzel magyarázta az ideálisnak tekintett nyugat-európaihoz képest visszamaradt hazai városfejlődést is: „Ha Európa középkori térképére tekintünk, azt látjuk, hogy Olasz-Francia-Spanyol-Német-Angolország el van lépve gazdag és hatalmas városokkal [...]. A nemesség művelődése is csak akkor kezd magasabb fokra emelkedni, mikor a városokba vonul, s állandóan ott lakik [...] a városi polgárság alkotja meg az irodalmakat, s az emberiség egész szellemi kincse a városi elem munkájának és kultúrájának eredménye [...] a városok virágzásuk korában jelentékeny politikai tényezőkké válnak, s önálló, hatalmas államok állását vívják ki maguknak. [...] Ha mármost hazánkra tekintünk, hiába keressük ezt a hatalmas tényezőt, ezt a nemzet magasabb gazdasági és szellemi munkájára nélkülözhetetlen orgánumot a nemzet szervezetében [...] S e nagy különbség onnan ered, hogy a polgárság Magyarországon nem a nemzetből nőtt ki, hanem idegen elemek telepítéséből mesterségesen alakult, s később sem olvadt be, néhány kivételt leszámítva, a nemzet testébe. Magyarországnak volt polgársága, ha nem is olyan jelentékeny, gazdag és hatalmas, mint Európában, de ez a polgárság nem volt magyar.”¹⁸

Ez az okfejtés szellemisségében teljesen egyezik a városok és polgárságuk megítélésével kapcsolatban már az 1840-es években is megjelent bírálatokkal. Konkrét megfogalmazása pedig kísértetiesen hasonlít egy, az 1843/44. évi országgyűlésen a városok helyzetének rendezéséről folyó vita során elhangzott, a nemesi ellenzék széles körében osztott véleményt megfogalmazó felszólaláshoz.¹⁹ Mivel Grünwald a szóban forgó munkájához nem használt jegyzeteket, az országgyűlési napló vonatkozó részének közvetlen felhasználását és idézését csak feltételezhetjük. Az azonban egyértelműen állítható, hogy a polgársággal és a városokkal szemben már a reformkorban is megfogalmazott bírálatokat ismételi meg.

A magyar történettudománynak a millennium alkalmából kezdeményezett, Szilágyi Sándor által irányított első nagy, többszerzős közös vállalkozása, a hivatalos korabeli történetírás reprezentatív munkája, a tízkötetes *A Magyar nemzet története* volt. A reformkorra vonatkozó, 1815 és 1847 közötti időszakot tárgyaló kötet Ballagi Géza műve. Horváth Mihály korábbi összefoglaló magyar történetéhez hasonlóan munkája terjedelméhez képest alig foglalkozik a városokkal és a polgársággal. Azon alkalmakkor pedig, amikor ezekről szól, lényegében Horváth Mihálynak a „25 évben” tett megállapításai szellemében beszél, igaz, részletesebben, és kicsit árnyaltabban. Pél-

dául: „Az idegen eredetű polgárság nem érzi szükségét, hogy a nemzet testébe olvadjon, hogy magyarrá legyen; de még ha meg lenne is erre hajlandósága, a nemesség eltaszítja magától.”²⁰

Ballagi a 19. század első felének városát és polgárságát általánosságban, igaz némi fenntartással kezelve, de mégis jelentős részben Schwartner Márton meglehetősen kritikus leírása,²¹ illetve a tőle vett idézetek alapján mutatja be: „Az ipar és kereskedelem nagyobbára idegenek kezében van. Bármennyire túloz is Schwartner, midőn azt írja, hogy a magyarok, ha büszkeségükkel egyáltalán össze tudják egyeztetni, hogy mesterségre adják magukat, legfőljebb csizmadiák, szabók, vagy gombkötők lesznek, az tény, hogy a magyarságból csak kézművesek kerülnek ki, s ezek is a helyi piacz számára, vagy legfőljebb a közeli vásárookra dolgoznak. A legnagyobb országos vásárokon [...] a magyarok többnyire csak, mint vevők szerepelnek. A felvidéki tót házi iparral foglalkozik, mert földje vagy egyáltalán nincs, vagy nincs annyi, amennyiből megélhetne, s az otthon készített gyolccsal, vászonnal, csipkével, olajjal bebarangolja nemcsak hazáját, hanem az egész világot. A német városi polgárság, különösen a pesti, pozsonyi, kassai, soproni, temesvári, pécsi és székesfejérvári tartja tehát fenn az iparüzletek legnagyobb részét, valamint az összes gyárat.”²²

Emellett kitér a reformkori országgyűléseken a városok helyzetével kapcsolatosan lefolyt politikai csatákra, döntően a városok szavazati jogának, vagyis törvényhozói állásának problémakörére összpontosítva. A városoknak a bécsi kormányzathoz fűződő szoros kapcsolatát sajátos helyzetükből vezeti le: „Az idegen eredetű polgárság szelleme és iránya még mindig a régi. Mint a demócrátia képviselője, nem tud kibékülni az aristocraticus társadalommal, annál kevésbé képes abba beleolvadni, s hogy érvényesítse magát, a kormány védszárnyai alá húzódik. Védelemre szüksége van azért is, mert az országgyűlésen a rendek teljesen háttérbe szorítják.”²³ Elvileg jogosnak tartja ugyan a városoknak a fejenkénti országgyűlési szavazatuk elismerésére irányuló követelését, és hozzáteszi, ezt „elméleti szempontból” a liberálisok is elismerték. A korabeli nemesi ellenzék politikai véleményét idézi azonban arra vonatkozóan, hogy miért tagadták meg a városoktól e jog elismerését: „A kívánalmak teljesítését ahhoz a feltételhez kötik, hogy – úgy mint a vármegyékben az összes nemesség – a városokban is az összes polgárság mind a követválasztásban, mind az utasítás-adásban részt vegyen, s követeit, kik utasításait esetleg megszegik, visszahívhatta.” Majd kiegészítő magyarázatként megjegyzi: „A Corpus Jurisban egy törvény sincs, mely a városi magistratusnak vagy választott polgárságnak adna képviseleti jogot. [...] Minthogy tehát a városi követek egy városban sem az összes polgárságtól, hanem csak a magistratustól vagy választott polgárság-

től kapták megbízásukat, kiknek erre semmiféle törvény sem ad jogot: ha a liberálisok szigorúan ragaszkodnának a törvényhez, a városi követektől még a curiatim votum-ot is megtagadhatnák.”²⁴ Mindehhez még azt is hozzáfűzi, hogy a „városok kívánalmi nem állanak arányban lakosságuk számával, politikai érettségükkel, s a közterhekben való részesedésük mérvével.”²⁵ Ballagi tehát a városok politikai helyzete körüli reformkori vitákat döntően a korabeli liberális nemesi ellenzék szempontjából, annak álláspontját megismételve ismerteti. Horváth Mihály és Grünwald Béla munkáihoz hasonlóan a polgárság idegen származása, mint láttuk, ebben az összefoglalásban is komoly hangsúlyt kapott.

KONKLÚZIÓ

Kiindulásul érdemes röviden összefoglalni, hogy a városokkal és a polgársággal kapcsolatban milyen vélekedések uralták a 19. század első felében a kortárs politikai, illetve tudományos igényű közbeszédet. Azt állapíthatjuk meg, hogy a közvélekedést formáló írások, politikai megnyilvánulások erősen kritikusak voltak a hazai város- és polgárfejlődést illetően. A polgárság és a városok elmaradottságát, az agrárjelleg dominanciáját, csekély gazdasági jelentőségüket és teljesítményüket, illetve a városlakóknak az ország lakosságához mérten elenyésző arányát már az első nagy államstatisztikai országleírások szerzői, így például Schwartner Márton vagy Magda Pál is felemlítik. A városok gazdasági teljesítményét és a demográfiai súlyukat ért bírálatok mellett azonban a városok negatív politikai szerepének kritikája is korán megfogalmazódott. A nemesség képviselői azt vetették a városok szemére, hogy politikailag sem megbízhatóak, hiszen a központi hatalom szigorú ellenőrzése és befolyása alatt állnak, ezért a kormányzati politika feltétlen kiszolgálói. Komoly bírálatok érték a városok belső állapotait is. Felhánytorgatták, hogy a városokban minden hatalom egy szűk oligarchia kezében összpontosul, a városok országgyűlési követei nem az egész polgárságot, csak ezt a szűk kört képviselik; a városi adminisztrációban elharapódzott a korrupció és a nepotizmus. Végül, az 1820-as évektől kezdve jelenik meg, és válik az 1830-as évek végétől egyre erőteljesebb és fontosabb kritikává az, hogy a városi polgárság idegen eredetű. Ez első megfogalmazódásakor csak az egyike a városokkal szembeni bírálatoknak, később azonban egyre inkább előtérbe kerül, és a forradalom előtti időszakban már olyan véleményekkel is találkozunk, hogy a polgárságának idegen eredete a legfőbb oka a városokkal kapcsolatban felmerült összes kritizált jelenségnek.²⁶

A reformkori polgárságról és városokról a forradalmat követően kialakult történettudományos reprezentáció, mint az a fentiekből világosan kitűnik, egyértelműen a korábbi diskurzusból táplálkozott, és nemigen lépte túl annak kereteit. A reformkori, illetve tágabban értelmezve, a hosszú 19. század első felének városáról és polgárságáról, sőt az egész korábbi magyarországi városi fejlődésről a dualizmus korában, a magyar történetírás professzionalizálódásának első időszakában alkotott történettudományos kép közvetlen forrása és előzménye a reformkori politikai vitákban megjelenő város- és polgárfelfogás volt. A század második felében meghatározó, történeti tudatot formáló munkák azonban nem csupán forrásként használják az 1800-as évek elejétől a forradalomig napvilágot látott elemzéseket, ismertetéseket, politikai vitairatokat, hanem lényegében reflektálatlanul, és jelentősebb módosítások nélkül át is vették azok ítéleteit, amelyek pedig döntően az adott politikai kontextushoz kapcsolódóan, politikai viták, érdekütközések közepette fogalmazódtak meg.

JEGYZETEK

- 1 A rendszerváltás első időszakának a témára vonatkozó, a korábbi időszakhoz képest igen bőséges irodalmának rövid átfogó ismertetését, és részletes, 380 tételes bibliográfiáját lásd Halmos Károly (összeáll.): A polgárról, a polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom 1988–1992. *Actas* 1994. 3. sz. 131–147. o.
- 2 Lásd például Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* 1991. 2–3. sz. 169–176. o.; Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*. Új folyam. 1997 tél. 7. sz. 30–45. o.; Halmos Károly: Polgár – Polgárosodás – Civilizáció – Kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a 19–20. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég* 1991. 2–3. sz. 131–166. o.; Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 2003. 5. sz. 1119–1168. o.; Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése.” Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég*. Új folyam. 1997 tél. 7. sz. 46–72. o.
- 3 Lásd erről Kövér, i. m.
- 4 A vizsgálatba vont tankönyvek listáját az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) kötetkatalogusai alapján állítottam össze: Bakonyi Karola – Sasi Margit – Tóthpál Józsefné (összeáll.): *Középiszkolai tankönyvek 1868–1948*. Budapest, 1989.; és Tóthpál Józsefné (összeáll.): *Gimnáziumi tankönyvek 1868–1944*. Budapest, 1987. A korabeli középiszkolai tankönyvekről összefoglaló jelleggel lásd Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiszkolai tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, 1975. Unger többek között itt utal az engedélyezett tankönyveknek egy 1904-ben közzétett jegyzékére, amelyben 23 szerző (közte négy szerzőpáros) összesen 70 tankönyve szerepel. Mindez jól mutatja, hogy bár a Kármán Mór nevéhez fűződő, 1880-ban közzétett történelemoktatási tanterv megjelenését követően jelentősen előrehaladt a tárgy oktatásának egységesítése a kötelező ismeretanyag rögzítésével, ez azonban korántsem jelentette egyben az egységes tankönyvek bevezetését is. (lásd Unger, i. m. 26. o.) Monográfiája vé-

- gén ő is közöl egy listát a használt tankönyvekről, amit szintén figyelembe vettem, ennél azonban az OPKM katalógusai teljesebb körűek, mivel Unger főként a 19–20. század fordulójától megjelent tankönyvekre összpontosított.
- 5 Pest felemelkedéséről értekezik például tankönyvében Vaszary Kolos, Angyal Dávid.
 - 6 Mangold Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme*. Középfiskola. 8. osztály. 4. jav. kiad. Budapest, 1903. 35. o.
 - 7 Király Pál: *Magyarország története*. Középfiskola felső osztály. Bev.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1897. 87. o.
 - 8 Király, i. m. 98. o.
 - 9 Mangold, i. m. 112. o.
 - 10 Városok és városi polgárság történetének áttekintése. In: Bruckner Győző (összeáll.): *Közintézményeink fejlődése és történelmi összefoglalások. Érettségi segédkönyv középfiskolák számára*. Budapest, 1913. 118–124. o.; illetve Benisch Arthur (összeáll.): *Érettségi összefoglaló tételek a magyar történelemből*. (Középfiskola.) Pécs, 1911.
 - 11 Horváth Mihályról lásd Pamlényi Ervin: *Horváth Mihály*. Budapest, 1954.; és Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000. 181–183. és 193–194. o.
 - 12 Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. A három utolsó század alatt*. Budán, 1840.
 - 13 Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Nyolczadik kötet. Budapest, 1873. 60–61. o.
 - 14 Idézi Pamlényi, i. m. 78. o.
 - 15 Horváth Mihály: *25 év Magyarország történetéből. 1823–1848*. Budapest, 1886. 3. kiadás. II. k. 335–336. o.
 - 16 Grünwald Béla: *A régi Magyarország. 1711–1825*. Szerk. és jegyzetek: Poór János. Utószó: Pók Attila. Budapest, 2001. [1888.]
 - 17 Grünwald, i. m. 425–426. o.
 - 18 Grünwald, i. m. 34–36. o.
 - 19 A szóban forgó felszólalás Géczy Péter Zólyom megyei képviselőtől való: „ha Európának tartományában a városok kifejlődésének történeteinek végigmegyünk és a községeknek mimódoni nevedését külföldön azoknak hazánkban sorsához hasonlítjuk, egy szembeötlő, feltűnő történelmi jelenségre találunk. [...] Míg tí a külföldön a városok alapításuk idejétől kezdve csakhamar századról századra egymással vetekedve növekedésnek, mindinkább virágzásba jövének, a szabadságnak, műiparnak, kereskedésnek, nemzetiségnek főtényezőivé válva, soha nagyobb virágzásra, vagy legalább oly tiszteletet méltányló állásra, mint a külföldön, felemelkedni képesek nem valának. [...] S valljon ezen külön jelenetek, ezen tagadhatatlan tények, történelmi adatnak mi az oka? Minden bizonnyal nem más, mint a nemzetiség, tudniillik Németországban, Olasz-Francia-Angol-Spanyolországban nemzetiségben a városok egyek valának a nemességgel, a néptömeggel, sőt világosan tudatosíták körükben a nemzetiség szent érzetét, hazánkban ellenben untalan elvált, elszigetelt elemet formálnak a városok, soha sem, vagy legalább nagyon nehezen simulának a magyar nemzetiséghez és ezen ok magyarázza meg városaink pangó állapotát hazánkban.” CIV. országos ülés, 1844. február 17. In: *Magyarországi Közgyűlések naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél*. Pozsony, 1844. III. k. 106–107. o.
 - 20 Ballagi Géza: *A magyar nemzet története. 1815–1847*. IX. k. Budapest, 1897.
 - 21 Schwartner Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen, 1809. A városokról szóló rész: 163–167. o.
 - 22 Ballagi, i. m. 64. o.
 - 23 Uo. 478. o.
 - 24 Uo. 479. o.
 - 25 Uo. 480. o.
 - 26 A városok és a polgárság korabeli megítéléséről lásd például Bácskai Vera: *Városok Ma-*

Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, 2002. 110–122. o.; Czoch Gábor: A városi polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, 2004. 49–65. o.; Czoch Gábor: Pozsony és a „városi kérdés” a reformkorban. In: Uő. (főszerk.) Kocsis Aranka–Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 2005. 291–310. o.

Egy életre kelt nemzeti sztereotípiá emlékezete

Albert Réka

„Visszaemlékezés! Emlékírat! Úgy érzem, ez a helyes és találó elnevezése eme szerény írásomnak, amit ime úgy bocsájtok ki a nagy közönség elé, mintha egy fehér galambot repítenék fel a kék levegő égbe, hogy vigye szét a békét és boldogságot mindenüvé [...]”. Ezekkel a mondatokkal vezeti be Kardos János *Csikós élet* című 1933-ban közreadott önéletírását,¹ amelyet „Petőfi Sándor, Kossuth Lajos és a turáni nagy magyarok halhatatlan emlékének!” szövegű különös ajánlással is ellát.

Kardos János hajdúböszörményi számadó csikós – mint írja – egy „háromszáz esztendő s pásztor dinasztia” utolsó olyan tagja, aki egész életét csikósként töltötte az Alföldön a modernizációs változások által kiszorított pásztoréletmód egyik utolsó képviselőjeként. Az írástudó, ám iskolázatlan csikós – mint állítja – az „újságíró urak” biztatására fogott tollat, hogy papírra vesse emlékeit, megírja „szerény” életének történetét. Nyilvánvaló azonban, hogy írásával a csikós nem csupán a kívülállók által megfogalmazott igényre válaszol, hanem feltehetően erős belső késztetést is érzett az „emlékállításra”, hiszen még az önéletrajz megírása előtt igen különös ötlettel hívta fel magára a korabeli országos sajtó figyelmét: halott családtagjai számára közös sírboltot készíttetett, melynek tetejére saját életnagyságú lovasszobrát tervezte elhelyezni.² (sic!)

Azt, hogy mi indokolja a személyes emlékeknek ezt az atipikus, mondhatni kényszeres rögzítését, a házi múzeum, illetve a lovas emlékmű készítését és végül a belső igényt a nyilvánosságra, Kardos maga fogalmazza meg: „Háromszáz esztendőt lépek vissza a száguldó időben. A nagy mindenségben talán egy perc, de életünkben három évszázad. Nagy idő! És ezt a három évszázadot minden őszám úgy élte le a pusztán, mint csikós. [...] Az én életem és sorsom szorosan összefügg ezzel a háromszáz esztendővel. Szinte örökségnek nevezhetem, amit nekem kell elköltenem, mert – sajnos – velem kihalt a tradíció. A Kardos csikós-dinasztia utolsó csikós-sarja vagyok.”³

A csikós író ugyan 1861-ben született, ám írásában visszatekint egészen az 1800-as évekig és könyvének első lapjain a 19. század első évtizedeire jel-

lemző állapotokat is felidézi. Néhány, a családi szájhagyomány által megőrzött történet, de főleg a saját tapasztalatai alapján mutatja be a korabeli pásztorélet szépségeit, nehézségeit; leírja a határhasználat és a legeltetés rendszerét; anekdotákat mesél csikósokról, gulyásokról, betyárokról, zsan-dárokról; felidézi a közösségi összejövetelek emlékét, a csárdai mulatozásokat, bálokat is.⁴ A 19. századi újságokból, divatlapokból, a majdani filmekből, illetve turisztikai kiadványokból jól ismert, sztereotipizált nemzeti táj romantikus tablójának elemei és szereplői írásában életre kelnek. Többnyire csupán jelzi, de gyakran explicit módon is megfogalmazza, hogy önmaga és családja története a pusztai élet és az Alföld története is egyben. A tájhoz fűződő bensőséges viszonyáról így vall: „Úgyszólván a ménes mellett tanultam meg írni-olvasni. Az a négy esztendő, amit nagy kinnal az iskolában eltöltöttem, nem sok eredménnyel járt. De itt, kint a pusztán az egészen más volt. Van aki a föld szerelmese. Én a lovak és a pusztán szerelmese voltam. Itt kint, ha körülhordoztam a szememet a végtelen pusztaságon a sok-sok lovon, kiskirálynak éreztem magam.”⁵

Kardos gyakran hangsúlyozza, hogy életének története párhuzamosan szövődik a pusztai táj történetével, ám legmeggyőzőbben éppen azok a spontán leírások bizonyítják ebbéli mély meggyőződését, amelyekben szót sem ejt a pusztán iránti szeretetéről és amelyekben nem kívülállóként reflektál saját érzelmeire. „1883 őszén feleségül vettem a másik csikósna a leányát: Tóth Zsuzsánnát. Az 1880-as években lekanálosították a rétet, akkor már kevés víz lett. De még az 1860–70-es években sok nád, gyékény, viráds kóró volt a szigeten. Valamennyit kaszáltuk. Még akkor nem voltak tanyák, sem a káptalan földdel határos a böszörményi föld. Három domb jelezte, hol a határ. Talán innen maradt fenn a nóta is. [...] 1887-ban tagosították a rétet és ekkor elszorították a legelőt. Nem lett már se víz, se nád, se gyékény. Kiapadt minden a határból. Aztán beépítették tanyákkal. Most már olyan a rét, mint egy falu. Szántásra, vetésre használják a földjét.”⁶

Érdekes, hogy a csikós szerző magánéletének mégiscsak fontos eseményéről – a házasságról – csupán egy távirati stílusú mondatot engedélyez magának, hogy rögtön utána, minden átvezetés nélkül annál bővebben részletezze a táji környezet látványos megváltozását!

Jelen tanulmány nem vállalkozik a Kardos János által írt 64 oldalas szöveg részletes bemutatására, mert az túlmutatna az itt tárgyalt téma keretein. A *Csikós élet* valójában két, egymástól eltérő stílusban megírt, eltérő mondanivalóval rendelkező szövegrészből áll. Míg az első, olvasmányos stílusban fogalmazott szövegrész tartalmazza a témánk szempontjából releváns tulajdonképpeni „visszaemlékezés”-t, addig a második rész egyfajta revizionista, sőt irredenta programbeszéd, amely számunkra csupán annyiban lehet

érdekes, amennyiben rávilágít a „visszaemlékezés” megszületésének történeti-politikai kontextusára. Ám ez utóbbi, komplex problematika kifejtése egy másik tanulmány megírását feltételezné. Most azonban megelégszünk a Kardos-szöveg néhány olyan részletének bemutatásával, amely illusztrálja a nemzeti tájrepresentáció, valamint az ettől markánsan különböző pusztá- emlékezet összefüggéseit. E szempontból ugyanis három meglepő jelenséget érdemes kiemelni az önéletírásból. Egyrészt, meglehetősen különösnek tűnik, hogy az emlékeit író számadó csikós hangsúlyozottan 300 esztendőcsaládi múlttról beszél, kiemelten csikós-, illetve pásztordinasztiát emleget, valamint ismételtelen olyan diakronikus fogalmakkal operál – múlt, tradíció, örökség, emlékezet – amelyek, mint azt látni fogjuk, a nemzeti tájrepresentációból per definitionem hiányoznak. Másrészt, mint ahogyan a csikósról beszámoló korabeli újságíró is megjegyzi, egyáltalán nem volt (és ma sem) evidens az, hogy Kardos – összegyűjtve 18 rokonának maradványait – a „csikós-dinasztia” halott tagjainak drága családi sírboltot készíttessen, és főleg, hogy életnagyságú lovasszobrot álmodjon magának, olyat, amely köztudottan csupán a hősöknek, vagy neves történelmi személyiségeknek jár. Mindenképpen meglehetősen delíriumos ötletnek tűnik, hogy Kardos a „csikósságnak” kíván monumentumot emelni. Végül, nem kevésbé meglepő az az elhivatottság, amellyel a változó táj, a saját társadalom átalakulását követő és vele együtt alakuló saját környezet történetének fontos momentumait rögzíti, mintha tudatosan törekedne arra, hogy a lehető legpontosabb és legteljesebb emlékképet alkossa meg a pusztai tájról.

Hogyan lehet értelmezni ezt a jelenség-halmazt? Mire utalhat? Mit árul el a nemzeti sztereotípiák hatásáról, illetve azok visszahatásáról? És mit a magyar nemzeti tájrepresentáció 20. századi sorsáról? Első közelítésben úgy tűnik, hogy a csikós író az összes rendelkezésére álló eszközt felhasználva, gyakorlatilag emlékezeti helyé alakítja a pusztát, azt a tájat, amelyhez nem csak egy primer, hanem egy nagyon is reflektált emocionális kapcsolat fűzi.

Látni fogjuk, hogy mindhárom rendhagyónak tűnő részlet valójában szorosan összefügg egymással, mert ugyanazon jelenségnek más és más megnyilvánulásai, és mint ilyenek, túlmutatnak Kardos egyedi esetén. Értelmezésük annak a folyamatnak a megértését feltételezi, amelynek egyik végpontján a nemzeti táj 19. századi ahistorikus tablója áll, a másikon pedig, a már-már emlékezeti helyé alakuló 20. századi nemzeti táj.⁷ Más szóval, a Kardos-jelenség egyértelműen arra a törekvésre mutat rá, amely az alföldi tájat egy, az irodalom által megalkotott sematikus nemzeti reprezentációból valamiféle egyéni élmény által legitimált emlékezeti helyé kívánja átalakítani. A romantikus tabló sztereotipizált csikósa életre kel s tollat ragad, hogy megkísérelje feloldani a merev és sztereotipizált kollektív nemzeti

képzet, illetve az általa megélt egyéni valóság közt feszülő feloldhatatlan ellentmondást. Hogy miként ötvöződik a külső kép és a belső élmény a nemzeti reprezentációkban – erre az alapkérdésre adhat egyfajta választ Kardos visszaemlékezése.

Ahhoz, hogy mindez érthetővé váljon, hosszabb kitérőt kell tennünk. Meg kell határoznunk a nemzeti táj fogalmát, majd értelmeznünk kell a szóban forgó térreprezentációt egy, az antropológia által felállított fogalmi keretben. Ezt a célt szolgálja a következő szöveg, amely egy korábbi tanulmányban már megjelent elemzést foglal össze.⁸

A NEMZETI TÉR TÁJI REPREZENTÁCIÓJA

Széles körben elterjedt az a sematikus elképzelés, amelynek hívószavai szerint a „legmagyarabb” táj az alföldi puszta, az „igaz magyar ember az alföldi ember” és mindez „ősidőktől fogva” így van.⁹ Hiába telt el több mint fél évszázad azóta, hogy történészek és néprajzosok megdöntötték az „ösi” pusztára vonatkozó tévhitet, az makacsul továbbél. És még ha tudjuk is, hogy a mai társadalom túlnyomó többsége a durkheimi értelemben nem osztja – bár tagadhatatlanul ismeri – a fent leírt elképzelést, az ma is jelen van a kollektív tudatban. Olyan összetett és kizárólag nemzetinek nevezhető képzetről van szó, amely környezetével szoros összefüggésben jeleníti meg az andersoni „elképzelt közösséget”, és amely – nem melleleg – érzelmeket vált ki a vele szembesülőből.¹⁰ Márpedig a magyar társadalom tagjai többnyire érzelmileg is reagálnak erre a róluk kialakult képre, történjék az negatív (tiltakozás, düh, szégyen) vagy pozitív módon (büszkeség). Így e képzet egyfajta normatív funkciót tölt be: negatívan vagy pozitívan hozzájárul a nemzeti önkép alakulásához. Az itt tárgyalt sematikus puszta-képzet elemzésében két alapelv vezérel. Egyrészt a nemzeti társadalmat olyan sajátos közösségnek tekintem, amelyet az intézményeken túl jelentős mértékben a saját magáról alkotott és folyamatosan újratermelt kollektív képzetek „hoznak létre”. Másrészt a nemzeti reprezentációkat nem tekintem sem az egész társadalom által osztott kulturális „tényeknek”,¹¹ sem homogén adatoknak, hanem történetileg nyomon követhető „eltérő nézetek”, változó önképeket kialakító képzetek, illetve a sperberi értelemben vett „járványos” módon terjedő önképáramlatok elemezhető kompromisszumának. Mindebből egyenesen következik, hogy nem elég csupán leírni a szóban forgó reprezentációk tartalmát és történetét, hanem azt is vizsgálnunk kell, hogy mikor, milyen történelmi kontextusban és milyen társadalmi változások hatására jöttek létre, illetve, hogyan „készültek” és „készülnek” mindmáig?

A puszta, mint „magyar táj” képzeete egyértelműen irodalmi ihletésű: kidolgozói a 19. század költői és írói.¹² Elterjedését a nyomtatott szöveg biztosítja, bár természetesen nem feledkezhetünk meg a képzőművészeti alkotások szerepéről sem. Kérdés tehát, hogy az irodalmi szöveg milyen módon alkotja meg a puszta-reprezentációt, illetve, hogy az irodalom milyen módon biztosítja e reprezentáció immanens jelenlétét a kulturális emlékezetben?

Az elemzés tárgyául szándékosan nem a számtalanszor hivatkozott Petőfi-verseket választottam – annak ellenére, hogy Petőfi Sándor kulcsszerepet játszott a puszta-reprezentáció megalkotásában –, hanem két, napjainkban kevésbé ismert prózai szövegrészletet. Noha a szerzők más-más irodalmi műfajban jeleskedtek és igencsak különböző helyet foglalnak el a mai magyar irodalmi pantheonban, a kiválasztott részletek hasonlósága szembeötlő.

Az első idézet Gaál Józsefnek *Az Alföld képe* című karcolatából való, amely 1836-ban, *Rajzolatok* című munkájában jelent meg először, majd 1882-ben újra kiadták az *Összes műveiben*. Kiválasztása témánk szempontjából két ok miatt is indokolt. Egyrészt, nevezett szerző munkásságához fűződik az Alföldnek, mint irodalmi témának a felfedezése a Petőfi előtti magyar irodalomban, így Gaál szerepének fontossága elvitathatatlan a vizsgált képzet kitalálásában, kimunkálásában és terjesztésében. Másrészt, ugyanez a szöveg 150 évvel később újra megjelent a Lukácsy Sándor által szerkesztett *Nemzeti Olvasókönyvben*, abban a szöveggyűjteményben, amely sok hasonló társával együtt szépen példázza nem csak a nemzeti kultúra 20. századi normatív felfogását, hanem a nemzeti irodalmi kánonok inkulkációjának repetitív gyakorlatát is.

Lássuk tehát az idézet első részét: „Pestet elhagyja a vándor, s az alacsony homokemelkedések lassankint enyésznek, itt-ott még egy erdőcskében akad föl az utas pillanata, de hamar ezek is eltűnnek, s egy határtalan zöld lap terül az ember előtt, s egy különös érzet fogja el lelkét, mely az élet minden korlátait lerázni látszik. Hiszen itt ő a legmagasabb pont, s ha itt-ott egy falu, egy magányos csárda vagy tanya, magas gyümölcsfáktól árnyazott szőlő vagy egy alacsony határdomb kitűnnek az általános lapályból, ez semmi lenyomót sem éreztet az emberrel, mert a csekély dombocska nem éppen úgy ön s embertársai műve-e, mint a magas templomtorony? Nem maga ültette-e a fákat, hogy őt gyümölcsökkel táplálják? Így tova minden azt hirdeti az embernek, hogy ő a földnek ura, mely csak azért terül el lábai alatt, hogy fölszántsza, élelmet teremni kényszerítse, s dobogó ménjével rajta elvágtasson. Maga fölött csak az eget látja tündöklő napjával kék messzeségben, melyhez föl az áhítatos kebel fohászai szállnak, melytől le áldást és boldogítását várja. S a tájnak ezen lélekemelő – úgyszólván klasszikai – egy-

szerűsége mindig magára téríti vissza az embert, mint a mérhetetlen föld legnevezetesebb pontjára.”¹³

A szöveg tájleírással kezdődik, egy érzékletesen felfogott tájképzet megjelenítésével. A lírai hangvétel ellenére a szerző érezhetően objektivitásra törekszik és sehol sem használja a lírai én egyes szám első személyét. Mondatainak alanya egyfajta általános alany, akit egyszer „vándornak”, máskor „utasnak”, vagy pedig egyszerűen csak „az ember”-nek nevez. Ez az általános alany látja és uralja a megidézett tájat, amely az ő nézőpontjából kap formát. E ténynek alapvető jelentősége van: a táj a térnek egy olyan megjelenítése, amely szükségszerűen egy szubjektív nézőpontot foglal magába. Személytelen táj ugyanis nincs.

Anélkül, hogy a táj szó bonyolult etimológiáját részletezném, most mindössze az általánosan elfogadott definícióra szeretnék utalni, amelyet a különböző értelmező szótárakban találunk. Eszerint a táj, valamint a tájkép „a föld felületének az a része, amely egy helyről áttekinthető”, vagy olyan „földi kiterjedés, amelyet egyetlen szempontból látunk”. Mindkét, modernnek számító meghatározás a látványra helyezi a hangsúlyt, és azt húzza alá, hogy a táj csupán a megfigyelés, a nézés által létezik. Meghatározása tehát kizárólag szubjektív módon történhet. Fontos megjegyezni azt is, hogy táj és tájkép fogalma szorosan összefügg, ugyanis a táj fogalom egyszerre fejezi ki magát a látvány érzékelését (a percepciót), valamint a látványról alkotott képzetet (a reprezentációt). Ezért nem lehet a tájat objektív módon meghatározni, mert az csak a nézés, a nézőpont, vagyis a szubjektív alany érzékelése által létezik. Ám ennek a személyes percepciónak az átadása feltételezi – egy immár nem személyes képzet, hanem – egy megosztható és kommunikálható kollektív reprezentáció létrehozását is.

E megjegyzéseket szem előtt tartva térünk vissza Gaál József szövegéhez: „Akadtak hegyi tájaknak számtalan magasztalói; utazók, művészek, költők versenygenek dicsőítésökben, Matthisson, Salis és sok mások énekelik a svejci jéghevasok felségét; de akadt-e egy, ki csak egy sorral is emelte volna ki Alföldünk nem kisebb sajtáságait; azonban ide nem is elég a matthissoni lágy érzet, ide egy gazdag kebel való, mely shakespeare-i tűzzel, önlelkéből tudja mindazt kilobogtatni, amit tárgya dicséretére elzeng. Az Raphaelként tudjon az egyszerű vászonra elragadó bájú lényeket önteni; mert itt hol az ember nagyságát semi sem korlátolja, amit teremt, az is ezen szabad nagysághoz illő legyen”.¹⁴

Ezúttal két észrevétel tűnik fontosnak: egyrészt, a szerző ellentétbe állítja, mondhatni, versenyezteti egymással a síkságot és a hegyeket, az előbbi tűzességét az utóbbiak fagyos világával; másrészt, a síkságot olyan értékekkel kapcsolja össze, mint a szépség, a nagyság (a francia grandeur értel-

mében) és a szabadság. Noha a magyar kulturális kódrendszert ismerők számára semmi meglepő nincs abban, hogy a „puszta szép” és hogy a szabadság érzetét kelti, tudnunk kell, hogy ez nem feltétlenül minden korban és nem feltétlenül mindenki számára volt ilyen egyértelmű.¹⁵ És hogy a személyes percepciót is a kultúra, adott esetben a nemzeti kultúra befolyásolja, szépen bizonyítja Szabó Zoltán megállapítása: „E tájon a magyar fül számára száz évvel ezelőtt még nem zizegett a búza tengere. Tudták, hogy van. De nem tudták, hogy szép. Ezt Petőfi mondta meg, olyan jól, hogy még Móricz Zsigmond is tőle tudja.” – írja a puszta-képzet irodalmi hagyományozódásáról.¹⁶

Gaál így folytatja: „az egész vidék, s főleg puszta részei magasabb érzetű lélekben, mint egy költői gondolat tűnik fel, melynek itt-ott egy nádas mocsár, egy elvágtató csikós, egy legelő nyáj, egy magas gémű kút, s az elkülönített tanya vagy csárda epizódjai. Amott merően ül a sas, nem messziről egy juhász bundájába burkolt ülő parasztnak véli, de fölemelkedik lassan, s mindig nevekedő sebességgel szélesre feszíti szárnyait, és felhő magasában inkább érzi méltóságát, mert csak ő s a nap, mely felé küzd, tüntetik ki magokat a környéken. S midőn már a déli forróság sugarai a földet fölhevíték, leszáll a délibába, ezen sajátnemű tünemény, melyhez hasonlót csak Reggio mutathat a fata morganában, s a kelet légtünetiben. Ez mint nemzetünk, oly idegen Európában, s hajlandó lehetne a magyar vélni, hogy Árpádot követte Ázsia sivatagjairól a Tiszához.”¹⁷

Röviden összegezve az eddig olvasottakat, azt láthatjuk, hogy az első idézett részletben Gaál bemutatja az alföldi táj néhány fontos alkotóelemét. Majd ezt az elnagyolt vonásokkal felvázolt teret megtölti, gazdagítja, finomítja egy sor olyan specifikus elemmel, itemmel,¹⁸ amelyek immár a magyar nemzeti táj par excellence jellemzői, vagyis amelyek a magyar nemzeti tájat más tájjal összetéveszthetlenné teszik: mint a magányos tanya, vagy a nyájak; sztereotipizált figurák, mint a juhász, a csikós; a gémeskút, vagy a csárda; végül egy kiemelten fontos elem, amelynek specifikus mivoltát explicit módon is kimondja a szerző: a délibáb.

Ez utóbbi specifikus jel segít egy rendkívül fontos szemantikai áttétel indukálásában: a délibáb hangsúlyozott egyediségétől ügyes csúsztatással eljutunk a magyarság egyediségéhez vagy idegenségéhez. „Ez [a délibáb] mint nemzetünk, oly idegen Európában” – jelenti ki Gaál, és ezzel a táj általános alanyát – a vándort, az utast – gyakorlatilag behelyettesíti a nemzeti közösséggel. Vagyis a szóban forgó tájképzet a kettős áttétel eredményeként – ami egyrészt a táj esztétizálását, értékekkel és ideákkal való felruházását, másrészt az individuális általános alanytól a kollektív alanyig való eltolódást jelenti – a nemzeti térről alkotott sajátos reprezentációvá válik. Rá-

adásul a szerző a nemzeti logika jól ismert ősiesítő (anteriorizáló) manővére támaszkodva ugyanabban a mondatban ráüti az „ősi eredet” bélyegét is a nemzeti tér táji reprezentációjára: a délibáb „Árpádot kísérhette Ázsia sivatagjairól a Tiszához”.

Ám a táj általános alanyának áttétele a nemzet kollektivitására nem jelenti azt, hogy ez az alany eltűnne. A szöveg végén ugyanis a vándor, az utas hirtelen újra megjelenik, miután személyes percepciójának áttétele a nemzet közösségére megtörtént.¹⁹ Hogy miért? Mert ez az általános alany – a vándor, a megfigyelő, a szerző –, aki látja és megéli a tájat, semmivel sem helyettesíthető, szubjektív alkotóeleme e tájnak. Hiszen, és ebből indultunk ki, nincs táj nézőpont, vagyis szubjektivitás nélkül. És nincs nemzeti táj sem e nélkül a többé-kevésbé explicit hivatkozás nélkül arra az alanyra, amelynek a tájról való képzele végül is az általános magyar, vagy a nemzeti „mi” képzetévé válik. A nemzeti tér táji reprezentációja ebben különbözik oly erősen ennek a térnek más, nem szubjektivitáson alapuló meghatározási módjaitól. Hogy tájról beszélhessünk, minimálisan egy szerzőre, vagy egy hivatkozott (hivatkozási) alanyra van szükségünk, aki nézi, látja és emóciókkal ruházza fel a tájat.

Mindent összevetve, a következő konstrukció rajzolódik ki: az általános alany bevezetése és térbeli elhelyezése; a táj leírása az alany szemszögéből; a rögtön szembetűnő nagy vonások panorámaszerű látványa; az adott tájtípus (síkság) ellentétbe állítása egy másikkal (a hegyekkel); a megidézett táj „szépnek nyilvánítása”, azaz esztétizálása, valamint felruházása nemzeti értékekkel és ideákkal (szabadság, tüzesesség, emelkedett nagyság stb.); a specifikusan nemzeti jellegű jegyek és elemek megjelentetése a táji térben; majd a táj alanyának behelyettesítése a nemzeti közösséggel; végül mintegy strukturális visszatérés az általános alanyhoz – visszatérés, mely gyakorlatilag helyreállítja a tér táji reprezentációjához szervesen hozzátartozó nézőpontot.

A második idézet Eötvös József *A falu jegyzője* című regényének záró sorait tartalmazza. Eötvös regénye 1845-ben, 9 évvel Gaál József karcolata után jelent meg. A kiválasztott rész struktúrája megdöbbentően hasonlít a Gaál-szöveg struktúrájához. „Szépek e hegysorok, szép a Duna messze elnyúló tüköre, melyeken szemem magas lakásomból áttekint; de ne szóljon senki ellened, honomnak dísze, zöld rónaság!”²⁰

Mindjárt a legelső mondatban megjelenik – a magasra helyezett nézőpontból figyelő – alany, majd a hangsúlyos ellentét – amely itt szinte polemikus – a hegyek és a síkság között. Azután a tengerhez hasonló, határtalanul kiterjedő síkság motívuma tűnik fel, megszemélyesítve, bensőséges módon tegezve: „Végtelenül, mint a tenger árszói, terülsz el szemünk előtt, s

nagyságodnak nincs látszó határa, csupán az ég, mely kék boltozatával takar. Körülötted sötét hegylánc nem emelkedik, s a fölkelő nap hótakart csúcsokra nem tűzheti arany koronáit; a hegykúpok váratlan változékonyságát, a völgyek meglepő fordulóit tőled a természet megtagadta; s a vándor, ha egyenlő felszíneden átment, egyes szépségek emlékét nem fogja lelkében találni – de mégis nem állt-e sokszor meghatva, bámulva egyszerűséged előtt?”²¹

Íme, a vándor, mint általános alany, aki most a szerző „én”-je után tűnik fel, mintegy a táji emóción kívül álló, magának objektivitást vindikáló harmadik személyként. Ezután a Gaál szövegéből már jól ismert toposzok felsorolása következik.²² Majd a témánk szempontjából legfontosabb mondatok: „Érzemény, melyet a magas Alpok főséges csudái közt nem talált, s mely búsabb talán, de nagyszerűebb, mint te nagyszerűebb vagy e föld minden bérceinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végtelen tengernek, zöld, s határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog, s szemünk nem talál korlátokat. Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”²³

A már ismerős esztétizálás, illetve a tájnak értékekkel és nemzeti ideákkal való felruházása után Eötvös is ellentétbe állítja az Alföldet a hegyekkel, hogy aztán – meglepő nyelvtani fordulattal – a szerző „én”-jétől a vándor „ő”-jéig, majd ettől a kívülálló „ő”-től a nagyon is közös „mi”-ig, a tájat a nemzet alanyának terévé emelje: „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”

Nézetem szerint a két idézett példa meggyőzően illusztrálja, milyen módon alkotta meg a 19. századi magyar prózairodalom a nemzeti tájreprezentációt. Az eddig olvasottak alapján úgy tűnhet, hogy a nemzeti tér táji reprezentációjában a fő hangsúly az emocionális minőségekre és a megélt élményekre helyeződik, és hogy a politikai dimenzió itt elhanyagolható. De tévedés lenne ezt gondolni, hiszen láttuk, hogy az idézett szövegek nyomatékosan ellentétbe állítják egymással a síkságot és a hegyeket, dicsérve az előző szépségét az utóbbi rovására. És ez az ellentét jelentősebb, mint amilyennek első látásra tűnik, ugyanis a síkság–hegy kontraszt a magyar nemzeti tájreprezentációnak kiemelten fontos alkotóeleme. Láttuk, hogy a korabeli nemzeti ideológia hogyan vetítette bele ideáit és értékeit a tájba. Márpedig – és ezt már sokan leírták Marcel Mauss 1920-ban megjelent tanulmánya óta²⁴ – a nemzeti ideológia természeténél fogva kontrasztív. Ebben a gondolkodásmódban feltehetően nem lehet meghatározni (és leírni) a magyarok, és mondjuk, a svájciak feltételezett tulajdonságait anélkül, hogy össze ne hasonlítanánk őket a közeli szomszédok, adott esetben az osztrákok, illetve a franciák feltételezett tulajdonságaival. A 19. század elején a síkság – a „magyarnak képe” – azoknak a tulajdonságoknak a kivetítési te-

re, amelyek kontrasztív referenciáját a hegyek szimbolizálják. Ez utóbbiak mintegy leértékelése a negatív jelzők által, (zord, fagyos stb.) azt indukálja, hogy a nemzeti önkép táji megjelenítése, a síkság felértékelődik, felsőbbrendűsége hangsúlyozottá válik. Ez többek között azt is jelenti, hogy minden előzetes várakozás ellenére, a nemzeti tér táji reprezentációja politikai. És mint olyan – polemikus.

Ha visszatérünk a kiindulási ponthoz, az irodalom által létrehozott magyar puszta táj képzetéhez, nem kerülhetünk meg egy további fontos kérdést. Nevezetesen azt, hogy a tájnak nevezett térreprezentáció miért alkalmas nemcsak arra, hogy meghatározza és ábrázolja a nemzeti teret, hanem arra is, hogy megőrizze a kollektív emlékezetben?

A választ maga a táj fogalom tartalmazza. E fogalomnak társadalomtudományi meghatározására talán a legátgondoltabb definíciót a francia Michel Collot adta. Szerinte „a táj az objektív és a szubjektív tér közötti áteresztő membrán (interface): észlelése egyszerre mozgósítja az objektív tulajdonságok felismerését és a szubjektív jelentések belevetítését. Ugyanakkor a személyes tér és a kollektív tér közötti cserének is színhelye: az egyén otthon érzi magát a tájban, bár az a mindenkié. Egyszerre nyilvános és privát hely, így jelentését mind a kollektív emlékezet, mind az egyéni iniciatívák alakít(hat)ják. [...] Szemben más terekkel a táj olyan plasztikus tér, amit bármilyen egyéni percepció képes átformálni és ami aztán a kollektív képzeteket gazdagíthatja. Ezért van az, hogy a táj percepcióját [...] egyre kevésbé szabályozzák általánosan elfogadott mítoszok, s ez alkalmat adhat új jelentések folyamatos kitalálására vagy sztereotípiák végtelen ismétlésére.”²⁵ Így a táj különösen alkalmas nemcsak arra, hogy meghatározza, hanem hogy ábrázolja is a nemzeti teret.

A magyar nemzeti táj szélesebb körű antropológiai vizsgálata is bizonyítja, hogy a nemzeti gondolkodásmód nem kijelentések mentén szerveződik, hanem olyan imágok²⁶ és itemek mozgósításával, amelyek bizonyos érzelmekhez kötődnek. Így ezek gyakran leitmotívumokkal összepárosított metonímiák, vagyis olyan jelentésegységek, amelyek elválaszthatatlanok azoktól a kollektív emócióktól, amelyeket kiváltak.²⁷ Ilyen metonímiák, az alanytól az ideáig, illetve a nemzeti ideálig való emóció áttételt biztosító elemek: a puszták fizikai végtelensége, ami a pátria határtalan kiterjedését idézi; szabad ég alatt vágató állatok a pusztán, amelyek a szabadság érzetét keltyik; a délibáb „különös” volta, amely a magyarok egyediségére utal²⁸ stb.

Az érzelemáttétel eszközeitől, e jobbára metonimikus itemektől, a nemzeti táj szintetikus jellege révén különbözik: valójában jól szervezett tablóba von össze különböző elemeket, itemeket és imágokat, illetve az érzelemáttétel eszközeit. Ezen kívül a tájnak – a Michel Collot által használt fenomeno-

lógiai értelemben – van még egy fontos tulajdonsága, amely alkalmassá teszi arra, hogy az érzelmeket és az érzéseket összekapcsolja a nemzeti eszmékkel: mint ahogyan már az értelmező szótárak szócikkeiből idéztük, a táj a földfelületnek olyan kiterjedése, amit egyetlen pontból látunk. Ennek a közös és egyetlen nézőpontnak a keresése pedig alighanem a nemzeti gondolkodásmód legfontosabb jellemzője, amely hangsúlyozottan és ismételten a nemzet egységesnek vélt egészére fókuszál, figyelmen kívül hagyva az „eltérő nézeteket”. Végső soron tehát, a nemzeti táj a tér egyedülálló reprezentációs módja: kísérlet arra, hogy a tér érezhető és átélhető élményét oly módon nemzetiesítse (nacionalizálja), hogy azt egyetlennek és kollektívnek feltételezett nézőpontba polarizálja.

A REPRESENTÁCIÓTÓL AZ EMLÉKEZETI HELYIG

Anélkül, hogy részletesen megvizsgálnánk a nemzeti tájsztereotípiaterjedésének lehetséges útjait, újra alá kell húznunk a Benedict Anderson által is hangsúlyozott, jól ismert tény, azt, hogy az írás, és az irodalom igen jelentős szerepet játszott a nemzeti reprezentációk kidolgozásában.²⁹ Azt is tudjuk, hogy iskola intézménye nem kevésbé fontos szerepet töltött be ez utóbbiak terjesztésében a 19. századtól napjainkig. Márpedig Eötvös klasszikus regénye, vagy a Petőfi-versek részét képezték és képezik az iskolai tananyagnak.

Visszatérve a jelen tanulmány első részében tárgyalt „visszaemlékezésre”, rögtön felmerül egy kérdés. Az idézett Kardos-szövegekből az derül ki ugyanis, hogy a számadó csikós alig-alig járt iskolába, így aligha olvasható irodalmi alkotásokat. Milyen ismeretei lehettek a magyar irodalom által kidolgozott sematikus tájképzetről és hogyan befolyásolhatta személyes puszta-képét az elit kultúra által kidolgozott nemzeti tájreprezentáció? A kérdésre a választ Kardos maga adja meg: „Gyakran megtörtént, hogy a tanár urak és a szolgabíró úr kirándultak a legelőre és a ménesnél fényképfelvételeket készítettek. Ilyenkor megvettek egy-egy bárányt és azt nekem kellett azután elkészítenem. Rendszerint a Kövér György úr tanyájára tértünk be és ott volt a lakoma. De megtörtént az is, hogy a csárdába kíváncsoztak az urak és én, aki a puszta minden csárdáját ismertem, készségesen és legjobb szívvvel kalauzoltam őket. Leggyakrabban mégis Kövér György úr tanyájában mulattam az urakkal és itt dalolgattam a társasággal: Ki tanyája ez a nyárfás? Szívesen emlékezem vissza dr. Molnár István tanár úrra, a nagy természetimádóra, aki napfelkeltét nézni kijárt a legelőre. Tőle és a nagy tudású Harsányi Ferenc tanár úrtól hallottam, hogy a turáni nép egyik ősi

fészke a Hortobágy. Itt járt valaha Attila király. És nagy költőnk: Petőfi Sándor megénekelte a Hortobágyot. Elgondolkoztam ezeken. Íme, ők a tanult, okos emberek is ilyen rajongással beszélnek a pusztáról... Akkor én, akinek dajkája a végtelen puszta levegője volt, akkor én hogyan lennék vele szívvel-lélekkel összeforrvá?"

Már ebből a meglehetősen emfaticus szövegrészből is kiderül néhány figyelemreméltó részlet. Míg Móricz Zsigmond Petőfit olvasva, az irodalomból tanulta meg, hogy a magyar puszta szép és hogy azt szeretnie kell, addig Kardos – aki ott töltötte egész életét – közvetett módon, a másoktól hallottak alapján szembesült az irodalomban gyökerező puszta-reprezentációval. A közvetítők egyértelműen a művelt elit tagjai, „urak”, akik nem csupán az esztétizált pusztaképzetet kommunikálják, hanem jelenlétükkel és „folklorizáló” cselekvéseikkel (fényképezés, hajnali séta, csárdai mulatozás stb.) Kardos valós, a mindennapi életben gyökerező, pusztaélményét is legitimálják és egyben felértékelik. Kardos azt tanulhatja meg tőlük, hogy a tájhoz, a pusztai élethez való viszonyulás egyetlen lehetséges módja a „rajongás”. Megismeri és láthatóan magáévá teszi azt az elit által kidolgozott és terjesztett romantikus érzést, amely egyébként szöges ellentétben áll azzal az utilitarista tájfelfogással, amelyet „visszaemlékezés”-ének első lapjain található faktuális leírásában ismertet.³⁰ A pusztai tájról kialakult közismert kép találkozik az egyén belső képével. Kardos immár nem a saját szavaival írja le a környező tájat, mint ahogyan tette írásának első részében, ahol gyerekkorára és ifjúságára emlékezett, hanem a jól ismert irodalmi kliséket hívja segítségül: „Ki tudja, a felvert porszemek, amit a szél arcunkba kavar, nem Attila, vagy Petőfi lábnyomának pora-e? Hogyan volna hát szent a puszta mindenkinek. Hiszen Petőfi lelke jár ott. Minden szélfuvallattal az ő lánglelke simogat bennünket... Mire is tanít a puszta? Vajjon tanít-e valamire? Szép a hegyvidék is vadregényes szépségeivel. Ez jobban meg is ragadja a bámuló szemet. De csak az első pillanatra. Ellenben a puszta szépségeit csak az veszi észre, aki hosszú időt töltött ott el, és úgy szemléli a pusztát, mint bizalmas ismerős. Ismét és újra vissza kell térnem nagy költőnkhez: Petőfi Sándorhoz, aki az alföld és a puszta rajongója volt. Én nem vagyok tanult ember, amit tudok, azt csak hallásból tudom. És hogy tudom, csak azért van, mert a lelkemben megmarad minden, amit a pusztával összefüggésben hallottam. És megmaradt bennem a Petőfi rajongás. [...] Íme, ahogy Petőfinél a puszta és a szabadság egy és ugyanazon fogalom, így van ez talán mindenkinél, aki mindenkinek felett szereti a szabadságot. Nem a végtelen szabadságérzet-e az, mikor végigtekintünk a pusztán és valahol lenn látjuk az eget a földdel ölelkezni? Vagy figyelni a délibáb szeszélyes játékát, ami tündéri szépségűvé varázsolja a végtelen nagy pusztaságot”.

Kardos azokat a Petőfi versekből vett képeket ismétli, amelyeket az „uraktól” megtanult és amelyeket feltehetően nagyon is magáénak érez, mi több, ő már egy olyan tájat ír le, amelybe erőteljesen beleíródott a költő emléke is: „lábnyomának pora”, „lelke jár ott” stb. Pusztaleírásában a 19. századi nemzeti táj sematikus tablója immár Petőfi ottjártának eseményét is magában foglalja és mint látni fogjuk, a kép a későbbiekben szinte észrevétlenül tovább módosul: „Igen, hazaszeretetre tanít a pusztá. Szomjúhozására a szabadságnak, különösen most, mikor béklyók közt vergődünk... A gulyás és csikós életet – bár hatvan esztendő töltem el benne – még sem tudom olyan hűen és találóan megrajzolni, mint Petőfi, mikor ezt mondja: Délibábos ég alatt kolompol, Kis-Kunságnak száz kövér gulyája. Egyszerű élet. De a maga egyszerűségében szép és nagyszerű élet. Aki egyszer belekóstolt, aki csak egyszer szívta magába a végtelen szabadság mámorító levegőjét, az nem tud tovább nélküle élni. [...] Még ma is, a pusztán eltöltött hatvan esztendő után, öreg fejjel, az emlékekre feldobog a szívem és ha lehetne újra kezdeni az életet, újra csikós lennék. Mert akit egyszer megfogott a puszták varázsa, nem tud az attól szabadulni soha”.³¹

Láthatjuk, hogy a Petőfi emlékére való utaláson túl két új, diakronikus elem is megjelenik a leírásban: Kardos mintegy kilépve a tájdeskripcióból, villanásszerűen utalást tesz a két háború közötti történelmi helyzetre („most mikor béklyók közt vergődünk”), ugyanakkor saját életének emlékét is beleírja a tájba, annak a „hatvan esztendő”-nek az emlékét, amelyet csikósként töltött a pusztán. A Kardos által leírt nemzeti tér táji reprezentációjában megjelenik tehát az emlékezeti idő.

Hogyan értelmezhetjük mindezt? Megkockáztatom, hogy a 19. századi irodalom által kidolgozott nemzeti tér táji reprezentációja – a sematikus pusztaképzet – egy olyan emlékezeti tárgy, amely lényegesen különbözik mind más terek emlékezetétől, mind pedig más nemzeti reprezentációktól. Ez a korai tájreprezentáció (amelyen majd száz évvel később a csikós leírása úgy lép túl, hogy azt ugyanakkor saját deskripciójába integrálja) nem tartalmaz történelmi narratívát, sőt, egyáltalán nem tartalmaz narratívát a szónak abban az értelmében, ahogyan azt Gérard Genette meghatározza.³² Eszerint a narratíva valamilyen esemény, vagy akció reprezentációja. Márpedig, sem Gaál vagy Eötvös idézett tájleírásában, sem pedig Petőfi Aldöld-témájú verseiben nem találunk utalást konkrét történelmi eseményre. Nincsenek pontos évszámok, nincsenek évfordulók. Az itt hivatkozott idő nem lineáris, hanem egyfajta mozdulatlan mitikus idő, mely fittyet hányva minden kronológiának, önkényesen kapcsolja össze a mát az „ösidővel”, adott esetben a korabeli vándort egyenesen Árpád korával vagy a mával (lásd Gaál és Eötvös). Továbbá, a nemzeti táj e kimerevített tablója nem tartalmaz diakro-

nikus utalást konkrét történelmi személyiségre sem, kinek emlékét a szöveg beleírhatja a tájba. Az itt szereplők, a csikós, a gulyás, a „pórnép” tagjai többnyire névtelen, sztereotipizált figurák.

Genette szerint ha egy szöveg nem tartalmaz narratívát, akkor leírást, deskripciót kell tartalmaznia. Míg a narratíva időbeli folyamatokat jelenít meg, addig a deskripció térbeli elrendeződéseket ábrázol. Míg a narratíva inkább lineáris, addig a deskripció tabuláris, vagyis táblaszerű, képszerű. Adott esetben, a fent elemzett pusztareprezentáció 19. századi szintetikus tablója pontosan ez utóbbi deskripciónak egyik szép példája. Azt láttuk a két idézett irodalmi szövegben, (és még más példákra is utalhatnánk), hogy az ilyen típusú pusztadeskripciók szerkezete, ha nem is teljesen azonos, de egymáshoz mindenképpen hasonló, ugyanis egy jól működő tájreprezentáció olyan, a végtelenségig ismételt elemek, itemek (vagy klisék) szintetikus tablóba való rendezésével operál, mint amilyeneket kiemeltünk a bemutatott irodalmi szövegekből. Ezekre egyébként Kardos is visszautal leírásában. Mivel ezek a sztereotipizált itemek fixek, gyakorlatilag végtelen számú variáció hozható létre ismétlésükkel. És mivel folyton ismétlődnek, nagy a valószínűsége annak, hogy inkulkálódnak a kollektív emlékezetbe.

Nézetem szerint ezek a 19. század első felében kialakuló pusztaképzetre vonatkozó megállapítások új értelmezési keretbe helyezhetik Kardos János visszaemlékezését. Egyrészt, szemben az irodalom által kidolgozott időtlen és tablószerű mozdulatlanságba dermedt reprezentációval, a csikós író úgy írja le a pusztai tájat, hogy egyfajta kronologikus sorrendbe rendezi a felidézett eseményeket. Saját életének és felmenőinek történetét, mint ahogyan utaltunk rá, együtt ábrázolja a pusztai táj történetével,³³ pontos évszámokhoz kötve nem csak életének kiemelkedő eseményeit, hanem a táji környezet megváltozását is. Bevezeti tehát a lineáris idő-dimenziót. Az általa készített deskripcióban a táj már nem csupán egy mozdulatlan tabló, hanem egy időben változó, eseményekkel, mi több, emlékekkel gazdagított, átalakuló látvány. Másrészt, az ő pusztáját benépesítő személyek többé nem egyszerűen csak sztereotipizált és névtelen figurák, hanem megnevezett, saját történettel, gondolatokkal, érzelmekkel rendelkező valós szereplők, kiknek emlékezete beleíródik a tájba. Végül, Kardos nem csak ismétli Petőfi képeit a tájleírásban, hanem explicit módon a költő kultuszát is felidézi.

Az események kronologikus rendezése, a gyakori hivatkozások a dátumokra, a múltó időre, a tradícióra, vagy akár a kultuszra, mind a lineárisan felfogott, mondhatni történelmi időben zajló folyamatosságra utalnak. Ebben a folyamatosságban érzékeli és vetíti előre Kardos azt az állapotot, amikor az „új világ” teljes mértékben felváltja majd a régit. Az emlékek megírásának gesztusával, mint állítja, ezt az eltűnés előtti utolsó pillanatot kívánja

megörökíteni. *Visszaemlékezésében* az alföldi puszta emlékezeti helyé válik, ahol gondolatilag koherens cselekvésnek minősíthető a korábban meglepőnek nevezett, „csikósságnak” állított monumentum is.

JEGYZETEK

- 1 Itt szeretnék köszönetet mondani Sinkó Katalinnak, aki felhívta a figyelmemet Kardos János írásra.
- 2 Az 1926-ban elkészült családi sírbolt nem csak a lokális közvéleményt foglalkoztatta, annak híre Budapestre is eljutott. 1929 augusztusában a *Magyar Hírlap* tudósítója Hajdúböszörményben járt, ahol a helyi notabilitások után a csikóst is felkereste. Kardos visszaemlékezésében külön fejezetet szentel a számára nagyjelentőségű eseménynek: *Újságírói látogatás* címmel részletesen beszámol a találkozásról, mi több, idézi is a fővárosi lap róla szóló cikkét. Ez utóbbiból emeltem ki néhány részletet: „Mezítlábás paraszt gyerekek kísérik el a vén csikós házához. Útközben ilyen gondolatok foglalkoztattak: Furcsa az élet. Egy számadó csikós, egy vén paraszt, aki egész életén át a mások cselédje volt, kinyitja a kékre festett, pirosvirágos ládát, hogy kivegyen belőle negyven milliót a saját szobrára. Most a kényszeregyezségek, öngyilkosságok idején. Lehet rajta töprengeni. [...] Közlöm velük, hogy újságíró vagyok és szeretnék írni róluk az újságban. Ebben a pillanatban felugrik mind a négy ember és ünnepélyesen, szinte kórusban mondják: Áldja meg az Isten! Azután visszaülnek a helyükre. Olyan az egész, mint egy szertartás. Szétnéznek a szobában. Múzeum. Kardos János csikós múzeuma. Minden tárgy öt hirdeti. Pusztai életét. Valahogyan az jut az eszembe, az ő imás temploma van itt. Festmény, amelyen Kardos János áll zöld mezőben és az egyszerű kép alatt csikófogakból az aláírás kirakva: Nagyporódi csikós voltam, / A karikást megforgattam. / Szolgáltam mint számadó gazda 37 évig. Kérdésemre elmondja az öreg Kardos János, hogy ugyanez a szöveg, arany betűkkel egy nagy márványtáblán a kriptára kerül. A kripta tetején lesz az ő szobra, hogy hírneve fennmaradjon. – Gondolja, hogy olyan nagy dolog a csikósság, hogy szobrot kell érte állítani? / Ismét áll az egész család. Kardos János előre lép és már nem is mondja, hanem szavalja: – Háromszáz éve csikósok a Kardosok. Apám, nagyapám, dédapám, mind végig. Dinasztia a családunk. / Felesége közbevág: [...] Azért akarja az uram ezt a szobrot, azért, hogy a hírneve fennmaradjon. / Úgy beszélnek a szoborról, mint a világ legtermészetesebb dolgáról. Nagyon szépnek tartják a gondolatot. Egy kicsit meg is hatódnak. A kriptáért hetvenhat milliót már kifizetett. Most alkuszna a szoborra, az is annyiforma lesz. Nagy komolyság feszül az arcokon. Fontos ügy a szobor ügy. Nem lehet viccelni róla. Éppen nem itt a Kardos-féle műtárgyakkal megrakott alacsony szobában. Tempósan, lassan magyarázza, hogy hatvan esztendő keserves munkája megérdemli, hogy hírneve fennmaradjon.” Kardos János: *Csikóselet*. Hajdúböszörmény, 1933. 30–31. o.
- 3 Uo. 8. o.
- 4 Egyszerű szavakkal mesél életéről, úgy a kiemelkedő eseményekről, mint a mindennapokról: házasságról, családról, a nehéz munkáról, örömről, bánatról, valamint az állattartó gazdákkal fenntartott, számára létfontosságú kapcsolatokról. Írását olvasva világos képet kapunk a magafajta számadó csikós közösségben elfoglalt helyéről is. A szaggatottan előadott élettörténet egy-egy esemény felvillantásából, élethelyzetek rövid leírásából ke-rekedik ki.
- 5 Kardos i. m. 9. o.

- 6 Uo. 10. o.
- 7 A Pierre Nora által meghatározott, meglehetősen tágan értelmezett *lieu de mémoire* értelemben. Nora, Pierre: *La loi de la mémoire. Débat* 1994. 78. sz. 187–191. o.
- 8 Albert Réka: „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!” avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Borsos, B.–Szarvas, Zs.–Vargyas G. (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Ritiig*. Budapest, 2004. 81–95. o.
- 9 Ilyen hivatkozásokkal nem csak a közbeszédben, az irodalmi leírásokban vagy a turisztikai kiadványokban találkozunk, hanem ismert nemzetközi fórumok által publikált szövegekben is. Érdemes megnézni például az UNESCO Világörökség központja által kiadott indoklást, amelynek alapján 1999-ben a Hortobágyi Nemzeti Parkot a Világörökség részévé választották: „két évezreden át változatlanul megőrzött pusztai táj” stb.
- 10 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983.
- 11 A 19. századi pozitívizmustól befolyásolva Durkheim a társadalmat mint adott „dolgot” elemezte. Ennek az adott „dolognak” a „kollektív képzeit” az egész társadalom által osztott mentális tényeknek tekintette. Az újabb kutatások eredményei alapján ma a társadalmakat általában, így a nemzeti társadalmat sem tekintjük „adott dolognak”, egy csupán gazdasági, illetve politikai intézményrendszerre redukálható közösségnek.
- 12 A 19. század ’30-as, ’40-es éveinek irodalmi termését Szabó Zoltán az „alföldi nyitány”-ra való „hangolásnak” nevezi, amely mintegy előkészíti Petőfi *Az alföld* című versét. E vers megjelenésének időpontját tekinti ugyanis Szabó az Alföld „születésnapjának”. Szerinte ezen évtizedek irodalmát egyértelműen az alföldi téma divatja jellemzi: „A hangolás a folyóiratokban zajlik. Az 1840-es évek folyóiratfajtája, a divatlap, tele van efféle kósza hangicsálásokkal, levelekkel, honi utazásokról szóló tudósításokkal, úti rajzokkal. Egyre-másra jelennek meg *Alföldi képek*, *Alföldi dalok*, *Alföldi történetek*, és Gaál József egész futamokat játszik le a betyármotívumokból. [...] 1848 körül már minden hangszer ugyanazt a dallamot játssza, csak különböző modorban, különböző hangon, ám az egész valami roppant harmóniává olvad össze. Petőfi hangja mellett Aranyé kissé halványabb ugyan, de ugyanazt a nótát fújja, időnként Tompa mondókája is kihallik az együttesből, s a kor legnagyobb regénye, *A falu jegyzője*, az Alföldön játszódik, alföldi hangütéssel kezdődik, alföldi fináléval végződik.” Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. 2. kiadás. Budapest, 1999. 57–58. o.
- 13 Lukácsy Sándor (szerk.): *Nemzeti Olvasókönyv*. Budapest, 1988. 26–27. o.
- 14 Uo. 27. o.
- 15 Gaál állításának mintegy ellenpólusa az ismert rousseau-i vallomás: „Azt már tudják, mit értek szép vidéken. A sík táj bármily gyönyörű legyen is az én szememben nem szép. Zúgó patakok, bércek, fenyvesek, sötét erdők, hegyláncok, göröngyös ösvényeken fel és le, mellettem félelmetes szakadékok – ez kell nekem” – írja a svájci hegyeket magasztaló író. Rousseau, J.-J.: *Vallomások*. Negyedik könyv. (Ford. Benedek István és Benedek Marcell.) Budapest, 1962. 172. o.
- 16 Szabó i. m. 54. o.
- 17 Lukácsy (szerk.) i. m. 27. o.
- 18 A latin eredetű *item* szó egy szervezett együttes legkisebb elemét jelenti, esetünkben azt a legkisebb elemét egy reprezentációnak, amely még értelmes és értelmezhető egységként fogható fel.
- 19 „Lassan borul el az éjszaka, s a nap végső sugarai is mindenfelé láthatók, az ég csillagai testvérileg tetszenek a föld felé hajlani, ott, hol az a látkör messze határain lakunkkal összeforrad; s mintegy üdvözlötökre a síkon számtalan tözek támadnak, világukkal még inkább nevelők a komoly, de nem borzasztó sötétet. Ezen tüzeket a szabad ég alatt tanyázó pórnép gyűjtja, általok igen nevelve hazájok eredetiségét. Gyakran örvendve tekint

- feléjük a vándor, s csak néhány száz lépésnyire vélvén, föl akarja keresni, de már egy órát is haladt, s a kisdéd láng, mint egy csalóka tündér még nem nagyobbodik, nem közeledik. Míg a hajnal első pirulása új világot önt el, s csak a mérföldnyi szántóföldek kalásza ragyogtatják vissza, ilyenkor ellebeg fölöttük a hajnali szél, maga előtt hajtva a nap sugarait, s az egész vidék egy tengerré válik, mely fényes sárga hullámokban haboztatja a kalászosok fejét. Az utas halad a haladó nappal, más tárgyak foglalják el lelkét, más vidékek jön, de mindig édesen fognak emlékezetében feltűnni a termékeny Alföld áldott vidékei.” Lukácsy (szerk.) i. m. 27–28. o.
- 20 Uo. 317. o.
- 21 Uo.
- 22 „Ha a nap szürke határod fölött csendesen fölmerül s ragyogó sugarait egész felszíneden akadály nélkül egyszerre elönti; vagy a délibáb a dél forró hevében árnyatlan téreid fölött tavakat fest, mintha a szomjúzó föld a tenger ájrairól álmodoznék, melyek azt egykor takarták; vagy ha az éj sötét nyugalma borult el a messze határ fölött, s míg fenn csak a csillagok, lenn itt-ott egy pásztortűz világít, a földön végtelen csend terül el, úgyhogy a vándor a magas fűvön átsuhogó esti szellőt hallhatá, nem tölté-e ily pillanatokban leírhatatlan érzemény kebelét?”
- 23 Lukácsy (szerk.) i. m. 317–318. o.
- 24 Marcel Mauss: *Oeuvres*. 3. *Cohésion sociale et division de la sociologie*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1969. Collection: Le sens commun.
- 25 Collot, Michel: Points de vue sur la perception des paysages. In: Roger, Alain (sous la dir.): *La théorie du paysage en France (1974–1994)*. Paris, Ed. Champ Vallon, 1995. 222–223. o.
- 26 Az imago fogalmát C. G. Jung 1913-ban határozta meg a pszichológiai típusokról írt híres munkájában. Eszerint az imago egy olyan pszichikai realitás, mely egyszerre objektív és szubjektív, mind a tudatosat, mind pedig a tudatalattit is kifejezi. Vagyis az imago egy külső tárgyról alkotott mentális reprezentáció – és mint olyan objektív –, ugyanakkor nem egyezik meg a tárggyal, mert a tárgy által kiváltott személyes reakció, mely értelem-szerűen szubjektív, sajátos értelmet ad neki. Valójában minden tárgy, mely tudatunkban a percepció közvetítésével jelenik meg, tartalmazza azokat az elvárásokat is, amelyeket a tárggyal kapcsolatban fogalmazunk meg. Jung, C. G.: *Types Psychologiques*. Trad. par Yves Le Lay. Genf, 1991. 597–674. o.
- 27 Zempléni, András: Les manques de la nation. Quelques propriétés de la „patrie” et de la „nation” en Hongrie contemporaine. In: Fabre, Daniel (éd.): *L’Europe entre cultures et nations. Actes du colloque de Tours*. Ed. de la MSF-Mission du Patrimoine ethnologique, Paris, 1996. 126. o.
- 28 Ezek után nem meglepő, hogy William M. Johnston *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848–1938* című könyvének ötödik, Magyarországra vonatkozó fejezete *Az illúzió magyar kultusza* címet viseli. (1972)
- 29 Anderson i. m.
- 30 Lásd: „Az 1880-as években lekanalósították a rétet...” kezdetű szövegrészt.
- 31 Kardos i. m. 23–25. o.
- 32 Gérard Genette részletesen kifejtett meghatározásait a <http://membres.lycos.fr/simonett/sitfen/narrat/narratio.htm> internetes oldalon találjuk.
- 33 A már idézett részleten kívül más utalásokat is találunk a szövegben. Például: „A Kardosok pásztorok voltak. Bocskay ivadék. Hajdúböszörményi születésű és ottani lakosok. Hajdúböszörmény város határa ötvénhét és fél ezer katasztrális hold volt, ennek a keleti része homokos talaj erdővel és szőlővel betelepítve. A nyugati része pedig szikes legelő és nád volt az 1850-es évekig. Annak előtte a Réten járt a ménes és a gulya is. Ezeket nekem a nagyapám magyarázta.” Kardos i. m. 7. o.

„Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból¹

Viczián Zsófia

Egy család milyen szintér az emlékezet számára? Kik a szereplők, ki a rendező, milyenek a díszletek? Milyen dramaturgiát követnek? Ilyen és ehhez hasonló kérdések merülnek fel, ha az emlékezet színterei között egy család emlékiratait vizsgáljuk meg. Dolgozatomban egy nemesi család emlékirat-együttesével foglalkozom, illetve ezen belül szorosabban egy szöveggel, amely felől a többi is megvilágítást kaphat.

Kutatásaim a Bárczay családhoz kapcsolódnak. Egy nagy múltú, első levéltári adatait a 12. század végéről jegyző nemesi család ez. Predikátumokban a Kassa mellett fekvő – ma már azzal egybeépült – Bárca község szerepel. Zömében ezen a környéken, illetve a környező vármegyék néhány településén voltak birtokaik, és csak a 19. századtól lettek tulajdonosok Szolnok térségében is. A család a nemességben belül a vagyonosabb felső-középső réteghez tartozott, házassági kapcsolatai nagynevű felvidéki és olykor bárói ranggal bíró erdélyi famíliákkal is voltak. Sorsuk tipikusnak nevezhető fordulatokkal teljes: birtokadományok, törökkori harcok, protestáns hitre térés, vármegyei hivatalok, Horthy-korszakbeli karrierrek, majd a második világháború utáni üldöztetés, totális vagyonsztés, létbizonytalanság, kitelepítés, X a származási rovatban. És aztán a Kádár-korszak lassú értelmiségi karrierjei után a rendszerváltás hozta kárpótlás és ennek kapcsán a múltkeresés, családkutatás feltámadt igénye és lendülete.

Az életút nagy kríziseiről hallgatni kell – vagy írni, családi asztalfiókoknak. A Bárczayak ezt az utóbbi utat választották. A huszadik században majd minden generációban született néhány emlékirat: első világháborúról, tanácsköztársaságról és román előrenyomulásról, front előli menekülésről, emigrációról, a háború utáni évek nyomoráról és létbizonytalanságáról, kitelepítésről, illetve mindezek felől nézve a felmagasztosult békebeli múltrol és gyerekkorról. Teljes polcot elfoglalnak az emlékiratok az ezredfordulóra. Az általam bemutatni kívánt szöveg is e szöveg-együttes részének tekinthető, bár kicsit el is különül azoktól. Ez ugyanis az a szöveg, amely mintegy bevezeti ezt a családi írástevékenységet, ez az első összegző szándékú munka, amely még a 19. század közepén íródott, amikor a krízist inkább birtok-

perek jelentették és nem a következő századéhoz fogható teljes egzisztenciális összeomlások.

CSALÁDTÖRTÉNET: NEMZETSÉG ÉS KOR

A legkorábbi darab tehát a családi szöveg-együttesben egy 1848–49-ben íródott genealógia.² Bárczay Ferenc, a szöveg szerzője így határozza meg a címlapon munkáját (és önmagát): „A de *Barcha* vagy ez időben de *Bárcza*-nak nevezett Nemes Nemzettség eredete egész e jelenkoronigi leszármazása könyve, több tagja életrajza (biographiája) stb. Mellyet leginkább a nemzettségi, több káptalani és megyei levéltárakból összeszededetett és leírt az élők és különösen az utódok számára *Bárczay Ferencz* m. s. k az István és hitvese Felső Wattai Watta' Erzsébet fia és ugyancsak *Ferencz* unokája, ki fia vala *Lászlónak* a' János Hoporsorum Erzsébettől születettnék. Pere, 1847-és 1848 esztendőben.”³

A családtörténet egyértelműen a család számára, „belső használatra” készült. De mit jelent esetünkben a család fogalma? A kérdés gondos körüljárására e dolgozat keretei közt nincsen lehetőség, de az leszögezhető, hogy a család fogalmát itt olyan értelemben kell használnunk, mint egy leszármazási egységet. A Bárczay iratokban nem ritka az akár hetedfokú rokonsági kapcsolatok nyilvántartása, aminek valószínűleg öröklésjogi okai is lehetnek. A családtörténetben szereplő vezetékneveket számba véve gyakori, hogy egy-egy környékbeli nemesi családdal akár több évszázadon át találunk házassági kapcsolatot. A „család” tehát itt egy társadalmilag körülhatárolt közösség – a szöveg terminológiájában *nemzettség* – melyet hasonló státuszú, általában legalább nemesi ranggal rendelkező egyének alkotnak, akikkel az évszázadok során szövevényes rokonsági viszonyrendszerek épültek ki. Előszava, a mondottakat megerősítve, „a jelen 's utókorai vészszérienti atyafiakhoz” van címezve, akiknek a körébe az oldalági rokonság is beletartozik: „Azoknak kedvök és javokért, kik elhunyt elődeik 's mellékes ágoni atyafiai, Nemzettségünk eredete, származásunk, ősi nemzettségi javaink mimódon? melly időben? 's kik által történt szereztetése felől kívánunk valami bizonyos tudni kidolgoztam...”.

Az amatőr kutatók és idősebb családtagok keze alól kikerülő családtörténeti munkák vagy más néven krónikák a 18–19. század óta kedvelt műfajai a folklór jellegű népi írásbeliségnek, emlékirásnak. „Egyik legfőbb jellegzetességük, hogy bennük az egyéni-családi és a faluközösségi élet még nem válik el élesen: az írók láthatólag komoly készítményt éreznek arra, hogy megörökítsenek valamit, s e valami eleinte legfőképp annak a közös-

ségnek az élete, amelyben benne élnek. Az elkülönült egyéni emlékeknek csak annyiban van helyük, amennyiben azok a közösség számára valamilyen jelentőséggel bírtak.” Mohay Tamás megemlíti például egy folytatólagosan íródo feljegyzést, a Gyüker család krónikáját, amely az 1787–1944 közötti időt öleli fel.⁴

A jobban iskolázott, írás- és olvasástudás megszerzését hamarabb természetes követelménynek tekintő nemesség körében ennek a privát írásbeliségnek a megjelenése nyilvánvalóan korábbra tehető.⁵ A családtörténet-írás gyökerei feltehetően a 16–17. századi emlékirat-irodalomra nyúlnak vissza. Általában az írás háttérében valamilyen „kizökkenés” áll; de az írás krízisek nélkül is születhetett az önigazolás vágyából.⁶ E korai emlékezések nyomtatásban való megjelenése – és ezért feltehetően divatja is – éppen genealógiánk írásának az idejére tehető, így a már kiadott szövegek akár közvetlen mintát is jelenthettek Bárczay Ferenc számára.⁷ A genealógia előképeként említhetjük még a családi Bibliát is, melynek első vagy utolsó üresen hagyott lapjaira családi feljegyzések kerültek: gyermekszületések, házasságok és elhalálozások adatai. Ezek, ha kellőképpen hosszú időn keresztül vezetik őket, családtörténetekké, leszármazási táblázatokká, tehát egyfajta genealógiai szöveggé állhattak össze. A vizsgált munka esetében e műfajttörténeti előzmények mellett meg kell említenünk az olyan jogi természetű iratokat is, melyek egy-egy peres eljárás alátámasztásaként készültek, hisz a tárgyalt szöveg is hangsúlyozottan a család aktuális birtokperének a tisztázását tűzi ki céljául, amellet, hogy a személyes és közösségi múltnak is emléket állít. (Ugyanakkor ez a per a fentiekhez hasonló „kizökkenésként” is értelmezhető.)

A reformkor, amelyben a szöveg íródik, egyúttal a magyar nemzetállam formálódásának legintenzívebb korszaka is, melynek eszmei-elméleti alapjait jórészt – a Bárczay családot is magában foglaló – nemesi elit tagjai rakták le. Az értelmiségiek körében zömében az ehhez a társadalmi csoporthoz tartozók vannak jelen. „A nemesség a magyarság képviselője Európában, az ország alapításának részese és arculatának legfőbb alakítója. [...] Övének érezte a magyar történelmet, mely számára nemcsak történelmi események sorozata, hanem javak forrása is volt” – szögezi le Kósa László.⁸

A reformkori értelmiségi érzület sok helyen tetten érhető a genealógia rendkívül gondos nyelvezetében is. Szerzője láthatóan törekedett arra, hogy használja a nyelvújítás szavait, de még bizonytalan gyakorlatukat jelzi, hogy általában zárójelben közli a latin megfelelőt is. A fenti részletben láthatunk erre példát az „életrajz”, azaz latin „biographia” szó esetében, de a későbbi idézetekben is feltűnhetnek ezek a nyelvi megoldások. A család személyes jó viszonyt ápolt Kazinczy Ferencsel, lévén ő is beletar-

tozott a környékbeli nemesi társaságba (a két család közt házassági kapcsolat is volt), Bárczay Ferenc nagybátyját, a közeli Göncruszván lakó szintén Ferencet Kazinczy gyakran említi önéletrírásaiban, levelezésüket a családi levéltár őrzi.⁹

A SZERZŐ: AZ „ÉN” ELBESZÉLÉSE

Hogyan határozza meg magát, szerzői helyét e szövegben Bárczay Ferenc, a család levelestárának őrzője, a genealógiai munka szerzője? Az alábbiakban röviden erre térek ki azon szövegrészlet alapján, melyben önmagát mutatja be. Bárczay Ferenc 1787-től 1874-ig tartó hosszú élete, tanulóéveit leszámítva, mindvégig Peréhez (Abaúj vármegye) kötődik. A családi levéltári gyűjtemény több feljegyzését, kisebb írását is őrzi, így pl. 18 éves korában megkezdett naplójának első lapját vagy egy 1864-ből származó kivonatot az újságban olvasott furcsaságokról, amelyekből jól látszik, hogy szívesen jegyezte le írásban a számára fontossá vált eseményeket. Élettörténete, ha lehet ilyet mondani, mintaszerű nemesi pályakép a 19. századból. Saját bemutatását a családtörténetben így kezdi: „Elsőbben is én *Ferencz XVII-ik Törzsökapa*ul a Ferencz-István ágon. Születtem 1787^{ik} évben Julius 19. napján Pilinyben, Nógrád megyében, Nagy-Atyám *Wattay János* házában, hová édes anyám gyerekágyat feküdni ment. Oskolába jártam Csetneken, Sárospatakon és Lőcsén Szepes Megyében.”

Lényeges, az elbeszélői pozíciót jól megvilágító jelenségre figyelhetünk fel rögtön e bemutatkozó sorok kapcsán: Bárczay Ferenc, amikor a családtörténetben a saját élettörténetéhez ér, nem hagyja el azt a logikát, amit a korábbi korok leírásánál követett. Célja ugyanis egy, a 12–13. század óta bizonyíthatóan (és bizonyítandóan) folytonosságot magának tudható családi láncolat felvázolása, amiben „törzsökapa törzsökapát” követ. Ebben a történetben az egyes tagok elsősorban e kollektív láncolat felől értelmeződnek, és csak ez után következik esetleges egyéni kiválóságuk emléke. A döntően többes szám első személyű nemzetségi történet (mely természetesen az egyes családi ősök bemutatásánál egyes szám harmadik személyben is íródik) itt egyes szám első személybe vált. Bárczay Ferenc önmagára mint a genealógia egy láncszemére tekint, egy következő törzsökapára, aki továbbviszi a nevet. Szerzői pozíciója így a résztvevő családtagé, aki részese az elbeszélte történetnek, és nem pedig egy külső, attól független narrátoré. A saját fiáról szóló részt is úgy vezeti be, hogy „törzsökapának szánva”.

A részletből fény derül neveltetésére, mely ekkor körükben már általánosnak mondható, a folytatásban pedig a 19. század utolsó kollektív nemesi

katonai élményét, a napóleoni háborúkat találjuk: „Oskolai pályámat elvégezvén magamat a törvényes tudományokra szántam és 1808^{ik} esztendőben (ügyvédi diplomát nyertem),¹⁰ de 1809^{ben} kiútvén ama szerencsétlen Francia háború I^{só} Ferencz Ausztriai Császár és Magyar király alatt, célomat megváltoztatván, a' Szabolch Megyei Nemes felkelt lovassereg közzé iratván százados másodkapitánynak választattam, 's ugyanott később kapitány lettem. 'S még ugyanazon esztendőben mihamar a' Zemplén Megyei önként vállalkozó osztálynak főstrázsamesterévé neveztettem ki, akkoron uralkodott felséges koronás királyunk által; de még ezen 1809. esztendő végével *Pozsonyban* megkötöttvén a béke, osztályom feloldoztatott, a' főtisztek is rangjuk megtartásával elbocsájtattak, s' magam is a katonai pályától végbúcsút vettem, 1810 Január hó elején. - 1813-ban November 19-én megházassodtam, feleségül vévén *Bárczay Dániel* bátyám s későbbi ipamnak és nejének Bárczay Borbálának leányát *Theréziát*. - 1836-ban Abauj Megye által Országgyűlési követnek választattam melly hivatalt azomban én, elbetegesedvén félévnlé tovább nem viselhettem, arról tehát leköszönvén hazajöttem 's azóta elkorosodva hátrahúzódott életemet maradékaim 's nemzettségem javára szentelni szándékozom.”

Az 1809-es háború az utolsó közös nemesi insurrectio, azaz felkelés volt, mely bebizonyította, hogy a haderőt az időszakos hadba szólításnál professzionálisabb módon kell megszerveznie a birodalomnak.¹¹ A magyar rendek és Bécs között megromlott a viszony és ez végül az országgyűlés összehívásának 1825-ig tartó tilalmát hozta. A harmincas évek magyar reformországgyűléseinek követői közt viszont már ott találjuk a szerzőt is, igaz, csak rövid ideig. Egy jól induló közéleti (és korábban katonai) karrier tört ketté betegsége miatt.¹² Bárczay Ferenc visszatérni kényszerül vidéki kúriájába, és ott nemesi társaihoz és őseihez hasonlóan gazdálkodni kezd. Feleségül vesz egy nem túl távoli rokont, így két egymás utáni generációban is Bárczay-Bárczay házasságot találunk (ez nem szokatlan a családban).¹³ Talán kihasználatlan szellemi energiája hajtotta és ezért fogott bele a családi iratok rendezésébe, a genealógia kutatásába és összefoglalásába. Ebben kétségkívül nagy előnyt jelenthetett számára a jogi ügyekben való jártassága, tanultsága, ami rendszerint tükröződik a családtörténet menetét meg-megszakító történeti birtokjogi fejtegetésekben is.¹⁴ A közösségért való hasznosságot mint írói szerepet jelöli ki magának, párosítva azt történetírói hitelesség és feddhetetlenség szándékának kijelentésével. E kijelentések egyúttal jól mutatják azt is, milyen módszerrel dolgozott, illetve, hogy miképpen teremti meg a szöveg a genealógia hitelességét, hitelesként való olvasandóságát. „Ezen okból indulva fogtam ezen írásokba is, hogy röviden és kevés fáradsággal közölhessem utódainkkal minden jogaikat, 's ezzel

kapcsolatban lévő és szükséges, egész a mostani időkre terjedt leszármazásunkat, főleg azért is, mivel a levelek őre a Nemzettségből csak egy szokott lenni, 's így nem mindenkinek lehet módja azokat így, mint én leírtam kitapasztalni; – 's így utódainknak rövid kivonatban láthatván az egészet, sok fáradtságtól megmenekednek. – Amennyire lehetett pontos és igaz kívántam lenni előadásaimban, 's mindazt amit írtam pozitíve hiteles oklevelekből merítettem, mellyekre gyakran hivatkozom; néhol, ahol kevesebb érdek forog kérdésbe, ottan az oklevelekre való hivatkozást elmellőztem; de ha valaki utánam csak az Elemchust vizsgálja is meg, azt hiszem kevés tévedést találанд előadásomban.”¹⁵

A saját szerzői szándék megjelölésénél újra láthatjuk, hogy a narráció alapvetően többes szám első személyű: a „mi utódaink”, a „mi leszármazásunk”, a „mi nemzetiségünk” története. Ebben az évszázados folyamatban, mely a szöveg szerint az iratokban kézzel foghatóan is megmutatható, ő az összegyűjtő, a rendszerező és történetmondó szerepet vállalja fel és jelöli ki saját pozíciójának. Bárczay Ferenc munkáját a 20. században a családtagok többször is kiegészítették, továbbírva a krónikát az 1960-as évekig, majd az ezredfordulóig. Ezekben a későbbi családtörténetekben azonban ez az említett szerzői szerep, mely a genealógiához mint műfajhoz erősen kötődik, jelentősen megváltozott a történelmi-társadalmi helyzet átalakulása nyomán.

FORRÁSOK

Az 1848-as családtörténet már idézett bevezetőjében Bárczay Ferenc megnevezi forrásait: „kidolgoztam, leginkább Nemzettségünk és Nemes Márkusfalvai Máriaassy család, több káptalanok 's Megyék levéltáraiból merített ösméreteim szerint.” A szöveg azonban ennél több forrásra is utal. A hivatkozott helyek a következők:

1. A Bárczay család levéltára¹⁶

A családi iratok gondos őrzése elemi érdeke volt a nemesi családoknak. A központi nyilvántartás hiánya vagy kezdetleges mivolta miatt ezek a személyesen őrzött oklevelek szolgáltak bizonyítéku­l birtokkérdésekben, ezek alapján szabályozták az öröklési vagy más tulajdonosváltási ügyeket, ez támasztotta alá a származási alapon nyújtott adómentességet is. Bárczay Ferenc vallomásából kiderül, hogy (legalábbis ennek a családnak a gyakorlatában) általában az iratokhoz nincs is mindenkinek közvetlen hozzáférése, „mivel a levelek őre a Nemzettségből csak egy szokott lenni” – rendszerint

egy idősebb családtag (1848-ban történetesen éppen ő). Bárczay Ferenc elbeszéléséből fény derül arra a gyakorlatra is, hogy miképpen gyarapszik ez az írásos anyag időről időre: „Mindazonáltal, ha valaki ezen iratokat az oklevelekből összehasonlítani szeretné, mi igen kívánatos dolog lenne, ha valahol tévedést találna, tegyen igazítást benne, 's adja által a kései maradékoknak, ha pedig valami itten nem említett újabb, vagy bővebb nemzettségünket illető történetekre akadna, valamely eddig nem látott, vagy az én figyelmemet elmellőzött oklevélben, azt tegye közönségessé 's tegye be a levéltárba, miképpen én cselekedtem ezen írásommal.”

A legfontosabb forrás tehát a családi levéltár. Ezt a tetemes iratanyagot – több mint húszezer lapot – Bárczay Ferenc rendezte. Az iratokat tematikus csoportokba osztályozta és háromszintes számozással látta el.¹⁷ Az oklevelek külső oldalára általában rövid összefoglalót is írt azoknak tartalmáról. A családtörténet szövege néhány helyen a fenti számozás alapján utal az eredeti dokumentumokra, mint ahogy azt a szerző életrajzában, munkájának meghatározásában is olvashattuk. A családi levéltár a genealógia elsődleges hitelesítő közege.

2. További levéltárak

A kiterjedt rokoni kapcsolatok révén sok családi vonatkozású irat kerülhetett más családok levéltárába, mint ahogy a Bárczay levéltár is bőséges anyagot tartalmaz pl. a Perényi, Lónyay, Szerencsy családokról. A genealógiát összeállító Bárczay Ferenc így igyekezett több helyről is hozzájutni az információkhoz – elsősorban azért, hogy bizonyítékokat gyűjtsön a szöveg megírásának háttérében húzódó nagy birtokperhez. Név szerint a Máriássy család levéltárát említi, amely családdal a Bárczayak szinte minden évszázadban létesítettek házassági kapcsolatot.¹⁸ A viszony a rokonság ellenére nem egészen felhőtlen, ez több szerzői kiszólásból is sejthető. Az oklevelek gyűjtése, másolása kapcsán itt újra bepillantást nyerhetünk abba, milyen módon épül egy családi levéltár anyaga, illetve más család esetében is láthatjuk, hogy a levéltár kezelését általában egy kijelölt családtag látja el: „A jeles és régi *Máriássy* nemzettség levelestárában sok a' de Barcha vagy de Barcha, de Pere, de Twsa, mi mind egy Nemzettséget tárgyazó 's illető érdekes oklevelek találtatnak, melynek ösmérete néhai Máriássy 'Sigmund, 's közelébb most élő és Senyén Borsod Megyébe lakozó Máriássy László által juthatván, azokat részint in trausumtis paribus, részént kivonatba leírtam 's íráttam és leveles tárunkban az érintett alakba letettem: addig is míg az eredetieket a' tisztelt úri Nemzettségtől visszanyerhetni, nékem vagy más illető véremnek sikerülhetne. Én ugyan ez éránt Máriássy Ágoston mint nem-

zetsége jogai igazgatójánál a szükséges lépéseket és intézkedést megtenni el nem mulasztottam: de felszólító levelemre még csak választ sem nyerhettem. [...] Jövendőre nézve, ha valakinek a vérszeréni atyafiai közzől módja lenne benne, szükséges lenne az érintett Nemzetiséget sürgetni és kérni, miután azon eredeti levelek között sok olyantén oklevelek léteznek, mellyek a' királyi táblai *Aqualitis* pörre nézve elkerülhetetlenül szükségesek; de más- képpen a leszármaztatás miatt is hasznosak."¹⁹

Ez utóbbi két cél: a perrel kapcsolatos iratok és bizonyítékok összegyűjtése és a genealógiai lánc tisztázása jelentik a családtörténeti munka fő célkitűzését, bár itt inkább az előbbi tűnik hangsúlyos problémának. (A részlet egyúttal burkolt normaközvetítés is, hisz érezhetjük, hogy a nevezett Máriássy Ágoston magatartása, nevezetesen, hogy még csak nem is válaszolt a levélre, nem éppen udvarias, nem vall „úriemberre“.)

Nem tudjuk pontosan, hogy milyen további levél- vagy könyvtárak anyagát tekintette át Bárczay Ferenc munkája során. Egy feltehetően később (a címlap belső oldalára) betoldott bejegyzésben hivatkozik az egri Püspöki Archívumra, és ugyanitt a Corpus Jurist, azaz a magyar törvények ekkor használatos gyűjteményét is említi. Más utalások alapján tudhatjuk, hogy egykori kanonoki vagy más hivatali tisztségviselőket sorba vevő éves lajstromokat tekintett át, illetve használta a nemesi összeírások és a canonica visitatiók anyagát is. Jogí képzettsége jól tükröződik abban, hogy sok vonatkozó jogszabályt és törvényt is említi, sőt, a lányági öröklés kérdésében egészen Könyves Kálmán magyar király törvénykönyvéhez nyúl vissza.

3. *Istvánffy Miklós: Historia regni Hungariae*

Istvánffy 16. század végén íródott műve talán a legkevésbé magától értetődő hivatkozása a döntően családi nyilvánosság számára íródott családtörténetnek. E klasszikus történelmi munka a törökellenes harcokban részt vevő Bárczay ősök kapcsán kerül elő, ismételten precíz, oldalszámokat is megjelölő hivatkozásokkal. Bárczay Ferenc minden valószínűség szerint latinul olvashatta a művet, alapos ismerete arra vall, hogy ez a könyv meglehetően a családi könyvtárban is.²⁰

Istvánffy a törökellenes magyar harcok krónikásaként a heroikus történelemszemlélet egyik meghatározó forrása. A munkájában megjelenő vitézek és hadvezérek a máig ismert nagy nevek, olyan hősök, akikre a 19. században kialakuló nemzeti történelem előszeretettel hivatkozik, jeleníti meg regényeiben és más irodalmi és képzőművészeti fórumain. E regényes történelemhez való kapcsolódás egy család számára igen fontos legitimizációs bázist jelenthetett. Nem véletlen, hogy a hivatkozásokban megjelenő törté-

netek is ilyen hősi történetek: „Eger alatt azonban János fogságba esett 1593. Constantinápolyba hurczoltatott és ottan a Neboiza toronyba záratott, de onnan megszöktegetvén sok aranyokkal a Törököket á héttornyos fogságból, és kötelen csudálatos fortéllal leereszkedvén egy czimborájával Luinszquivel hazaszökött.”

A hősi korhoz való kapcsolódás valóban nagyon fontos volt, mint azt a következő történet is bizonyítja. Ez annak ellenére került be a családtörténetbe, hogy Bárczay Ferenc szerint a család genealógiai hálózatában az említett Bárczay András nem elhelyezhető, nem tudja kimutatni semmilyen dokumentum alapján, hogy kinek lehet a leszármazottja. Magyarázata szerint ennek a személynek az említése a krónikában esetleg téves vezetéknevvel történt – de mégis ott a helye a genealógiában. „Élt még ezen időszakban egy Bárczay András is, Karánsebes és Lugos váraknak főkapitánya, kiről Istvánffy XXXI^{ik} szakaszában a’ 445^{ik} lapon azt írja: «hogy a’ Törököket Lugos alatt nagy hadi fortéllal megverte, és magát Szolimánt is kevésbe mult, hogy el nem fogta – egyedül gyors lovának köszönhetvén szabadulását a Török császár» 1598.”

4. Személyes emlékezet

Az 1700-as évek közepéről a genealógiai szöveg szerzője személyes tudással is rendelkezik. A történetek és adatok hitelességét, ha nem a saját, személyes (és ezért az egyes szám első személyű narráció miatt hitelesként olvasott) emlékeit idézi, akkor mindig megjelöli forrásait: a szülők, nagyszülők elbeszéléseit. Erre az időszakra vonatkozóan már bekerülnek a szövegbe olyan megjegyzések is, mint például az egyik Bárczay lányról: „kitűnő szép asszony, mint azok, kik ötet ösmerték, mondják.” Néhol név szerint is megjegyzi, hogy az információt kitől hallotta. Protestáns hitük megtartásáért küzdőkről például ezt olvashatjuk: „Néhai boldog emlékezetű Nagyatyám, *Bárczay Ferencztől* azt hallottam, hogy nehezen menekülhettek a Római Catholika vallásra való térítettéstől s magukon csak úgy segíthettek, hogy valami jó rokon tanácsából az Erdélyi fejedelemségbe szöktek, s mindaddig ott tartózkodtak, míg minden bántás nélkül hazájukba visszajöhettek ’s vallásukban megmaradhatni biztosnak vélték s reménylették.”

Az időben közelebb álló családtagokról természetesen sokkal több adat van, melyek elősegítik, hogy hivatalosabb: tanulmányokat, foglalkozást, előmenetelt, lakhelyet stb. felvonultató életrajzok születhessenek. Ugyanakkor a történelmi közelség miatt ezeknek az embereknek az élete még inkább normahordozóként jelenik meg, mint a korábbiaké. Az ő példájuk megmutatja a családtörténet olvasóinak, mik a helyes és mik az esetleg helytelen,

deviáns életutak a jelenkor vonatkozásában. (Így például egy felmerült lelkeszi pályaválasztást „igen különösnek” titulál, hisz az nem illeszkedik a hagyományosan nemesi foglalkozások közé.) Az 1848-ban felsorolt rokonság köréből azt is jól körvonalazhatjuk, kik tartoznak a már említett tág értelmű „család” fogalmába.

5. Sajtó, lexikonok, további történeti művek

A szerzőt a kutatómunka láthatóan magával ragadta, és igyekezett mindent rögzíteni, ami esetleg a későbbi érdeklődőket előrébb viheti vizsgálódásukban. Már a mű elkészülte után (1850-ben) olvashatta azt a hirdetést egy német újságban, amit a címlap belső lapjára másolt. Ebben egy német kiadó Don Pedro Calderon de la Barca művét reklámozta. A hozzáfűzött megjegyzés: „Spanyol országban is van Barca helység bizonyítja egy spanyol könyvszerző neve, melly az Augsburgi újságban 1850-ben hirdettetett főnt megírt cím alatt.”

Máshol egy Bornemissza Gergellyel (egri várvédő hőssel) kapcsolatos lábjegyzetben jelzi, hogy az információt a *Budai Polgári Lexikon*ból vette.²¹ Egy további fontos hivatkozás azt is megvilágítja, milyen történeti munkák segítettek munkáját, különösen az eredet kijelölésében. Bár a családról az első okleveles adatok csak az 1200-as évekből vannak, de a Bárczay Ferenc szerint nem kizárható, hogy a Bárczayak a honfoglalás óta élnek az adott területen. A hivatkozási alap Horváth István, a kor kedvelt (mai szemmel nézve meglehetősen vitatható őstörténeti elképzeléseket felvonultató) történetírója.²² „Ki lehetett az első törzsök? honnan származhatott? Magyar-é? vagy idegen? hogy és miképp nyerhettek birtokot? az első foglalási jogon alapul-é tulajdonuk? mind ez bizonytalan; ezen nehézségek semmi eddigi írások által meg nem fejtettek; [...] miután *Edvus* mint már említettem egy oklevélben *Edvus de genere Barchánakak* neveztetik, a magyar történetírók pedig, nevezetesen *Horváth István* az olly nevezettel bírókat Magyar nemzettségűeknek 's eredeti Ázsiából kivándorlottaknak állítják: következőleg a' Bárczay Nemzettségnek is annak kellene lenni.”

NEMZETI MÚLT – CSALÁDI MÚLT

Mindezek után feltehető a kérdés: mi a családtörténet megírásának a célja? A már jelzett feltételezhető személyes indokon – szellemi munka vágya – és a peres ügyek tisztázásán kívül mi az, ami a családtörténet megszületésének a háttérében állhat? Véleményem szerint Bárczay Ferenc munkája

egyfajta szűkebb körben kifejtett emlékezetpolitika, annak nem annyira szándékolt, direkt ideológia célokat szolgáló értelmében, hanem sokkal inkább tudattalan, hagyomány előírta útjait követve. A családi emlékezet e genealógia révén való megteremtése egy tágabb, a nemzeti történelmet, szimbólumokat és tereket megalkotó, döntően éppen a 19. századot jellemző általános törekvésbe illeszkedik bele, annak egy kisebb körben megvalósuló példája.

Úgy tűnik, az igény, hogy a családi levéltárban lévő oklevelek közvetlen referencialitásukon túl normatív üzenetet is közvetítsenek egy feltételezett olvasó felé, már „hagyományosan” is jelen volt a családban. A levéltárak ezek szerint nem csak dokumentumhalmaznak, hanem átlapozni, olvasgatni való szöveg-együttesnek is tekinthették. Bárczay Ferenc, természetesen saját törekvései, célja alátámasztásául idéz is egy ilyen kommentált oklevelet a 17. század közepéről, hasonló nevű őstől: „Alispán korában, az azon vidéken járó-kelő katonaságot *Leopold* király idejében éléssel a magáéból látván el, azért néki a' Megye háromszázegynéhány forintjával adóssa maradt, – a miről szólló kötelező levele a' Megyének mai napig is levéltárunkban van, 's mellyre tulajdon keze írásával *Ferencz* az Alispán, e' következő háttiratot tevő: «Ezen *Contracatust* én nem azért tartottam meg, hogy a Megyén én vagy maradékaim kereskedjünk, 's még egyszer megvenni vagy vétetni szándékom lenne; hanem hogy maradékaim lássák, mi szerént Megyémmek örömmel szolgáltálni kész voltam, s ők is, ha módjok leszen, Megyéjöknek mindenkor szolgáltálni ügyekezzenek.»²³

A genealógiában az egymást követő generációk férfiainak életrajzai kapnak helyet, olyan érdekesnek vagy példaszerűnek ítélt cselekedetek, történetek, melyek az adott korból visszatekintve említésre érdemesnek bizonyulnak. A családtagok életpályája gyakran kötődik a nemzeti történelem nagyjaihoz: ez amolyan „történelemkönyv mellékszereplői nézetben”, a kíséretben, a seregben, a hivatalokban egy-egy Bárczay szereplővel. A megemlített hírességek köre természetesen a fennmaradt oklevelek esetleges természetéből is következik, de hogy a szerző éppen ezeket emeli ki a bőséges iratállományból, mégis fontos mutatója értékrendjének. Az Árpád-házi királyok közül Kun László, a későbbiekből a nemességadományozó Zsigmond, Mátyás király, Ulászló, II. Lajos, (negatív előjellel) I. Leopold és Ferdinánd jelennek meg. Bárczay (h)ősöket találunk a Mohácsi csatában, az egri várvédők közt és más törökellenes harcokban, a reformáció és ellenreformáció küzdelmeiben, fejedelmek kíséretében és udvaraiban. A fennmaradt információk egyenetlensége miatt sokszor egészen furcsa kapcsolódási pontokból derül fény egy-egy uralkodóhoz való közelségre, mint az alábbi részletben is: „Hogy *János* a Mátyás király Budai udvarába lakott, bizonyítja egy

az akkori nagybátyja *Istvánhoz a' László* fiához és néki atya testvérehez küldött és most is levelestárunkban létező levele; mellynek deák vagy Latinból lefordított tartalma következő: «Kedves bátyám (frater)! Küldhetnének valami Kassáról ide Budára szándékozó jó alkalom által valami jó kormos almákat (poma nigra) mert urunk (dominus noster Maty.) azt igen nagyon szereti de, én magam is megenném. » Dat. Buda 1480. Csaknem egész biztossággal lehetne eszerént állítani, hogy talán a királlyal olykor együtt is lakomázhatott, ha tudta a kormos alma eránti ízlésbeli hajlamát, valamint még inkább azt, hogy *János* királyi udvarában lakhatott.”

A családtörténet törekszik a történelmi hűségre, a tényközlésre, de egyes részei mégis egészen regényesek. Történetírói stílusmintaként a hivatkozott és idézett *Istvánffy* is lebeghetett előtte (a korábban már említett, a korban megjelenő emlékiratokon kívül), aki a humanista történetírás elvei szerint igyekezett színes elbeszéléssé alakítani művét, és aki az események mögött mindig az egyéni jellemek kiválóságát kereste.

A *Bárczay* család a rendi endogámia normái szerint házasodott, látszólag rangjához méltóan és általában földrajzilag is viszonylag szűk körből választott házastársat – legalábbis a genealógiából nem tudunk más esetről. A családtörténeti munka célja ilyen szempontból nem a történeti hűség. Nem kizárható, hogy egyes deviáns, a családi normát megszegő személyek és házasságok kimaradtak belőle, a cél ugyanis e tekintetben is egyértelműen a normaközvetítés volt.

A szövegből szinte teljesen kimarad a nők élettörténete – amiért javarészt ismételten a források okolhatók, illetve az a tény, hogy ezek az életpályák általában nem köthetők se tanulmányokhoz, se hivatali vagy egyházi tisztségekhez. (Ez fontos módszertani kérdéseket vethet fel a tekintetben, hogy mit tekint a kor – és a jelenkor – élettörténetnek.) A családfák jelzik a női leszármazottakat, de életükről általában házasságukon és gyerekeik nevén kívül nem tudhatunk meg semmit. A *Bárczay* családtörténetben a nőkről leginkább csak öröklésjogi szempontból olvashatunk, hisz a már többször említett nagy birtokper éppen a női leszármazottak földöröklésének kérdésén robbant ki. Történt ugyanis, hogy *Bárczay János*nak és nejeének, báró *Kemény Erzsébet*nek az ágán a családnak magva szakadt, holott öt fiuk is született. Azok az ősi birtokok, amelyek ezeket a fiúkat illették meg, így oldalágon öröklődtek tovább, tehát az unokatestvérekre és azok leszármazottaira szálltak (köztük a szöveg szerzőjére, *Ferencre* is). *János* három lánya a szokásoknak megfelelő quarta puellarist, vagyis a leányági negyed-et kapta meg (valószínűleg pénz vagy ingóságok formájában). *Fáy Zsuzsanna* azonban, aki az említettek *Erzsébet* nevű lányának lánya volt, 1792-ben pert indított, követelve a lányok jogegyenlőségét az öröklésben. Az

egyenlőség elve ekkoriban kezdett elfogadottá válni, de valójában valószínűleg legtöbbször a Bárczayakhoz hasonló gyakorlatot követték, tehát az ingatlanokat, a földtulajdont a fiúk örökölték. Bárczay Ferenc súlyos normaszegésként állítja be a felperes Zsuzsanna szándékait. „Soha a leányág ezeknek a javaknak [ti. a mályi és csabai birtokoknak – V. Zs.] birtokában nem volt, mindég a fiúág birtokolta, kizárólag fiúról fiúra, Szaniszló első szerzőtől fogva, ki hihető írásbeli végrendeletet talán nem tehetett, szóbeli testamentumot vagy végrendeletet hagyhatott utódainak, s ennél fogva leányai, s Pétertől származott unoka leányai követelést ez iránt soha nem tettek, de semmi néven nevezendő leányok annyi századok folyta alatt a fiakon a nevezett javakra nézve nem pörlekedtek, nem protestáltak, óvadékokat nem tettek és így, ha netán valamilyen jogaik lettek volna is, mit bizonyítani azonban képesek soha nem leendenek, azt elavulttá tették. Nem lehet feltenni, hogy annyi származáson keresztül valaki a leányok közül, ha igazát látta, fel ne ébredt volna.”

Mint arra már utaltam, a rangot adó ősi eredet és a neves családi hősök kijelölése nem csak szimbolikus szempontból fontos, hanem a birtokokhoz való jog tisztázásában is. Hisz Bárczay Ferenc érvelésében a legfontosabb pont az, hogy az öröklésjogi gyakorlatban megkülönböztetik az ősi, tehát első foglaláson alapuló vagy közvetlen királyi adományként kapott birtokot a későbbi egyéb szerzeményektől. Ezek az ősi földek a gyakorlat szerint mindig a fiúágot illetik, akkor is, ha a közvetlen leszármazottak lányok (ilyenkor oldalágon megy tovább a tulajdon). Az öröklésbeli normák, az azal kapcsolatos mentalitás lassú változása, úgy tűnik, a Bárczay család egyik legégetőbb problémája a 19. század közepén.

A genealógia megidézte családi hősök, akik a királyok és más hatalmaságok közelében tevékenykedtek, a fentiek értelmében a birtokadományozó levelek kedvezményezettjei voltak. Ahogy Bárczay Ferenc finoman utal erre az összefüggésre: „Mert János Budán, nevezett királyok udvarában lakván, Él'ás pedig a' Horvátországi Bánnal, mint udvarnoka érintkezésben lévén, mint nem minden alap nélkül gyanítani lehet az adományozó dicsőemlékeztető királyoknak könnyebben juthattak kegyelmökbe.”

A családtörténetnek tehát az emlékezetformálás mellett nagyon fontos célja, hogy rendet teremtsen a birtokokkal kapcsolatos vitás kérdésekben, illetve hogy bizonyítékokat hozzon fel a folyó perhez. A szerző szavaiból sokhelyütt kiolvasható ez a szándék. A szövegnek tulajdonképpen csak első kétharmadát foglalja el a megemlíteni érdemes törzskapákról szóló családtörténeti rész, a maradékot a birtokok tételes felsorolása és a folyó perekkel kapcsolatos jogi meg- és feljegyzések teszik ki.²⁴

Olvasták-e a szerző által megidézett utódok és leszármazottak a családtörténetet? Nem tudhatjuk biztosan. Az azonban a rendelkezésemre álló példányok bejegyzéseiből kiderül, hogy többen is lemásolták: „Letisztáztatott és lemásoltatott ifj. Péchy Tamás által, a’ ki fia volt id. Péch’ Tamásnak és – néhai házastársának, Bárcza’ Katalinnak, a’ ki származott Bárcza’ Dániel és házastársa Bárczay Borbálától.”

Valószínűleg ennek a másolatnak a legépelt (és fénymásolatban sokszorosított) változatát terjesztették a rendszerváltás után a családtagok a családi hálózatban. Az közel egy időben keletkezhetett az eredetivel, amit bizonyít, hogy a következő kéziratos másolat szövegében Péchy Tamás már mint „e könyvecske lemásolója” szerepel. Az említett következő másolat tehát, mint az alábbi bejegyzésből kiderül, már a 20. század elején készült. A kéziratban 120 oldat kitevő mű gondos leírása nagy feladat lehetett a 16 éves Bárczay Ilonának, és egyúttal meghatározó szocializációs élmény is: alkalom a családi hagyomány alapos megismerésére és az azzal való érzelmi azonosulásra. „Jelen másolatot készített Bárczay Miklós és neje br. Vay Etel Lajos nevű fiának és nejének nánási Oláh Ilonának leánya Bárczay Ilona s. k. Pere és Süvegesen 1923–24-ben 16 éves korában.”

A családi szöveg-együttesnek hangsúlyos darabja tehát a genealógia, amit később is elővettek a családtagok a továbbírás szándékával. Ez a szöveg egyúttal egy sajátos genealógiai beszédmódot is megalapozott, ami döntően meghatározta az azt követő családi írások formai-szerkezeti megoldásait, témaválasztását is. A szöveg későbbi használatára még néhány közvetett adatunk lehet. Az 1923–24-es kéziratos másolatban több, a szöveghez nem tartozó bejegyzést találunk. Hátsó belső lapjára ceruzával írták például ezt: „Wimbach 1945. VII/12-én Ajkay Istvánnak kölcsön: 6 kompótos kanál, 4 halkés, 4 halvilla, 2 nagy kés, 2 nagy villa, 2 kis kés, 2 kis villa.” (A bejegyzést később más ceruzával áthúzták, mellé írva: „megadva”.)

A család más emlékirataiból és szóbeli elbeszéléseiből fény derült a bejegyzett adatok hátterére. Bárczay Ilona családjával együtt 1944 őszén menekülni kényszerült lakóhelyéről, félve az orosz haderőtől. A meneküléskor megpróbálták minél több ingóságot magukkal vinni, így, mint itt olvashatjuk, az ezüst evőeszközkészlet egy részét is (talán nem is értéként, hanem saját használatra). Azt azonban utóbb, már Ausztriában, jónak látták egy megbízható embernél hagyni, akitől később valóban vissza is kerültek az ét-készlet nevezett darabjai.²⁵

Minden valószínűség szerint a bejegyzés a letétbe helyezéssel egy időben történt – tehát a meneküléskor magukkal vitték a családtörténeti munkát is.

E bejegyzés megvilágítja a szöveg egykori rangját és használatát: nem csak azt tudhatjuk meg belőle, hogy a családtagok ezt olyan tárgynak tartották, amit feltétlenül magukkal kell vinniük, hanem egyúttal olyan dokumentumnak is, ahová fel lehet jegyezni fontos dolgokat. (A genealógiai munka így a későbbiekben, a maga tárgyi mivoltában is reprezentálja az évszázados múltat, a menekülés és más hányattatások során erősen megtépzott személyes identitás szempontjából lényeges családi történelmet.)

A genealógia kéziratos másolatának első, üresen hagyott lapjain, illetve a végén megmaradó helyeken családi születési és elhalálozási adatokat és családfa-ábrázolási kezdeményeket találunk, melyek valószínűleg szintén a másolótól vagy annak valamelyik családtagjától származik. E tény kapcsán újra visszautalhatunk a genealógia mint műfaj előképére, a családi Biblia bejegyzéseire. Érdekes módon azt tapasztaljuk, hogy ez a szöveg a későbbi használat során hasonló funkciókat vesz fel, mint korábban a Biblia, ez lesz a család számára a megfelelő hely az ilyen jellegű adatok bejegyzésére is. Ezek pedig bizonyos fokig már a későbbi továbbírásokat is előlegezik.

TOVÁBBI CSALÁDTÖRTÉNETEK A KORBAN

Az eddigi elemzés tárgyául szolgáló munka a családi nyilvánosság számára íródott. Természetesen a család és annak évszázados történelme más, nyilvános fórumokon is megjelent. Ezeknek a szövegeknek az összevetése néhány további fontos tanulsággal szolgálhat az emlékezet jelenorientált és nyilvánosságfüggő, konstruált természetével kapcsolatban, és megvilágíthatja a műfajok közti vándorlás jelenségét is. Ennek értelmében az alábbi forrásokat vontam be a vizsgálódásba:

1. Bárczay Oszkár a család leszármazásáról írt cikke a *Turul* című folyóiratban (1891)

2. Abaúj-Torna vármegye nemes családjai (in: Magyarország vármegyéi és városai sorozat, Abaúj-Torna vármegye és Kassa kötete, 1896)

Családtörténet a Turul folyóiratban

Az 1883 és 1936 között megjelenő *Turul* folyóirat a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság hivatalos lapja volt. A szigorú, tudományosan megalapozott szakmaiságot kitűző és azt meg is tartó folyóirat jelentősége a kezdetektől nyilvánvalóan túlmutatott egy szűk tudósi kör érdeklődésén. E lap tágabb nyilvánosságot nyújtott ahhoz, hogy az érintettek képesek legyenek igazolni és felmutatni évszázados nemesi múltjukat, őseik jelenlétét a

nemzeti történelemben. (Európa-szerte ebben a korszakban indultak hasonló tematikájú periodikák.) Ez a folyóirat is tipikus terméke egy olyan korszaknak, amely a történelmi tudást fontos társadalmi legitimizációs bázisnak tekintette, így az ősokról való értekezést általános témává tette. Ezek a vegyes műfajú családtörténeti értekezések, illetve az olyan ekkoriban megjelenő lexikonszerű összefoglalások, mint Nagy Iván munkája alkotják a Bárczay genealógia szélesebb (az említett korábbi genealógiai műfaji mintákhoz fogható jelentőségű) metatextusát.

Bárczay Oszkár, aki a folyóirat IX. számában, az 1891-es évfolyamban folytatásokban közölte családjá történetét, maga is neves és tanult heraldikus volt. 1897-ben az Akadémia jelentette meg *A heraldika kézikönyve műszótárral* című könyvét, de világ- és hadügytörténeti munkák is kerültek ki a keze alól.²⁶ Ismerte a folyóirat kialakult gyakorlatát az egyes családi történetek bemutatásában, ennek formai és stílusbeli szabályaihoz igazodva írta meg cikkét, amihez ezért még egy színes címerkép is kapcsolódott.²⁷

Bárczay Oszkár jól láthatóan Bárczay Ferenc genealógiai munkájára támaszkodott, aki apjának elsőfokú unokatestvére volt. A család számára készült összefoglalást igyekezett tehát a tudományosság igényével átalakítani, és egyúttal alkalmassá tenni a nagyobb nyilvánosság előtti megjelenésre. Alátámasztja ezt, hogy a családi levéltár egyes okleveleire való hivatkozásai ugyanazok, amiket unokanagybátyja is leírt, sőt, néhol mondatbeli egyezés is kimutatható. Természetesen a folyóiratban tömöríteni kellett, így csak a főbb momentumok kaphatnak említést, és nincsen szó a korábbi munkában oly sokat érintett birtokjogi kérdésekről sem. Mindkét munka kénytelen igazodni az esetleges módon fennmaradt dokumentumok sokszor meg lehetőségen aránytalan jellegéhez, így például megemlíteni egy 14. század eleji útonállót vagy egy ugyanekkor történt méltánytalan bírói eljárást (hisz csak ilyen írásbeli dokumentumokból bizonyítható a család évszázados jelenléte).

A két írás összehasonlításának igazi érdekességét azonban leginkább az adja, hogy Bárczay Oszkár – talán a kényszerű tömörítés okán – bizonyos részeket elhagy, vagy módosít. Így például a korai oklevelekben fennmaradt egy a családra nézve nem hízelgő eset, nevezetesen, hogy egy családtag bántalmazta édesanyját, amiért halálra ítélték, de még az ítélet végrehajtása előtt a börtönben meghalt. Ezt az esetet a történelmi távlat miatt, a jelzett 14. századi eseményekhez hasonlóan meg lehetett volna említeni. A folyóiratban az érintett személy azonban csak a csatolt genealógiai táblázatban jelenik meg, rövid megjegyzéssel: „halálra ítéltetett, de a végrehajtás előtt meghalt”.

Még tanulságosabb a fentebb már idézett, Istvánffy krónikából ismert, Héttoronyból szökött Bárczay János esete. A történet itt így hangzik: „Ezen

János felnevelkedvén igen jeles vitézzé lett, 1593-ban az Eger alatti táborban fogságba esett, és Belgrádba a Nyebojsza toronyba záratott, honnan megszökött és hazatért.” A történet nagyjából azonos, bár a kéziratos családtörténet Konstantinápolyt említi a fogság helyszínéül, és a torony nevét is némi eltéréssel közli. Jelentősebb különbség, hogy Bárczay Oszkár itt szemérmesen elhallgatja azt a tényt, hogy a szökéshez – legalábbis a családtörténet szerint – aranyakkal való megvesztegetésre is szükség volt. Továbbmenve említés történik itt is bizonyos Andrásról, aki mint lugosi várkapitány szerzett érdemeket. Míg Bárczay Ferenc a családtörténetben elismeri, hogy ezt a személyt nem tudja beiktatni a családfába, tehát Istvánffy talán tévedett a *vezetéknevében*, addig a *Turulban* azt olvashatjuk, hogy ez a személy minden bizonnyal az előbbi Jánossal azonos, és Istvánffy valószínűleg a *keresztnevében* tévedett.

Hasonlóan tanulságos különbségre mutat rá a következő részlet is: „Istvánnak és örökösének I. Mátyás király «jus gladii»-t adományoz 1484-ben és egy kiváltságos levelet, melynek erejénél fogva a Bárczay-ak jobbágysági adókat és vámonokon való fizetéstől örök időkre felmentettek” – írja Bárczay Oszkár.²⁸ A családtörténetben ez az adat még egy nem mellékes megjegyzéssel egészül ki, ami itt elmaradt, nevezetesen, hogy ezt az utóbbi jogot sohasem tudták érvényesíteni: „de minthogy ez a sarkalatos törvényekkel összeütközött a királyi adományozás hihető fogadatba ’s folytatható gyakorlatba nem hozathatott ’s a’ maradék által e’ szerént nem örököltetett.”

Bárczay Oszkár amellett, hogy elkészíti a leszármazási táblák rajzát, néhány új adattal is kiegészíti a családtörténetet. Megemlíti például az 1700-as évek közepén Bárczay Klára által írt (valójában javarészt inkább fordított) imakönyvet:²⁹ *Jó illatú füst, mely az egekbe hat* címűt, amely a 18. században többször is megjelent nyomtatásban Sárospatakon.³⁰ Magyarázatot keres arra, hogy a lengyel (vagy szlovák) Barčanský család milyen kapcsolatban lehet a Bárczayakkal, és néhol új logikai összefüggéseket állapít meg évszámok és események kapcsán.³¹

A címer problematikája

Bár a családi múlt meglehetősen jól dokumentáltnak tekinthető, mégis van egy olyan kérdés, ami az azzal foglalkozókat végig nyugtalanítja. Ez pedig az a probléma, hogy nem lehet egész biztosan megválaszolni: mi lehet annak az oka, hogy a család két címet is magáénak tud. Az egyik egy félig szarvasagancs kezű, apródruhás fiú van, a másikon pedig egy meztelen, vad férfi, aki gyökerestül kitépett fát tart a kezében.

A címer a 19. századi közgondolkodásban egyértelmű velejárója, sőt feltétele a nemesi rangnak, a rendi azonosságtudat egyik kitüntetett jele. A címer ugyanakkor a korábbi századokban nagyon fontos jogi hitelesítő funkcióval is bírt. A Bárczay család levéltárának középkori oklevelein például mindenütt találunk pecsétviaszba nyomott címert, még akkor is, ha szerepelnek ugyanott az aláírások is. A címer tehát egy, a szöveg nyelviségén kívül elhelyezkedő, de mégis a szöveg részének tekintett képi jel, mely alapvető hitelesítő funkciót tölt be annak referencialitását illetően. Ezt mind a birtok- vagy más tulajdonjogi kérdések esetében, mind a genealógia vonatkozásában érdemes aláhúzni. Az elmondottak miatt Bárczay Ferenc is igen fontosnak tartja, hogy tisztázza e kérdést, mielőtt rátérne munkája végén a birtokokkal kapcsolatos információk és peres ügyek részletes felsorolására. „A Czímer egy kék mezőn álló rövid zubbony-féle ruhába öltöztetett fiu, kinek egyik vállából szarvasszarv nőtt ki kéz helyett, 's a szarvasszarv végét a másik kezével tartja a feje fölött, – fejében gömbölyű Velencei kalap van, – alól pedig korona van, mellyből a fiunak csak válla tűnik ki; – mint azt a Czímeseres levélben kifestve világosabban láthatni. Nemzettségünk tagjai ezen czímerrel pecsételéseknél, 's más előadott alkalmaknál éltek, egész a 18^{dik} század elejéig, de ezután nem tudván, mint gyanítani lehet, valódi czímeröket, egy valami vadember czímerrel kezdtek élni, kinek gyökerestől kirántott fa van feje felett meghajtva, mellyet ő két kezével tart, – ez volt a czímerünk a 18^{dik} század elejétől a 19^{dik} század elejéig; a' midőn jobban vizsgálván leveleiket az élő *Bárczayak*, ismét a czímeres levélben lefestett czímerrel kezdtek élni 's mintegy 1814^{től} fogva minnyájan az eredeti czímert használjuk. – Még magam is a' vadember-czímerrel éltem ifjuságomban, nem tudván semmit az igazi czímer felől, 's több osztályleveleim, – egyezés 's effélékről szóló leveleim is ezen nem eredeti czímerrel vannak pecsételve. – Ezt különösen az utódokra nézve szükségesnek láttam itt megemlíteni, hogy ha idővel valami ezen czímerrel pecsételt oklevél kezökbe akadna, a czímerkülönbség őket zavarba ne hozza, 's hogy annak okát magoknak megmagyarázni tudhassák.”³²

Bárczay Oszkár – részben megint ismételve forrását – szintén kitér cikke végén erre a problémára. Összefoglalása jól szemlélteti a heraldikus szakember méltatlankodását, de a kétféle címer rejtélyére ő sem ad igazán kielégítő magyarázatot.³³ A Bárczay Ferenc számára hangsúlyosabban felvetődő hitelesség és hitelesítés problémája ebben a szövegterben inkább kultúrtörténeti érdekességgé (vagy bosszantó hanyagsággá) értelmeződik át. A kérdést azért is érintenie kell, mert a családtörténeti kutatások alapvető adattárának számító Nagy Ivánnál is a vademberes címer jelenik meg.³⁴ „Ügylátszik, századokon keresztül nem nézte meg senki a czímeres levelet és csak úgy fejből metszették a czímereket; mert a koronából kinövő apród-

nak felső teste helyett sokszor egy dombon álló, lábait szétterpesztő, dolmányos embert látunk, ki az eredeti címerrajzon látható szarvaszsarv helyett egy zöld ágat tart két kezében, így van Nagy Iván művében is a család címere hibásan rajzolva. Nem csoda, hogy az 1830–40 között restaurált bárczai kastélyon is e címerkarrikatura díszelg.”

A családtörténet időbeli keretei

A *Turulban* ismertetett, az 1200-as évekből származó adatokkal kezdődő családtörténet és a megemlített családtagok sora az 1700-as évek végével lezárul, és csak a mellékelt ágrajzokban követheti nyomon az olvasó az aktuális jelenig (1891-ig) a családtagokat. Nem tudható, mi lehet ennek az elhallgatásnak az oka, hisz a 19. század folyamán is számos olyan családtag van, akikről érdemes lett volna szót ejteni e szélesebb nyilvánosság előtt. Az időhatár talán abból adódik, hogy az 1848-ban íródott, látszólag egyetlen forrásként használt mű is nagyjából ekkor hagyja abba a családtagok ismertetését. Pedig, mint a folyóiratban mellékelt családfa is mutatja, az adott időszakban több császári és királyi udvari tanácsos, illetve kamarás is volt, és Abaúj-Torna vármegyében (illetve összevonásuk előtt mindkettőben külön-külön) is vezető hivatali szerepet vittek a Bárczayak; néhányuk pedig a katonai pályán, huszár ezredesként is kitüntette magát. Az elhallgatás oka talán épp ez utóbbi tényben keresendő, hisz Bárczay János későbbi családtörténetéből tudhatjuk, hogy a családtagok aktív szerepet vállaltak az 1848–49-es szabadságharcban. Bár mai szemmel nézve a forradalom és szabadságharcbeli hőstetteknek helye lenne a családi történetet reprezentáló folyóiratcikkben, főleg, hogy az a századvéget jellemző '48-as romantika idején íródott, Bárczay Oszkár talán óvatosságból, vagy a viszonylagos történelmi közelség okán mégis került e emlékezésnek említését.

Néhány évvel később jelent meg egy másik nyilvános fórumon a családról újabb ismertetés a milleniumi eseményekhez kapcsolható, reprezentatív kivitelezésű *Magyarország vármegyéi és városai* sorozatban. E kötetek az adott vármegye vagy város természeti, történeti, gazdasági ismertetőin kívül mindig tartalmazták az ott honos nemesi családok névsorát és rövid történetét (lexikoncikk-szerűen). Az *Abaúj-Torna Vármegye és Kassa* című kötet természetesen említést tesz a Bárczayakról is, sőt, címerüket is közli. Ezt a részét a kötetnek a neves heraldikus és családtörténész Csoma József írta, aki sehol sem hivatkozik forrásaira. Mégis valószínűsíthető, hogy Bárczay Oszkár *Turulbeli* cikkére támaszkodott: ezt jelzik a megemlített adatok, a tematizáció és néhány jellegzetes szókapcsolat is, amit átvesz (pl. „pártütés és felségsértés miatt nótáztatván”).

Ebben a kötetben különösen is furcsa, hogy nincs említés az 1726 utáni hivatali tisztséget viselt családtagokról, holott azok mind Abaúj és Torna vármegye főispánjai vagy követei voltak. Az okok ezek szerint talán inkább szakmai hanyagságban, és nem feltétlenül a politikai légkörben keresendők.

ÖSSZEGZÉS

Bárczay Ferenc 1848-ban íródott műve tehát mind a szűkebb családi nyilvánosságban, mind a családtörténet-kutatás néhány szakmai fórumán meghatározó jelentőségű a család múltját illetően. Az általa kijelölt tematikus pontok, események, kiemelt szereplők és helyszínek, valamint vagyoni jogi kérdések határozzák meg a családról való későbbi gondolkozást. Láthattuk, hogy a szöveg több kéziratosságra, illetve néhány történelmi műre is támaszkodik, a szerző személyes emlékezetén kívül. A szerző célja – az aktuális birtokper részleteinek tisztázásán túl – egy évszázados családi leszármazási láncolat bemutatása és bizonyítása. Ebben saját magára mint e folyamat egy láncszemére, soron következő törzsökapjára tekint.

A család számára legitim, sőt magas státusszal bíró társadalmi pozíciót jelent az, hogy kimutatható családtagjainak a nagy történelmi szereplőkkel való közeli kapcsolata az évszázadok során. Ez a szimbolikus tőke ugyanakkor a megírás idején folyó birtokjogi perben is döntőnek bizonyul. A szöveg jelentősége a család számára a későbbiekben is megmarad: többször lemásolják és a II. világháborús menekülésbe is magukkal viszik. Bárczay Ferenc családtörténelmi műve tehát megőrizte a család önazonosság-tudatában betöltött jelentőségét, és ez lehet az oka annak, hogy a 20. században több kísérlet is történt e munka folytatására.

JEGYZETEK

- 1 Ez az írás a 038025. sz. (2002–2005) OTKA-kutatás keretében készült. A kutatás címe: *A Kádár-korszak társadalmi emlékezete*. A kutatás vezetője: Kovács Éva.
- 2 Több bejegyzés tanulsága szerint ez a szöveg be lett adva az Országos Levéltárba a családi levéltárral együtt. Ott azonban mostanáig csak egy későbbi másolatára sikerült rábukanni. (MOL 47505–47506. tekercsek. A levéltári lelőhely megtalálásáért köszönet Kövér Györgynek.) Dolgozatom alapjául a családi genealógiának egy másik, 1923–24-ben készült lemásolt példánya, illetve egy, feltehetően az 1960-as években legépelte példánya szolgált (ez utóbbit összevetve az előbbivel, néhány filológiai tény alapján kizárható, hogy annak legépelte változata volna, tehát valamelyik másik példány alapján készült). Az idé-

- zetekben mindig az 1923–24-es kéziratot követtem, mert a másik megbízhatósága több helyen vitatható a sok gépelési hiba miatt.
- 3 Az aláhúzott részek az eredetiben is így, aláhúzva szerepelnek, minden esetben törekedtem a leginkább szöveghű közlésre, a korabeli helyesírás és szóhasználat megtartására.
 - 4 Mohay Tamás: Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 765. o.
 - 5 A családi levéltár már az 1500-as évek végéről őriz privát, magyar nyelvű levelezést, melyről feltételezhető, hogy a család tagjai saját kezűleg írták. (12643-as mikrofilmen pl. egy 1580-as évekből származó családi levélváltás található Bárczay Szaniszló, illetve felesége, Dorkó és fiuk, Ferencz között.)
 - 6 Szávai János: *Magyar emlékirók*. Budapest, 1988. 72–83. o.
 - 7 Kemény Jánosé 1817-ben, Gálfié 1837-ben, Wathay Ferencé 1838-ban, Borsos Tamásé 1845-ben, Bethlen Miklóse 1858-ban jelent meg. (Lásd uo. 40. o.)
 - 8 Kósa László: *„Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest, 2001. 59. o.
 - 9 MOL 12683.
 - 10 A kézirat példányból ez a mondatrész hiányzik, azt a legépelte példány alapján pótoltam. Ez az eltérés is bizonyítja, hogy a gépelés nem az általam ismert kézirat alapján készült.
 - 11 A családtörténet tanulsága szerint az 1809-es francia háborúban és a győri ütközetben több Bárczay családtag is részt vett.
 - 12 Hogy pontosan mi lehetett a betegsége, nem derül ki. A levéltár „vegyes iratai” közt azonban számos orvosi recept található, ezek részletes vizsgálatából talán ez is megvilágítható volna. (MOL 12707. 1–135.)
 - 13 Másodfokú unokatestvére volt Thérézia. Neki egyik fiútestvére szintén egy másodfokú unokatestvérét vette el. Szüleik távolabbi rokonsági fokú kapcsolatban álltak egymással (ötödfokú unokatestvérségben).
 - 14 Igaz, Bárczay Ferenc jogtörténetet valószínűleg nem tanult, hisz ekkor még nem volt sem az egyetemeken, sem a jogakadémiákon önállóan ilyen tanszék. A jogtörténet tanítását pedig már az 1777-ben bevezetett első Ratio Educationis is szorgalmazta. A perekkel kapcsolatos, családi megbízásokból készülő történeti kutatások azonban láthatólag nem voltak ismeretlenek ebben a korban, illetve az olyan hivatkozott szerzők, mint Werbőczy, az aktuális joggyakorlat részét képezték, nem pedig annak történetéhez tartoztak. (Stipta István: *Jogtörténet tudomány*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 622–637. o.)
 - 15 Az „elemchus” jelentése: érvelés, magyarázat, kifejtés.
 - 16 A Bárczay család levéltára ma a Magyar Országos Levéltárban található meg (Bécsi úti részleg), zömében a 12643–12712 közötti leltárszámú mikrofilmekben (illetve néhány kiemelt része más jelzeteken elszórtan). Az eredeti dokumentumok a csehszlovák–magyar államközi szerződés értelmében 1966-ban a Szlovák Nemzeti Levéltárba kerültek Pozsonyba. A levéltár átadásának indoka az volt, hogy a család predikátumában szereplő Bárca község ma Szlovákiában található (Kassa egyik városrészeként). Bár az 1944-ben megőrzésre beadott dokumentumok hazahozatalát a család többször megpróbálta elérni, eddig sikertelenül.
 - 17 Sajnos a Levéltár utóbb ezt az eredetei rendezést megbontotta, kiemelve a 1001 és 1526 közti periódusba eső dokumentumokat, melyek ma külön levéltári jelzet alatt, a törzsanyagtól elszakítva találhatók meg.
 - 18 Ez a levéltári anyag – a Bárczayhoz hasonló okokból – ma Lőcsén található, illetve mikrofilmen hozzáférhető Budapesten a Magyar Országos Levéltárban (Bécsi úti részleg).

- 19 A szöveg „in trausumtis paribus” terminusa helyesen valószínűleg: „in transmittis paribus”, azaz „szó szerint”; illetve a „Aqualitis pör” helyesen „Aequilitis pör”, azaz „egyenlőségi per” (melynek a lány- és fiúági öröklés egyenlőtlensége volt a tárgya).
- 20 Feltételezésem szerint Bárczay Ferenc a krónika 1785-ös, Trattner kiadásában Bécsben megjelent latin nyelvű kiadását használhatta. Istvánffy első teljes, de sok helyen még így is csak kivonatossá magyar fordítása Vidovich György tollából 1867–71 közt látott napvilágot Debrecenben, tehát jócskán a családtörténet után. Tállyai (Szikszay) Péter által készített 17. századi teljes magyar fordítás sajnos csak évszázadok múltán, 2001-ben jelent meg a Balassi Kiadó gondozásában, addig különböző könyvtárakban és levéltárakban lappangott kéziratban. Nem tisztázható jelenleg teljes bizonyossággal, hogy Bárczay Ferenc esetleg ismerte-e ezt a fordítást (lévén mind Tállya, mind Szikszó a család közvetlen környezetében található). A családtörténet hivatkozásai a krónika utolsó könyveire utalnak, de eddig csak a 24. könyvig adták ki Tállyai munkáját, így nem ellenőrizhettem az esetleges kapcsolatot.
- 21 Az 1923-as kéziratban itt még egy megjegyzés szerepel: „Erre vonatkozó 1923-beli megjegyzést lásd az utolsó oldalon.” Ez sajnos elveszett (az utolsó lapok a füzetből ki vannak tépve). Láthatjuk: a másoló maga is kritikus olvasó, (szélsőségesebben fogalmazva) az általa készített másolat egyfajta olvasatot is tükröz.
- 22 Horváth István őstörténelmi nézeteiről jó összefoglalást ad Vörösmarty kapcsán Gere Zsolt: „Hat gím jöve sebtén elébe” (Vörösmarty eposzterve és őstörténelmi felfogása a Zalan futását követően.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 2000. 3–4. sz. E magyar őstörténelmi koncepciót – Horváth szavaival élve – így foglalhatjuk össze egy mondatban: „Nem vagy hát Finnus.”
- 23 Mivel itt pontos levéltári hivatkozás nincs, nem tudtam ellenőrizni a szöveg valódiságát. A szöveg „Contractatus” kifejezése helyesen: „contractus”, jelentése: szerződés, oklevél.
- 24 Érdekes, hogy az általam idézett 1923–24-es kézirat végéről (összehasonlítva a többi változattal) épp ennek az érvelésnek a pontjai maradtak le. Úgy látszik, a szövegnek ez a funkciója addigra elvesztette jelentőségét.
- 25 Bárczay István 1957-ben hozta haza a megőrzésre otthagytott ezüstököt.
- 26 Bárczay Oszkár: *A hadügy fejlődésének története*. I–II. k. Budapest, 1895.; *A heraldika kézikönyve műszótárral*. Budapest, 1897.; *Világtörténet*. Budapest, 1897.; *Der Adel von Siebenbürgen [Erdély]*. Nürnberg, 1898.
- 27 A Turul fontos küldetésének érezte a színes címerképek közlését, hisz ezek alapján gazdagabb heraldikai információk nyerésére nyílt lehetőség. (Megjegyzni: Csoma József: Zsigmond király címerlevelei című cikkében, *Turul* XIV. évf. 9–19. o.)
- 28 A „jus gladii” jelentése „pallosjog”, azaz a földesúrnak juttatott szabad bírói döntéshozatali és végrehajtói jog.
- 29 Ez az említés azért fontos, mert mint korábban jeleztem, Bárczay Ferenc munkájában egyáltalán nincsen szó a nők tevékenységéről, így erről a könyvről sem.
- 30 Legújabb kiadására családi kezdeményezésre (és főleg annak finanszírozásában) 2002-ben került sor. Az egykori imakönyv ezen újrakiadásának hátterében a rendszerváltás utáni szerep-újrafelvételi és identitásteremtő törekvéseket is megláthatjuk.
- 31 Néhány újabb szlovák történelmi munkában éppen a Barčanský család miatt a Bárczayakat szlovák (vagy legalábbis szláv) eredetűnek tartják.
- 32 A Zsigmond-kori címeradományozás kérdéséről lásd Csoma József 27. l. ábrájában jelzett cikkét. Itt a Bárczay címeréről ezt olvashatjuk: „Viseletképet ábrázol a Bárczay család czímeralakja is, a koronából növekvő vadászlegény. Az ezen alakon látható két öltönydarab, a gallértalan testhez álló, szűk ujjú öltöny s a lapos puha lecsüngő fekete sapka ismét oly öltözék, melynek mását e korban megtaláljuk általában a nagyobb urak szolgálásze-

mélyzeténél: a vadászoknál, sáfároknál, a bor, sör, dézsma-szedőknél, s az ún. Blutvogt-oknál. [...] A Bárczay címér alakja, mint a jobb kart helyettesítő szarvasagancs mutatja, vadász legény volt.” Csoma i. m. 17. o.

33 E heraldikai probléma később sem kerül elő a *Turul* hasábjain.

34 A család későbbi emlékiratai a címerkülönbség problémáját úgy oldják fel, hogy a vademberest tekintik ősbibnek, amit aztán később, 1421-ben a Zsigmondtól kapott szarvasagancsosra cseréltek az ősök. A címer problematikája tehát a történeti-jogi értelemben vett nemesség eltörlése után is fontos, a család identitását alapvetően érintő kérdésnek tűnik.

A király meg a vezér. Legitimisták a jogfolytonosságról

Filep Tamás Gusztáv

Többnyire nem használ, ha a kutató a saját előfeltevéseit is belekeveri az értelmezésbe. Most mégis a legitimizmussal kapcsolatos korábbi lehetséges nézeteimmel kell kezdenem, pontosabban a nézőponttal, ahonnan erednek; segít ugyanis a tárgy elhatárolásában.

Az a történelmi és kulturális hagyomány, amelyben – hogy nagy szavakat használjak – nevelkedtem, tiszai, főképpen tiszáninneri, protestáns, pontosabban református, paraszti-kisnemesi, honorációr: kuruc hagyomány. A legitimista tradíció – legalábbis az első közelítésben – ezzel minden vonásában ellentétes. Úgy tűnik föl, hogy a legmasszívabb legitimista vonulat képviselőjének – itt persze a politikusokról van szó, nem a választókról – archetípusa dunántúli, katolikus, arisztokrata és mindközönségesen labanc.

Ez a kép, melyről azt gondolhatnánk, hogy több évszázados tapasztalatból szűrődött le, az ő vonatkozásukban valójában a húszas években szilárdult meg (értelemszerűen nem változtatott rajta az sem, hogy volt a legitimizmus vezéralakjai között népi származású katolikus pap is; hiszen e szemlélet szerint aulikus az egész „pápista” klérus). Természetesen voltak előzményei, s szorosan összefüggött a „németek” megítélésével; ennek számos finomabb vagy durvább összetevőjével találkozunk a szak- és szépirodalomban. Ezek közül azt idézem, amelyik az egyik kivételesen érzékeny írónknál jelenik meg:

„Anyám nem szerette a németeket. Azt hiszem azért, mert olyan családban született és olyan környezetben nőtt föl, amelyben nagyon élénken érezték az osztrák elnyomás súlyát. Valószínű, hogy ennek a gyermekkori befolyásnak következtében fogadok én magam is, még ma is mindent ellenszenvvel és gyanakvással, ami német. Túlságosan megagitált annakidején nagyanyám és Bika bácsi¹ türelmetlen ellenzékiisége. Hiába tudom, milyen ostobaság különbséget tenni ilyen módon nemzet és nemzet között. Gyermeki lelkem lágy viaszába nagyon nagy erővel nyomták belé azt a képet, amint a mogyorónyi magyarságot, akár a kecskegidát az óriáskigyó, elnyeléssel fenyegeti tátott szájával Germánia. Az ilyen érzések ellen nem lehet

küzdeni. Ezek vérré válnak, örökli őket az ember. Hanem azért nem szabad semmiféle dühös acsarkodásra gondolni.”²

A kép egyik kétrétegű, fontos elemére szeretném fölhívni a figyelmet: az osztrák és a német egybecseng, sőt azonosul benne; a Habsburg Birodalom pedig Germániával azonos. Ennél, azt hiszem, ma már mindannyian összetettebbnek látjuk a kérdést. Az, ami Hunyadynál egy érzelmi beállítódás finom lenyomata, nyers ideológiává vált az 1920-as évek legharsányabb szabad-királyválasztóinál, s ez rejtélyes módon átöröklődött a második világháború utáni korszakra is. S hogy milyen felkészült és egyébként – illetve korábban – világos gondolkodású emberek szemléletében is központi szerephez juthatott, a polgári baloldali Szenczei László kis füzete példázza szemléletesen. Szenczei szerint a német ideológia hatása annak révén nyert teret nálunk, hogy „A középosztály nevelése csaknem kizárólag az egyházak, főképp pedig a katolikus egyház kiváltsága volt”, s egy egész nemzedék „aulikus szellemben nevelődött”, amely „a magyar sorsot lelkifurdalás nélkül utalta be a német katolikus birodalomba, mely a nagy magyar lázadókban az isteni rendnek ellenszegülő, bukásra kárhoztatott angyalokat látott”. Ez állítólag elősegítette a nemzetiszocializmus befogadását: „a német katolikus birodalom és a Habsburg-dinasztia iránt táplált elemi rokonszenv, amelyet szinte árasztott magából az egyházas nevelés, eltompította a magyar öncélúság, a magyar nemzeti önállóság érzékét és engedékennyé tette a nemzetköziség németes fajtája iránt. A német katolikus birodalmi gondolat ápolása, e birodalmi keretbe való visszatérés szívósan ápolt reménye akaratlanul is odavezetett, hogy amikor a III. Birodalom bejelentette Bécsre az igényét, a középosztály többsége számára igen nagy volt a kísértés, hogy a jelentkező új birodalomban annak az ígéretnek a beteljesülését lássa, melyre egész nevelése előkészítette”. Szenczei nem tagadja, hogy a katolikus egyház általában szemben állt a náciizmussal, de „sajnos, ez az elutasítás nem tűntethette el teljes egészében azt a kétértelműséget, mely a magyar középosztályi fül számára minden Bécsből hangzó ígébe belejárt. Egyszóval a magyar középosztály nevelése következtében hajlamos volt arra, hogy minden bécsi szóra rokonszenvesen, kellemes emlékezéssel rezdüljön meg”.³

Ennek a történelemértelmezésnek az összes következményét az első világháború utáni magyar legitimizmusnak kellett elszenvednie, noha a mélyebb ideológiatörténeti vizsgálódás fényénél éppen ez a mítosz foszlik szét: a legitimisták nem voltak labancok, s ha Ausztria mellett nyilatkoztak, ezt éppen a harmincas–negyvenes évek birodalmi német világátszabási kísérletének ellenében tették. Hogy az előbbi állításon magam végezzem el a lehetséges pontosításokat: az alábbiakban nem egyik-másik legitimista szer-

veződéssel, párttal kapcsolatos ismereteket fogok csoportosítani, hanem néhány meghatározó, programadó legitimista szemléletének fontos elemeit idézem majd.

Korábban, az első világháború előtt legitimizmus nincs, a terminusnak efféle visszavetítése céltalan volna. A legvilágosabb példa: Ady Endre rendíthetetlen kurucként él emlékezetünkben, de 1906-ban, a Fejérváry Géza vezette darabontkormány regnálása idején Jászi Oszkárral együtt a király mellé állt a magyar ellenzékkel szemben – mégsem nevezzük őket legitimistáknak. Léteztek ez időben elkötelezett monarchisták is a magyar politikai életben, de ezek még csak nem is feltétlenül ugyanazok, akik a világháború után legitimisták lesznek. (Zárójelben egyetlen megjegyzés az 1905–1906-os nemzeti ellenállás periódusáról: ez az a korszak, amikor a magyar eszme- és mentalitástörténet legfontosabb szálai azóta is szétválaszthatatlan módon összekuszálódtak; a másik oldalról nézve: ezóta válik szét – persze a felületen, *tehát* a közvélekedésbe leszűrődően – a magyar értelmiség nemzeti és progresszív szárnya, s az 1918-as végzetes hasadás részben ennek a következménye.)

Annak sincsen sokkal több értelme, hogy a legitizmust összekapcsoljuk a társadalmi berendezkedésre vonatkozó összes ókonzervatív elképzeléssel. Ugyanis – természetesen – a legitizmus fő elve nem a társadalmi berendezkedésre vonatkozott, hanem az államformára, illetve az alaptörvényre. Az egyik neves, bár – legalábbis társadalmi helyzetét tekintve – nem rangos legitimista, Lajos Iván azt írta erről a húszas évek végén, hogy „ma” a monarchia is, a köztársaság is az önkormányzat egy-egy formája.⁴ A legitimizmus abból a közjogi gondolkodásból indult ki, amelyik a magyar politikai örökség egyik – vagy *talán* – legmasszívabb eleme, s amely úgymond sok szócsépléssel járhat, másrészt viszont tagadhatatlanul levezethető az 1848-as alkotmányból, amire aztán a magyar elit 1861-ben és 1867-ben is támaszkodott. A legitimista vezérférfiak, ifjabb Andrassy Gyula és Apponyi Albert ugyanazt az érvekészletet használták 1920-ban, és azt követően, mint amit Deák Ferenc, Kemény Zsigmond, Csengery Antal és Lónyay Menyhért 1861-ben, csak ők most nem Béccsel, hanem a magyar parlamenti többséggel szemben alkalmazták ezeket az argumentumokat. Minden lehetséges előfeltevés dacára a legitimisták vezéralakjainak sokszor még a családi szálon is volt függetlenségi, sőt forradalmi hagyományuk. A legitimisták harmincas évekbeli hivatalos vezetőjének, Sigray Antal grófnak például a dédapja volt Sigray Jakab, az állítólagosan jakobinus – tehát a Martinovics Ignác-féle – összeesküvés hét kivégzettjének egyike. (Találtam ugyan arra vonatkozó utalást, hogy az ő emléke tabu volt a családban,⁵ de arra nem, hogy ez még a Sigray Antal generációjára, illetve személyére is érvényes lett vol-

na.) A húszas évek második felének legnagyobb legitimista tekintélye, Apponyi Albert, a dualizmus korabeli ellenzék egyik vezetője az aulikus Apponyi Györgynek, a volt bécsi magyar kancellárnak volt a fia. Apja, halálos ágyán – ez 1899 elején történt, a Széll-kormány kinevezésével esett egybe, amellyel az apa szemben állt – azt kérdezte tőle, biztos-e abban, hogy jó lesz-e ez a változás a hazának. S amikor megkapta az igenlő választ, azt mondta, akkor rendben van; ez volt talán az utolsó beszélgetésük.⁶ A kancellár unokája, tehát Apponyi Albert fia, Apponyi György pedig cikkben tárgyalta, milyen összefüggés van a királyhűség és az 1848-as alkotmány, sőt, a legitimizmus és az 1849-es debreceni trónfosztás között, ezt a szöveget bőven idézem később. A legismertebb efféle családi előtörténet persze az ifjabb Andrassy Gyuláé, a húszas évek legtekintélyesebb legitimista vezéréé, akinek édesapja, a kiegyezés utáni magyar miniszterelnök majd közös külügyminiszter, aki a Monarchia falait fölrakta, köztudottan ezredesként szolgált a szabadságharcban, s nevét in effigie bitóra tűzték a bukás után.

A legitimizmus és a legitimisták csak a háború utáni első években voltak igazán a hatalom közelében, amikor – persze megszorításokkal – az egyik kormánypártot képezték, majd amikor a nem könnyen összetákoltsá váló egységes kormánypárt két szembenálló fő erejének egyikében – a keresztény csoportban – volt szavuk. Persze a „keresztény” és a „legitimista” terminusok nem képeztek analógiát, a későbbi legitimista pártvezér, Griger Miklós ekkor még szabad-királyválasztóként szemben áll Andrassyékkal. Akárhogy is, kezdetben nem a tagolt magyar politikai élet egyik jelentéktelen árnyalatát képviselték, ami fölött már eljárt az idő: a politikai nyilvánosságban tulajdonképpen csak két fontos áramlat létezett, szabad-királyválasztók és legitimisták, azaz *mindenki* a királyságban gondolkodott, köztársaságról senki nem beszélt, noha hónapokig nem is lehetett tudni, hogy az ország királyság-e, vagy köztársaság, legalábbis nem szól erről a korszak meghatározó törvénye, az 1920: I. tc. sem, csak egy utólagos miniszterelnöki rendelet közli, hogy Magyarország királyság.

Az egyetlen jelentős politikai erő, amelyik 1918–1919-ben részt vett a köztársasági hatalom gyakorlásában is, a szociáldemokrácia, amint tudjuk, az 1920-as választásokon nem indult. De legitimisták és szociáldemokraták között ez időben nincs a gyakorlatban megnyilvánuló éles ellentét, hiszen ekkor éppen más a politikai tét. Még fontosabb azonban az, hogy a legitimisták, de főképpen az „arisztokrata szárnyuk” – szemben például a szabad-királyválasztó fajvédőkkel, így Gömbössel, akinek belügyi államtitkárságát Bethlen István miniszterelnöksége alatt, 1921-ben egy ízben nekik sikerül megvétőzniük – a proletárdiktatúra összeomlása utáni első kormányalakí-

tási tárgyalások idején nem tartották kizárhatónak a szociáldemokratákat a kormányból. Komoly támogatottsága volt például Apponyi Albert miniszterelnökségének, ő viszont a szocdemek nélkül eleve nem vállalta ezt.⁷ A következőkben pedig, mint tudjuk, a kormánypárt e két fő ereje gyakorlatilag szemben áll egymással IV. Károly két visszatérési kísérlete idején – a második esetben fegyverrel a kézben. Akkor, amikor a fegyverek el is dörögnek – Budaörsnél –, a legitimista vezérférfiakat, Rakovszky Istvánt, Andrásyt, Sigrayt, Gratz Gusztávot, Beniczky Ödönt le is tartóztatják, s ezt utólag a kormány szentesíteti is a parlamenttel.

Árnyalja a képet az is, hogy e fő momentumot – az úgymond törvényes király visszahozatalát – a későbbiekben olyan pártok is elfogadták, amelyek más pozícióból indultak. Ez önmagában is elegendő ok arra, hogy az ókonzervativizmus vádját ne fogadjuk el. A meghatározó legitimista politikusok – elsősorban persze ifjabb Andrassy Gyula – 1920-as programjukban a törvényesség visszaállítását, a választójog kiterjesztését, a földosztás szükségességét hirdették. Tízegynéhány évvel később a liberális és a szociáldemokrata program is elfér a legitimizmus ernyője alatt. Különösen a harmincas évek közepe tájának ellenzéki egységtörekvései – amelyek általában a legitimista vezérektől indultak ki – mutatnak rá erre. A korszak három liberális parlamenti pártjából kettő is csatlakozott ehhez az elképzeléshez. Vázsonyi Vilmos korai haláláig legitimista maradt, a legmarkánsabb liberális párt vezetője, a korábban szabad-királyválasztó Rassay Károly pedig a harmincas években fogadta el a programot, s pártjának a háború előtti utolsó választásokon parlamentbe jutott öt képviselőjéből kettő is a legismertebb legitimisták közé tartozott: Gratz Gusztáv, a korábbi külügyminiszter és Apponyi György, Apponyi Albert fia. Apponyi György *Esti Kurír*beli publicisztikája annak ragyogó, s elméletileg megalapozott bizonyága egyébként, hogy katolicizmus, legitimizmus és liberalizmus között semmilyen szubsztanciális ellentét nem lehet, vagy legalábbis nem szükségszerű. A harmadik liberális – bár inkább a polgári radikalizmus maradványaiból újraépítkező – párt, a Kossuth Párt ezzel szemben vitathatatlanul köztársasági volt. Sőt, ennek vezéralakjai a pártok és ideológiák fölötti Szent Korona Szövetségek ellen létrejött Habsburg Ellenés Liga hangadói közé tartoztak. A szociáldemokraták 1919 végén, úgy tűnik föl, nem elleneztek a restaurációt. Később nyíltan köztársaságinak vallották magukat és a pártot. Végül Peyer Károly a harmincas évek második felében hivatalosan üdvözölte az ellenzéki egységtalálkozókat, amelyek elfogadták a legitimista alaptételeket, a parlamentben pedig, az egyik, az államformáról szóló vitába beleszólva annak a véleményének adott hangot, hogy egy rendes királyság jobb is, mint ez a „grenadirmars” – azaz az 1920. évi I. törvénycíkken alapuló, a tör-

vény szerint is ideiglenes rend, amely éppen ebből az ideiglenes voltából és az ehhez kapcsolódó utólagos jogosítványokból következően, meg az alkotmányos ellenőrzés korábbi technikáinak fölszámolásával tette lehetővé a diktatórikus próbálkozásokat, a szabadságjogok megcsonkítását, a parlamenti többségnek szavazógépezetként való működtetését. Pontosan ezek az állapotok azok, amelyeket a legitimisták szerint a legitim helyzet visszaállításával lehetne – lehetett volna – megakadályozni. A legfontosabb legitimisták közül sokan már Bethlennel szemben is – vagy folyamatosan, vagy időnként – ellenzékben vannak, Gömböstől Imrédyig viszont minden miniszterelnökkel határozottan szemben állnak, csak a háború alatt működnek együtt a kormányokkal – persze nem általában, hanem a nyilasok és imrédysták ellen, illetve a kiugrás érdekében. Azoknak, akiket fönt említettem, s akik közösen vállalták a mondottakat, ha még éltek ekkor, azonos sors is jutott. Sigray, Apponyi, Lajos Iván⁸ – aki már a háború előtt bebizonyította a német hivatalos adatok alapján, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút,⁹ és akinek a német deportálás után a szovjetek által történő elhurcolást is el kellett szenvednie (onnan már nem is tért vissza) –, Rassay és Peyer közös blokkban volt elhelyezve Mauthausenban, Gratz Gusztávot is oda szállították, de ő később a táboron kívül került házi őrizetbe. Ugyanennek a tábornak egy másik, „egészségügyi” épületében őrizték Csekolics Iván grófot is. (Annak oka, hogy igyekeztem utánanézni a legitimizmusnak, éppen ez: megpróbáltam összeszedni, elolvasni az ország német megszállása után deportált – főként Mauthausenbe hurcolt – úgynevezett prominens magyar politikusokra vonatkozó irodalmat, memoárokat. Köztük pedig, amint e névsorból látható, szép számmal voltak legitimisták.¹⁰) Dachauban is jutott belőlük: ifjabb Pallavicini György őrgrófot, aki a legitimista Kettőskereszt Vérszövetséget képviselte a német megszállás után összekovácsolódó ellenzéki szövetségben, a Magyar Frontban, oda hurcolták el. Hazatérését követően aztán a szovjetek vitték el Szibériába; e második deportálását ő sem élte túl. Apját, az idősebb Pallavicini Györgyöt pedig állítólag csak azért nem tartóztatták le a németek, mert betegágyban feküdvé egyébként is képtelen volt bármilyen aktív politikai tevékenységre.¹¹ A háború lezárását követő évben, 1946-ban halt meg.

Ami az Osztrák–Magyar Monarchiát illeti – ez tulajdonképpen logikusan következik a legitimisták egy részének korábbi ellenzéki szerepéből – távolról sem látták olyan idillinek, ahogyan azt ellenfeleik rájuk sütötték, vagy ahogyan utókoruk szemükre hányta. Az viszont igaz, hogy – akár a függetlenségi szárnyakhoz, akár a kormányhoz csatlakoztak korábban – inkább gondolkodtak birodalomban, mint nemzetállamban, tudták, hogy a Monarchiától való teljes elszakadás csak olyan körülmények között következhet be,

amelyek már előzetesen katasztrofális állapotok közé sodorták az országot. Gratz a harmincas évekből visszatekintve így látta a kiegyezés idején létrejött helyzet okát: „A régi magyar alkotmányos elv szerint, amely már 1514-ben Verbőczy tripartitumában is mint régóta fennálló jogszabály szerepel, sem a magyar országgyűlésnek akaratyilvánítása, ha azt a koronás király nem szentesíti, sem pedig a királynak az országgyűlés hozzájárulása nélkül kifejezett akarata nem bír kötelező erővel és nem tekinthető a nemzet akaratának. Az alkotmánynak minden megváltoztatása, amely nem a két tényező együttes akaratából jön létre, nem jogszerű úton keletkezik, hanem forradalmi tény. Forradalmak más nemzeteket gyakran előbbre vittek a fejlődés útján. Magyarországra nézve azonban a nemzet számszerű gyengeségére való tekintettel nagyobb érték a régi alkotmányhoz való ragaszkodás, mint a forradalmi kísérletezés, mert az alkotmány megingathatatlan alap, forradalmi tények pedig labilis állapotot teremtenek; az első a nemzet ellen irányuló támadásoknál biztos bástyát alkot, amely mögé mindig vissza lehet vonulni, a forradalmak alakjában létrejött erőszakot pedig más erőszak mindig hatálytalaníthatja. Abban a viszályban, amely az 1848/49. évi események óta az uralkodó és a nemzet között fennállt, ez a két tényező nem találkozhatott másutt, mint a régi alkotmányosság alapján. Vissza kellett menni az 1848. évi törvényhozásig, azaz az utolsó törvényhozási aktusig, amely a király és nemzet egyetértésében jött létre. Ami azóta más úton történt – tehát úgy az 1849. évi debreceni országgyűlés határozatai, amelyeket király sohasem szentesített, mint a bécsi kormánynak a szabadságharc leveretése után a magyar országgyűlés hozzájárulása nélkül foganatosított intézkedései – jogilag érvénytelenek.”¹²

Ebben a konstellációban a király személye jóformán közömbös, ő voltaképpen az egyetlen személyben megtestesült intézmény, éppúgy, mint az angol monarchia hagyományos értelmezésében. Nem kizárt, hogy a király intézményének ez a beállítása részben Csengery Antalra megy vissza, akin keresztül a reformkori centralista program átszármazott a Deák-párt politikafölfogásába. A húszas-harmincas években egyébként az angol monarchia példájára mutatott rá többször is Sigray (aki egyetemre is részben ott járt) – mint ahogy a „restauráció”, illetve a közép-európai helyzet megváltoztatása érdekében, végül Hitlerrel szemben is angol, francia szövetségeseket kerestek, azokra hivatkoztak a legitimisták. Egyik 1938-ban megjelent cikkében például ezt mondta erről Sigray: „A különböző államformák közül az arisztokrácia az idők folyamán természetesen a monarchiához volt elsősorban kötve. Az arisztokrácia kétségkívül feladatát azonban [sic! nyilván azokban] az államokban tudja a legtökéletesebben betölteni, amelyekben alkotmányos monarchia uralkodik. Sem parancsuralmi jellegű államforma köze-

pette, sem pedig a demokráciának gyökértelen és ahisztorikus formái között nem virul az arisztokrácia. Működése, amelyben a konzervatív érzéket az eszélyes haladással kell egybekapcsolnia, az alkotmányos monarchiában, melynek legjobb példája Anglia, tud leginkább kifejlődni. Nem akarok egyes országok politikai berendezkedéséről kritikát mondani, csak egyéni meggyőződésemnek adok kifejezést akkor, amikor kijelentem, hogy én ezt az államformát nemcsak az arisztokrácia álláspontjáról, hanem a nép egyetemének álláspontjáról is a legjobbnak, a legésszerűbbnek tartom.”¹³

Ferenc József személyisége tehát e szempontból nem is volna lényeges. Más kérdés, hogy a királyban több legitimista szerint is volt felelősségtudat, komolyság, józanság, és feladatának tartotta a birodalom fönntartását főképpen azért, mert tudta, hogy ha nem sikerül megteremteni a régió nemzeteit összefogó kapcsokat, akkor azok egymásnak fognak esni. Más kérdés, hogy jó vagy rossz eszközöket választott-e ehhez. Félreértések elkerülése végett: ez a jó minősítés is részben Gratztól származik, aki az 1905-ös nemzeti ellenállás után a kormányra lépő nemzeti koalícióhoz csatlakozott. A darabontkormány idején egyébként Rakovszky István a parlament alelnöke, ő tiltakozott az épület katonai megszállása ellen, ő javasolta a képviselőknek, hogy a királyi leiratokat felbontatlanul küldjék vissza „a királyi biztosnak azzal az indokolással, hogy teljhatalmú királyi biztos a magyar alkotmány nem ismer, és hogy a király és az országgyűlés közötti üzenetek közvetítésére egyedül a miniszterelnök van hivatva”.¹⁴ Ugyanez a Rakovszky István tizenöt évvel később a IV. Károly melletti kiállása, a visszatérésben való szerepvállalása miatt vonul (bár rövid időre) börtönbe, s szenved el képviselői mentelmi jogának felfüggesztését is. Ezek mind az alkotmányossággal kapcsolatos kérdések, és természetesen már az első világháború előtti évtizedben sem célozták az Ausztriától való elszakadást. Valószínűleg – legitimista vélemény szerint – a függetlenségi vezéralakja, Justh Gyula sem gondolt a különválásra, legalábbis nem beszélt erről. Őt utóbb legitimisták azért marasztalták el, mert szerintük képtelen volt fölfogni, hogy Magyarországot bármilyen veszély is fenyegethetné, akár bent marad a Monarchiában, akár különválik tőle.

Függetlenül azonban Ferenc József megítélésétől, IV. Károlyban – alkata, erkölcsi érzéke, kötelességtudata okán – a legitimista vezérek az eszményi uralkodót látták; ha nem tévedek, ezt főképpen a királynak a háború befejezésére vonatkozó őszinte szándékai és erre irányuló erőfeszítései alapozták meg. Az első világháború alatti különbéke-kísérletek bizonyítják, hogy IV. Károly megértette és képviselni próbálta népei akaratát; másrészt azt is, hogy *magyar király*.¹⁵

A legitimista álláspont – amely persze tiszta formájában ritkán nyilvánult

meg – világos: a Monarchiát nem kormányozták jól, és a Habsburgok sokszor nem tudták betölteni hivatásukat, amely a térség feszültségeinek megszüntetése, a kiegyenlítés lett volna; másrészt számtalanszor megsértették a magyar alkotmányt. A *Pragmatica sanctiót* úgy értelmezték, mint a másik oldalról Gömbös Gyula – aki, miközben Hitlerrel paktált, harsány kuruc propagandát folytatott a négyszáz éves elnyomásról. Bécs az örökös tartományok mintájára akarta kezelni Magyarországot, holott a kapcsolódó törvények egyértelműen perszónálunióról beszélnek. Az a szabad-királyválasztó érv, hogy nem szabad visszahívni az ország trónjára az egykori elnyomókat, mert ott folytatják majd, ahol abbahagyták, alaptalan, hiszen IV. Károlyt talán be sem engedik Ausztriába, ő tehát csak magyar király lenne, ha visszatérne (ami persze nem zárja ki, hogy az európai érdekeknek megfelelően utóbb visszaálljon valamiféle jogi kapcsolat Ausztriával). Ha pedig nem ő lesz a király, akkor minden ponton megszűnik a jogfolytonosság, még egy olyan konszenzus esetén is, ha választanak a királyt, de ő lenne az egyetlen jelölt. Ha nem jön vissza Károly, akkor kitolódik az ideiglenesség állapota, ami viszont vagy anarchiába sodorja az országot, vagy diktatúrához vezet. Vagy a király jön tehát, aki betartja és óvja az alkotmányt (ezt IV. Károly deklarálta is visszatérési kísérlete előtt), vagy a vezér, aki maga szab törvényeket – s vagy betartja őket, vagy nem. A szabad-királyválasztók argumentumát, hogy a Monarchia szétverésével érvénytelenné vált a *Pragmatica sanctio*, s ennek következtében a Habsburgok trónöröklése, mert abban szerepel az együttbirtoklás, a legitimisták újra megcáfolták: ilyen kapcsolat nem magyarázható bele a szövegbe, és semmilyen egyéb, így értelmezhető törvény nincs; emlékeztettek továbbá arra, hogy ezt már Deák Ferenc is megcáfolta, aztán húsz-harminc évvel később éppen ifjabb Andrássy Gyula is többször kifejtette az osztrák alkotmánytörténészekkel vitázva.¹⁶

1933-ban aztán új aktualitást kap az egész kérdés. Hitler győzelme után Sigray, Csekonics és az idősebb Pallavicini György rögtön figyelmeztetnek az Anschluss veszélyére, amely máris korlátozná Magyarország függetlenségét.¹⁷ De az is világos volt számukra, hogy Hitler a következő menetben nem áll meg Ukrajna határáig. A legitimista alternatíva az, hogy meg kell fékezni Magyarország Németországhoz való közeledését, a király visszahívásával is szorosabbra kell fűzni a kapcsolatot Ausztriával – gazdasági téren is –, támogatva az osztrák antinácikat, és meg kell értetni Franciaországgal, Angliával és Olaszországgal, hogy az egyetlen lehetőség a náci birodalom megállítására egy közép-európai közép- vagy nagyhatalom kialakítása.

Ebben az évben a rendőrök passzivitása mellett szélsőjobboldali tüntetők támadják meg a trónörökös tiszteletére annak születésnapján rendezett va-

csorát tartó legitimistákat, aztán eljárást indítanak – az ünnepség, a mise és a vacsora szervezői, pontosabban a meghívó szétküldői ellen. Apponyi György egyik cikkéből¹⁸ arra lehet következtetni, hogy ez az elkobzásos eljárás évente megismétlődött. Szerinte a m. kir. ügyészség „matematikai pontossággal” minden évben az elkobzás mellett döntött a Btk. 173. §-ára hivatkozva, a törvény kötelező ereje ellen való izgatás miatt. A büntett ismerveit a következő szövegrész meríti ki: „Őfelsége II. Ottó király”.

1936-ban a vizsgálóbíró az „ügyészség megkeresésére hozott végzésében” az indítványt elutasította, tévesnek minősítve az ügyészségi álláspontot. Az 1921. évi XLVII. tc. – idézi a vizsgálóbírót Apponyi – „tekintet nélkül arra, hogy, amint az a törvényjavaslatból, a nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentéséből, a nemzetgyűlés tárgyalási naplójából kitűnik, *kényszerítő körülmények behatására jött létre és a Budapesti Közlönyben gyászkeretben jelent meg, élő és hatályos törvény*. Kötelező erejének megtámadása tehát kétségtelenül kimerítené a Btk. 173. §-ába ütköző büntett jogi és tényálladási elemeit”. De: „a meghívónak a kir. ügyészség által inkriminált szavai: ‘Őfelsége II. Ottó király’ a törvény által használt ‘megtámadja’ kifejezésnek sem köznapi értelemben vett, sem jogi fogalmát nem fedi”. A kritika jogát ugyanis magának a törvénynek a szövege is lehetővé teszi. Dr. Antalffy Mánó vizsgálóbírótól a következőket idézi aztán Apponyi: „A Btk. 173. §-ának miniszteri indokolása szerint még bírálat és vitatás tárgyává is tehetők jogi és társadalmi intézmények, anélkül, hogy a talán téves bírálat büntetés alá esnék. A támadás a szenvedély felkeltésére, a bírálat a nyugodt meggyőzésre számít. A meghívó szövege még eddig a megengedett bírálatig sem jut el, annál kevésbé tartalmaz a törvény által megkívánt tartalmú támadást az 1921. évi XLVII. tc. rendelkezései ellen. Valakit azért, mert az 1921. évi XLVII. tc. ellenére Ottót királynak tartja s ennek a véleményének kifejezést ad, a Btk. 171. §-ában meghatározott módon *épp úgy nem lehet felelősségre vonni*, mint azt, aki pl. az 1921. évi XXXIII. tc-be foglalt békeszerződés ellenére sem ismeri el, hogy Erdély Romániához, a Felvidék Csehszlovákiához, a Bácska Jugoszláviához tartozik államjogilag s ennek a véleményének akár sajtó útján is hangot ad. A törvényeknek megváltoztatására irányuló törekvés is megengedett mindaddig, amíg az törvényes eszközökkel történik. *Ellenkező esetben pl. a revízióra irányuló mozgalom is, amely az 1921. évi XXXIII. tc. rendelkezéseinek megváltoztatását célozza, a Btk. 173. §-ába ütköznék.*” A vádtanács ennek dacára megállapította, hogy Ottó Magyarország királyaként való említése a törvény rendelkezésének megtámadását jelenti, elrendelte a meghívó minden egyes példányának, továbbá „a kéziratnak szükség esetén [...] házkutatással kapcsolatos lefoglalását”, s a vizsgálóbírónak „további eljárás végett” történő átadását. Apponyi mint a vacsorameghívó felelős kiadója, a

misére szóló meghívó felelős kiadójával, gróf Cziráky József felsőházi taggal együtt nyugodtan várja a detronizációs törvény megtámadása miatti büntető eljárást; „És – per analogiam – azon sem fogunk csodálkozni, ha legközelebb vád alá helyeznek mindenkit, aki a revíziós törekvésekben való részvétellel az 1921. évi XXXIII. tc. – a trianoni békeszerződés – kötelező ereje ellen követett el izgatást. A vádlottak padján mindenesetre jó társaságban leszünk együtt: az egész magyar nemzettel!” Visszatérve a detronizáció ügyére: Apponyi szerint egyáltalán nem bizonyos az, hogy ezt a Magyarországra kényszerített törvényt a győztesek életben kívánnák tartani. Mi a helyzet a restauráció külföldi megítélésével és Trianonnal való összefüggésével? Ausztria a királykérdésben (ekkor már) a magyar legitimisták mellett áll, Olaszország szabadkezet adna a magyaroknak, Franciaország és Anglia közvéleményének és „felelős tényezői”-nek egy része nem zárkózik el a békeszerződések revíziója elől, s ezzel együtt „azt az álláspontot foglalják el a restauráció kérdésében, hogy azt magunknak kell eldöntenünk”, sőt, e nagyhatalmak „egyes, igen irányadó tényezőinek nyilatkozatai”-ból azt is le lehet szűrni, „hogy ezek közül is sokan kívánatos megoldásnak tartanák a legitim királyság helyreállítását, mint egyrészt a szovjet mindinkább növekedő közép-európai befolyásának, másrészt a német expanziós törekvéseknek természetes ellensúlyozóját”. Így tehát éppen azok a hatalmak, amelyek támogathatnák a békés revízió ügyét, nem tartják szentségtörésnek a restauráció „törvényes eszközökkel történő szorgalmazását”-t. Ezzel szemben azok, amelyek a restaurációt ellenzik, „legalábbis magyar vonatkozásban” „ugyanilyen mereven antirevizionisták”; ezek a Németország, a Szovjetunió és a kisantant-államok: „Szovjetország játssza Európa nagyhatalmai között immár az utolsó mohikán szerepét, aki dogmaként hirdeti a békeszerződések örök érvényét, a kisantant természetesen ragaszkodik a Magyarországtól elcsatolt területeinek birtoklásához s ebből a szempontból fél a szent korona tanában gyökeredző állameszme föléledésétől – és Németországtól. A „velünk barátságos” Harmadik Birodalom? Régen tudjuk, mi az álláspontja a Habsburgok Dunavölgyi hatalmának visszaállítása tekintetében. Ismerve Ausztria bekebelezésére irányuló és változatlanul fennálló törekvéseit, nem csodáljuk, hogy ellene van minden másirányú tömörülés lehetőségeit magában hordozó megoldásnak, így a restaurációnak is”. Rosenberg, Göbbels, Litvinov áll tehát az egyik oldalon „a kisantant magyarellenes államférfiaival” – többek között Eden, Rothermere, Léon Blum (de Mussolini is) a másikon.

A fentiek után talán már az sem tűnik meglepőnek, hogy az 1936-es „körmendi kézfogás”, a legitimista, keresztény, liberális, kispolgár ellenzék együttműködését célzó legkomolyabb kísérlet a legitimistáktól, illetve Sig-

raytól indul ki. Ezt az egységtörekvést a szociáldemokraták vezéralakja, Peyer Károly is örömmel üdvözölte. Az Anschluss régen rettegett, mégis váratlan bekövetkezése aztán keresztülhúzta az ellenzéki vezetők számításait.

Részben az alkotmányossághoz való következetes ragaszkodás határozta meg a legfontosabb legitimista politikusoknak az úgynevezett zsidótörvényekkel kapcsolatos állásfoglalását is. Részben, mert az e tárgyban az országgyűlésben megnyilatkozók – Sigray, Apponyi, Gratz, Payr Hugó – emberességi-humanitárius, keresztényi, gazdasági szempontokra is hivatkoztak, azok alapján is elfogadhatatlannak tartották ezeket a törvényeket. Argumentációjukban azonban központi helyet foglalt el annak hangsúlyozása, hogy e törvényekkel megszűnik a magyar alkotmányosság legsarkalatosabb tétele, az állampolgári jogegyenlőség elve. Jellemző, hogy nem féltek az ellenük várhatóan beinduló szélsőjobboldali sajtókampánytól sem. „Úgy hiszem, hogy a fentiek után – mondta Sigray 1939 februárjában egy bizottsági ülésen, miután több szempontból is elutasította a második zsidótörvényt – a nyilas sajtó és a kormány sajtója is mint *zsidóbérencet fog engem odaállítani*. Nem törődöm ezzel, mert hiszen ez az epiteton kijárt a *Vatikán-nak és Rooseveltnek egyaránt és Chamberlain és Pacelli bíbornok* [a későbbi pápa – F. T. G.] *is zsidóbérencként lett beállítva*. Az ellen azonban tiltakozom, hogy a sajtó úgy állítson be engem, mintha a reformokat meg akarnám akadályozni, vagy el akarnám gáncsolni. Kellenek reformok, amelyek lehetőleg kiegyenlítik a lassanként máris kiegyenlítődő nagy vagyonszétosztásokat, *anélkül azonban, hogy a gazdasági életet olyan megrázkódtatásoknak tegyék ki, hogy a pénzügyi politika csődöt mondjon.*”¹⁹ Nem kerteltek a legitimisták akkor sem, amikor e törvények hátterére kellett rámutatniuk: „a zsidókérdésnek egyéb kérdések elé való helyezése és a zsidó veszedelem falrafestett mumusa mögött a zsidók állítólagos világhatalmánál sokkal hatalmasabb és földrajzilag is sokkal közelebből fenyegető idegen hatalmi törekvések is meghúzódnak, illetőleg ezek a hatalmi törekvések ezzel az eszközzel is önmagukról akarják – és ügylátszik, nálunk időnként sikeresen akarják – a veszélyeztetett zónában élő kis nemzetek figyelmét elterelni” – mondta Apponyi György a törvény vitájában.²⁰

De térjünk vissza a háborút megelőző évekre, s nézzük, milyen volt a legitimisták viszonya 1848–1849 emlékéhez. Ezt a viszonyt egy, a tárgyalt korszak második feléből származó példával iparkodom megvilágítani, szintén Apponyi György egyik írása alapján.

E szerint 1936-ban a debreceni Függetlenségi Kör egy legitimista – tehát ellenzéki – képviselőt kért föl, hogy március 14-én tartson előadást Apponyi Albertről és a függetlenségi gondolatról. Erre, amint azt Apponyi az Esti Kurír vezércikkében megírta,²¹ „a kormány hivatalos dömpinglapja” a ma-

ga vezércikkében igyekezett félrevernı a nagytemplom harangját. „Örökbe, Uram, pogányok jöttek”, kesergi a zoltárossal, elsírja, hogy Debrecenben immár a Habsburgok után Kossuth Lajost fogják március idusának elöestéjén detronizálni”. A „professzionista honfıbü egész könnyfakasztó skálájá”-nak végigjátszására s az „irányított elkeseredés”-re Apponyi szerint tehát azért van szükség, mert a Függetlenségi Kör, amelynek célja 1848–1849 örökségének pártpolitikától mentes ápolása, legitimistát kért föl elöadásra, aki azonban „egy olyan politikai irányzat híve, amely az 1848-ban diadalra jutott vívmányok eszmei tartalmát mindig magáévá tette és azoknak a mai rendszer által történı fokozatos leépítése ellen állandóan tiltakozik”. Voltaképpen „annak a sajtónak van a legkevesebb joga” a harangok félreverésére, „amely egy, a márciusi eszméket cselekedeteiben következetesen megtagadó kormányzati rendszer kitarottja”. A szabadságharcosoknak a kormánylap cikke szerint azért kell forogniuk a sírjukban, mert olyan ember beszél majd róluk, aki a királykérdésben – s amint Apponyi hangsúlyozza – éppen a haza függetlenségének védelme érdekében – a legitimizmus híve.

A debreceni detronizáció 1849-ben „egy végsıkig elkeseredett légkör” következménye, „egy önvédelmi harcba kényszerített nemzet tiltakozása” volt. „Régen eldöntötte már azt a tárgyilagos történetírás, hogy amilyen érthetı és jogos felháborodás következménye volt a ’49-es trónfosztás, annyira nem volt szabad mellette kitarítani, mihelyt mód nyílott az alkotmányosság-
nak a nemzet igényeit kielégítı helyreállítására. Ezt vallották Deák Ferencel, a haza bölcsével az élükön azok a férfiak is, akik a kiegyezés nagy mívét létrehozták. Maga Kossuth Lajos sem tekintette a detronizáció tényét végleges és reparálhatatlan lépésnek, hiszen ő írta az emigrációból, hogy leghüségesebb alattvalója lenne Ferenc József öfelségének abban a pillanatban, amint megszúnne Ausztria császára lenni. Az 1867 óta kialakult függetlenségi politika sem vetette el a kiegyezés elvét, csak arra törekedett, hogy a dualizmuson belül a tiszta perszonalunió érvényesüljön, vagyis, hogy éppen az *uralkodó személye* legyen az egyetlen összekötı kapocs a monarchia két állama között. Ezért küzdött többek között egy emberéleten át Apponyi Albert is, akirıl a megtartása elıtt már ilyen vad tiltakozást kiváltott elöadás szólni fog, aki semmiképpen sem került ellentétbe sem önmagával, sem függetlenségi elveivel, amikor az összeomlást követı években a törvényes királyság helyreállítása mellett foglalt állást. Ő is és a többiek mind, akik a 48-as vívmányok maradéktalan megvalósításáért harcoltak, folytatták ezt a harcot akkor is, amikor ezek a vívmányok a háború utáni kormányok kezén kezdtek elsikkadni.” Hogy konkrétan miben látta Apponyi a folytonosságnak a kormány részérıl történı felszámolását, azok a cikk

második részében következnek: ott említettnek a gyülekezési és sajtószabadság állapota, a választási rendszer jellege, a vezérmítosz, a pártszervezésben alkalmazott erőszak, a miniszteri felelősség kiüresítése egy „parancsszóra engedelmeskedő többség” révén.

Mindez pedig nyílt szembefordulás az 1848-as törvények, a parlamentarizmus megalkotóinak, a demokratikus fejlődés alapjai lerakóinak szellemével.

„De mindez nem fontos ezeknek az uraknak. Ők mégis kisajátítják maguknak 48-at, kisajátítják Kossuth Lajost, akiről beszélni, akire hivatkozni nem szabad másnak, csak nekik. Mert igaz, hogy ők nem szeretik a demokráciát, igaz, hogy új sajtótörvénnyel akarják megrendszabályozni a Kossuth által megteremtett szabad sajtót, igaz, hogy egy vezér, egy akarat érvényesülését látnák szívesen a Kossuth által kiharcolt parlamentáris kormányzás helyett, de – ők a detronizáció alapján állanak. Annak a detronizációs törvénynek alapján, amely saját indokolása szerint külső hatalmak nyomására, tehát a nemzeti függetlenség elvének megcsúfolásával jött létre. Ez az ő egyetlen jogcímük arra, hogy megkongassák a debreceni nagytemplom vészharangját, amikor szólni akar más is, aki ebben a kérdésben nincsen velük egy véleményen. És ebből formálnak maguknak jogcímet arra is, hogy Kossuth Lajos nevére hivatkozva mennydörögjenek a hordók és a tejeskannák²² tetejéről azok ellen, akik az egész állami életben szeretnék érvényesítve látni Kossuth Lajos ideáljait.”

JEGYZETEK

- 1 Földesy Sándor, a Vígszínház első titkára, aki „vastag, kálvinista nyaka” és vilásképe miatt maga igényelte ezt a nevet.
- 2 Hunyady Sándor: Családi album. In: uő.: *Téli sport – Családi album*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R-T, 1934. 80. o.
- 3 Szenczei László: *A magyar nép tragédiája*. Kolozsvár [1946?] 32. o.
- 4 A szövegösszefüggés: „Ma a tulhatalomért nem folyik versengés a király és a nemzet között. Mondani lehet, hogy a monarchiák természetrajza alakult át. A köztársaság s a monarchia közötti versengés ma nem küzdelem, mint egykor, az abszolutizmus és az alkotmányosság között, hanem az önkormányzat két faja közti viaskodás. Ma a királyság sehol nem törekszik jogait a nemzet jogainak rovására kiterjeszteni. Ma királyi diktatúrával – az egészen más okokra visszavezethető jugoszláviai kivül – egy államban sem találkozunk.” Lajos Iván: *A restaurációs kísérletek külpolitikája*. A Szent István Bajtársi Egyesület pécsi csoportjának kiadványai. Pécs, 1930. 39. o.
- 5 Bariska István: „Véthet-e az ilyen annyit, hogy meghaljon érte?” Gróf Sigray Jakabról, halálának kétszázadik évfordulója múltán. *Vasi Szemle* 1996. 1. sz. 65–85. o.
- 6 Gróf Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év ellenzékben*. Harmadik, átnézett kiadás. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet R. -T., 1926. 41. o.
- 7 Lásd ehhez: Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, Korona Kiadó, 1998. 16–18. o.

- 8 Hónapokkal a tanulmány alapját képező előadás elhangzása és nem sokkal a tanulmányváltozat főszövegének lezárása után jelent meg Murányi Gábornak az előadó által régen várt könyve: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Budapest, Noran, 2006. Lajos Iván életének regényszerű, de dokumentumokra épülő földolgozása: Füzes János: *Tépett tollú madár*. Pécs, Alexandra, 2005.
- 9 Dr. Lajos Iván: *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R-T. Pécs. Pécs, 1939. 99 o.
- 10 Az úgynevezett prominens politikusok között szerepelt Andorka Rudolf és a kevésbé ismert Kund Elemér is; az utóbbiról ezt olvashatjuk Litván József emlékiratában: „A táborba került Kundt [sic!] Elemér is, a Belügyminisztérium egykori osztályfőnöke, aki Gömbös hadügyminiszterségig a rendőrséget és csendőrséget irányította. Szenvedélyes monarchista volt, a horthysta előléptetéseket nem ismerte el. Amikor Gömbös hadügyminiszter lett, egy ugrással századosból tábornokká lépett elő, sebtében összehívott első konferenciáján már tábornoki uniformisban díszelgett. [Kund] Amikor felszólalt, Gömböst százados úrnak szólította; nyugdíjaztatása 24 óráig sem várattott magára. Monarchista nézetei miatt került Mauthausenba. Hazajövele után értesült Habsburg Ottó házasságáról. A lakodalom napjának estéjén tisztelgő bankettet rendezett elvbarátaival, majd a budapesti főpostáról hódoló gratulációs táviratot küldött. Aznap éjjel elvitték ismeretlen helyre, ahonnan tudtommal nem tért többé vissza.” Litván József: *Ítéletidő*. A szerző emlékezéseit Tóth Pál Péter foglalta írásba. A bevezetőt Szélényi Iván, az utószót Tóth Pál Péter írta. *Tekintet Könyvek. Tekintet Alapítvány [Budapest 1991] 79. p.*
- 11 Megerősíti ezt özvegye is, kitelepítése idején írt naplójában: „1943-ban már nagy beteg volt, de mégis elvitette magát a főrendiházba, melynek időközben tagja lett, hogy a zsidótörvény ellen felszólaljon [Itt persze vagy az évszám, vagy az alkalom megjelölése téves – F. T. G.]. Az orvosa kísérte oda, és a folyosón injekciót adott neki a felszólalása előtt.” *Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója*. Budapest, Gondolat, 1990. 35. o.
- 12 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. 1. k. A Magyar Szemle Könyvei VIII. 11–12. p
- 13 Sigray Antal: Az arisztokrácia feladata és hivatása. *Korunk Szava* 1936. 2. sz. 27. o. E cikkben így szabja meg az arisztokrácia szerepét: „Az arisztokráciának hivatását korunkban legjobban talán a következő szavakban lehetne összefogni: a születési privilégiumoknak a legnagyobb felelősségtudattal a nép javára szellemi és erkölcsi értékekre átváltódkva kell hatniok.”
- 14 Gratz i. m., 2. k. A Magyar Szemle Könyvei IX. 113. o.
- 15 Pályája első szakaszának részletes földolgozása a két világháború közötti korszakból: Lajos Iván: *IV. Károly király élete és politikája*. Magyar Nők Szent Korona Szövetsége [Budapest, 1935]
- 16 A háború utáni vitákban újra összefoglalja téziseit: Andrássy Gyula: *A királykérdés jogi szempontból*. Budapest, 1920. Andrássy álláspontját ismerteti: Kardos i. m. 30–34. o.
- 17 Sigray például ezt írta erről egyik, 1938-as cikkében: „Ausztria sorsa szorosan összefügg a mi sorsunkkal is, nemcsak azért, mert arra az esetre, ha a nyugati nagyhatalmak hallgatóan tűrnék, hogy egy kis nemzet önállósága egy hatalmas szomszéd erőszakos fellépése folytán megszűnjék, úgy ez valamennyi kis nemzet részére veszedelmes precedenst jelenthetne, hanem azért is, mert a hatalmas, 80 milliós Németország állana Magyarországon nyugati határán s így Magyarország, körülvéve az utódállamok vagyúrujétól, csakis Németországon át közlekedhetne a nyugati országokkal és így teljesen Németország kénye-kedvének lenne kiszolgáltatva még akkor is, ha nem valósulnának meg a német (nem hivatalos) propagandának a térképre is vetített abbeli tervei, hogy Németország határát Győr és a Balatonig terjessze ki. A nemzeti szocialista propaganda és a

- pángermán agitáció pedig, mely németajkú lakosságunknál folyik, ebben az esetben egyenesen tűrhetetlenné válna." Sigray Antal: Az európai helyzet. *Pesti Napló* 1938. március 11. [1. o.]
- 18 Ismét „izgattam”. *Esti Kurír* 1936. november 22. [1]–2. o.
- 19 A zsidótörvényjavaslatot általánosságban elfogadták a Ház egyesített bizottságai. *Pesti Napló* 1939. február 4. 5–6. o.
- 20 Az országgyűlés képviselőházának 379. ülése 1939. évi március hó 9-én, csütörtökön Darányi Kálmán és vitéz Bobory György elnöklete alatt. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére kihirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója*. XXII. k. Budapest, 1939. 261. o. Apponyi maga is tett a Sigrayéra emlékeztető utalást a szélsőjobboldalról várható megítéléséről: „természetes, hogy vállalom a zsidóbérenc jelzõt. Vállalom azért is, mert egészen jó társaságban leszek. Bethlen Istvántól Rassay Károlyig és Eckhardt Tibortól Kornis Gyuláig nincs ennek a Háznak egyetlen komoly értéke sem, akinek még ne adományozták volna díjmentesen ezt a kítüntetõ jelzõt. [...] Mindenkinek, aki objektív és valóban igaz nemzeti megfontolásoktól hajtva elõadja aggodalmait a szélsőséges, rövidlátó antiszemizmussal és fajimádatlall szemben, feltárja ezeket a nemzeti veszedelmeket és tiltakozik az ellen, hogy a húszeves munkával virágzóvá tett országot máról-holnapra nyomorba vessék, odakiáltják, hogy zsidóbérenc!” Uo. 267. o. Apponyi kétórás képviselőházi beszédének néhány passzusát, így ez utóbbit is idézi: *Befogadók. Írások az antiszemizmussal szemben 1882–1993*. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Karsai László. [Budapest] Aura Kiadó, 1993. 117–120. o.
- 21 (A. Gy.): A kisajátított Kossuth Lajos. *Esti Kurír* 1936. március 14. 5. o.
- 22 Utalás a kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja országos ügyvezető főtitkárájának és képviselőjének, Marton Bélának a tejjgazdaságával összefüggő manipulációjára, összeférhetlenség ügyére.

TEREK AZ EMLÉKEZETBEN

„A Klopacska hív”. Emlékezésformák Selmebányára a két világháború között

Ablonczy Balázs

Selmebánya (Banska Stiavnica/Schemnitz) városa – fekvése, Budapesthez való közelsége, megőrzött építészeti öröksége, a magyar műszaki képzésben játszott szerepe – révén napjainkban a magyarországi turisták kedvelt célpontja. Népszerűségét minden bizonnyal segítette az is, hogy Szász János Wittmann-fiúk (1997) című filmjének a város szolgált díszletül vagy, hogy a napilapok gyakran közölnek Selmeccel kapcsolatos kultúrtörténeti publicisztikákat (például: Kiss Gy. Csaba, Bächer Iván, Száraz Miklós György, Szepesi Attila). A városról szóló beszámolók, internetes oldalak elsődleges szempontja azonban legtöbbször az érintetlenül vagy legalábbis romantikus leromlottságban megőrzött építészeti keret, s a település múltjából néhány visszatérően felemlgetett adalék: Petőfi, Mikszáth iskolaideje, az Akadémia vidám ifjúsága bukkan fel. Etnikai vonatkozásokról csak igen ritkán esik szó, s az egykorvult „magyar városról” (a kifejezésnek abban az értelmében, ahogy létezik egy szlovák, egy német és egy nagyon kicsiny, szinte falunyi zsidó város is) talán még kevesebb. S talán még kevesebbet beszélünk arról, hogy Selmec 6340 magyarajkújából (1910) az elmenekültek vajon miként emlékeztek a városra, amelynek kulturális tőkéjére alapozott az az emlékezés-potenciál¹; amelynek ilyen vagy olyan módon szerepe volt a városról való beszédmód kialakításában. Mit gondoltak a háború előtti évekről? Hogyan igyekeztek életben tartani az elveszített haza emlékét? Hogyan látták az új, „az idegen megszállás alatt nyögő” Selmeccet? Mit gondoltak a korszak kulcskérdésének számító nemzetiségi viszonyokról? Volt-e olyan érzésük, hogy elrontottak valamit, a remélt visszaszerzés esetére levontak-e bármiféle konzekvenciát? A szerencsés, illetve kézenfekvő forrás-adottságok segítségével három aspektusból vizsgálom a kérdést: a Sopronba menekült Akadémia emlékezés-kultúrájának töredékes vizsgálata után az egyesületi élet és a szépirodalom egyes oldalait igyekszem megvizsgálni, hogy falszifikálhassam kiinduló hipotéziseimet: vajon mennyiben konstrukció a „selmeci szellem”? Az egykori otthonról szóló beszédmód mennyiben redukzív és különbözik-e a korszak revíziós diskurzusától? S végül: vajon a menekültek egyesületében való aktivitás milyen viszonyban van az új

társadalomba való integrálódás mértékével? Fordítottan arányos? Vagy esetleg a két körülménynek nincs is köze egymáshoz?

A VÁROS ÉS ISKOLÁJA

Selmecbánya történetéből szorosan témánkhoz tartozó mozzanatok 19. századiak. A 18. században hatalmas fellendülést megelő város (a büszke lokálpatrióták szerint Pozsony és Debrecen után lakosságszámra a harmadik az országban) lassan hanyatlani kezd. Az ezüst- és más ércbányák kimerülőben, a vasút elkerüli a települést, ahová mind a mai napig Garamberzence felől kell szárnyvonalon eljutni. Ipari tevékenység a dohánygyárra korlátozódik, és a városnak éppen ezért égetően szüksége van a főiskolára és többszáz diákjára, hogy vergődő kereskedelmét a felszínen tartsa. Mindehhez a város lakossága is stagnál, az 1780-ra vélelmezett 16 ezer (sőt, a vérmesebbek szerint 40 ezer) lakos után az 1869-es népszámlálás 14 029 helyit talál, s a lakosságszám az 1900-as év csúcsa (16 375 fő) után még csökken is (15 185 fő).² A Selmec- és Bélabánya által alkotott törvényhatóság 1910-ben a legalacsonyabb népességszámú törvényhatósági jogú város volt a történelmi Magyarországon. Ennél kevesebb lakos csak a horvátországi Varasdon élt (13 328 fő).³ S a település csaknem egyedülálló volt abban is, hogy egyáltalán nem tudta kihasználni jogi helyzetét: rajta kívül csak Hódmezővásárhely népességcsere-mérlege volt negatív, miközben az összes többi törvényhatósági jogú város népessége jelentősen növekedett a dualizmus korában.⁴ S bár a nemzetiségi viszonyok 1869 után rohamosan javultak a magyarság javára és 1910-re a többségi nemzet aránya elérte a 41, 7%-ot, ez még mindig a törvényhatósági városok alsó ötödébe sorolta be a bányavárost: az országban csak Pozsonyban (40%) és a déli-délkeleti országrész egyes vegyes lakosságú városaiban (Újvidék, Zombor, Versec, Temesvár, Pancsova) volt ennél alacsonyabb a magyarok aránya. Igaz, a statisztika szerint ezen felül a nem magyarajkú lakosok körében minden hetedik (14, 4%) beszélt magyarul 1890-ben és tíz évvel később ebben a körben már csaknem minden negyedik ismerte az államnyelvet.⁵ Jóllehet, úgy tűnik, hogy a szlovák nyelv elsősorban a törvényhatósághoz csatolt bányászkolóniákon (Steffultó, Hodrusbánya stb.) vagy Bélabányán volt általánosan használt, és Selmecen a városlakók jórészt tudtak magyarul, aligha tévedünk, ha a kétnyelvűséget, illetve egyes esetekben a háromnyelvűséget általános jelenségnek tekintjük.

A város büszkeségét, a bányászati akadémiát 1735-ben alapította az uralkodó, majd Mária Terézia emelte akadémiai rangra 1770-ben: ekkor az isko-

la az egész Habsburg-birodalom egyetlen felsőfokú bányászati szakintézménye. 1808-ban beindult az erdészeti szakképzés is Selmecen, s 1846-tól az intézmény Bányászati és Erdészeti Akadémia lett (Berg- und Forstakademie), s a szabadságharc alatt magyar tanítási nyelvű lett. A neoabszolutizmus évei alatt azonban az intézményt visszánémetesítették. Az intézet 1868-tól magyar állami intézményként működött tovább, s ekkor véglegesen magyar lett a tanítási nyelv (ugyanakkor már 1840-ben létrehozták a leobeni bányászati akadémiát, a Montanuniversität elődjét, valamint a hasonló pribrami intézményt, amely a német és cseh diákok jelentős részét elszippantotta Selmecről). A magyar műszaki képzés egyik fellelegvára 1904-ben főiskolai rangot kapott, és az első világháború előtti években már 620 diák tanult falai között. Ugyanakkor a város gazdasági hanyatlása, az egyre rosszabb infrastrukturális feltételek arra indították a főiskola tanári karának egy részét, hogy a tanintézet elköltöztetését javasolja. Bár a Selmecről nosztalgikusan emlékezők ezt nem szívesen emlegették, tény, hogy a várost és a főiskolát összekötő szálak már a háború előtt meglazultak.⁶ A háború alatt erőteljesen megcsappant a létszám, majd a frontokról visszatérő diákoknak is hamarosan szedelődzködniük kellett: bár a cseh csapatok közeledésének hírére először nemzetőrséget alakítottak, 1918. decemberében a tanári kar és a diákság jelentős része úgy döntött, hogy elhagyja a várost. December 13-án szánon, gyalogszerrel indultak Berzence illetve Hontnémeti felé. Az intézmény először Budapesten, majd Thurner Mihály polgármester kezdeményezésére Sopronban talált menedéket.⁷ Itt újraindult az oktatás, s a diákság kivette a részét az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésből és az 1921. decemberi soproni népszavazás propaganda-munkálataiból. Az osztrák csendőrökkel vívott összecsapásban esett el két főiskolás is (Machatsek Gyula és Szechányi Elemér), akiknek emlékét a két világháború közötti időszakban a főiskola rendszeresen ápolta, s ez a hagyomány újraéledt 1990 után: Machatsek Gyuláról utcát, majd 2002-ben kollégiumot neveztek el Sopronban.⁸

Egyes utalásokból úgy tűnik, hogy a lecsillapodott időkben a város és a főiskola (1934-ben, a budapesti műszaki egyetemmel való egyesítés után: Bányá-, Kohó-, és Erdőmérnöki Kar) együttélése nem volt mindig zavartalan: a ponzichterek nehezen barátkoztak meg a polgárpukkasztó diákszokások némelyikével, a vidám vagy éppen féktelen tivornyákkal, s a diákok száma is erősen visszaesett, 1929-ben csak 121-en tanultak az intézményben.

A főiskolai ifjúság és a tanári közösség bizonyos tekintetben valóban ott folytatta, ahol abbahagyta Selmecen. Változatlanul éltek (sőt, térben megsokszorozódva: Miskolcon, Dunaújvárosban és Székesfehérváron élnek) a selmeci diákszokások: a balekfogadás, balekavatás, a szakestély, a valetá-

lás.⁹ Folytatódott a közösség rítusteremtő erőfeszítéseinek sora: az Ifjúsági Kör 1925-ös döntése nyomán 1931-re elkészült a „Mi nótáink” teljes magyar fordítása (jóllehet a kétnyelvűség még bőven kísértett a II. világháború előtt végzetek dalkincsében), s a nótáskönyv többször adták ki 1921 és 1944 között Sopronban, mint 1918 előtt Selmecen – összesen hétszer. 1938-ban jelent meg az utolsó dal (a balek-keresztelő) új, magyar szövege.¹⁰ Újjáalakultak az egyes, területi alapokon szerveződő társaságok, némelyiknek azonban a területváltozások miatt elapadt az utánpótlása (pl. Bánáti Társaság) és a húszas évek közepére befejezte működését. Újjáalakult viszont a selmecbányai ifjúsági élet egyik alapelemének számító „Steingrube Nakkösség”: a diákság virtuális önkormányzata (Steingrube a főiskola új épülete alatt, a béalábányai út mellett elterülő földdarab). A „nakkösség” tisztviselőket választott, sajátos hagyományai szerint élte életét, és az 1870-es alapítás után egyik eszköze volt a diákság magyarosításának. Az Ifjúsági Kör (a főiskolai élet első számú és hivatalos szervezője) felállította Selmeci Ügyosztályát is, amelynek feladata lett „az elsőévesek tradicionális nevelése, hagyományaink teljes gyűjteményének összeírása”.¹¹ Az Ifjúsági Kör, a nótáskönyvek gondozása mellett kiadványok megjelentetésével és forgalmazásával is foglalkozott. Krug (később: Missuray-Krug) Lajos már idézett műve mellett az egyesület adta ki Kollár Gyula költeményeit és Ruzsinszky László *Tempus* című regényét (1932), amely hasonló referenciaműként szolgált és szolgál ma is a soproni diákélethez, mint Tassonyi Ernő *Aki a párját keresi* (1905) című kötete a selmecihez. Irodalmi alkotásként ugyan gyöngécske művek ezek, ellenben hű lenyomatai a kor diákéletének, s talán még inkább: a diákéletéről való beszédmód meghatározói lettek. A tradicionális témák (szerelem, barátság, hűtlenség) mellett a művek állandóan visszatérő motívuma a hagyományok helyes értelmezése, a főiskola „szelleme”, a bajtársiasság és a diákszokások aprólékos leírása. S miközben a főiskola hivatalos rendezvényein egyetlen alkalommal sem mulasztották el megemlíteni a selmeci örökséget, és Csehszlovákiából 1926–27-ben Sopronba hozták a korábbi selmeci tanárok mellszobrait, a tanulmányi kirándulások, terepgyakorlatok folyamán egyetlen egyszer sem látogattak hivatalosan az egykori iskolavárosba. Az Ifjúsági Kör sajtója egyetlen útibeszámolót vagy cikket sem közölt az élő Selmecről.¹² Ez a tabuizálás annyiban tanulságos, hogy a kulturális antropológiából ismert „átmeneti rítusoknak” (Gennep), amelyek a Sopronba érkező „balekot” beoltják a selmeci gyökerű erős közösségi és egalitárius tudattal (begyaloglás Berzencéről, különböző feladatok, firmaválasztás stb.), s a repetitívitás révén az identitás részévé, sőt belső késztetéssé válnak, voltaképpen nincs szükségük az intenzív kapcsolódásra a hagyományteremtő közegehez.¹³ Rövidebben fogalmazva: a hagyomány működhethet em-

lékezet frissítése, új tapasztalatok nélkül, pusztán egy valamikori kulturális tudásra alapozva.

A selmeci hagyományok tehát önmagukban is életképesek lehettek volna Sopronban, a nagypolitika fordulatai azonban úgy hozták, hogy a József Műegyetem diákjai és a hagyományok őrének számító Ifjúsági Kör új feladatot is kapott a harmincas-negyvenes évek fordulóján. Az Anschluss után Sopron közvetlen szomszédságába kerülő nemzetiszocialista Németország, népcsoport-politikájával, annexiós terveivel, illetve az erről időnként felröppenő hírekkel komoly aggodalmat keltett a város vezetőiben, értelmiségének egy részében és a budapesti kormányhivatalnokokban.¹⁴ Ebben a környezetben, a hatalmas szomszéd jelenléte, a kulturális és szociális feszültségek segítettek új feladatot találni az egyetem polgárainak. A párhuzamok adottak voltak Sopron és Selmec között: ebben a diskurzusban magyarságában fenyegetett városokról volt szó, amelyeknek jelentős nemzetiségi lakossága, akik ugyan hűségesek a magyar állameszméhez, de külső nyomásra néhányan eltántorodnak ettől a gondolattól. Az egyetemi kar közössége voltaképpen szilárd magyar bázis volt a veszélyeztetett közegben. Ezt a gondolatot tükrözte az 1941 és 1944 között megjelenő (és már címében is beszédes) *Bástyánk* című lap, az Ifjúsági Kör – a nyári szünet kivételével – havonta megjelenő folyóirata. Az Ifjúsági Körnek korábban is voltak lapkezdeményei, ám tartósan megmaradni csak ez a szemle tudott. Címlapján a selmeci Leányvár grafikája volt látható, s már a második számban feltűnt a „Selmec” című rovat, amelynek beköszöntője már jelezte, hogy a hagyományokat önti írásba és az „ifjúság történetét” írja le, hiszen „Selmec fogalma öleli körül szokásainkat, erekyéinket, emlékeinket, nótáinkat”.¹⁵ Három éven keresztül csaknem minden számban szerepelt Selmeccel, az ottani diákszokásokkal kapcsolatos cikk, tanulmány.¹⁶ Ez azonban csak az egyik, igen köteleességtudóan művelt része volt a Kör munkájának és az újság feladatainak. A *Bástyánk* indította el az Ifjúsági Kör „hagyománykutató bizottságának” munkáját, amelynek feladata volt, hogy összegyűjtse az akadémiai diákhagyományok lehető legteljesebb korpuszát¹⁷, s a lap adott helyet hátsólapján a „selmeci szellem” érvényességét, hasznát, tartalmát firtató vitáknak is. Ezek már az első számban elkezdődtek: s nagyjából két csoportra oszthatók a hozzászóló (volt) diákok. Az egyik csoportba tartozó hozzászóló a „selmeci szellem” mibenlétének aktuális tartalmát firtatta, az új küldetésnek igyekezett irányt szabni, míg a másik kritikusan, a diákok mindennapjai felől közelítve igyekezett bírálni a Sopronban hiányzó szellemet. Az ifjúsági kör egyik elnöke csaknem másfél évnyi tipródás után három tulajdonságban lelte meg e szellem lényegét: a hazafiasságban, a bajtársiasságban „és az igaz szívből fakadó jókedv”-ben.¹⁸ Kassay F. László, a „jampe-

cet” és a „konjunktúralovagot” látta e szellem legfőbb ellenfelének¹⁹, míg az ifjúsági kör egy másik, volt elnöke már közéleti célokot is megfogalmazott: ki kell dobni mindent, ami „idegen, és a magyar lélekkel nem összeegyeztethető”. Közelebbről a „germán dallamú és germán lelkű” nótákat, amelyek a lump életet dicsőítik. El kell tűnnie a sörkeresztelőnek, a régi Burschenschaftok csökevényeit ki kell irtani, és meg kell tartani mindent, ami magyar: ha nem áll rendelkezésre olyan hagyomány, amelyet „magyarítani” lehetne, a nagybányai magyar bányászélet szokásait kell beemelni egy megtisztított és magyarosított kánonba.²⁰ A hagyományok melletti kiállítás javarészt névvel történt („ha hagyományaink elavult cifraságok, értelmetlen ceremóniák lennének csak, akkor is körömszakadtunkig ragaszkodni kellene hozzájuk, ápolni, dédelgetni kellene őket, mint a gyámoltalan kisdédet, védeni az idők viharaitól... mert Selmecre emlékeztetnek”²¹), addig a korabeli állapotok bírálata javarészt név nélkül, vagy általánosabb, a jelen pozitívumait kiemelő keretben jelent meg.²²

Innen logikus az út, amely oda vezetett, hogy a *Bástyánk* közéleti állásfoglalásaiban, tudósításaiban szorososan simulat a kormányzati támogatást is élvező Soproni Magyar Szövetség törekvéseihez. Rendszeresen beszámolt a frissen – nyilvánvaló Volksbund- és németellenes éllel – létrehozott Magyar Művelődés Háza programjairól, és Sopron magyar múltját taglaló írásoknak is helyt adott.²³ A kor hivatalos Magyarországnak ideológiája azonban keveset nyújtott a Sopron magyarságáért küzdő diákoknak, és az elbeszélésmód, amely a keretet adta az erdész-, bánya- és kohómérnöknek tanuló fiatalok számára, egyértelműen a népi mozgalom ideológiája lett.²⁴ Az újság mindig hírt adott a városban előadást tartó népi írókról (Tamásiról, Kodolányiról, Karácsony Sándorról, Gombos Gyuláról, Féja Gézáról), hasábjain reklámozta a Turul Kiadó könyveit, hírt adott Szabó Dezső estjéről vagy éppen Péter Ernő miniszteri tanácsos előadásáról, aki a Magyar Közösség egyik vezetője is volt. 1944 nyarán teljesen a népiek könyvheti reklámjának szentelte magát a lap, Szabó Páltól László Gyulán át Böződi Györgyig sokak munkáját méltatta. A lap rendszeres szerzője volt az erdészhallgató Varga Domokos is, aki a népi mozgalom társadalompolitikai gondolkodásához szervesen illeszkedő finnugor témákkal jelentkezett a *Bástyánk*-ban. Olvasható állásfoglalás a népdal mellett és beszámoló a főiskolai diákság tüntetéséről Karády Katalin egyik filmje, a *Csalódás* ellen, egy „új, tisztább, nemesebb és igaz magyarságban gazdagabb jövő” jegyében. (Tiltakozásukkal a diákok elérték, hogy ígéretet kaptak: Sopronban több „zsidó és Karády-filmet” nem vetítenek).²⁵ A lapot pedig az „új magyar fiatalság” sajtóhálózatának (melynek tagja volt rövid ideig a *Tiszántúl* című napilap, még rövidebb ideig a *Nemzetőr*, a *Magyar Út* című hetilap, a *Fiatalok*, a *Hajnalodik*,

a kassai *Élni akarunk*, a kolozsvári *Március*, a pécsi *Parázs*, a *Szegedi Híd* és a *Sorsforduló*) tagjaként ünnepelte a népi mozgalom jobbszárnyát képviselő, magas példányszámú havilap, a *Magyar Élet*.²⁶

Összegezve úgy tűnik tehát, hogy a Selmecről Sopronba menekült főiskola – az elszakadással járó traumán túltéve magát – többé-kevésbé jól adaptálódott az új környezethez, legitimitását erősítette a diákság által a nyugat-magyarországi felkelésben és a soproni népszavazásban játszott, pozitív szerep. Hiányzott ugyanakkor a „selmeci hagyomány” megújulásához szükséges intenzív kapcsolat az egykorvolt iskolavárossal, a szokások, hagyományok betokosodtak, bár folytatódott már korábban kezdett magyarosodásuk/magyarosításuk. Selmec képe átlényegült, a település eszményi várossá lett, amelynek már nincs köze a földi valósághoz („Selmec a miénk és miénk marad örökre” – írta egy szerző 1942 szeptemberében – még akkor is, ha „a földrajz mást mond”). Jelene legfeljebb a dicső múlt didaktikus ellentétéként volt érdekes, de akkor is inkább csak az utalások szintjén: soproni diák, tanár nem járt Selmecre, vagy ha igen, nem szívesen adott hírt róla. A harmincas évek végének történései előhívták a főiskola múltjában már régebben használt „magyar bástya”-toposzt, amely lehetővé tette, hogy a Sopron-Selmec párhuzam megerősödjön: eszerint a főiskola hivatása a múltban és jelenben egyaránt az volt és az is maradt, hogy a „magyar nemzeti gondolatot” többségi (vagy legalábbis domináns) nemzetiségi környezetben képviselje. A megújulás, amely felgyorsuló magyarosítással is járt, eszmei tartalmát nagymértékben a népi mozgalomból merítette, és támogatója lett számos, látens németellenes és a társadalmi „reform” megvalósítását célzó törekvésnek 1938 és 1944 között. Ez a tartalom mára elenyészett, ám a korábbi selmeci hagyományok életben tartását ma is számos diákszervezet tekinti feladatának.²⁷

SZEPTEMBERI MAJÁLIS

1918 vége és 1924 júniusa között körülbelül 425 ezer – többségében vélhetőleg magyarok – menekült érkezett a maradék Magyarországra az elcsatolt területekről.²⁸ E tömeg integrációjáról, világképéről, politikai opcióiról vagy éppen felekezeti hovatartozásáról csak töredékes információkkal rendelkezünk. A két világháború közötti kor mentalitástörténetének ez még feltáratlan fejezete. Bizonyos azonban, hogy Selmecbányáról is számosan érkeztek Magyarországra és a fővárosba. Az 1910-es 6340 főből az 1921-es csehszlovák népszámlálás már csak 660 magyar nemzetiségűt talált a városban. Ha a háborúban elhunyt, hontalannak, külföldinek vett, vagy újra identitást

váltott népeiséget el is hagyjuk számításainkból, aligha kétséges, hogy az 1921-ben (az 1910. évhez képest) több mint 1800 fős népességfogyást felmutató városból távozók javarészt magyarok voltak és többségük Magyarországra telepedett. Egyesületüket megalakították azok, akik úgy érezték, hogy ápolniuk kell az elveszített haza emlékét. A Selmezbányaiai Egyesülete Budapesten 1921. július 12-én alakult meg a Tiszti Kaszinóban. Az első ülésen 59-en voltak jelen, az elnök Ertl János orvos és Sztancsai Miklós, a város egykori főjegyzője lett. Az egyesület alapszabályait a belügyminisztérium 1925-ben hagyta jóvá.²⁹ 1930-ra már 264 taggal büszkélkedhetett az egyesület, ezután azonban megállt a növekedés, és 1935-ig csak 275 főre nőtt a létszám, ettől kezdve folyamatosan csökkent. A megmaradt tagok sem lehettek nagyon aktívak, mert 1935-re több ezer pengőnyi tagdíjhátralék halmozódott fel. Az egyesület székhelye kezdetben az Esterházy utcában, majd a József körút 23-ban, a Magyar Turista Egylet helyiségeiben volt, nem teljesen függetlenül attól a tényről, hogy Tirts Rezső, az egyesület érdemes tagja, a selmeci turisták Szitnya Osztályának volt elnöke, a turista egyesület egyik oszlopa is volt. A menekültek egyesülete 1922-ben tagja lett a Felvidéki Egyesületek Szövetségének. Az alapítók derékhadát bányatanácsosok, erdőmérnökök, ügyvédek, jogtanácsosok, városházi vagy egykori dohánygyári tisztviselők illetve hitveseik tették ki.³⁰ Később, a harmincas években feltűnnek a második generáció tagjai, akik valószínűleg már csak homályos képeket őriznek magukban Selmechről. Az egyesület életéről egyedülálló forrásanyaggal rendelkezünk: nemcsak az egyesület által kiadott emlékkönyv fontos forrása e belső életnek, illetve az egyes előadások broszúrákban megjelent kiadása, hanem az 1921. évi alapítás és 1939 között precízen vezetett egyesületi jegyzőkönyvek is birtokunkban vannak.³¹ A két hatalmas (kinyitva egy teljes asztalt betöltő) kötet csaknem 280 oldalon közgyűlésről közgyűlésre követi az egyesület rendezvényeit, akcióit, emellett gazdag fotó- és nyomtatványanyag illusztrálja a közösség életét.

Az egyesület intenzív társadalmi életet élt. Kultúrestélyeket tartott, ahol felléptek Selmechez kötődő nevesebb irodalmárok (Kosáryné Réz Lola, Sajó Sándor, Tassonyi Ernő); kirándulásokat szervezett, Petőfi-centenáriumot, emléküléseket a neves selmeci közéleti személyiségek halálakor vagy évfordulóján (Dillnberger Emil, Czobor László, Farbak István stb.), toborzó gyűléseket rendezett egyes bányásztelepüléseken (Tokodon és Dorogon 1931-ben). Az egyesület anyagilag támogatta a soproni főiskola diákjait (1927-ben és 1928-ban 80-80, 1929-ben 100 pengőt juttattak a Főiskolai Segélyező Egyletnek, s utóbbi alkalommal ezen felül még 100 pengőt a főiskolai menza-alapnak. Jóllehet, a soproni főiskolával a viszony nem volt mindig felhőtlen.³²). Siremléket emelt Király Ernő volt akadémiai tanárnak a

pestszentlőrinci temetőben (rajta ércbe öntve ott volt az Akadémia épülete, a bányászatra utaló jelképek sora). A revíziós mozgalom aktív résztvevőiként táviratban vagy díszokiratban köszöntötték Rothermere lordot és Adolf Hitlert. S minden júniusban megszervezték maguknak a „kisiblyei majálisot”. Kisiblye kedvelt kirándulóhely volt Selmec mellett, az itt lévő „Csókligetre” számos akadémista emlékezett szívesen. Jó időben a város polgárai kedvvel kirándultak ide, hogy a kertvendéglőkben kuglizva vagy éppen a lövöldében üssék el a vasárnap délutánt. Az egyesület kisiblyei majálisait Gödöllőn, a kőbányai Dreher sörgyár vendéglőjében, Monoron, vagy éppen egy dunai sétahajón tartották, s a tagok rendszeresen összejártak először a Krisztina körüti Hajas vendéglőben, majd a budai Kis Rabló étteremben.

Az egyesület 1926. június 20-án zászlót is avatott kisiblyei majálisán, a gödöllői erdőben. Erdemes részletesebben kitérni az alkalom, illetve az 1926. novemberi szegbeverési ünnepség rituáléjára, mert az elég pontos képet ad az egyesületnek és vezetőinek gondolatairól. A zászlószentelés fő indoka az, hogy „Egyesületünk tulajdonképpen Selmezbánya város törvényhatóságának utódja, és mint ilyennek, zászlója is kell, hogy legyen, mely nemcsak szimbólumot fog képezni, hanem egyben szép emlék is lesz”.³³ A jogfolytonosság hangoztatása időről-időre felbukkan az iratokban, s a visszatérés utáni jogigény fenntartására szolgált.³⁴ Talán véletlen, de mindenesetre elgondolkodtató, hogy a csehszlovák rendszerben nagyközséggé visszaminősített városban 1925-ben váltották le az utolsó magyar polgármestert, Bergfest Árpádot.³⁵ A fehér brokát-selyem alapon fehér (ezüst)-zöld szegélyezéssel készült zászlón látható volt a „Suum cuique” jelmondat (a főiskolások jelszava), mellette a bányász- és erdészjelvény volt hímezve, valamint a „Selmezbányaiak Egyesülete Budapesten 1919” felirat. Az egyik szalagon pedig a „Becsület, igazság, alkotómunka” felirat olvasható.³⁶

A zászlóavató majális alkalmával az ünneplőket öt külön vasúti kocsival szállította a helyszínre. A lobogót a gödöllői várkapornában Schlager Árpád apátplébános szentelte fel, többek közt kijelentve: „Egy nagy elrabolt ország rész fekszik előttem, melyet megszentelni kötelességem” – egyértelműen azonosítva a zászlót az elveszített országrésszel. Ezzel tovább bővítette a lobogó addigra szépen szélesedő szimbolikáját (legitimitási alap, emlékeztető, az elveszített haza voltaképpen teste, a bánya- és iskolavárosi hagyományok szintézise – és a sornak korántsem volt vége). Az eseményre szóló meghívón ugyanis a szervezők azzal kérték a részvételre tagjaikat, hogy céljuk „a selmeci hagyományok ápolásának külső jelét adni” zászlójukkal.³⁷ Az apátplébános ünnepi beszédében a felejtés elleni küzdelem fontosságát emelte ki, s ezért a ténykedéséért később nevét meg is örökítették a az em-

lékkönyv névtárában – holott nem volt kimutatható köze a városhoz. Az ünnepség római katolikus része után az ünneplők a közeli ligetbe, a Fácánosba vonultak, ahol Hamrák Béla evangélikus hittanár, lelkész, volt selmecbányai vallás tanár áldotta meg a zászlót, majd ezt követően alkalmi beszédek és szavalatok hangzottak el, végül a résztvevők ünnepélyesen, „selmeci szokás szerint”³⁸ elvonultak a zászló előtt, majd a Himnuszt illetve hazafias és bányász dalokat énekeltek el.³⁹ Az ünnepség egy nyári zápor miatt gödöllői vasútállomás nagytermében, össztáncal fejeződött be, sőt a vigalom a hazaúton, a vonaton is folytatódott.

A zászló-szimbolika teljes kibomlásának ez csak az egyik fejezete volt. A lo-bogó megtervezésének, megvarratásának költsége a korabeli árakon 5-6 millió koronára rúgott. A kiadásokat az egyesület vezetősége zászlószegek eladásából és adományok útján remélte visszanyerni. Elképzelések szerint egy fényezett, sárgarézből készült zászlószeg ára a név bevésésével együtt 25 ezer korona (hozzávetőlegesen 2 pengő), egy nagyobb szegé 50 ezer korona (4 pengő), a díszszeg ára pedig 125 ezer korona (10 pengő) lett volna.⁴⁰ A megvásárolt szegeket ünnepélyes keretek között, 1926. november 6-án szombaton verték volna be a zászlórúdba, a Magyar Tisztviselők Országos Egyesülete helyiségeiben (Esterházy – ma Puskin – utca 4.) rendezett ünnepély során. A meghívó az egyesület elnöke, Ertl János és mások szónoklatát, Sajó Sándor és P. Liszkay Anna verseit, valamint zeneszámokat, végül táncot ígért tagjainak és szimpatizánsainak. Hermann Miksa, volt akadémiai tanár, frissen kinevezett kereskedelmi miniszter, az egyesület későbbi védnöke „szeme könnyben úszott, mikor keresetlen szavakkal az elveszett földre emlékezett”.⁴¹ A rendezvény programja szerint az üdvözlő és méltató beszédek⁴² után a zászlószeget megváltók egyenként a központi asztalhoz léptek volna, s a megvásárolt szeget beleverik az ott fekvő zászlórúdba, miközben előre bejelentett jelmondatukat is fennhangon elmondják. A rendezvény szervezői azonban időzavarba kerültek, s a sok száz adományozóból, szögbeverőből csak a jelen lévő tiszteleti tagok, egyesületek, testületek képviselői verhették be személyesen szegeiket, mintegy hatvanan.⁴³ A többi, több mint 230 résztvevőtől levelezőlapon juttatta el jelmondatát az egyesületbe. A szögbeverők listáját ismerjük, foglalkozással és lakhellyel, s a választott jelmondatokkal. A jogot vásárlók elsöprő többsége férfi volt, Budapesten, annak közvetlen közelében (pl. Csepel, Rákoshegy, Kispest) vagy vidéki, kohóiparral, bányászattal foglalkozó településeken (Tatabánya, Salgótarján, Ózd, Pécs, Komló, Diósgyőr) lakott, s javarészt az egykori főiskolához kötődő foglalkozással (bányász-, erdő- vagy kohómérnök) rendelkezett. Selmecbányai illetőségű egy volt közöttük. Bejelentett jelmondataik között volt magyarnótából vett idézet („Ne sírj, ne sírj édesanyám, elmúlik

a bánat...”), latin dikció („Spero, dum spiro”), bányász jelmondat („Szerencse fel!”), verssor („Hazádnak rendületlenül...”), buzdítás („Csak előre Selmezbányára”), kegyes klapancia („Vezess győzelemre bennünket, hogy viszontlátassuk Selmezünket!”), ; egy ízben még német nyelvű jelmondat is előfordult. Ám általánosságban a jelmondatok a kereszténység, magyarság, az áldozat és az igazságtalanság toposzait használták, fogadkoztak a csehek kiveréséről, és az elszámolás/tátás mozzanatát hangsúlyozták.⁴⁴ Az akció – a féloldalas megvalósulás ellenére – kétségtelen anyagi sikerrel zárult. 297 szögbeverő mellett hatvanan adakoztak nagyobb összeggel, s mintegy 145-en kisebbel. Csaknem húszmillió korona, azaz több mint 1600 pengő volt az akció bevétele, ami bőven fedezte a lobogó költségeit.

Az egyesület egész működése során igyekezett valamiképpen szokásszerűvé tenni működését: ezt a célt szolgálták rendszeres „kisiblyei majálisai”, összejövetelei (pl. szilveszter, farsang), valamely nagy cél érdekében folytatott gyűjtései: barcsfai Király Ernő síremlékére vagy éppen az egyesület önreprezentációjára, az emlékkönyvre. Ugyancsak az egyesület kísérletezett (a dokumentumokból úgy tűnik: kezdetben sikeresen, ám hosszabb távon hiába) a volt selmeci diákok megszervezésével is.⁴⁵

Az emlékkönyv ügye önmagában is figyelemre méltó. Négyéves előkészület után, Vörös Tihamér ügyvezető alelnök a választmány 1936. november 10-i ülésén jelentette be, hogy az album elkészült, s első példányai kézbe vehetők.⁴⁶ Bár a kiadványt üzleti vállalkozásnak is szánhatták, megtérülése elég lassan haladt. Talán azért is, mert a kötet nem volt olcsó: 22 pengőbe került. Az egyesület egy évvel később még mindig 530 pengővel tartozott a nyomdának (három évvel később is még 150-nel), s bár ekkor a raktáron maradt 52 példány (az összesen 500 megjelentből) értékesítését jutalékos rendszerben látták megoldhatónak abból még maradhatott bőven: a soproni diáklap hasábjain még 1943-ban is eladásra kínálták, 5 pengős áron.⁴⁷ Valószínűleg a sikertelenség is okozhatta, hogy Vörös főszerkesztő és a választmány tagjai között közelebről meg nem állapítható ügyben nézeteltérés támadt, s az addigi ügyvezető lemondott tisztségéről. A kötet önarcképként érdekes: hogyan látta magát az egyesület, mit tartott hivatásának? Elsősorban: az album egyfajta sűrítménye a jegyzőkönyvnek és az abban megörökített eseményeknek. Az Egyesület két világháború közötti elnöke, Ertl János⁴⁸ orvos bevezetőjében ezúttal már biológiai metafora-rendszerben fogalmazta újra küldetésüket. Az emlékkönyv feladata, hogy a selmeci szellemet a jövőnek átmentse, jóllehet „a selmeci szellem ma már elszármazott ősi helyéről és megszakadt ottani láncolata, de szükség van arra, hogy az, mint egy lüktető, egészséges ütőér kapcsolódjék továbbra is a nemzet fejlődő testébe, hogy serkentsse annak megújulását”. A könyv célja tehát az,

hogy „továbbra is fenntartsa a nemzeti regeneráció számára a selmeci szellem erőtenyezőit”. S a biologizálásnak paroxizmusig vivő képét adja egy másik írás: „És ha most idegenek is járnak megszentelt kövein [ti. Selmec kövein – A. B.], hűségeseen őrzi lábunk nyomát. Most és mindörökké viselő attól a frigytól, melyet velünk kötött. Lényünk egyrésze van elrejtve benn, s ez mindig megelevenedik és az emlékek és virágok záporával borít el, ha eljövünk és hívjuk”.⁴⁹ Rövid cikkek mutatták be a város bányászati történetét, a bányászati akadémia fejlődését és ifjúsági életét, a turistaéletet, a középiskolák múltját. Nemespanni Czobor László, Hont vármegye egykori alispánja, az egyesület díszelnöke a város megidézésének más módját választotta. Az ő opciója a főutca lakóinak, kereskedőinek boltosainak név szerinti megidézése, személyükhöz kapcsolódó anekdotákkal. Az emlékezés írója bejárja újra ama évtizedekkel korábbi főutcát, benéz a boltokba; virtuális sétát kínál. A nevek litániaszerű felsorolása pedig éppenséggel egy másik, retorikailag legalább olyan hatékony módszer, mint az erős alapú hasonlatok használata.⁵⁰ Molnár Ferenc főtitkár az egyesület életét foglalta össze, Marek Károly pedig a zászlószentelés és a szegbeverés történetét. Megörökítették az egyesület tisztikarát és a könyv szerkesztőbizottságát is. A kötet számos verset és elbeszélést is tartalmazott – igen változó színvonalon. Írtak bele a „selmeczi” irodalom klasszikusai, már megjelent műveikkel: Kosáryné Réz Lola és Szitnyai Zoltán, és a *Selmeczbánya* című versét a szegbeverési ünnepélyen előadó Sajó Sándor, illetve Telekes Béla; ők képviselték a minőségi irodalmat, az egyesülethez és holdudvarához tartozó számos dilettáns mellett. Egyvalami közös az irodalmi munkákban és cikkekben: az 1918 utáni Selmecce egyik sem foglalkozik, hacsak nem néhány sztereotíp utalás szintjén. A kötet végül névtárral zár, amely 160-170, zömmel az egyesülethez tartozó személy életrajzi adatait ismerteti. Első, felületes áttekintés után két mozzanat érdemel figyelmet: egyrészt a soproni főiskola tanárainak részleges hiánya és az, hogy a várossal csak távoli kapcsolatban lévő személyek is bekerülhettek az ismertetésbe. Schlager Árpád plébánost már említettük. Hittrich Ödön pedagógiai szakíró, gimnáziumigazgató például mindössze két évet töltött Selmecen, s mégis az egyesület egyik alelnöke lehetett. Talán véletlen, talán nem, de az ő cikke az egyik olyan, amely az interetnikus kapcsolatok hagyományos hangütésén túlmenő, önkritikus álláspontot fogalmaz meg az evangélikus líceumról szóló írásában. A középiskola falán elhelyezett (és ma is látható) Sladkovic-émléktábláról szólva kifejtette: „A tót költő műveit nem ismerjük. De be kell vallanunk, hogy sajnáljuk, hogy nem ismerjük. És meg kell állapítanunk, hogy a múltban történtek politikai és pedagógiai hibák, de a magyar nemzet a nemzetiségekkel nem tudott nyugodt megállapodásra jutni, mivel

Bécs mindig azoknak gyűlöletét szította a magyarság ellen. [...] A mai időkben a két költő [értsd: Sladkovic és Mikszáth, akinek emléktáblája szintén látható ma is – A. B.] szelleme őrzi a bezárt lyceumot – békességben”.⁵¹ A megjegyzés azért is figyelmet érdemel, mert a Selmece emlékező irodalomban, csakúgy, mint a menekült főiskola dokumentumaiban az élő, létező város vajmi kevés szerepet kap. Ha megemlítődik, olyan képet nyújt, ami karikatúráig fokozza a háború előtti magyar világ belső továbbélését: egy 1932-es túra résztvevője ugyan meglepődik a cseh vámos előzékenységén, de selmeci képei a magyar turistákat dédelgető, elnyomott helyi magyar közösségről szólnak. Az „íz-ig-vérig magyar föld” képe, amely a lelkiismeretes városnézés után az olvasóba rögzül, egy esti vacsora/borozás után átvált más regiszterbe: amikor a cigány az étteremben sort kerít a „ritka búzára” a magyar turistacsoport tagjai egyként ugranak fel, mintha a „Talpra magyart” hallották volna. „Nem sokat törődtünk a cseh katonatiszttal, aki a szomszéd asztalnál borozgatott. [...] hajrá magyartánc Selmeceen, csak azért is!”⁵² Ugyanakkor azt, hogy nem minden szál szakadt el az egykori várossal, azt jelezte az 1938. februári választmányi ülés egyik megjegyzése is: amikor egy bejelentő arról tájékoztatta az egyesület vezetését, hogy a helyi hatóságok Selmecebányán eltávolították Erdősi Imre piarista szerzetes, a branyiszkói hős emléktábláját, s a tett ellen a legerélyesebb tiltakozást javasolta, Vörös Tihamér (ekkor már) választmányi tag jelezte: „az egyesületnek külön ez ügyben intézkedni felesleges, mert Bakker [helyesen Baker – A. B.] Béla selmeczi levéltáros ilyen alkalmakkor mindig biztonságba helyezi a város[i] és a magyar történelmi múlttal kapcsolatos tárgyakat. Különben vele ez ügyben érintkezésbe fog lépni”.⁵³

Baker Béla (1883–1941) életpályája és működése egyébként több szempontból is figyelmet érdekel, miközben itt és másutt, mint egyfajta „magyar kulturális rezidens” tűnik fel. Cikkei megjelentek a szlovákiai németiség Volkstumsforschungjának fórumában a *Karpathenlandban*, Adalbert Baker néven, s mint a város múltjának megőrzőjét, a szlovák történetírás is számon tartja, Vojtech Bakerként. Emléktábláját 2000-ben avatták föl az Óvárban. Kérdés, hogy személyében mivel van dolgunk: etnikai opportunistával vagy egy olyan identitás nyomaival, amely felülírja a magyar történettudományban honos asszimiláció/disszimiláció, politikai/kulturális nemzet dichotómiáit vagy a (túl) élesen lehatárolt elveszés/megmaradás diskurzusait.

Az egyesület jegyzőkönyveit olvasva, úgy tűnik, a revízió megvalósulása 1938-ban és 1939-ban komoly identitásválságot idézett elő a tagság és a vezetőség körében. Az 1938. október 6-i „rendes és történelmi választmányi ülés”, a komáromi tárgyalások megkezdése előtt még óvatos optimizmussal

nyilatkozott a város visszatérésének lehetőségéről. Bár értesülésük szerint a Teleki Pál kidolgozta határvonal délre húzódott a várostól, „épp ezért fontos és szükséges, hogy egyesületünk teljes súlyával és erőteljes munkával lépjen fel, hogy Selmezbánya is ezen határvonalba kerüljön bele ősi és történelmi jogon, mely magyarságáról és magyar hűségéről és magyar kultúrájáról mindig tanúbizonyságot tett”. E célból a Felvidéki Egyesületek Szövetségénél erős lobbimunka megindítását határozták el, s külön bizottságot küldtek ki e célból.⁵⁴ Tevékenységük nem járt sikerrel. Decemberben támogatólag terjesztették föl Tóth Arisztid makói tag határozati javaslatát a Felvidéki Egyesületek Szövetségéhez, amelyben a belvedere-i döntés előnytelen voltát ecseteli, és követeli Pozsony, Nyitra, a kelet-szlovákiai városok haladéktalan visszatérését, a lengyel–magyar határt. Bízta abban is, hogy februári kultúrestélyüket a Gyógyszerész Kaszinóban (a VIII. kerületi Aggteleki utcában) megtisztelti Jaross Andor felvidéki miniszter (nem tisztelte meg): mindez megannyi jel volt arra, hogy a lendület fogyóban van.⁵⁵ 1939 lett az első éve, amikor az egyesület nem adakozott 100 pengőt a soproni főiskola menzájának (csak 50-et), és a kultúrestély hasznából 200 pengőt a szlovákiai magyar párt kezdeményezésére felállítandó selmezbányai Magyar Ház javára szavaztak meg.⁵⁶ Az összegért Esterházy János pártelnök július 3-án levélben mondott köszönetet, de erről csak egy becsatolt dokumentum révén van tudomásunk, mert az áprilisi közgyűlés után a jegyzőkönyv vezetése megszakadt. Az egyesület működéséről vannak szórványos információk például, 1942-ből, amikor megemlékezett a Magyar Turista Egyesület Szitnya Osztályának születésnapjáról, de a rendelkezésünkre álló dokumentáció 1939-ben véget ér.

A forrásanyagból azonban az tűnik ki, hogy az egyesület, amely a húszas évek második felében élte virágkorát, s nagyjából a harmincas évek közepéig szervezője volt a városhoz kötődők magyarországi életének. Megkísérelte megteremteni és állandósítani az egyesület szimbólumait, rítusait. A folyamatosság, az emlékezés hagyománya önmagában vált értékessé, de új impulzusokra alig támaszkodhatott. Az egyesület saját beszédmódja is inkább a korszak általános revíziós diskurzusa által inspiráltnak tűnik, erre mutat a lokálpatrióta vonások, az önkritikus hangok, a multietnikus jellegre való utalások csaknem teljes hiánya, illetve a ritkán felbukkanó ilyes elemek célzatossága.⁵⁷ A döntően keresztény középosztályi tagság⁵⁸ inkább a revíziós közhangulat terepeként tekintett az egyesületre, s még a társasági jelleg is fontosabb volt, mint a dokumentáció gyűjtése, a várossal való élő kapcsolat. E tekintetben az egyesület általános működése és a dokumentumokban fellelhető nyomok is inkább a revíziós érzület „hangulati” mintsem „cselekvő” mozzanataira utalnak, arra, hogy az egyesület irredenta meggyőződése

a kormányzat által a Trianonban esett méltánytalanság kihasználását preferáló politika nyomvonalába esett. Csakúgy, mint az országos propagandában, megjelenik a krisztusi szenvedéstörténet, a függetlenségi harc és az Európa/magyarság pajzsa toposza, s erős a kultusz- és rítusteremtő érzület. S az egyesület vezetőiben – országos mintára és teljesen logikusan – megvolt a törekvés, hogy köz- és magántereken (vagy a kettő sajátos metszetében: pl. Király Ernő síremléke kapcsán), ünnepeken (majálisok, matinék, ünnepek) legyen jelen, s kicövekelje saját létezésének rítusait (szegbeverés, zászlóavatás), s azoknak emléket állítson (emlékkönyv, jegyzőkönyv, újsághírek).⁵⁹ Ugyanakkor az emlékezést nyilvánvalóan nem lehet normatívvá tenni (szemrehányást tenni, jóval később, azért, mert így emlékeztek és nem másképp): ezek az alkalmak a résztvevőknek nyilván fontosak voltak, életük egy szép darabját így remélték felidézni, s láthatóan készek voltak befogadni olyanokat is (Hittrich, Schlager), akiknek selmeci identitása inkább fiktív volt, mint valós. Amikor azonban az öndokumentálás, a rítusteremtés legitimitása megrendült illetve elenyészett, (s ez nyilván összefügg a világháború kitörésével) az egyesület tevékenysége is alábbhagyott. Az élő város tabuizálása a hagyomány megújítását gátolta, a legitim törvényhatóságként való elismerés bizonytalansága pedig a konkrét egyesületi munkát tette fölöslegessé.

ÍRÓI KÉP

Selmec múltjának és jelenének természetesen nemcsak a soproni főiskolán és az egyesületi életben volt visszhangja. Az irodalmi művek valamiképpen mind reflektáltak a város elvesztésére. A főiskolai életet megörökítő alkotások funkciójáról már szóltunk. A legismertebb irodalmi művet, *Selmeci diákok* címmel, Kosáryné Réz Lola alkotta meg, s a kötet számtalan kiadást megért.⁶⁰ A regény történelmi keretben, az 1850-es évek neoabszolutizmusának időszakában egy, a selmeci főiskolán tanuló francia fiatalember megmagyarosodásának története. Az új identitás megtalálásának históriája, egy átmeneti, zsarnoki uralom alatt nyilvánvaló párhuzamokat kínált, ugyanakkor az alkotó mértéktartó maradt, s könyve ma is élvezetes ifjúsági regény. Az író nő rendszeres szereplője volt a Selmecebányaiak Egyesülete matinéinak, és selmeci témájú írásai megjelentek a sajtóban is, ezeket az egyesület, csakúgy mint alkotójukat, nagy becsben tartotta. Vélhetően sikerét felhasználva jelent meg hasonló címmel egy 16 oldalas füzet, amely korántsem takarékoskodott a nemzeti romantika adagolásával: a „becsehelt” selmeci rendőrkapitány fia barátaival nemzetiszín szalagot köt

a selmeci főtéren álló kuruc vitéz szobrának kardjára március 15. előestéjén (ilyen szobor egyébként nem állt a téren). Rajtakapják őket, a fiút súlyosan megsebesítik közben, ő azonban ellöki magától az apját („Te nem vagy az apám, te cseh vagy”), aki megfogadja: ha fia meggyógyul, akkor ő újra magyar lesz és lemond állásáról. Az elbeszélés zárójelenetében a Magyarországra átköltözött, boldog családot látjuk viszont.⁶¹ A Selmecről ebben az időszakban született irodalom alkotásai között Sajó Sándor (*Selmeczbánya*) vagy Telekes Béla (*A bányászok harangja*) művei önálló – bár nem túl magas – irodalmi értékkel is bírnak, míg Petressné Liszkay Anna vagy Terrayné Hoffmann Ella művei inkább a műkedvelő-kategóriába sorolhatók, de az ő alkotásaikkal is rendszeresen lehetett találkozni az egyesület rendezvényeinek programján. Az egyesületen kívül tevékenykedett Benyó József irodatiszt, aki füzetben adta közre Selmeccezel kapcsolatos verseit.⁶² Kegyes klapanciák ezek, ám egy szempontból figyelemre méltók: az egyéni és a közösségi tragédia összekapcsolódik bennük. A szerző édesanyja és a szűkebb haza elvesztése csaknem minden vers témája: *A Selmeci botanikus / tündérszép kert mellett, / Hibalkának tölgy erdeje / könnyezve felelget... / Ráhajol ott lombjával egy / zsendelyes viskóra: / A viskóban édesanyám ezüst koporsója... / Sirjatok ti fenyőerdők, / nekem nincsen könnyem. / Elrabolta a Trianon, / mióta eljöttem. / Mondjátok meg Ó szegénynek: / jövők nemsokára / faszindelyes kis viskóba / minden éjszakára (Sirjatok ti fenyőerdők).*⁶³ Vagy pedig: *Majd mikor visszajő minden kincses tája / S mindenki visszatér szülőfalujába, / Én is visszamegyek... Hazamegyek sírni... / Édes jóanyámtól hideg csókot kérni, / Csendes temetőbe melléje pihenni... (Új határ).*⁶⁴

Szitnyai Zoltán (1893–1978) volt az az író, aki a két világháború közötti Magyarországon mindenkinél többször, igen jó stílusérzékkel, s számos esetben a menekültek társadalmát is élesen bírálva emlékezett meg szülővárosáról. 1933-ban Braun Róbert még azzal védte meg Szitnyait (Illés Endrével szemben, aki Herczeg Ferenc folytatójaként ítélte el) a Nyugatban, hogy „Szitnyai az a vajmi ritka magyar író, aki a gentryt belülről ismeri, de a kívülálló kritikai szemével nézi, ellentétben Herczeg Ferencel, aki a gentryt kívülről ismeri, de a belülálló elfogult szellemével nézi”.⁶⁵ S való igaz, Szitnyai alkotásainak egyik súlypontja a magyar középbirtokosság életvitelének, széthullásának bemutatása, s ebben a közegben láthatóan ismerősen mozgott. Alföldi témájú írásai erőtlenek és sablonosak. Műveinek másik és talán erőteljesebb vonulata azonban névvel, név nélkül, újra és újra szülővárosával, Selmecbányával foglalkozik.

Szitnyai, akinek édesapja, József, a város polgármestere is volt, jogi tanulmányok után Győrben kezdett el tisztviselőként dolgozni, és itt jelent meg első elbeszéléskötete is. A világháború után bomlott ki alkotói pályája.

A harmincas évekre befutott írónak, újságírónak számított. Könyveit, amelyek közül némelyik (*Asszonyka, Élni akarok, Aranykarika*), több kiadásban is megjelent, előkelő kiadók adták ki (például az *Athenaeum*), műveit idegen nyelvekre is lefordították (regényeit elsősorban olaszra; de néhány novellája és elbeszélése megjelent franciául, angolul és portugálul is), s a két világháború között nagyjából kéttucat kötete jelent meg. Két regényéből film is készült (*A kegyelmes úr rokona*, 1941, rendezte: Podmaniczky Félix és *5-ös számú őrház*, 1942, rendezte: Bán Frigyes). Első írói szárnypróbálgatásait a katolikus *Élet* közölte, de hamarosan az *Új Idők*, a *Nyugat* és a *Napkelet* publikálta írásait, s a harmincas években Szitnyai az *Est*-lapok egyik legtöbbit közölt szerzője lett. A konszern felszámolása után a kormánylappá vált *Pest* hírlapírója maradt, ám balszerencséjére 1943 végén átszerződött Milotay István *Új Magyarság*-jához. Itt írott cikkei alapján ítélte el 1945-ben a népbíróság öt éve börtönre. 1949-ben államfői amnesztiával (Tersánszky Józsi Jenő közbenjárására) szabadult, s ugyanez év márciusában átszökött a határon.⁶⁶ Nyugat-Európában folytatta írói tevékenységét, novellákat, regényeket, karcolatokat közölt, döntően a jobboldali-szélsőjobboldali emigráció lapjaiban. Salzburgban telepedett le, ott is hunyt el. Bennünket jelen esetben két világháború között írott művei érdekelnek, hogy a korabeli magyar irodalmi és közéletnek e sok helyütt jelenlevő (és sokak által olvasott) alkotója hogyan látta szülővárosát és a benne élőket.

Szitnyai Selmecebányája mindenekelőtt a „maradandóság városa”, ahonnan el kell jönni, mert a maradás tragédiával jár. Szitnyai műveinek jellegzetes alakja a városból elszármazott művész (lehetőség szerint: festő), aki visszatér gyermek- és ifjúkora haldokló városába, az új, idegen uralom alá került településre. A régi házban még él egy édesanya, egy lánytestvér, s az újonnan érkező megpróbál beilleszkedni a megkisebbedett közösségbe, de ez nem sikerül, mert nem sikerülhet (*Lángoló hegyek, Idegen utas*, utóbbi a *Bolondok tornya* című novelláskötetben). „Hát csak menj tovább szegény barátom” – zárul a novella; a távozás felsőbb parancs.⁶⁷ Szitnyai egyik legszebb írása, a *Napkelet*ben közölt útirajz is képzeletbeli városi sétára invitál a régi városban, és a séta a vasútállomástól indul, a látogató egyértelműen kívülről érkezik.⁶⁸ A helyben lévőknek is távozniuk kell, mert Selmeceen nem lehet maradni, hajuknál fogva előrángatott ürügyekkel vagy egyszerűen csak a maradás lehetetlensége miatt, menni kell: Bory Tamás összeesküvésekről fantáziál, ellene készülő merényletről, csehellenes konspirációról, míg anyja a hírek nyomán úgy dönt, hogy elsőszülöttjének el kell mennie Magyarországra, ám a hírekből és a fenyegetettségből egy szó sem igaz. (*Öt testvér*). Ha a város lakói saját akaratukból hagyják el a várost, és nem történik velük tragédia, komikussá válnak: Szitnyai egyik sok helyen, így az Em-

lékkönyvben is közölt mesés-ironikus története a selmeci bányászdeputációról a város sorsának elmondhatatlanságát is példázza. A hét bányász, akik a király elé járulnak, hogy elpanaszolják nehéz életüket, annyira meghatódanak az ünnepélyes alkalomtól, hogy egyetlen szó sem jön ki a szájukon és dolguk végezetlen térnek haza.⁶⁹ (Későbbi regényében a főiskola megtartása mellett érvelő városi deputáció kukul meg a cinikus miniszter előtt.) A maradékra megsemmisülés vár. Varga Gyula, a bányász fiából lett latin-görög szakos tanár elmehetne Bártfára gimnáziumi igazgatónak, kinevezése is megérkezett, de egy beteljesületlen szerelem, az anyagi gondok és a felesége szeretetlensége felőrli egészségét és tüdőbajban meghal. (*Alázatos élet*) Itt a város a fullasztó bezártság, az (ön)emésztő érzelmek szinonimája. Szitnyai egy másik novellája még terheltebb: Gábiel, a sánta, öreg festő bevállása szerint azért nem festi meg saját városát, mert „Ki tudná ecsettel, színnel követni ezeknek a formáknak a gazdagságát? Ezt a sok meleg napsütést és borús árnyékot? A házakat, melyeknek foltozgatásain évszázadok változó korszakai örökítették meg arcukat? Utánozhatatlanok. És ezt a tömör eget, aminő nincs még egy? Hiába beszélnek nekem Strassburgról, Heidelbergről, Prágáról. Láttam. Ez a világ legszebb városa”. Ám az elbeszélés során kiderül, hogy felesége egy helyi ügyvéddel megcsalja őt. Amikor Gábielné szélütést kap, udvarlója elmenekül a megcsúnyult asszony elől, aki azonban ragaszkodik a patvaristához. „Gyűlölöm” – mondja a férjének, aki azonban tükröt ad az eltorzult arcú asszony kezébe, hogy ráébredesse saját csúnyaságára.⁷⁰ S feltűnő a maradék között a habókos, félkegyelmű alakok száma: Ruzicska, a bolond kisblyei erdőőr, aki azzal fenyeget, hogy hadba viszi a megszállók, a „kígyók meg kártékony rovarok” ellen a fenyőket, s a mű végén lángolnak a Selmec környéki erdők. (*Lángoló hegyek*). Bár a város nem egyértelműen azonosítható a *Bolondok tornya* című novellában, ott a háborúból hazatért, bomlott elméjű magyar urat megöli a cselédje, akiről az utolsó lapokon kiderül: a sok évtizedes szolgálatban maga is átlépett a ráción túli világba.⁷¹

Az egymást megnyomorító életek, a testi-lelki betegek, visszatérők, de maradni nem tudók mellett még egy csoport van, amelynek érzésein keresztül Szitnyai elmondhatónak véli a város történetét: ők a gyerekek. Az *első ellenségben*, a félreérthetetlenül Selmecre utaló környezetben a tisztviselő-család végromlás előtt áll egy váltó miatt, és a kisgyermek a maga naivságában fakarddal védi meg az ősi házat⁷²: ez az 1938-ban született írás azonban nagyban támaszkodik Szitnyai egyik, a korban ismert, és jól sikerült művének, az *Aranykarikának* alapötletére és elbeszélői világára. A süllyedőben lévő dzsentri története ez is: a reménytelen szerelem által kínzott volt főispán apa, akinek halála után lassan adósságba fúl a család, s odatesz az ősi ház,

nem utolsósorban a csalárd zsidó hitelező, Rosenstein miatt. (Szitnyai műveiben meg-megjelennek zsidó figurák, ez azon kevés alkalmak egyike, amikor egy ilyen szereplő egyértelműen negatív színben tűnik fel.) Az idősíkok ugyanakkor összecsúsznak: a kerettörténet szerint a sokat küzdött, de az egyetlen karriert befutó fiatalember emlékszik vissza gyermekkorára, gyermekora nyelvén és naivságával (így nem tudatosan benne például apja és „Anna néni” szerelme, ami egy hatévesnél lehetséges, de egy harmincévesnél aligha). Ennek ellenére a történet egy leépülés- és egyúttal megtisztulástörténet: előbb elvész az apa, a ház, széthullik a család, s eltávozik a hű cseléd. A regényt a romokból való újjáépítkezés zárja, de az ősi házba már nem a főhős költözik (nem költözhet?) vissza, hanem Gusztó, a lakatossá, majd gépgyárossá lett gyerekkori barát, a főhős sógora, aki visszavásárolja Rosensteintől az egykori családi fészket. Az édesanyának talán még van visszatérés: „ott majd újból járni igazgathatja botorkáló unokák lépteit s majd sokszor eszébe jutok én, meg az én egykori királyságom, Luluága, ha új ország alakul ottan, s a nagy kertet ismét felveri a gyermekek vidám csatazaja”.⁷³

Egyenesebb vonalú, de a gyermekorból indító fejlődésregény a *Hodinai Hodinák*.⁷⁴ A szlovák származású, de magyar érzésű egyházi karnagy fia, a jól tanuló Hodinák (később Hodinai) Árpád, akit a túlzó magyar (ámde aztán pánszláv érzelműnek bizonyuló) nacionalista tanára megszegyenít és üldöz, s középosztálybeli társaik ott gáncsolnak, ahol tudnak. S elvégzi ugyan a jogi tanulmányokat, de csak írnokként dolgozhat a városházán. Tisztán látó osztálytársai – köztük a szlovák anyanyelvű, de „magyar szívű” diákok is – szerint esze és intelligenciája révén ő lehetne a város új, méltó polgármestere. A háborúban fogságba esik, s budapesti kitérő után visszatér szülővárosába, feleségül veszi régi szerelmét, s arra teszi az életét, hogy városa magyarjait megszervezze – immár lakatosként. Bár e regény végkicsengése pozitívnak tűnik, a visszatérés a kiürített, iskoláitól megfosztott apró városba nem sok jóval kecsegtet. S középosztálybeli, Budapestre menekült egykori osztálytársai nem járnak jól ezen a vizsgán: a hadifogságból hazatérőben betér egy budapesti vendéglőbe, hogy részt vegyen a menekültek egyesületének összejövételén. Az elmenekültek feketelistákat készítenek, árulónak tartják az otthonmaradottakat, maradéktalanul továbbéltetik a világháború előtti urambátyámos világot, sőt tovább is fejlesztik azt („mi történhetett Rimanóczyval, amiért méltóságosnak szólítják? Az ő kisvárosukban csak egy méltóságos volt, a kamaragrófok hivatali utódja, a bányaigazgató, de az is csak hosszú szolgálat után, amikor belépett a miniszeri tanácsosi rangba. No, meg amíg élt, az öreg Goldbrunner Sándor, a két bányaváros utolsó főispánja.”), s értetlenül nézik a hazatérni szándékozót.⁷⁵

Vidám kirándulókra emlékeztetnek inkább, s szenvedés, fájdalom egyáltalán nem tükröződik rajtuk. Ebben a maró kritikában Szitnyainak volt hova visszanyúlnia: a harmincas évek elején Kassán megjelent *Szeptemberi majálisban* már könyörtelen rajzot adott a menekültek egyesületéről.⁷⁶ A tizedik évfordulóra összegyűlő menekült egyesület vezetőinek, tagjainak üressége, gögje, manírjai, a hatalomhoz való törleszkedésük kiváltja Szikora, a díjnok gunyoros kritikáját. Mindnyájan a kegyelmes urat várják, s mindnyájan abban bíznak, hogy kéréseiket előadhatják, protekcióhoz jutnak a magasrangú pártfogó segítségével. Bár eredeti menekült van köztük, s a veszély első jelére továbbálltak a városból, a kegyelmes úr érkezéskor elsodorják a táblabíró fiát is, az egyetlen, akinek nagy szüksége volna a nagyúr, házuk egykori vendége segítségére: mindenét elvesztette, s haza szeretne térni a kisvárosba – a leírásokból egyértelműen: Selmece. S ismét csak megjelenik a beszédképtelenség: kérését nem tudja érthetően előadni a vendégnek. Az egyesületek ilyenforma, nagyon kritikus bemutatását olvasva meglepő, hogy a Selmecebányaiak Egyesülete egyáltalán igényt tartott Szitnyai szerepeltetésére Emlékkönyvében: aligha lehet elvéteni, hogy valójában kiról/kikről is mintázta alakjait az író.

A *Hodinai Hodinák* még egy szempontból tanulságos a Szitnyai-életműben: itt is megmutatkozik az író hajlama a nemzetiségi viszonyok összetett ábrázolására: nem hajlandó idealizálni a magyar középosztályt, nem tekinti egynek az etnikai hovatartozást és az identitást, számtalanszor utal a város „hazafias, magyar” érzelmű szlovák lakóira (például a főhős legjobb barátjára, Szpisák Miskára) – igaz, hogy ez a kép a magyar irredenta irodalomban elég elterjedt volt. A sablonmentes alkotómódszerre jó példa a másutt, de szintén szlovák környezetben játszódó *Milka*, amelynek végén, a magyar festőművész (még egy...) életét úgy mentik meg, hogy szerelme, a félig magyar, félig szlovák Milka vért ad neki: a hős leány „vadszlovák” testvére a tettet így summázza: „Milka neked adta a vérért. Arra gondoltam akkor, hogy te most az összes Kulkák véréből is kapsz egy cseppet. Az én szlovák őseim is segítenek abban, hogy élve maradhass. És, hogy ez már hányszor volt így a múltban is, házasságokon meg háborúkon keresztül. Ti nekünk adtátok a véreketet, mi meg nektek”.⁷⁷ S ha valakinek ez hosszú lenne (vagy nem elég egyértelmű): „A szlovák Milka vérért a magyar Gábornak. És Gábor testében életté válik a kétféle vér találkozása”.⁷⁸ Hodinai hazatérése után azt a gyermekkori szerelmét veszi feleségül, akinek apja, bár maga szlovák volt, lányát a magyar intelligencia egyik tagjához adta. Tőle elválva azonban ketten indulnak harcba a város visszahódításáért. A Szitnyai-művekben szeretettel (ámde mikszáthi toposzokban) ábrázolt helyi szlovákra jó példa a *Pagátultimó* főhőse: a szlovák tanítót, egy tarokkpar-

ti közben kitört veszekedés miatt saját (szlovák) kártyapartneri feljelentések pánszlávizmusról és el is ítélik. Oktavec Antal hős lesz az impériumváltás után, de hamarosan kiderül: büntetése maradékát le kell töltenie. Elkeseredésében tanítványai előtt újra hitet tesz a történelmi Magyarország mellett.⁷⁹

Szitnyai regényeinek tematikájában Selmec fontos helyet foglal el. Arányait nehéz megbecsülni, de annyi megállapítható: írói élményanyagának Budapest és a dzsentri-problematika mellett a felföldi város volt az egyik forrása. Valamennyi munkájában a távozás/maradás feszültsége alakítja a városhoz való viszonyt. Elsüllyedt, felemelésre váró város Szitnyai Selmece, amelyet megtört lelkek laknak. Visszamenni csak nemzetépítő céllal érdemes. Az eljövétel kézenfekvő, még akkor is, ha a menekültek szánandó vagy éppen felfuvalkodott alakok lesznek az író elbeszéléseiben. Selmec története a hajdanvolt aranykor története (amelyről azonban kiderül, hogy 1914 előtt is számos gonddal volt terhes), amely lassan a lecsúszás történetévé alakult. Szitnyai regényeiben – miközben az itt bemutatott emlékezők közül a leginkább törődik a jelen (a húszas-harmincas évek) kisvárosával – valójában magyarázatokat ad: a város elvesztésének, elsüllyedésének történetét. Elmagyarázza, hogy a város azért ilyen, mert a magyar közigazgatás és középosztály tehetetlen volt és fennhézó, vétkezett a szlovákok ellen, nem tudta megtartani magyarnak a bányavárost, sem kulturálisan, sem gazdaságilag. A város nemcsak fizikai valójában lett jelentéktelen és lepusztult az impériumváltás, az iskolák távozása és a lakosságcsökkenés nyomán. A benne élő emberek anyagilag, mentálisan, közösségi mivoltukban roncsolt egyének, akik vagy az eltűnést várják vagy a megszervezőre, megmentőre várnak. Végre valakire, aki nem utazik tovább.

*

A leírták nyomán igen bajos megállapítani, mi a „jó emlékezés”. Az amely életben tartja az elveszített haza emlékét? Az amely komfortérzést, sőt terápiát nyújt? Vagy az, amely megmagyarázza az elvesztést és ostromozza a múltat? Mindháromra láttuk a példákat. Ugyanakkor a Selmecebányaiak Egyesülete nem volt képes hosszabb távon szervezeti és rituális kereteket biztosítani az emlékezésnek, a területi revízió sikere csapást mért a tagok ilyen-olyan reményeire. S például Sopronban, ahol az élő várossal való érintkezésnek nem találni nyomát, új eszmékkel telítődve (népi gondolat) és hivatását újrafogalmazva (magyar „bástya”) megerősítést kapott a „selmeci szellem” – akármit is jelentsen ez. A főiskola által művelt tudományágak erős specializációja, az évszázadok során kialakult rítusok, az

erős elkülönülés megfelelő kereteket teremtett a hagyományok életben tartásához, s ez így van mind a mai napig. Azzal a különbséggel, hogy a mai soproni egyetem hallgatói igen gyakori vendégei Selmecnek.⁸⁰ A kísérlet – nem csak az emlékezőskultúra alakulása, hanem sok más körülmény miatt is – sikeres volt Sopronban. Szitnyai Zoltán művei ellenben nem adhattak sem legitimációt, sem valamiféle megnyugvást. A fennálló helyzet tűrhetetlensége persze felbukkan írásaiban, de a felkelés, szervezkedés, visszafoglalás motívuma habókos erdőkerülők vagy kárörvendő boltosok megszólalásaiban bukkan fel („de sok cégtáblát kell majd itt megint átfesteni”), nem tartozik a megvalósítható célok közé. Szitnyai elmagyarazza és leírja a veszteséget, s egyúttal új lapot kezd. Nincs irányadó hagyomány, az emlékek kudarcokkal telítettek. A menekültek egyesületének aktív tagsága, legalábbis a foglalkozási rubrikák tanúsága szerint, jobbra nem presztízsörzésből csatlakozott a társasághoz, hiszen régi mesterségüket sokan folytatni tudták. Hogy életszínvonaluk, anyagi helyzetük, megbecsülésük mennyivel romlott, azt igen nehéz lenne megmondani. Ők voltak viszont azok, akik olyan stratégiához ragaszkodtak egész működésük során, amely nem vezetett sikerre. Hagyomány ugyanis nem születik csak akaratból, hagyományt „teremteni”: nem lehet.

JEGYZETEK

- 1 E – meglehetősen erőltetettnek tűnő – kifejezés annak a jelenségnek igyekszik nevet adni, amely – feltételezésem szerint – fontos eleme egy emlékező diskurzus kialakulásának: egy táj vagy egy település múltjáról alkotott kép, annak intenzitása ugyanis nagyban függ az adott vidék kulturális infrastruktúrájától, társadalmi rétegzettségétől. Egyszerűbben fogalmazva: a település vagy a táj szocializál olyan értelmiségieket, akik aztán közéleti szereplésükkel vagy írásaikkal a területet „berajzolják” egy nagyobb közösség (nemzet, ország) kulturális térképére. Hasonló, sajátos életvilágok emlékező-központú bemutatására már tettem kísérletet egy másik írásomban (*Virtuális vármegye: Sáros, 18203/41940 – Nemzetiségközi kapcsolatok a visszaemlékezések tükrében*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány, 81–95.) Jelen dolgozat a korábbi folytatása – más eszközökkel.
- 2 *Magyar Statisztikai Közlemények*, új sorozat, I. köt. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Budapest, 1902, Pesti Könyvnyomda. 489. Vö.: Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzeti politika*. Pozsony, 1995, Kalligram. 250.
- 3 Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Budapest-Pécs, 2005, Dialóg-Campus. 133–135.
- 4 Uo. 219–220.
- 5 Beluszky: i. m. 219–220., 133–135. Szarka: i. m. 250. *Statisztikai Közlemények* I. köt. 24.
- 6 Ld.: Oroszi Sándor: *A Selmec-kérdés*. Budapest, 2003, Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály.

- 7 Az első évekről ld. ifj. Krug Lajos: *Tűzek a végeken*. Sopron, 1930, v. Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete.
- 8 Az 1919–1922 közötti valamint a két háború közti időszak erősen politikátörténeti szempontú, és révaista-függetlenségi hangú feldolgozását lásd: Hiller István: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között*. Fejezetek a soproni egyetem történetéből. Sopron, 1975. (A Soproni Szemle kiadványai – Új sorozat, 8. köt.)
- 9 A két világháború közti időszakra vonatkozóan: Dr. Bakó Károly (főszerk.): *Vivat Academia...* Budapest, 1985, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület – Országos Erdészeti Egyesület. 246–253. A diákhagyományokról általában és nagyon alaposan: Sik Lajos (összeáll.): *Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián...* Pécs, 1984, Mecseki Bányászati Múzeum.
- 10 A dalkincsről ld. Szemerey Tamás: *„A mi nőtaink” története*. Miskolc, 1985. 8–10., 19.
- 11 A M. Kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola *évkönyve az 1925–26-os tanévről*. Sopron, 1926, Röttig-Romwalter. 72. Valamint A M. Kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola Ifjúsági Körének működése. In: *Évkönyv az 1926–27-es tanévről*, 65–67. és *Évkönyv az 1927–28-as tanévről*, 59–61.
- 12 *Évkönyv az 1926–27-es tanévről*. 26–28. Illetve az 1925 és 1934 közötti évkönyvek terepgyakorlatokat ismertető bejegyzései. *A Bástyánk 1941–1943 közötti számai*.
- 13 Vö. Márfai Molnár László: *Liminalitas – communitas – fidelitas*. Soproni diákszokások a kulturális antropológia horizontjából. In: uő. (szerk.): *A Civitas Fidelissima diskurzusa*. Sopron, 2001, k. n. 40–48.
- 14 A német tervekről lásd: Tóth Imre: *Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában (1922–1939)*. *Századok*, 2004. 6. sz. 1348–1360.
- 15 Podányi Tibor: *Selmeci diákok. Bástyánk* (a továbbiakban B.), 1941. 2. sz. 21.
- 16 Elsősorban Faller Jenő tollából, például: *A selmeci bányászakadémikusok*. B., 1942. július, 12–15. *Feledésbe ment selmeci diákszokások*. B., 1942. november, 10–12. *Selmecbánya címeréről*. B., 1943. február, 7–9., *Feledésbe ment selmeci diákszokások*. B., 1943. június, 3–4. *A Bánya-, Kohó- és Erdőmérnökhallgatók Ifjúsági Körének múltjából I. rész*. B., 1943. augusztus, 5–7. *II. rész*, B., 1943. szeptember 4–6. *III. rész.*, B., 1943. október, 7–9. *IV. rész*, B., 1943. november, 1–4. *V. rész*, B. 1943. december, 7–9. *VI. rész*, B., 1944. január, 8–11. *VII. rész.*, B., 1944. február, 13–15. *VIII. rész*, B., 1944. március, 13–15. *IX. rész*, B., 1944. április, 17–20. *X. rész*, B., 1944. május, 15–18. És ezeken felül érdemes megemlíteni Tirts Rezső (A selmecbányai Akadémia „Athleta Club”-jának történeté. B., 1943. november, 20–21), Roth Gyula (több más mellett: *Hol állott Selmecen a Schacht? B.*, 1944. május, 19.) vagy a „Zebu” álnevű szerző egyes műveit (A selmeci bakamajális. B., 1943. október, 16–18.)
- 17 *Valetálás*. B., 1943. április, 15–16.
- 18 *Sali Emil: Az örök selmeci szellem*. B., 1943. március, 10–11.
- 19 *Kassay F. László: Veszélyben Selmec*. B., 1942. január, 17–18.
- 20 *Samu: Hagyományainkról*. B., 1943. augusztus, 3–5. A cikk polémiát is keltett, többen védelmére keltek a németnek tartott szokásoknak, s magyar eredtük mellett érveltek: *Ruzsinszky István: Gondolkozzunk!* B., 1943. szeptember, 7–8. *Kollár Gyula: Hagyományainkról*. Uo., 8–9.
- 21 *Benedek Attila: Szellem és hagyomány*. B., 1942. szeptember, 8–9.
- 22 Például: v. *Sebők László: „Bástyánk” felel*. B., 1943. április, 5–7. *Papp László: Baleknevelés balekszemmel*. B., 1943. május, 8–10. *Bényi Endre: Honnan-hová? B.*, 1943. december, 5–6.
- 23 *Högyész Pál: A Soproni Magyar Szövetség és az ifjúság*. B., 1943. február, 1–2. (a cikk értékét nyilván növelte, hogy szerzője a törvényhatóság főispánja volt). Valamint példaként: v. *Házi Jenő: Sopron magyarsága*. B., 1943. június, 1–2.

- 24 Voltak ugyan, akik más irányba is tájékozódtak. Az 1945 utáni elitváltás kiterjedéséről elgondolkodtathat az a tény, hogy például a Göring szónoki talentuma felett örvendező és a német nacionalista szellemet dicséző cikk szerzője később a Fővárosi Állatkert főigazgatója és a Trófeavizsgáló Bizottság alapítója lett. És a rendelkezésünkre álló életrajzokat vizsgálva úgy tűnik, hogy számos, a kor ideológiáját tükröző cikk szerzője a kommunista Magyarországon is jelentős karriert futott be. Hangsúlyozom, hogy ez csak kisebb részben értékítélet, inkább adalék egyes szakértelmiségi pályák káderutánpótlásának folyamatoságához és megszakítottságához 1945 után.
- 25 Benedek Attila: A mi dalaink. B., 1943. október, 15–16. Radó Lajos: Érdemes volt... B., 1943. július, 16. (Hozzá kell tenni, hogy a tüntető diákok a nyilasoktól is elhatárolták magukat.)
- 26 Lásd pl. *Magyar Élet*, 1944. március, 32.
- 27 Kiindulópontnak lásd a <http://www.st-selmec.hu/>, a <http://tnelis.myip.hu/%7Evalbiz/>, <http://www.mehok.uni-miskolc.hu/dvr/main/main.html>, <http://suumcuique.uw.hu/> vagy a <http://notaskonyv.zsx.hu/honlapokat> (letöltve 2006. február 23-án).
- 28 Istvan I. Mocsy: *The Effects of World War I: The Uprooted Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. New York, 1983, Brooklyn College Press (Eastern European Monographs CXLVII.) 10. fejezet.
- 29 Ennek nincs nyoma az egyesületi iratanyagot őrző belügyminisztériumi fondban (Magyar Országos Levéltár, K 150)
- 30 Az egyesület alapításáról ld. Molnár Ferenc: A „Selmezbányaiak Egyesülete Budapesten” múltja 15 év tükrében. In: *Selmezbányaiak Emlékkönyve*. (a továbbiakban: Emlékkönyv) Budapest, é. n. [1936] Selmezbányaiak Egyesülete. 110–113.
- 31 A forrás az egyesület egykori titkárának, Molnár Ferencnek a hagyatékából került elő. Az elemzés szempontjából releváns részekről készült másolatok a Teleki László Intézet könyvtárában mindenki számára elérhetők. Segítségükért és nagylelkőségükért köszönet Németh Ferencnek és Jáky Máriának.
- 32 Pl.: „a soproni meghívók kényes kérdése”. A „Selmezbányaiak Egyesületé”-nek jegyzőkönyve 1921. évi július 12-től (magántulajdon – a továbbiakban *Jegyzőkönyv I.*) 66. f.
- 33 Marek Károly: A „Selmezbányaiak Egyesülete” zászlajának története. In: *Emlékkönyv*, 114.
- 34 Ld. még: Bárdos Lajos: Selmecei emlékezés. In: *Emlékkönyv*, 126.
- 35 Életéről: Csáky Károly: Híres selmezbányai tanárok. *Dunaszerdahely*, 2003, Lilium Aurum. 29–30.
- 36 A zászlószentelésről fotók és beszámoló: *Jegyzőkönyv I.* 64–65. f. Továbbá Marek: i. m. 114–117. A zászlószentelésről ld. még: Nyulászi Gábor: Szerencse fel! *Budapesti Hírlap*, 1926. június 22.
- 37 Körlevél az egyesület tagjaihoz és barátaihoz! In: *Jegyzőkönyv I.* Függelék, sz. n.
- 38 A jegyzőkönyv vezetője ezzel a javítással élt a beszámolóban, a sokkal prózaibb „libasorban való elvonulás” helyett. Ld.: *Jegyzőkönyv I.* 65. f.
- 39 Marek: i. m. 115.
- 40 Körlevél az egyesület tagjaihoz és barátaihoz! In: *Jegyzőkönyv I.* Függelék, sz. n.
- 41 Szögek a selmecei zászlajára. *Budapesti Hírlap*, 1926. november 9.
- 42 Ehelyütt a zászló szimbolikája újabb képpel gazdagodott: a zászló=hírvivő fehér galamb, amely az ottmaradottaknak üzeni, hogy ne csüggedjenek. Terray Lajosné, a TESZ választmányi tagjának beszéde. In: *Jegyzőkönyv I.*, supplementum, 83–84. f. között befűzve.
- 43 Erre világosan utal az egyesület vezetőségének egy későbbi felhívása. *Jegyzőkönyv I.* Függelék.
- 44 *Jegyzőkönyv I.* 74–82. f.
- 45 A „Selmezbányaiak Egyesületé”-nek jegyzőkönyve 1935. év dec. hó 5-től. (A továbbiak-

- ban *Jegyzőkönyv II.*) 22–23. f. között supplementum: egy 1937. július 29-i találkozón, a József téri Virágbokor (Blumenstöckl) sörözőben mindössze húsz fő jelent meg, ezek közül legalább hat az egyesület tisztségviselője és törzstagja volt. Az 1937-es majálison pedig mindössze hetvenen jelentek meg, ami jelentősen elmaradt a tíz évvel korábbi többszáz fős létszámtól (bár ott is fellelhető némi különbség a jegyzőkönyvekben hangoztatott létszámok és a fotók tanúsága között).
- 46 Uo. 15–16. f.
- 47 Uo. 31. f. III. *Bástyánk*, 1943. február, 16.
- 48 Főbb életrajzi adatait ld. az Emlékkönyv névtárában. III: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2003, Ister, 89.
- 49 Ertl János: Bevezető. In: *Emlékkönyv*, 5. Az elnöktől korábban sem volt idegen a várost érintő biológiai alapú képrendszer, erre példa a szegbeverési ünnepélyen mondott beszéde: „Selmece megújítható szelleme az első rügyek egyike a Nemzet életre kelő fáján”. *Jegyzőkönyv I.* a 83–84. f. közé beillesztve. III. Fejes Béla: *Selmecebánya története*. uo., 46–47.
- 50 Czobor László: Hetven évvel ezelőtt... In: *Emlékkönyv*, 78–80. Czobor saját magát kompilálta ebben az esetben, mert az előbbi leírás, bővebben megtalálható Honti históriák (Budapest, 1927) című emlékezőfüzetében is (82–86.) Czobor e könyve a lecsúszás diskurzusát használja: „faluvá lett az ős-város”, mondja Selmecekről, s műve végén elsiratja a közigazgatási különállóságát veszítő Hont vármegyét is.
- 51 Hittrich Ödön: A selmecebányai evangélikus lyceum története. In: *Emlékkönyv*, 69.
- 52 Tarcazy Gizella: Az aranygyík városában. *Turisták Lapja* 1932. évi számában, 289–294. Idézi: Tirts Rezső (szerk.): *A magyar turista kultúra keletkezése és a Szittnya-Osztály Selmecebányán. Trianon előtt az ezeréves Nagymagyarországban*. Budapest, 1943, k. n. 126–129.
- 53 *Jegyzőkönyv II.* 36. f.
- 54 *Jegyzőkönyv II.* 47. f.
- 55 Tóth Arisztid 1938. november 11-i levelét ld. uo.
- 56 Uo. 53. f. A választmányi gyűlés meghívója még ekkor is határozottan bizakodó: „Ülés után szerény vacsora a Bandl étteremben. Jöjjetek Selmeceiek [sic] van sok megbeszélni való, érik a termésünk, a Klopacska hív!” Ami jelzi, hogy a bányászok egykori, fából készült lármafája nemcsak Selmeceen, de a Bandl étteremben is szőlhat.
- 57 Erről nagyon beszédes az evidens antikommunista áthallásokkal dolgozó Tiles János: *Mozgalmas napok Selmecebányán 1848-ban, szabadságharcunk kitörésekor*. Budapest, é. n. [1930] című, füzetben is kiadott előadása az egyesületben.
- 58 Selmecebányán a bányaváros speciális helyzete miatt a zsidó közösség csak későn indult gyarapodásnak, s létszáma mindvégig nagyon alacsony maradt.
- 59 Lásd erről Zeidler Miklós elemzését: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001, Osiris. 159–165. A kultusz stádiumairól lásd még uő: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány. 8–11.
- 60 Kosáryné Réz Lola: Selmecei diákok. Budapest, é. n. [1933], Singer és Wolfner.
- 61 Boda Ferenc: *Selmecei diákok*. H. n., é. n.
- 62 Benyó József: *Selmecebányai emlékkönyv*. Debrecen, 1939.
- 63 Uo. 9.
- 64 Uo. 10–11. S az anya=szülőföld párhuzamot felhasználó versek még: Meddig várjak Házám (16.) Az én dalom (15–16.) Még egy pillantást vetek (21–22.) Elsz-e még barátom? (19–20.) Az én szívem (28.)
- 65 Braun Róbert: Szitnyai Zoltán és a gentry. *Nyugat*, 1933. április 16. (8. sz.) 500.
- 66 Elítéléséről és fogságáról saját beszámolója: *Allomások*. In: Szitnyai Zoltán: *Még ég a láng*. Los Angeles, 1976, Minerva Könyvek. 51–66. Szitnyai periratai hiányosak, csak az ítélet lelhető fel: Budapest Főváros Levéltára, Nb 1664/1945.
- 67 Szitnyai Zoltán: Idegen utas. In: uő.: *Bolondok tornya*. Békéscsaba, é. n. [1926], Tevan. 23.

- 68 A részletet újraközölte: Filep Tamás Gusztáv-Szöke Edit (szerk.): *A tölgyerdőre épült város*. Dunaszerdahely, 1996, Lilium Aurum.
- 69 A két bányász. A novella először *Az ég – a tó* című kötetben jelent meg. (H. n., 1929, Amicus, 43–49.)
- 70 Szitnyai Zoltán: Gábrrielné. In: uő.: *Furcsa világ*. 20–35.
- 71 Uő.: Bolondok tornya. In: *Bolondok tornya*. 50–60.
- 72 Uő.: Az első ellenség. In: *Furcsa világ*. 308–315.
- 73 Uő.: *Aranykarika*. Budapest, é. n. [1931], Athenaeum. 288.
- 74 Uő.: *Hodinai Hodinák*. Budapest, é. n. [1936], Athenaeum.
- 75 Uo. 308–315. Idézet: 310.
- 76 Szitnyai Zoltán: Szeptemberi majális. In: uő.: *Szeptemberi majális*. Kassa-Košice, 1932, Kazinczy Lap- és Könyvkiadó Szövetkezet. 133–181.
- 77 Uő.: *Milka*. Budapest, é. n. [1943], Athenaeum. 246–247.
- 78 Uo. 235.
- 79 Pagátultimó. In: *Furcsa világ*, 36–53.
- 80 1991-ben megjelent egy tulajdonképpeni útikönyv erdészek számára, amely a város iskola- és ipartörténeti nevezetességeit házakra lebontva ismerteti: Bartha Dénes (szerk.): *Selmec, Selmec, sáros Selmec. Vademecum erdészek számára*. Sopron, 1991. Ezzel 65 év után ismét megjelent magyar nyelvű turistakalauz a városról. Az előző: ifj. Kováts F. Lajos: *Banska Stiavnica – Selmecbánya és környéke. Banska Stiavnica-Selmecbánya*, 1926, a Karpathenverein Szitnya Osztályának kiadása. És az 1991-es kötet lektorai között is szerepel Kováts F. Lajos (Selmecbánya), ami lenyűgöző.

Határváltás és emlékezet szatmári és máramarosi interjúk alapján (Észak-Erdély 1940–1944-ben)

Hámori Péter:

Észak-Erdélyben, pontosabban Románia 1940 és 1944 között Magyarországhoz tartozó, magyarok (is) lakta településeiről¹ számos helytörténeti és honismereti tanulmány jelent meg az utóbbi másfél évtizedben. Ezek egy része inkább lelkes, nem szakmabeli gyűjtők keze nyomát mutatja, vannak azonban köztük igen színvonalasa írások is.² Közös jegyük azonban, hogy a magyar impérium visszatérte és a terület újbóli román birtokbavétele közti időszakkal nem, vagy alig foglalkoznak: szerzőik számára 1940. augusztus 30. nem csak korszakhatárnak tűnik, hanem egy „elbeszélhetetlen korszak” kezdetét is jelzi.³ Kivételek természetesen vannak – bár inkább csak az egykori négy székely vármegyéből⁴ –, s közülük különösen figyelemre méltóak azok, melyek elbeszélte forrásokat, visszaemlékezéseket használnak fel, mint Gazda József meglehetősen nagy adatgyűjtésre alapozott tanulmánysorozata a *Székelyföld* c. folyóiratban.⁵

Jelen tanulmányban 74 interjú alapján azt szeretnénk vizsgálat tárgyává tenni, hogyan emlékeznek az egykori szemtanúk a „kicsi magyar világnak”, illetve „kicsi magyar időnek” nevezett négyéves időszakra, amikor a második bécsi döntés következtében Észak-Erdély újra magyar főhatalom alá került. A bemutatott interjúk alanyai többségének lakóhelye Szatmár vármegyének az 1920-ban Romániához csatolt része volt, tizenhatan pedig Máramaros vármegyét jelölték meg akkori tartózkodási helyükül, hárman a trianoni Magyarországhoz tartozó Csenger község akkori és mai lakói.

A kutatás eredeti célja az országosan az 1940. évi XXIII. törvénycikkkel létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap 1938/39-es szatmári kísérleti működésének pontosabb megismerése volt. Az interjúkat ezért főleg az Alap építőtevékenysége nyomán létrejött házak, házsorok, telepek lakóival készítettük. Más esetekben a beszélgetőpartnereket a helyi plébánosok, lelkészek, olykor pedig a polgármesterek segítségével kutattuk fel. Jóllehet eredeti elképzelésünk nem az 1940/1944. közötti időszak szociálpolitikájának megismerése volt, a beszélgetések során nagyon hamar az akkori viszonyokra terelődött a szó, olykor visszafordíthatatlanul eltérve az eredeti témától. Érdemes megjegyezni, hogy az egykori kedvezményezettek vagy

azok leszármazottai – érthető módon – nem voltak büszkéek arra a körülményre, hogy szegénységükre való tekintettel jutottak a házhoz; ehhez hozzájárult, hogy gondozásuk a mintának számító Szatmár megyében mintaszerűen gondos volt, ami nem egy esetben meglehetősen gyakori, már-már zaklatásszámba is menő ellenőrzést jelentett; a telepeket pedig a falvak népe nem egy esetben szegénytelepként vagy más gúnynéven emlegette, az ott élőket többé-kevésbé kiközösítették, de legalábbis elkülönültek tőlük. (Sajátos módon a másik egykori feltétel, hogy a családban sok gyerek legyen, már sokkal kevésbé váltott ki negatív érzéseket, jóllehet a 6-8 utód, amennyivel ezek a családok nemegyszer rendelkeztek, ekkor már elég ritkának számított ezen a vidéken).

Az adatközlők életkori összetétele a következőképpen alakult. 1940-ben öt éven alul volt 6 fő; ők valószínűleg a legtöbb elbeszélte eseményre szüleik leírásából emlékeztek (ezt olykor jelezték is, de nem mindig, olykor pedig bizonytalanok voltak abban a tekintetben, hogy az eseményeket mesélték-e nekik, vagy átélték őket). 32 személy hat és tizennégy év között volt a bevonuláskor, így nagyobb részt gyermekfejjel élték meg az 1940/1944. közötti éveket. 28 fő tizennégy–tizennyolc éves, nyolc fő pedig 1940-ben már felnőtt volt (közülük hárman az interjúkészítéskor elmúltak 90 évesek). Általánosságban elmondható, hogy csaknem valamennyi beszélgetőpartner egyszerű, többnyire földmunkás vagy törpebirtokos családból származott, iskolai végzettségük pedig négy és nyolc elemi között volt, mindössze négyen végeztek ipariskolát, egy fő pedig középiskolát. (A családfők közül négyen foglalkozásukat tekintve „községi alkalmazott” kategóriába sorolhatók – mezőőr, kézbesítő, kisbíró –, de valójában semmiben nem különböztek a többiektől, ha csak abban nem, hogy gyaníthatóan státusuk előnyt jelentett az ONCSA-juttatás odaítélésénél.) Kivételt képezett hat idős szatmárnémeti személy, akiknek az apja gyári munkás volt, további három kisiparos családfenntartóval bírt, kettő-kettő pedig kereskedősegéd és pincér (!) foglalkozást jelölt meg. Ők egyetlen kivétellel vagy szakmát tanultak (9 fő), vagy középiskolát végeztek (1 fő).

Az adatközlők iskolai tanulmányaik alakulása ebben az esetben kettős fontossággal bír: egyfelől nyilván befolyásolta, sőt meghatározta általános műveltségüket, ismeretanyagukat és történelem-szemléletüket, a múlt képének megformálását, másfelől pedig az 1940-es évekről, a magyar uralomról vagy egyáltalában nem tanultak az iskolában, vagy csak nagyon felületesen. Nem igaz ez persze azokra, akik éppen 1940/1944 között koptatták az iskolai padokat: az ő múlt képüket sok elemében alapvetően meghatározta az iskola, bár elbeszéléseikből gyaníthatóan nem is annyira az ott szerzett tudáselemek, a tanterv által előírt ismeretek, hanem inkább az isko-

lai élmények hagytak mély nyomokat: egy-egy ünnepség, a tanítónak sokszor a múlt által megszépített személye stb.

A múlt elbeszélésében a kezdőpont csaknem mindig 1940. szeptembere, a magyar Honvédség bevonulása volt. Ez olykor a beszélgetés menetében is kiindulópont-szerepet kapott, de korántsem mindig: általában a bizalmi légkör kialakulása, a feloldódás után fogott hozzá a legtöbb adatközlő „életének legszebb napja” elbeszéléséhez. Ez, ismerve a romániai sajtó, rádió, tévé, és az emlékművek által elbeszélte, többé-kevésbé kötelezően egyen múltnak az ezekkel a napokkal kapcsolatos, ma sem szűnő, de már 1945-ben elkezdődő propagandáját, érthetőnek mondható. Tovább árnyalta a képet, hogy a kérdező anyaországi személy volt, amivel az adatközlők tisztában voltak. Néhány esetben az interakció menetében is törést okozott ez, pl. többször megesett, hogy a kérdezett kitért egyes kényesebb kérdések elől – pl. az anyaországi tisztviselők megítélése –, de olyan is többször előfordult, hogy a beszélgetőpartner egy idő után feltette magának a kérdést: vajon ez a négy év a magyarországi magyar és romániai magyar emberek közös történetét alkotta-e, vagy valami olyasmit, amihez a mai határon túl élőknek nem sok közük van. (Jellemzően az ezt a kételyt megfogalmazók, és arra különben választ adni nem merők vagy akarók egy kivételével vagy maguk, vagy gyermekeik rendszeresen átjártak Magyarországra mezőgazdasági napszámmunkára, ahol egyfelől a számukra sértő „lerománózást” kellett gyakorta megélniük, másfelől pedig azt, hogy a határon számukra túleső magyarok a legtöbb esetben még csak nem is halottak erről az időszakról.)

Az interjúk során a legtöbb esetben egyértelműen kiderült, hogy az adatközlők a négy évre vonatkozó információ-elemekkel életük folyamán gyakorta találkoztak, és tudták, egyes esetekben saját bőrükön is megtapasztalhatták, hogy a témáról beszélni veszélyes. Jó példa erre egy kilencvenen túli bácsi „kommentárja”: „Elmondom én magának úgy, ahogy volt a bevonulást. Nem gyerek voltam, emlékszem rá jól. Ötven évig nem volt szabad róla igazat szólani, ötven évig! Még a feleségemmel, a gyerekekkel sem szólhattunk róla, mert féltünk, hogy eljár a szájuk az iskolában. Erről csak ezek a sz****-ak szólhattak,⁶ de azok meg hazudoztak csak össze-vissza róla. Hát én most elmondom magának, nem megyek úgy a sírba, hogy el ne mondjam. Meg is írhatja nyugodtan: velem ugyan már mit tudnának csinálni?”

A bevonulás napjainak leírása teljesen azonosnak mondható (kivéve a csengeriek esetében, ahogy arra még kitérünk): dülva-fúlva, vagy éppen kapkodva távozó, sőt menekülő román katonák, a motoron–kerékpáron–lovon (de többnyire motoron) megjelenő első magányos honvéd, majd a zöm szekéren, helyenként teherautón és olykor páncélosokkal, díszkapu, virág-

szőnyeg, beszédek a helyi notabilitás vagy a lelkész szájából, örömcsókok és -könnyek, sírva elénekelt Himnusz, titokban őrzött és végre szabadon kithető magyar zászló, sőt zászlók. A teljes sablonosság gyanút kelthet, annak ellenére, hogy a korabeli ünnepségek általában így zajlottak le.⁷ Néhány esetben azonban bizonyítható is, hogy olykor egyfajta népmondai jelenséggel van dolga az adatgyűjtőnek: a határszéli Lázári esetében pl. négy, szinte szóról-szóra egyező leírást közöltek a bevonulásról, ketten még a magyar ezredes beszédéből is tudtak két-három (tökéletesen sablonos) mondatot idézni – ám a katolikus plébánia *Historia domusába* elkeseredetten írta be a falu akkori plébánosa, hogy őket bizony elkerülték a katonák, még a félelmében alaposan beivott és elbújt román községi rendőrtől is csak napokkal később tudtak megszabadulni a lakosok.⁸ A román kivonulással kapcsolatos, általános negatív élmények, különösen a szervezetlenség, kapkodás, fegyelmezetlenség képe sem igazolható: a fennmaradt, főleg egyházi dokumentumok különösebb pusztításról – a hosszabb ideje beszállásolt katonák rendszeres rekvirálásait nem ideszámítva – nem tudósítanak;⁹ egyebek mellett L. Balogh Béni ismert könyvéből is úgy tűnik ki, hogy a román hadvezetés eleve számított a szatmári részek átadásával.¹⁰ Azonos jelenség csaknem minden leírásban, elbeszélésben a negatív elemek hiánya is: mindössze négy esetben fordult elő a „jöttek lovon meg tankon, aztán pár év múlva itthagytak minket a románoknak”, illetve az ehhez hasonló kitétel.

A kollektív emlékezet kialakulására, működésére további példát szolgáltat, hogy senki sem tudta felidézni: pontosan mi történt a megyebeli nagybirtokok 1920-ban elvett földjeit megkapó telepésekkel.¹¹ Általában tudták, hogy többségükben elhagyták házaikat, földjeiket, de hogy a kivonuló román közigazgatással és katonákkal távoztak-e, vagy később kellett útra kelniük (önként vagy ilyen-olyan kényszer hatására), azt senki sem tudta – vagy akarta, netán merete – elmondani.¹² Levéltári adatok szerint egy részüket a bevonuló katonaság, illetve a rendfenntartó alakulatok kényszerítették távozásra – nemegyszer a régi vagy újabb keletű sérelmekért bosszút állni akaró, többnyire közeli településekről jött magyar lakosság csendes asszisztálása, vagy éppen aktív részvétele mellett. Hónapokkal később, egy második délre vándorlási hullámot¹³ már nem annyira a tényleges atrocitásoktól való félelem, inkább a biztonság utáni vágy és a bukaresti propaganda indított el.¹⁴ A terület magyar lakossága esetében a román kivándorlásról, optálásról, illetve annak körülményeiről szóló emlékek továbbadása, de talán megélése útjába is igen erős falat épített az a körülmény, hogy 1944-ben a visszatérő román katonaság és közigazgatás – ismét csak a civil, de ezúttal román lakosság részvételével – nem egyszer véresen torolta meg a négy évvel korábbi atrocitásokat,¹⁵ másfelől a „hivatalos történelem” a magyarság

kollektív bűnössége képzetének felkeltéséhez kiválóan alkalmas eszköznek találta – sőt, találja – a történetek folyamatos napirenden tartását.

Szintén nem maradtak igazán megbízható emlékképek a – nem túl nagy számú – magyar lakossággal keverten élő románok érzelmeiről, vagy ha igen, akkor azok teljesen az általánosság szintjén maradtak („Hát ugye azok sírtak, meg féltek, úgy emlékszem el is szökdöstek sokan, de inkább a fiatalabbja, a legények. De mifelénk azok sem sokan, mert egy öreg papjuk volt, az meg nem tüzelte őket, hogy menjenek. Pár napig talán nem nagyon mentek ki az utcára, de hát errefelé nem bántottak senkit sem. Nem úgy, mint mikor visszafelé jöttek, ugye.”¹⁶) Más a helyzet azokkal az adatközlőkkel, akik nagyobb részt román lakosságú területen éltek meg a hatalomváltást: Avasfelsőfaluból pl. két, egymástól függetlenül nyilatkozó személy¹⁷ (az egyik 1946 vagy 1947 óta Magyarországon él) egybevágóan emlékezett arra, hogy a falujuk papja ellenállásra, elrejtőzésre, „partizánkodásra” biztatta a fiatalokat, akik közül jó néhányan szót is fogadtak (maga a szó – „partizánkodás” is figyelmet érdemel, mert csaknem biztos, hogy később került a történetbe, és a pópa nem ezt a kifejezést használta). Innen, az Avasból más beszámolók is tartalmazták, hogy félelem, sőt rettegés előzte meg a magyar csapatok bejövetelét: a román lakosok a Honvédségtől féltek, a magyarok meg tőlük.¹⁸

A másik biztos pont az elbeszélésekben 1944/45, az újabb határváltozás, a román csapatok bevonulása és a közigazgatás újbóli átszervezése (érdekes módon a szovjet katonai közigazgatás emléke szinte teljesen elenyészett, pedig az egyházi források rendre megemlékeztek az orosz katonákkal való kényszerű kapcsolatáról, illetve korábban a harcokban elesettek és eltemetettek között is feltűnnek szláv nevek). Erről az időszakról azonban az adatközlők nem, vagy csak nagyon kelletlenül voltak hajlandóak beszélni: egyfelől az emlékek kegyetlensége okán, másrészt egyfajta öncenzúra miatt.

A sablonosság, helyesebben az azonos minták követése a múlt elbeszélése során több más területen is megfigyelhető az adatközlőknél. A katonaságtól, háborútól való félelem csaknem mindegyik elbeszélésben jelen volt, amit különösen érthetővé tesz, hogy nem közvetlenül, személyükben érintette őket a behívás, frontszolgálat és annak veszélyei, hanem eltartójukon, apjukon – esetleg, ritkábban testvéreiken – keresztül. Az ONCSA kedvezményezettjei részben kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, mint a környezetükben élők: eleve szegény családkról volt szó, így (tartalékok híján) az apa kényszerű távolléte vagy különösen elvesztése ha csaknem biztos és teljes nyomort talán nem is hozta magával (a hatósági hadigondozás során az ONCSÁ-s családokra a közhatalom igyekezett külön gondot fordítani), de a bizonytalan holnap kínzó érzését mindenképpen. Ugyan a teleszerűen

épített ONCSA-házak esetében a kedvezményezettektől elvárták, hogy baj, szükséghelyzet esetén segítsék egymást, és ki is alakult – részben a falusi vagy városi közeg elutasítása nyomán – egy többé-kevésbé erős belső kohézió, de ez korántsem volt érzelmileg olyan erős, mint a családi kötelék.

Az elbeszélésekben az 1940. ősze és 1944. hasonló időszaka közti négy év ábrázolásakor közös pont továbbá a szegénységre való emlékezés. Érdekes módon azonban ennek ábrázolásakor legtöbbször nem a személyes érintettségre esik a hangsúly, hanem a „mindenki szegény volt akkor”¹⁹, „cudar világ volt akkor”²⁰ jellegű beállítás a jellemzőbb. Ennek okai többek között a ténylegesen rossz életkörülmények, a mindenkit érintő, Szatmárban kevésbé, Máramarosban annál inkább érezhető élelemhiány és a mindenütt ható jegyrendszer és a feketepiac – nemigen volt szappan, talpbőr, szövet, fonal, petróleum, hogy csak néhány cikket említsünk –, azonban markánsan jelentkezik egyfajta múltmegszépítési szándék is: „cudar világ volt akkor – de ami utána jött, az sokkal rosszabb volt”.²¹ Ebben a nemzeti szempont a legtöbb esetben meglehetősen nagy szerepet játszik: Szatmárban ugyanis az 1945-öt követő néhány év viszonylagos termelési biztonságot, a közellátás területén pedig ha nem is bőséget, de a korábbi időszakhoz képest némi nyugalmat hozott.

A magyar főhatalom évei azonban nemcsak olyanképp jelentettek tabutémát, hogy arról a hatalom mindenütt jelenlévő figyelme miatt nem volt szabad jót mondani, hanem abból a szempontból is, hogy – részben az előbb említett körülményből kifolyólag – szinte „árulásnak” tűnt rosszat mondani rá. Az adatközlők csak vonakodva, kérdésekre válaszolva, kelletlenül meséltek a fekete kenyérről, a megfoltozhatatlan lyukas cipőtalpról, vagy éppen a mezítláb látogatott (és télen emiatt teljesen elkerült) iskoláról, illetve az áruhiányról.²² A csendőrök vagy a községi jegyző viselkedése, úrhatnamsága, esetleg durvasága miatt ugyan az adatközlőknek csaknem felepanaszkodott, de rögtön hozzátették: a román időkben – tehát a magyar főhatalom évei előtt és után – sokkal rosszabb volt mindez. Mindössze egyetlen interjúban fordult elő, ahol az ilyen, kellemetlen emlékeket indulattal idézte fel az adatközlő (a csendőrök összeverték, mert román barátaival a „Borsókenyér, facipő / Ezt hozta a szebb jövő” gúnydalocskát énekelte magyarul²³), más esetekben inkább a probléma eliminálásának a szándékával találkozunk.

Tabunak számítottak a határ eltűnésével kapcsolatos negatív emlékek is, pedig a határ közelében élő lakosság egyik lényeges kereseti forrása 1940 előtt a sokak által többé-kevésbé rendszeresen úzótt, jól jövedelmező csempészet volt. Az ennek megszűntével beálló életszínvonal-romlást azonban az adatközlők soha nem maguktól említették meg, hanem csak – többnyire

megismételt – kérdésre, kelletlenül beszéltek róla. (Pedig a kilenc személy, aki a határ közelében lakott, nyilván őrizte a törvények egykori áthágásának emlékét, mert a csempészet említése után meglehetősen egybevágoan sorolták a csempészett árucikkeket, élükön a petróleummal.) Ugyanakkor általában elmondható, hogy bizonyos csalódottság érzést csaknem minden adatközlő elbeszélésében tapasztalni lehetett; a főhatalomváltás előtti hónapok bizonytalansága és a katonaság jelenléte, illetve a román nemzetiségpolitikának a falvak mindennapjai szintjén is ható következményei miatti rossz életkörülmények olyan felfokozott várakozással töltötte el a terület magyar lakosságát, aminek az új impérium nem tudott megfelelni. Az interjúk során az adatközlők legalább harmada említette ezt, ám a csalódást jellemzően nem az impériumváltásnak, hanem saját és környezete tájékoztatatlanságának tulajdonította (amiben persze szerepe lehetett az interjúkészítő személyének, ti. anyaországi mivoltának is). Furcsa módon a néha lehetetlenségig felfokozott várakozás („mink akkor azt hittük, hogy mától Kolbászból lesz még a kerítés is”²⁴) nemcsak az Avas-hegységben élőkre, hanem a határ mentén lakó és Magyarországra – többnyire illegálisan – rendszeresen átjárókra vagy ilyenekkel napi kapcsolatot tartókra is jellemző volt (bár az megjegyzendő, hogy a mozgósítás és a határ megerősítése miatt 1939/40-ben nemcsak a határ átlépése, de megközelítése is életveszélyes vállalkozás lett).²⁵ Értékelhetjük ezt a román propagandára adott felfokozott válaszként is (az ugyanis Magyarországot mint a grófok és a nyomorgó parasztok országát mutatta be nagy előszeretettel); csak hogy a határtérség falvaiban újságot – főleg román újságot – az adatközlők szerint nemigen forgattak, rádiókészülékek sem voltak (részben a szegénység miatt, részben, mert a hadműveleti területnek minősített településeken a hatóság begyűjtötte azokat, mivel a lakosság a román adók helyett Budapestet hallgatta²⁶).

Szembetűnő – és érthető – a trianoni határon túl, Romániában (legalábbis 1940/1944 között) és az anyaországi Csenger faluban élő adatközlők véleménykülönbsége. Az 1940-es bevonulást a falu szinte tragédiaként élte meg: ugyanis a csempészés számukra is az egyik fő megélhetési forrás volt (Csenger a határtól néhány kilométerre található). Ráadásul Csenger az ONCSA egyik – kisszámú – mezőgazdasági telepítési kísérletének a színterére is volt, amely tevékenység – a ház-, gép- és állatakióval együtt – a korábbi román területek visszacsatolásával megszakadt (valójában a levéltári adatok tanúsága szerint 1941 végéig folytatódott).²⁷ Érthetően a csengeriek életlehetőségeik beszűkülését látták a terület-visszacsatolásban. Az 1940. és 1944. közti évekre általában úgy emlékeztek vissza, hogy tartottak a katonai behívástól, megemlégették a nehezedő életkörülményeket, ám amikor konk-

rétan a határváltozásról beszéltek, egyértelműen abban látták sorsuk rosszabbra fordulásának okát. (Ennek némiképp ellent mond, hogy Szatmárnémeti piaca könnyen megközelíthető volt és 1941-től szinte kizárólagos értékesítési terepet jelentett számukra, ami ellensúlyozta a határváltozás negatív hatásait, ám ezt az interjúalanyok kelletlenül, rákérdezésre ismerték csak el.)

Sajátos volt a visszaemlékezésekben az ONCSA szerepe is. Ahogy említettük, a kutatást, eredeti szándék szerint, ennek a pontosabb megismerése érdekében indítottuk. Az egykori kedvezményezettek közül mindössze kilenc főt sikerült megtalálni, sokkal jelentősebb volt ennél, hogy viszonylag sok olyan adatközlőt találtunk, aki felserdült, de a szülei háztartásában élő fiatal volt akkor, amikor a szervezettel kapcsolatba kerültek. Visszaemlékezéseikben egyértelműen tetten érhetők a nemi különbségek: míg a férfiak egyértelműen jónak, sőt, szinte megváltásnak látták az ONCSA működését, általában hozzátéve, hogy ma is egy ilyen, a szociális nevelést a szociálpolitikával összekapcsoló, a családot anyagilag felemelő, de együttműködésre is kényszerítő szervezetet látnának szívesen, addig a nők közül többen fogalmaztak meg kritikát, különösen a családok életébe való paternalista, gyakori és erőteljes beavatkozások miatt. Ennek a kétféle megközelítésnek véleményünk szerint egyik fontos gyökere, hogy a zöldkeresztes vagy szociális védőnő (akit visszatérően és árulkodóan „kisasszonynak” neveztek) elsősorban a nőket, a lányokat és az édesanyjukat igyekezett átnevelni, főként nekik és nem bátyjaiknak-öccseiknek kellett az olykor sűrűlődtől sem mentes, és nem egyszer megalázó helyzeteket átélniük, érzelmileg kezelniük, ami számukra 60-65 év távlatából is felkavaró. Valószínűleg ide vezethető vissza a magyar idők tisztviselőire, helyi notabilitásaira vonatkozó emlékek különbözősége is. Míg az említett falusi vezetőkről inkább rossz emlékeket őrzők többsége nő volt, addig a férfiak zöme javarészt pozitív emléksanyagot hordozott – igaz, általában a korábbi és részben a későbbi román időszak hivatalnokaival, tisztviselőivel vetve össze az 1940/44 köztieket, egy eset kivételével a megvesztegethetőséget, sőt a megvesztegetés elvárását vetve az utóbbiak szemére (az egy kivétel félig-meddig gúnyosan „kifejezetten kellemesnek és hasznosnak” nevezte a baksis és lefizetés rendszerét, mondván: a magyar jegyző „fene nagy tisztességében [...] az utolsó baniig” [sic!] beszédte az adót.²⁸

Összefoglalva megállapítható, hogy a Szatmár megyei adatközlők múltképeiben sajátos helyet foglalnak el az 1940/44 közötti évek. Búvópataként éltek emlékeik több mint félszáz évig, ám ez a búvópatak még ma is csak részben, félve tör a felszínre, az eltelt idő, az emlékezet és gyakran a mai napig jelen lévő félelmek többszörös szűrőjén keresztül.

- 1 Tanulmányunkban a továbbiakban a mai – történelmüleg helytelen, de általánosan elfogadott – Észak-Erdély kifejezést használjuk a pontosabb, ám terjedős és utolsó tagja miatt talán félreértésekre is okot adó észak-erdélyi, partiumi kelet-magyarországi területek vagy vármegyék helyett; megjegyzendő, hogy az 1940. után hozott törvények és minisztériumi rendeletek mindig a hosszabb és pontosabb elnevezéssel éltek.
- 2 Kiemelkedik közülük Fleisz János Nagyvárad-monográfiája (Fleisz János: *Egy város átalakulása. Nagyvárad a két világháború között*. Literator, Nagyvárad, 2005.)
- 3 Jó példa erre Csoma György Nagybánya-kötete, mely részletesen mutatja be nemcsak a városi múzeum, hanem a város történetét is. (Csoma György: *Régi dicsőségünk. A múzeumalapítók és a múzeum*. Helvetica, Nagybánya – Baia Mare, 2004.)
- 4 Ilyen pl. Oláh Sándor munkássága (Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön. 1940/1944. *Székelyföld* 2001. 4. sz. 57–82. o.; Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940/1944 között. Uo. 2003. 7. sz. 95–102. o.; Kedvezmények és konfliktusok kora. Gazdasági változások Csík megyében 1940/1944 között. *Limes* 2001, 2. sz. 89–104. o.; de különösen a csak kéziratban lévő összefoglaló munka: Székelyföldi modernizáció 1940/1944. Csíkszereda, 2002. Teleki László Alapítvány, Kézirattár.
- 5 Megtörni, beolvasztani. A Székelyföld történetéből. *Székelyföld* 2002. 10. sz. 132–155. o.; Gazdasági helyzet a két világháború között. Uo. 2002. 12. sz. 117–142. o.; A megmaradás szalmaszála. Uo. 2003. 4. sz. 109–132. o.; Szolgálatban. Uo. 2003. 6. sz. 117–141. o.; Templom és iskola. Uo. 2003. 8. sz. 114–137. o.; Politikai harcok a két világháború között. Uo. 2003. 12. sz. 120–144. o.; Megint háború. Uo. 2004. 12. sz. 111–120. o. Ez a tanulmány sorozat is elsősorban az 1920/1940. közti román érával foglalkozik.
- 6 Az erősen illemsértő kifejezés – mint ahogy az utólagos rákérdezésnél kiderült – nemcsak, sőt nem is elsősorban a román közvélemény-formáló propagandaforrásokra vonatkozott, hanem a hasonló tartalmat mutató magyar nyelvű lapokra.
- 7 Jó példa erre a számos újságbeszámolón kívül: *Nótaszóval köszöntünk! Útmutató az országgyarapodással kapcsolatos népiünnepélyek szervezőinek*. Szatmárnémeti, 1940. (A nyolcadrét iv füzet a Szatmárnémeti Katolikus Püspökség még rendezetlen 1940-es iratanyagából került elő.)
- 8 Utólag valószínűsíthető, hogy a magyar csapatok a Csenger–Szatmárnémeti és a Halmi–Szatmárnémeti közutakat és a (Huszt)–Halmi–Szatmárnémeti vasútvonalat használhatták a bevonuláskor.
- 9 A Szatmárnémeti Katolikus Püspökség 1940. decemberi felmérése szerint kisebb, a beszállásból eredő iskolai és templomi károkat és kisebb fosztogatásokat, atrocitásokat leszámítva nem esett egyéb kár; a plébánosok is inkább a hosszas beszállás alatti érzékeny veszteségeikre panaszkodtak.
- 10 L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939/41940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszerda, 2002.
- 11 Számukat nagyjából 400–500 háztartásra becsülhetjük.
- 12 Miniszterelnökségi átirat. Észak-Erdélyi fővezérségi kormány megbízott iratai. MOL K–53. 1. cs. Szám nélkül.
- 13 Szatmár vármegye főispánjának jelentése a görög katolikus és görögkeleti templomépítkezésekről. A visszacsatolt keleti és erdélyi területek egyházi ügyei. MOL K–150. BM. Ált. 2839. cs. 31. t.; Román telepések optálási ügye. 1941–6–7036. MOL K–149.
- 14 Utóbbira példa: *Egy évi magyar uralom Észak-Erdélyben*. Monitorul Oficial, Bucuresti, 1942. Magyar fordítás. Külügyminisztérium Békeelőkészítő iratok, MOL XIX-J–1-a. 58. dob.

- 15 Erre szolgáltat adatokat pl.: *A múltat be kell vallani. Szatmár egyházmegye papjainak visszaemlékezései a második világháború helyi eseményeire és más háborús dokumentumok a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár dokumentumaiból.* Szatmárnémeti, 2006.
- 16 Sz. N. -né szamosdobi adatközlő, 2004. július 22.
- 17 Kovács Mártonné Szabó Teréz (Budapest, 2004. szeptember 4.) és Lajosné Hámi Margit adatközlő (Budapest, 2005. február 20.)
- 18 Nickl Henrik, Vámfalu, 2004. július 26; Szabó Péter, Avasfelsőfalu, 2004. augusztus 1; Furman Vendel, Szatmárnémeti, 2004. július 30; Tomek Vasile-né Kroumann Erzsébet, 2004. szeptember 30. Valamennyien Avasfelsőfalun éltek meg a bevonulást.
- 19 Karács József, Avasfelsőfalu, 2004. szeptember 28.
- 20 Bandi Lajosné, Batiz, 2004. augusztus 25.
- 21 Szabó Tibor János (Ioan Tiberiu Sabou), 2002. október 25–26.
- 22 Érdekes módon a petróleum hiánya, adagolása és radikális áremelkedése kivételnek számított, arra csaknem mindenki emlékezett, illetve maguktól említették meg, talán azért is, mert még egyszerű ember számára is nyilvánvaló volt, hogy ez a két ország eltérő viszonyaiból fakad, illetve joggal remélhették, hogy a jelenség nem lesz tartós.
- 23 K. G. M., Szatmárnémeti, 2004. július 22.
- 24 Baróti József, Batarcs, 2002. március 7.
- 25 Az egyik adatközlő (Kiss Kálmánné Vlaicu Irén) édesapját 1940 nyarán egy elbitangolt tehén keresése közben negyedmagával lőtték le, az adatközlő szerint román granicsárok [?]; a sebesülést csak egyikük élte túl.
- 26 1940–6–7923. MOL K–149. 72. dob.
- 27 Szatmár vármegyei Közjóléti Szövetkezet 1944-es költségvetése. Országos Szociális Felügyelőség iratai. MOL K–566. 17. cs.
- 28 Nagy-Károlyi Vencel, Lázári, 2004. október 8.

A csíki krónika és a székely „virtuális múlt”¹

Hermann Gusztáv Mihály

A vitatott történeti források sorában a csíki székely krónika különleges helyet foglal el: társai közül egyik sem váltott ki ennyi indulatot, szenvedélyt, egyiknek a hitele sem vált ily mértékben „nemzeti sorskérdéssé”. Ezúttal csupán vázlatosan szeretnénk áttekinteni a szakmai konfrontációk történetét, és többet foglalkozni azzal, hogy e keresztűzbe került, szakmai körökben ma már egyértelműen hamisítványnak tartott kútfő miképpen hatott a székelység önképére, közösségi tudatára.

Krónikánk a hit és legendák kódéba burkolózó Csíksomlyón bukkant fel, ahol 1796 késő őszen legrégebbi ismert példányát keltezték. E példány azonban csupán „másolat”, készítője Farkas Nepomuk János, akkor már nyugalmazott plébános, aki állítása szerint Csík-Gyergyó-Kászsónszék főkirálybírójától kapta e „drága régi írás” – általa, úgymond, régóta nyomozott – 1695-ben készült „hites mását”.² E „hites más” azonban sohasem került elő, csakúgy mint az eredeti, mely – záradékának kerettörténete szerint – „tekintetes nemzeti Sándor Menyhárt úr várában” lett „153 darab levelekből” egybeszerkesztve, „Allszeg földin a’ Csíki háznál Vatsárk és Csíkfalva között 1533 esztendőben.”³ A krónika a székelyeket – a magyarokhoz hasonlóképpen – a hunoktól származtatja, utalás történik ősi nemzetségi szervezetükre, mely a tisztségviselők váltakozásának rendjében még a késő középkorban is szerepet játszott. A 11. századig a székelyek élén a „főrabonbán” állt, akit szabadon választottak, és aki az Attila király testvére, Buda által épített várban, a Székelyudvarhely mellett emelkedő Budvár bércén székelt. Ez volt a székely harcosok tanácskozási helye, mely gyűlések alkalmával a rabonbán ítéletet tartott a népe fiai közt zajló peres ügyekben, és kihirdette az új törvényeket. Itt őrizték az ezüstkeretbe foglalt kókuszdióserleget is, mely áldozati kellékül szolgált. Az Árpád vezette *hunok* (!) érkezésekor Zandirhám rabonbán fogadja az új honfoglalókat és adja át vezérüknek a székelyek köbe vésett hat alaptörvényét, melyek tiszteletben tartását Árpád harcos népe esküvel fogadja. Ezután a krónika Zandirhám utódainak történetét követi.⁴

E forrás hitelességét már a felbukkanását követő években többen megkér-

dőjelezték. A többé-kevésbé kételkedők közt találjuk Zabolai Finna Sámuel jogászt, Gyarmathy Sámuel nyelvészt, Benkő József polihisztort, Cristian Engel lőcsei születésű bécsi történészt. Aranka György, a Marosvásárhelyen székelő Erdélyi Nyelvmívelő Társaság elnöke viszont láthatóan beleszerezett e „nevezetes régiségekkel teljes kézírás”-ba, lázasan munkálkodva kiadásra való előkészítésén. Ám minden kételytől az ő elfogultsága sem volt mentes, jobbnak látta hát, a kiadást megelőzően, felkérni a kor néhány tudóstekintélyét (Batthyányi Ignác római katolikus püspököt, a régi könyvek és kéziratok kiváló ismerőjét, Éder József Károly apátot, a keleti nyelvekben járatos Beregszászi Pált, Benkő József neves erdélyi polihisztort, Mártonfi Józsefet, Szerbia görög- és latin klasszika-filológiában jártas római katolikus püspökét, illetve a történeti vizsgálódásokat is folytató Katona István kánokot), közölgék álláspontjukat a kútfő eredetiségét illetően. A véleményezés korántsem volt kedvező: „habár ezen krónikának tartalma nagyon érdekes is, de mivel sok olyas mondatik benne, a mi nagyon furcsa, és miről régi hiteles historikusaink még álmukban sem emlékeztek, s mivel ugyan ezen nagy figyelmet érdemlő krónikának még holléte sem tudatik, ennél fogva annak kiadásával sietni nem lehet.”⁵

Végül a tudósok vonakodása nyomán a krónika – egyelőre – kéziratban marad, ám szorgos kezek másolják (Szádeczky kilenc kézzel írott példányát sorolja), a székely csoporttudatra gyakorolt hatása pedig – már a 18–19. század fordulóján – erőteljes. A székely sérelmi politikában mindig is nagy szerepet játszó történeti érvelés ezután még terjedősebbé válik, újdonságképpen pedig megjelenik az addig inkább csak utalások szintjén emlegetett korai székely történelem részletes taglalása. *A Székelyek ado ellen valo Instantiájok* 1810/11-ből származó szövege például szintetikusán, a krónika nyomán – tehát a kor „szakmai színvonalán” –, igényes és igen szép nyelvezettel mutatja be a székelység történetének kezdeteit:

„Vissza kell ereszkednünk a régiségbe, hogy fel eleveníthessük haldokló emlékezetét eleinknek, és meg újítsuk azoknak az igazságoknak hatalmát a szívekben, melyek sokaktól el felejtve, másoktól számba nem vetette hevernek. Azokból terjedhet világosság meg bontatott jussainkra, melynél szembe tűnő lészen, hogy kérelmeink igazságon épülnek.

Tudva vagyon a T[e]k[inte]t[e]s Constatusok előtt, hogy bár mi szegény és el alélt állapotban legyen is most nemzetünk, csak ugyan a mű hajdani eleink a hatalmas Attila népének maradványai voltak, a kik az ő rengeteg birodalmának a vissza vonás által esett fel fordulását fellyül élvén, mint meg menekezett felekezetei egy nagy de megfordult szerentséjű nemzetnek, a havasok közt kerestek menedéket: Tartományt foglaltak magoknak a sivatag erdők árnyékai között, lakhatóvá tették munkájokkal a kietlenség-

get és a fenevadak rejtekeit kies tartományokká változtatták. Így vetettek leg természetesebb és leg igazságosabb fundamentomot a *birtok tulajdonosságának*, így állítottak *hazát* és éltek benne a szegényebb sorsú népek legfőbb javával, a *szabadsággal*, melynek szerelmét Ázsiai honnyukból hozták volt magokkal. [...] *Nemzeti köz hivatalok viselése*, mert ezeket Eleink éppen olyan tulajdonnyoknak tartván mint fölgyeket és ezeknek viseletét ki ki (ha nemzetének tetszését érdemeivel meg nyerte) olyan igazságának nézvéen, mint kezével meg mívelt szántó földjének meg aratását; a hivatalokat is Nemzetségek és Agazatok szerint akarta nemzetünk viseltetni a maga fiaival, s a szabad választást úgy alkalmaztatta, hogy nemzetségekhez és ágazatokhoz legyen kötve; nehogy jövevények meg lepjék és kezekre kerítsék az igazgatás fokait, és idővel a nemzet jussait fel forgassák." Ebben az állapotban találták őket „...a Hét kapitányok alatt Európába költözött *magyarok*, kiknek egy része midőn ezen Tartományba, melyet most Erdélynek nevezünk bėjutott, a mű Eleinkel, mint azon egy eredetű néppel kezét fogván, meg esmérte szabadságainkat, és költsönös szövetséggel edgyesülvén velle, magához kapcsolta maradván nemzetünket az edgyesült erőnek legbecsesebb céljára; a *Nemzeti köz boldogságára*.”⁶ Ez lényegében a krónika rövid kivonata...

1818-ban végre megjelenik Pesten a csíki krónika latin eredetije, kritikai jegyzetek nélkül, sok másolásból eredő és nyomdahibával, Kilyéni Székely Mihály *A Nemes Székely Nemzet Constituíói* című szöveggyűjteménye függelékeként. Kilyéni sietve megküldi könyvét Udvarhely „anyaszék” gyrásszékeének, mely megilletődött fennköltséggel reagál e gesztusra: „A Gyras Széken, ezen Kedves Ajánlás és betses Ajándék édes érzéssell 's örömmel fogadtatott, és hogy a' Nemzeti Levél-Tárba örök emlékezetül bé tétetve meg tartassék, a' M[éltóság]g[o]s Urnak ezen nemess lelküsüge meg hálálva köszöntessék, végeztetett.”⁷

Ezt követően mondhatni „divatos” dolog lesz a krónikával foglalkozni, de a vélemények inkább az értelmezések kapcsán ütköznek, igazán kényelmetlen – hitelességét is kikezdő – kérdéseket csupán Kállay Ferenc tesz fel 1831-ben megjelent cikkében: „A mese nem historia, a historia nem mese, ki érti meg jól az 1533-beli krónikát? *hol van annak az authentiája bebizonyítva?* hiszen a felhozott 1818-bani (Székely Mihály féle) gyűjteményben befoglalt sok országos végzések és törvényes ítéletek meg-megannyi megcáfolásai a mesének.” Logikus és súlyos érvek sorakoznak ezt követően, ám végül kiderül (és ezt későbbi állásfoglalásai még jobban megerősítik), Kállay nem kívánta a krónika teljes megbélyegzését: „Egy szóval a krónikának textussát critice kellene jegyésekkel és a variánsokkal ki adni, a Sándor familia leveleivel egyben vetni, és ha lehetne-verificalni-is kell, hogy a tudós világ a

szerént vehesse azt szoros vizsgálat alá – mert a krónikának nagy betsű foglalatja van a székelységre nézve, s megérdemelné a megmentést.”⁸

Közben, míg a tudósok vitáznak, a történeti köztudatba a krónika, az általa közvetített, egyre burjánzó mondacsírákkal együtt hitelesként kezd feltűnni. 1836-ban a Nagy-Küküllő mentén utazó Fogarasi János bámulja a Budvára szirtes dombját, „melyről a rege úgy mondja, hogy itt volt Bondnak, a Székelyek egykori Rhabonbánjának fénylakja.”⁹ 1837-ben tett székelyszőlősi útja során Szentiváni Mihály a torjai Aporokat „Upor ivadékaik”-nak nevezi.¹⁰

Eszteendő múltán Jánosfalvi Sándor István unitárius lelkész, a Homoródszentpályán járva Székelyudvarhelyről ezeket írja: „eleitől fogva minden itt lakott nemzetnek u. m. a dákusoknak, rómaiaknak, hunnusoknak, székelyeknek ez volt a prétoriális, vagy főtörvényszéki és büntető helye s főtiszti lakása s bizonyosan emporiális, vagy vásárosi helye is.”¹¹ Odébb szerepel „a történeti nevezetességű és esméretes hírű Bud- vagy Budavára is, azon időkből kapva a nevezetét Budáról, midőn Attila testvére Udvarhelyt lakott.” Ennek „belsejében a szájhagyomány szerint a pogány székelyek áldoztak Hadúrnak s hol a rabonbánok a véres kard hordozására ki nem állott, vakmerő, féltlenk, vagy tunyákat, Mars kardjával derékba ketté vágással büntették.”¹² Alább pedig egy kis népies etimológia, szintén a krónika által ihletve: „Kénos kétség kívül [...] az egy tájon lakott székely rabonbánok itten volt büntető, vagy pogány módra kínzó helyéről kapta nevét; de hogy az efelett lévő úgynevezett Veresmart az ennek tetején kivégzett bűnösök véréből neveztetett volna.”¹³ A rabonbánok másutt is előjönnek, ha kell szépen belemagyarázva a történetbe: a bágyi várat a helybeliek szerint „egy Bagi nevezetű fejedelmi ember, székelyek főparancsnoka építette volna (*tehát rabonbán*)”¹⁴ [kiemelés tőlem – H. G. M.].

1841-ben, az akkor még igen fiatal, inkább riporter, mint történész vénáját próbálgató Kővári László írja, mintegy érvelve a székelyek eredetéről folyó vita summázata nyomán: „Udvarhely mellett ma is látszik Boudvára omladéka, Budától építve, s a tatároktól sz. László alatt lerontatva. Itt lakott a főrabonbán, itt folytak az áldozatok, a nagyszerű népáldomás. Itt metszeték fel béle a törvényrontóknak. Itt tartatott a nemzeti áldozó-pohár 1039ig, mikor Sándor István utolsó Rabanban belől vitette a hét erdők havasán, miért aztán kiütött a véres harc, Sándor és a több tribusbeliek között, mit végre csak Béla herceg csendesíthete le, azon rájuk ütéssel, melly után eltöröle, elégete mindent mi a pogányságra emlékeztetheték őket, el a faluk régi nevét, el Rabonban, Gyula, Harkáz nevezetét.”¹⁵

Kevéssel később August Benoît de Gerando, a közismerten magyarbarát francia utazó is, Udvarhelyről írva, fontosnak tartja feljegyezni: „A halyo-

mányaikhoz ragaszkodó székelyek azért kedvelték Udvarhelyt, mert itt Attila hosszú ideig táborozott. Láthatni most is a város közelében azokat a védműveket, melyekről minden székely azt állítja, hogy a hunok emelték. A hegyet, ahol ezeket találjuk, ma is Bud-vára néven emlegetik. [Jegyzetben jelzi: a névadó Buda Attila testvére volt!] A székelyek buzgó ragaszkodással őrizték mindazon neveket, melyek történetük eme első korszakára emlékeztetnek.¹⁶ 1852-ben *Erdély régiségei* című, immár nagy sikerű könyvében (a Budvára ismertetése kapcsán) Kővári ismét foglalkozik a csíki krónikával, közli részletes kivonatát, széles olvasói körben népszerűsítve hun regéit.¹⁷

1853 májusában pedig Jókai jegyzi fel úti levelében: „Meglátogattuk az ormot, melyen Attila legelső sásfészke, Budvár állott.”¹⁸ Ugyanazon útja során, a Szent Anna tavát leíró levelében beszámol arról, amint maga gazdagította a helyi folklórt: „Visszaemlékezünk mi is a história mondáira és kölcsönösen elmondjuk vezetőnknek, hogy ama romok helyén állt az ősi tűzmalom, melyen Bálványos vár lakói áldozatot hoztak a Hadistennek, midőn az ősi vallást rejtegetve, csak e völgy volt még övék és az a vár, melynek váza a fenyvesek mögött sötétlik: itt esküdtek véres harcot éjszakánként a székely rabonbánok vérvilágító fáklafénynél s ősi híre van e helynek.”¹⁹ Egy év múltán, *A magyar nemzet története* című munkájában Jókai ismét „Rabonbánokról, a szerecsendiő kehelyről” ír, melybe az áldozó vezérek „csorgatták vérüket, mely serleg sokáig meg volt a Sándor család birtokában”.²⁰

Ugyancsak 1854-ben a történész Szilágyi Sándor – nagyközönségnek szánt képes könyv lapjain – a hitelesség kétségének még az árnyékától is kíméli a krónikát, teljesen ennek nyomán sommázza a székelyek korai történetét: szerepel benne Budvár, „a rabonbán székhelye”, továbbá „a gyulák, kárkhánok (vagy harkárok) s alrabonbánok”, „a hat köver (kőtörvény)” a „Kínosfalva” határában emelkedő vesztőhely.²¹ Említi „Béla herczeg” pogányellenes ténykedését is, mely során „a családok s helységek hun neveit elváltoztatá”, nem marad ki „a székely nemzet áldozó pohara” sem, mely „ma is megvan a Sándor-család birtokában”; néhány rabonbán neve is lajstromba kerül, így Irnák, Zandirhám, Opulet, a kereszténységet behozó Buczin, illetve az új vallást tovább terjesztő Kopour [így!].²²

1857-ben kiadott gyűjteményében, a *Száz történelmi regében* Kővári lejegyzi a Bálványosvárához kötődő „történelmi hagyományt”, miszerint e várat „Sándor székely rabonbán fia Opor építette”, elmesélve a pogány hitű legnagyobbik Opor fiú és a keresztény Mike lány – később több szerző által újra megörökített – szerelmi históriáját.²³

A krónika tudati tükröződése tekintetében sokatmondó az a történet, amit Szájdél János, Udvarhely városi főbíró jegyzeteiben találunk: „1862 Június 28-kán estve felé hozzám jöttek professor Korondi Móses, a Magyar

Múzeum őrével Szabó Károly úrral, kik is kérdezősködtek a Budváráról mit tudnék; elbeszéltem, hogy régi irományok szerént volt Attila ecscsének Budának vára, honnét neveztetik is; a tetején, még épületeknek kőfal ruderai régebben nagyobb darabban falak látszottak, de azután pusztult csak, ugyan most is látható. [...] Elbeszéltem, hogy régi irományból olvastam, hogy régi időben a Rhabanbának áldozattétel végett Buda várába gyűltek össze, ott tartották szertartásokat.”²⁴

Orbán Balázs főművének idevágó vonatkozásairól beszélhetnénk akár az Akadémia berkeiben zajló viták kapcsán is, hiszen tudományos értéke közismerten egyedülálló. Másfelől viszont az is tagadhatatlan, hogy a csíki széky krónika közismertté és páratlan módon népszerűvé válásában, a széky csoporttudatra és büszkeségre gyakorolt hatásában, illetve (nem utolsó sorban!) tartalmának folklorizálódásában egyetlen munka sem játszott akkora szerepet, mint *A Székelyföld leírása*.

A sorozat valamennyi kötetét mondhatni egészében áthatja a krónika szelleme, idézeteken és hivatkozásokon túl, szinte minden fejezetben érezni jelenlétét. Már az 1868-ban kiadott első (udvarhelyszéki) kötet *előismertetésében*, „Zandirhámnak, a székyek főrabonbánjának Árpáddal kötött szövetségé”-re való utalással jelzi, hogy a viták keresztútjében álló forrást ő gyanún felül állónak tartja.²⁵ Kevéssel ezután, a Budvár szirtjét bámulva, már teljesen elragadja pennáját a nemzeti romantika heve: „Te rejtélyes sziklahegy, te, ki a széky nemzet titkos múltjának, hősie mythosi korának vagy központi helye, hol a nemzet kővértkre írt ő törvényeit és történelmét nemtők által őrizteti a nép, hol, miként Mózes a Sinai-hegyen, istennel beszélgettek a főrabonbának, oh rejtélyes, mesés sziklahalom, miért vagy oly hallgatag, miért nem tudod felfejteni a múltnak előtted lezajlott titkait.”²⁶ Részletesen leírja az akkor még fellelhető romokat és védműveket, anélkül, hogy gyanút fogna rendeltetésük nagyszerűségével ellentétben álló méreteik kicsinysége miatt; a vár – és ezzel összefüggésben a székyesség korai történelmét – jobbára a krónika nyomán summázva. De hitelesként hivatkozik „Kázi Lajos a XIII. században kelt kéziratá”-ra is (egy másik, jóval ügyetlenebb, ezért kevesebb figyelemre méltatott hamisítvány), felsorolva annak Szigethi Gyula Mihály 1836-ban közölt írásában olvasható fontosabb adatait, bár ezek forrását hibásan (valószínűleg emlékezetből) idézi.²⁷ „Az Udvarhelyhez közeli hun emlékekhez” sorolja a várossal azóta összeépült falut, Szombatfalvát is, „mert hogy annak neve a csíki krónikában említett *Sambaat* földétől – hová Ugron és fia, *Nag* és *Zimány* települ – ered...”.²⁸ Az udvarhelyszéki kötet lapjain még többször történik hivatkozás a krónikára, így Kénos (a „főharkász” lakóhelye) és az ottani Véresmart – „mely csak későbbi átídomítással lett Veresmart” –, majd a bágyi vár leírásakor.²⁹

Csíkszék – a krónika születési helye – ismét bő kézzel kínálja a témát. A Csíkrákos határában emelkedő „Pogányvárnak festői omladványai” a székelly honfiból ugyanazt a romantikus elragadtatást csalják elő (ezúttal tán némi aktuálpolitikai célzással is megtoldva), mint korábban a Budvár orma: „Itt fenn a fellegekkel szomszédos sziklaszál tetején, – hol a vihar keletkezik, hol a villámok képződnek – ütöttek tanyát hajdan a hős székely nép daliás fejedelmei, itt székelt Upolet, hős fia a nagy Zandirhámnak, itt e büszke ormon [...] laktak ezen nép szeretete, becsülése és nem zsarnoki hatalom által lett pap-fejedelmek, kik a népet kormányozták, harcra vezették, s ős hitük szerint áldoztak Hadúr oltáránál.”³⁰ Vacsárcsról, a krónika szülőhelyéről írva, immár bővebben terítékre kerül maga a forrás, „ős történelmünk e megbecsülhetetlen kincse”. Orbán Balázs itt Szabó Károly nyomán érvel a krónika hitelessége mellett, megkockáztatva azt a kronológiailag sántító feltevést is, hogy ennek eredeti példánya az 1694-es tatárdúlás során veszett el (tehát egy évvel 1695-ös másolatának elkészülte előtt).³¹ Hivatkozik még a krónikára a Gyimesi szoros leírásakor,³² majd a háromszéki kötetben, Bálványosvár³³ és Ika vára³⁴ kapcsán.

Közben az akadémiai körökben egyre élénkebb tudományos vita alakul ki, egyfelől a forrás hitelességét védelmezők (a korábban még kételkedő Kállay Ferenc, aztán Szabó Károly, Balássy Ferenc, Toldy Ferenc), másrészt a valóságát cáfolók (Jerney János, Kemény József, Bartal György, Szalay László) között. A vélemények főleg az Akadémia szócsövének tekintett *Új Magyar Múzeum* lapjain ütköznek, az 1850/60-as években. E konfrontációnak két érdekes elemét emelhetjük ki: figyelemreméltó a hitelesség védelmezők elszánt, nagy energiákat megmozgató lendülete, illetve e lendület pozitív visszhangja, ami a korban teljesen érthető: az önkényuralom, a „schwartzgelb” mentalitás ellensúlyozására alkalmas volt minden ősiséget, egykori „nemzeti” nagyságot igazoló okmány, illetve ezek kritikusai értelemszerűen a nemzet ellenségeinek segítőivé váltak. A közéleti sajtó szigorú cenzúrája miatt felértékelődött a tudományos kiadványok nemzeti identitás-védő, ápoló szerepe. A nemzeti elkötelezettségű tudós pedig érthető módon válik elfogulttá minden népe dicsőségét növelő forrással szemben, az érzelemmentesen kritizálókat pedig a Bach-huszárok cinkosaiként kezelték.

A krónika „irodalmi pályafutása” – ha szabad így nevezni – szintén az önkényuralmi rendszerek idején kezdődik, természetesen nem véletlenül: Jókai *A varchoniták* című kisregényében (1851) és drámájában (1853), Dózsa Dániel *Zandirhám* című hőseposzában (1856), Thaly Kálmán költeményeiben (*Három Opor*, 1857; *A székely nemzet pohara*, *Réka szirtje*, 1861), Bíró Béla máréfalvi születésű kolozsvári plébános, címzetes kanonok ifjúkori „beszé-

lyében” (*Vallási harcz atya és fiú között*, 1864 – kiadva 1902-ben) pogány történeti elemeit a nemzeti ellenállás szimbólumaiként használják. E műfajban a csúcstól később Jókai *Báloányosvár* (1882) című regénye jelenti, de mind a mai napig hálás ihletforrás, amint azt Gál Elemér (csíki származású, Egerben élő újságíró) *Héthavas* című, 2004-ben befejezett, kéziratban lévő „östörténeti hitregénye” is bizonyítja.³⁵ A nyomtatásban megjelent irodalmi műveknek nagy szerepe volt abban, hogy egyre szélesebb olvasóréteg kerülhetett kapcsolatba a krónikából kölcsönzött történeti mondaelemekkel.

Az 1880-as években fordulat következik a krónika kritikájának történetében. Nagy Géza dunántúli születésű, Pesten iskolázott régész-történész (1881-től az alakulóban lévő sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum őre) már 1883-ban megjelent cikkében végre tudományosan rendszerezett, szakszerű érvekkel cáfolja a krónika valóságát.³⁶ Majd 1886-ban közzéteszi a krónika magyar fordításának kritikai kiadását, bő magyarázó jegyzetekkel és az eredetiség hívei számára lesújtó következtetésekkel: „a Székely Krónika sok olyat tud, mit 1533-ban nem tudtak, de tudtak vagy tudni véltek (ténynek véve néha igazolt, de gyakran hamisnak bizonyult föltevéseket) a múlt század második felében Béla király névtelen Jegyzője, a byzanti történetírók s a nyugati krónikások megismerése után; ámde semmi olyat nem tud, mit a jelen században derített ki a magyar történetírás. Sok olyan adata van, melyekről 1533-ban a legkiválóbb magyar történetíróknak sem volt sejtelmük, csak a múlt századbeli kutatások hozták napvilágra; de mindaz, mit a múlt században még nem tudhattak, merő botlás, a legkiválóbb anachronismus e Krónikában.” Végezetül értékel: „Ez kézzel foghatóan mutatja, hogy a Székely Krónika nem lehet régibb a múlt század második felénél. Nem egyéb ügyetlen hamisításnál. Mint irodalmi termék a leggyalázatosabb férczmunka. Mondat szerkezete zilált, néha valóságos zagyvalék, szinte kétségbe ejti az embert, hogy valami értelmet adjon neki. Írálya pongyola, mely nem emelkedik fölül a legköznapi beszéd színvonalánál; annál kirívóbb benne egy-két mesterkéltné kifejezés. Az észjárása se latinus, se nem magyaros, hanem mindkettőnek a keveréke. S ha már az előadás zavaros, száraz: legalább az események volnának ügyesen kigondolva. De még ezekben sem találunk semmi kárpótlást. [...] De elég volt ennyit foglalkoznunk azzal a munkával, mely Krónikának ügyetlen hamisítás, irodalmi műnek pedig hitvány férczmunka. Végeztünk vele.”³⁷

Nagy Gézától Szádeczky Lajos veszi át a stafétát, az elkövetkező évtizedekben ő lesz a krónika legvehemensebb kritikusa, hitelességének fardhatatlan cáfolója. Emlékbeszédet tartva a Történelmi Társaság ülésén az általa nagyrabecsült Szabó Károlyról, 1894-ben némi sajnálkozással, olykor együttérző iróniával szól mestere székelykutatóinak e mellékvágányáról.

Majd 1905-ben kiadja a krónika latin eredetiét, Farkas Nepomuk János és Aranka György jegyzeteivel, valamint az Aranka-féle magyar fordítást (szintén Aranka magyarázataival). A forrás szövegét Szádeczky kritikai tanulmánya előzi meg a krónika történetéről, addig megjelent irodalmáról, a szöveg után a hozzá kapcsolódó dokumentumok gyűjteményét találjuk. A bevezető tanulmányban Szádeczky megerősíti a korábban felröppent gyanút, miszerint a krónika szerzője Sándor Zsigmond ifjú csíki jogász, megírásának fő oka pedig a száz esztendeje elhúzódó per a Sándor család és Csík egyik leghatalmasabb familiája, az Apor nemzetség között. 1694-ben a tatárok végigpusztították Felcsíkot, majd fogolyként magukkal vitték Sándor Jánost, a szék vicekapitányát és feleségét. Az asszonyt szabadon engedték, hogy pénzt szerezzen férje kiváltására, ami viszont nem sikerült neki, így kénytelen volt Apor Istvántól kölcsön kérni, zálogul adva csíki és háromszéki birtokaikat. A következő században a Sándorok szerették volna zálogba adott birtokaikat megváltani, az Aporok viszont ellenkeztek mondván, hogy nem zálogkötés, hanem egyszerű adás-vétel történt, tehát a birtokok nem visszaválthatók. 1797-ben a per újraindul, a Sándor familia érdekeit ekkor már a fentebb említett, a családhoz tartozó, tehát az ügyben szorosán érdekelt ifjú jogász védi. A krónika – véli Szádeczky – e korántsem tehetőségtelen és fantáziátlan fiatalembernek a per megnyerése, illetve családja tekintélyének növelése érdekében írt apokrif műve.

Szádeczky hat pontban foglalta össze következtetéseit: „1. A krónikát nem 1533-ban írták és nem 1695-ben másolták az aláírt személyek, a kik nagyobbára nem is léteztek. 2. Sándor Menyhért várában sem írhatták, mert olyan nem volt s nem tudunk Sándor Menyhértről sem. 3. Nem régi görög és latin oklevelekből szerkesztették, mert olyanok a Sándor család birtokában nincsenek és nem voltak. 4. A Sándor család hamis geneológiáját 1796-ban szerkesztették, s akkor szerkesztették, illetőleg hamisították a krónikát is. 5. A pogány áldozókelyhűl szerepeltetett kókuszdió-serleg nem ősrégi, hanem 17. századi ötvösmunka. 6. A székely krónika családi hiúság és anyagi érdekek céljára készült, hogy egyik, anyai ágon bárók és grófok ivadékául büszkélkedő Sándornak az Árpád nemzetségből való ősi vezéri leszármazást fitogtasson s hogy a százados Apor-Sándor perben tanúbizonysággal szolgáljon.”³⁸

A polémia azonban nem csitul, ellenkezőleg. A krónika hitelességének legádázabb védelmezője a következőkben – csakúgy, mint feltételezett szerzője – szorosán érdekelt volt ősiségének bizonyításában. Josa János, a szamosújvári gimnázium tanára, maga is patinás csíki primor család sarja, mely gyökereinek ágát-bogát – egy kis leleménnyel – sikerült összefonni a krónika szereplőinek családfakoronájával. Első Szádeczkyvel polemizáló

írása Szamosújváron jelent meg 1910-ben. Címe: *A csíki székely krónikáról*. Ha munkája során több energiát fordít az eredetiség tételének bizonyítására, mint Szádeczky állításainak cáfolatára, vállalkozása – a szubjektív indítatás ellenére is – bizonyosan sikeresebb lett volna. Érvei közül így is figyelemre méltó Apor Péter egyik – nyilván legkésőbb a 18. század közepén keletkezett – versének részlete:

Mikor az székelyek Erdélybe mentenek,
S az krónika szerént megtelepedtenek,
Míg Árpád kijöve bánsággal éltenek,
Uzandur, Kalám, Hám ily nevet viseltek.³⁹

Jósa úgy véli, a krónika Zandirhámja – akinek nevét Szádeczky a hamisító fantáziatermékének véli, a „Sándor kán” kombinációból eredeztetve – azonos az Apor által emlegetett Uzandurral, csupán az „U” magánhangzó maradt el – valami okból – a név elejéről. A „bánságot” pedig természetesen a rabonbánság megfelelőjének tartja. Egyébként Sándor Zsigmondnak szerepe is köze van a krónikához: csak hogy nem egészében hamisította, csupán régi iratok után kutatva rátalált és céljainak megfelelően átírta. Elmékedése nyomán annyi mindenképp megállapítható, hogy a kutatás több figyelmet fordíthatna a Sándor Zsigmond és (kétségtől létező) segítői által felhasznált forrásokra, a korban élő hagyományokra és székelység-történeti ismeretanyagra.

A krónika körüli vita a századelő napi sajtójának is kedvelt témájává válik, helyi kis újságok és neves bulvárlapok egyaránt állást foglalnak a kérdésben, vegyes hozzáállással, de inkább a Jósa pártján. Ilyen közhangulatban tartotta Szádeczky akadémiai székfoglalóját 1911-ben, melynek során immár láthatóan türelmét vesztve fordul kritikussai felé. A személyesen érintett Jósa ettől végképp feltűzelve, 1912-ben közzéteszi a Szádeczky diskurzusára írt *Feleletét*. Ebben is egyenlő félként, magabiztos hetykeséggel igyekszik vitázni ellenfelével, majd miután érveit mind bevetette, nem állja meg egy kis övön aluli törlesztés nélkül, és kéjesen idéz a *Pesti Napló* egyik újságírója, bizonyos Lakatos László enyhén bulvár-ízű (Szádeczky székfoglalóját megjelentető) cikkéből: „Egy pirosképű úr lép a dobogóra. Ez nem lapról olvas, hanem szavalni kezd, kívülről, fejből. És hogyan beszél? Vél-néd vidéki pártelnök mond tósztot március tizenötödikén. [...] Ezután pedig következett a felolvasás, mely olyan volt, mint az előljáróbeszéd, ruszti-kus csipkelődésekkel teli vidéki hetilapocskába való polémizálgatás.”⁴⁰

A hitelességvitában ezt követően talán annyi a változás, hogy az akadémiai és az akadémia közeli körök, meg az igényes szakkiadványok immár tényleg igyekeznek válasz nélkül hagyni bármilyen kihívást, így a disputa javarészt áttevéődik a történelem-népszerűsítő irodalom, illetve a „nemzet-

féltő” retorika területére. A két világháború közötti és a háború éveit felölelő korszak ily módon, néhány apró szösszenéstől eltekintve, mondhatni vi-tacsendben telt.

Ha 1911 után a történész szakma jobbra igyekezett nem észrevenni a krónika hitelességkérdésében időnként odavetett kesztyűt, a kommunizmus éveiben eltűnik a kesztyű is. Sajnos a székely eredetkérdéssel együtt; hogy a korban kedvelt klasszikus példával éljünk, akár a fürdővíz gyerekestől... Amit a Bach-korszak cenzúráviszonyairól elmondtunk, az hatványozottan igaz az 1948 utáni Romániára, és jó ideig Magyarországra is. Mivel a mitikus belemagyarázásokkal, torzításokkal megtűzdelt történelem a romániai kommunizmus bizarr vesszőparipája volt, itt a magyar nyelvű történeti szakirodalmat külön figyelemmel kísérték. Ráadásul a krónika által megjelenített kor a román eredetmítosz történetileg kényes szakasza: az ezzel kapcsolatban gerjesztett viták váratlan dolgokat hozhattak volna felszínre, amit a merev klisékkel dolgozó kultúrpolitika semmiképp sem óhajtott. Ez viszont a csíki krónika mítoszának különös folklorizálódását eredményezte. A krónika szövege, a vele kapcsolatos írások, tartalmát továbbörökítő munkák (például Orbán Balázs műve) szinte teljesen hozzáférhetetlenek voltak. Maradtak hát a tanárok, tanítók, papok, olykor egyszerű emberek (néha csak távoli emlékekből előhívott, „valahol olvasott”) történetei, amelyeket érdeklődéssel fogyasztott az ifjú korosztály. Jelen sorok írója székelyudvarhegyi kisdiákként, csaknem hetente felejthetetlen kirándulásokon vett részt, melyek során a túravezető (Firtos Áron, nyugdíjazása küszöbén álló, képesítése szerint román szakos tanár) az eredeti helyszíneken (a Budváron, a Kénosi-, a Bágyi-tetőn, a Hargitán) beszélt elpusztult várakról, Attiláról, Budáról, rabonbánokról, harkászokról, kókuszpohárról és kőbe rótt őstörvényekről. Kétségtelen, Csíkban, Háromszéken a mi Firtos Áronunk megannyi derék társa tette ugyanezt. Hogy ez hasznos volt-e, vagy ellenkezőleg. Az viszont semmiképp sem volt szerencsés, hogy a „kritikai oldal” – a körülmények kényszerűségéből adódóan is – néma maradt. Amikor pedig megszólal, akkor az érdeklődő közönség töredéke által elérhető fórumokon teszi. Így például a krónika felbukkanásának körülményeiről írva Jancsó Elemér – egy szakembereknek szánt, sok új adatot feltáró forráskiadvány bevezető tanulmányában – csupán futólag utal „a Csíki Székely Krónika hamisítvány voltá”-ra, Szádeczky 1905-ös tanulmányára hivatkozva.⁴¹

Tompa József 1967-ben megjelent tanulmányáról viszont elmondhatjuk, hogy – jóllehet csupán tágabb kontextusban, nem kiemelt módon vizsgált forrásként tárgyalja – vázlatos, de új elemekben igen gazdag képet ad a krónikáról, utóhatásairól, részben a krónika-vitáról is. Csakhogy Az MTA

Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei – melyben írása megjelent – az akkori Magyarországon is legfeljebb néhány tucatnyi beavatott kezén forgó szakkiadvány, nem is beszélve arról, miképpen juthatott volna hozzá az erdélyi érdeklődő! Nem véletlen hát, hogy nemcsak laikus, de szakmai körökben is alig ismerik.

Valószínűleg a történész szakma erdélyi élvonalát is kezdte zavarni, hogy a laikus érdeklődők tömegében – mindenekelőtt a krónikus információhiány miatt – a csíki krónika egyfajta refolklorizálódási áramba került. E jelenségről kutatóink a kolozsvári egyetem történelem szakán – esetleg más, rokon tagozatokon is – továbbtanuló székelyföldi diákok révén szerezhettek tudomást. Ezzel magyarázható, hogy 1970-ben, egy általános kultúrpolitikai enyhülés körülményei között, a *Korunk* folyóirat többszörösen hiánypótló, történelem súlypontú számában megjelenhetett Pataki József kolozsvári professzor krónikánkkal foglalkozó írása. Hogy a téma mennyire kényes volt – egyfelől a cenzúra és öncenzúra szempontjából, de legalább annyira a tájékozatlan olvasóközönség érzékenysége miatt –, azt a cikk szokatlanul terjedelmes bevezetője sejteti. Ebben a szerző hosszasan taglalja, miért is fontos a kérdéssel foglalkozni, román és magyar példákkal illusztrálja, hogy a „történelem legendák nélkül olyan, mint a virág illat nélkül”, ám azt is hangsúlyozza, hogy „sajátos jellegüknél fogva a mondák a történeti valóság rekonstruálásában csupán *kisegítő elemként* vehetők tekintetbe.”⁴² A cikk elemző része, főleg Szádeczky nyomán, a korban igen hasznos kis szintézis keretében tárja eléink a vitás kútfő keletkezésének és utóéletének történetétét, némiképp árnyalva Szádeczky ingerült elutasító álláspontját: „a krónika, bár egészében koholt, több olyan elemet is tartalmaz, amelynek valósága felől nem lehet kétség. Eltekintve attól, hogy az események mindenki által jól ismert helyeken mennek végbe, a krónika szerzője ugyesen fel tudta használni a székely társadalom élő hagyományait (hun származás) és berendezkedésének jellegzetes vonásait is (nemek és ágak megléte) ahhoz, hogy mondanivalójának, legalább első pillanatra, valamelyes hitelt biztosítson.”⁴³

1989 után megszűnik a cenzúra és öncenzúra, utóbbi sajnos abban az értelemben is, hogy az elfojtott értékek mellett felszínre törnek mindenféle tudománytalan fantázia-elméletek. Várható volt, hogy a csíki krónika is újra terítékre kerüljön. A sorozatot egy 1980-ra keltezett (1994-ben közzétett) Szócs István-írás indítja újra, mely – valószínűleg annak köszönhetően, hogy újból kiásta a hitelességkérdés csatabárdját – a krónika-viták egyik legsűrűbben publikált cikke lett.⁴⁴ Új érvet nem igazán találunk benne, a szerzőtől pedig régen megszokhattuk, hogy előszeretettel dacol az akadémiai elméletekkel, így ez sem jelent különösebb novumot. Talán az a

passzus érdemel egy apró könyvjelzőt, ahol a krónikában szereplő *turkokról* szól. Ezekkel korábban Zsombori József,⁴⁵ aztán Szabó Károly,⁴⁶ majd Jósza János⁴⁷ is foglalkozott. Mindhárman úgy vélték, semmiképp sem oszmán-törökökről van szó. Szerintük a kompilátorok forrásai minden bizonnyal a bizánci és keleti történetírók „turkjairól”, vagyis a honfoglaló magyarokról szólhattak. Szócs István annyiban mond ezzel kapcsolatban újat, hogy ő a bolgár-török *bulakokra* gondol, akiket Erdélyben egyes történészek a latin szövegek *blaccus*-aival azonosítanak,⁴⁸ és figyelmeztet, hogy a krónikában a „Terra Turcorum” a „Terra Blaccorum” mellett szerepel.⁴⁹

A Szócs Istvánéhoz némiképp hasonló álláspontra helyezkedik Bakay Kornél, aki 2003-ban tartott előadásában a krónikát ekképpen jeleníti meg: „Kétségtelen, hogy megmaradt formájában Sándor Zsigmond nevű erdélyi úr kezemunkája formálta, de mégsem koholmány teljes egészében, csak kibővített, hozzáírt részekkel átdolgozott s igenis sok értékes adatot tartalmaz.” Több hitelesség-védelmesző elődjéhez hasonlóan úgy véli, „hogy voltak ősi iratok, amelyeket felhasználtak, az anyag 153 ősi okiratról beszél.”⁵⁰

Ennél jóval radikálisabb szemléletmódot képvisel Grandpierre K. Endre és Grandpierre Attila írása *Földalatti krónikáink különös történetéről*. A szerzők „hivatalos történetíróink idegen szemléletű, a magyarság érdekeivel ellentétes munkáit” bírálják, melyek oda vezettek, hogy „a mai közéletben is irányadó az a szempont, amit a magyarellenesség dühöngése alakított ki”. Itt vizsgált krónikánkról a következőképpen vélekednek: „A Csíki Székely Krónikát 1533-ban írták. Eltemetődött, nem kedveztek neki a türelmetlenségi viszonyok, és csak 1796-ban látott napvilágot. Rögtön támadások érték, pedig Szabó Károly, egyik legalaposabb tudású történészünk 1854-ben bebizonyította, hogy alaptalanul, mert a Csíki székely Krónika hiteles.” Szabó Károlyt idézve állítják, hogy „e krónika szerkesztői előtt az általak használt latin írományok közt görög kéziratok, egyenesen a székely földön írt görög kéziratok, vagy legalább ezek kivonatai feküdtek.” A krónika hitelességi vitájáról nem esik szó (csupán a könyvészeti felsorolásban szerepel az a 2000-es budapesti kiadás, mely tartalmazza Szádeczky egyik tanulmányát is). Következtetésük: „Ez mindmáig nem volt elég arra, hogy a magyar hivatalos történetírás tudomást vegyen a krónika létéről és a benne foglaltakról.”⁵¹

2003-ban egy Császár Vilmos csíkrákosi tanár tollából született helytörténeti írás a krónikát ismét hiteles hivatkozási alapként használja.⁵² A nevezetes kókuszpohár történetével több oldalon keresztül foglalkozik, érdekes adalékokkal szolgálva jelenlegi hollétét, élő kultuszát illetően.⁵³

2004-ben jelent meg, ugyancsak helyi szerzők munkájaként a Csíkvacsárcsiről szóló „faluleírás a XVI–XX. századból”. A szerzők utalnak a krónika hitelességével kapcsolatos kételyekre, arra, hogy 1905-től (Szádeczky kriti-

kai művének megjelenésétől) a történetírás már nem tekinti „titokzatos nemzeti értéknek”. Tartalmával, kiemelten a falujukra vonatkozó részekkel viszont bőven foglalkoznak.⁵⁴ A vacsárcsi „várkastély” nyomait kutatva, ennek kapcsán a krónika hitelességvitája történetében is tallózva, *A falu a Csíki Székely Krónikában* című fejezetet Jósa János idézettel zárják: „Az nem szándékos megtévesztésre szánt koholmány, hanem – eltekintve a hibáitól, fogyatkozásaitól s tévedéseitől, – alapjában hiteles munka.”⁵⁵

Végül néhány adat és gondolat a krónikának a mai székely identitás alakulásában játszott szerepéről. Kezdjük talán azzal, hogy Kiss András nyugalmazott kolozsvári levéltáros visszaemlékezése szerint, 1970-ben megjelent, a krónika történetét sommázó, hitelességét cáfoló (fentebb idézett) írása okán Pataki József kolozsvári történészprofesszor fenyegető leveleket kapott. A székely szeparatizmus radikálisaként ismert G. Borbély Levente (az általa vezetett csoport, a Székely Ifjak Fóruma 1991-ben sokszorosított belső kiadványában) – jóllehet közvetlenül nem hivatkozik a krónikára, illetve annak történelmi tanulságait újabb elméletek elemeinek beépítésével korrigálja – keményen elítéli azt, ahogyan a magyar történetírás akadémiai vonala a székely múlt egyes forrásaihoz viszonyul: „Az a tény, hogy a 19. századtól a magyar történettudomány azt állapította meg, hogy ezek koholmányok, ez minket nem kell zavarjon, mert a magyar történettudomány sokmindent ‘állapított’ meg. Többek között azt is, hogy nincs mit megállapítania, főleg ha határokon túli dolgokról van szó.”⁵⁶ Illetve kissé odébb: „A székelység és annak múltja nem romantikus, legendákból táplálkozó ábrándozók agyréme, mint ahogy állítják egyesek. Az ők állításai viszont a legjobb esetben is tudatlanságból erednek.”⁵⁷

Ide kívánczik egy részlet Császár Vilmos már idézett csíkrákosi falutörténetéből, mely ismét azt bizonyítja, hogy a történész szakma csak saját szűk köre számára zárta le a krónika hitelességvitáját: „1991 tavaszán vendégeim érkeztek New Yorkból. [...] Bemutatkozván kiderült, hogy az idős férfit Sándor Istvánnak, és az őt kísérő kb. 2 m magas fiát, Györgynek hívják. Rögtön felfigyeltem a névre és arra, hogy valamikori őseik szentmihályiak. Kezdtünk beszélgetni a székelyek történelméről, s kiderült, hogy a székelyek áldozópohara a család birtokában vanés öt fia közül az fogja örökölni, aki a legszebben beszéli a magyart. [...] 2002. május 15-én Sógor Csaba szenátor felkereste iskolánkat, és baráti csevegés közepette az áldozópoharra terelődött a szó. A következőt nyilatkozta: ‘Nemrég Budapesten jártam. Gergely István csíksomlyói plébános úrral róttuk a várost. Ő elvezetett ahhoz a családhoz, ahol az áldozópoharat őrzik, s közelről gyönyörködhetünk a szépműves munkában.’”⁵⁸

És végül hadd idézzünk egy, a krónika egyik kortárs kutatójához címzett

magánlevélből – több okból is a személyek nevesítése nélkül –, melynek feladója erős és érzékeny szálakkal kötődik vitatott forrásunk örökségéhez: „A mondákat valaki, valamikor kezdetben elmondta, megírta, családokban, tábortüzeinknél, gyermekeinknek tovább mondjuk, tovább színezzük legendás történeteinket. Így válik ez a világ, legyen az 'A csodaszarvas' ha kell Toldi Miklós, vagy 'Anonimus Glorissimi Belae Regis Notarius' írásai – a mi világunk szerves részévé, annak romantikája, szépsége mai szürke világunk egyik legértékesebb színfoltjává. [...] Életbevágóan fontos, hogy ha valaha, most igazán szükségünk van legendáink romantikájára. Ezt pedig elrabolták tőlünk, jogunk van hozzá, akár erdeink ősréngetegeihez is jogunk van. Senkit nem támadunk, senkit nem akarunk elnyomni, de 'Adják vissza legendáinkat'.”

Eme utóbbi sorok éles fénybe helyeznek egy kérdést, mely lényegében a csíki székely krónika egész utótörténetét végigkíséri. Aligha kétséges: sok ember számára a székelyek hun származásának, és ezen belül a csíki krónika eredetiségének kérdése nem pusztán tudományos ügy. Minden népnek, illetve sajátos közösségi jegyekkel rendelkező embercsoportnak – így a székelynek is – megvan a maga eredetmítosza, mely ritkán egyezik a történetileg adathozható valósággal. E mítoszok magva a legtöbb esetben réges-régi tudós spekuláció, mely bekerült a múlt korok történeti irodalmába, sőt, gyakran többé-kevésbé széles körben folklorizálódott (a hun-székely leszármazás hagyománya meglehetősen széles körben). Ha valamiről évszázadokon át úgy írnak és beszélnek, mint megtörtént tényről, az a történelem részévé válik akkor is, ha a dolgok valójában másként történtek. Ez volna – kissé elkoptatott, de találó divatszóval élve – a *virtuális múlt*. Mellőzni lehetetlen, fölényesen lekezelni pedig illetlenség. Belegondolni is groteszk, miképpen hangzana a székely himnusz Csaba királyfi nélkül! A történész egyetlen módon avatkozhat munkaterülete eme kényes elemének sorsába, mely kezéből kicsúszni látszik: nem hatástalanítani, törölni, megsemmisíteni próbálja, hanem kellő tisztelettel *helyére tenni*. Ez egy tudati-lelki művelet, melyhez hasonlót valamennyi gyerek kénytelen elvégezni bizonyos életkor felett, megkülönböztetve a számára továbbra is kedves mesék világát a hétköznapi valójától. Vannak gyerekek (és ez jobbra lelki alkat, nem értelmi szint kérdése!), akik sokáig makacsul elszabotálják e műveletet, miképpen léteznek népek-csoportok, melyek hasonlóképpen viszonyulnak mítoszaikhoz. Mindkét esetben a türelem, a kérdés következetes, de árnyalt és körültekintő kezelése segít.

- 1 Jelen tanulmány egy készülő terjedelmesebb írás rövidített (tematikájában szűkített) változata. A kutatást az Arany János Közalapítvány támogatta.
- 2 Deé Nagy Anikó: A csíki székely krónika Marosvásárhelyen őrzött másolatai. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye*. Csíkszereda, 1999. 111–116. o.
- 3 Uo. 167. o.
- 4 Uo. 91–168. o.
- 5 Kemény József: Az állítólag 1533-beli székely krónikáról. *Új Magyar Múzeum* 1854. I. 444. o.
- 6 *A Székelyek adó ellen való Instantiájok*. Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár. Kézirat-gyűjtemény. 12 806.
- 7 A Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Székely Láda. 65. sz.
- 8 Kállay Ferenc: Észrevétel a *Nemzeti Társalkodó* 17, 18, 21 számai által felvetett *Megjegyzésekre*, 1829-ben, a nemes székely Nemzetről írt könyvemre. *Nemzeti Társalkodó* 1831. 165–173. o.
- 9 Fogarasi János: Utazás a Nagy Küküllő mellett. *Nemzeti Társalkodó*. 1836. II. félév. 244. o.
- 10 Szentiváni Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986. 145. o.
- 11 Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. II. kiadás. Székelyudvarhely, 2003. 14. o.
- 12 Uo. 17. o.
- 13 Uo. 34. o.
- 14 Uo. 57. o.
- 15 Kőváry László: *Székelyhonról*. Kolozsvárott, 1842. 54. o.
- 16 August Benoît de Gerando: *La Transylvanie et ses habitants*. Paris, 1845. II. 137. (Egyébként az is jellemző, hogy De Gerandonak Teleki Emmával kötött házasságából született második gyermekét *Attillának* keresztelték.)
- 17 Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest, 1852. 64. o.
- 18 Tabéry Géza – Incze Ernő (szerk.): *Jókai Erdélyben*. Nagyvárad, 1926. 138. o.
- 19 Uo. 147. o.
- 20 Jókai Mór: *A magyar nemzet története*. Pesten, 1854. 34–35. o.
- 21 Szilágyi Sándor: Erdélyi tájképek, régiségek és népszokások. In: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre (szerk.): *Magyar- és Erdélyország képekben*. III. Pest, 1854. 130–131. o.
- 22 Uo.
- 23 Kőváry László: *Száz történelmi rege*. Kolozsvár, 1857. 109–114. o.
- 24 Szeles János – Szeles Márton – Szájdél János: Székely-Udvarhely története. Közli Szádeczky Lajos. *Erdélyi Múzeum* 1898 (XV). 605. o.
- 25 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I–IV. Pest-Budapest, 1868–1873. I. 5. o.
- 26 Uo. 60. o.
- 27 Szigethi 1828-ban közölt munkájára hivatkozik, amelyben még nem szerepel „Kázi Lajos krónikája”, és nincsenek benne az állítólag onnan vett (és csak 1836-ban közzétett) adatok. (Uo. 62. o.) E „krónikáról” Szigethi később ír (lásd: Szigethi Gyula Mihály: *A Székely-Nemzet eredete, változása és rende 374-ik esztendőtol fogva 1063ig egy rövid kéz-iratból*. *Felső-Magyar-Országú Mineva* 1836.)
- 28 Orbán Balázs, i. m. 63. o.
- 29 Uo. 160. o.

- 30 Uo. II. 70–71. o.
- 31 Uo. 72–73. o.
- 32 Uo. 77. o.
- 33 Uo. III. 88. o.
- 34 Uo. 94. o.
- 35 Köszönettel tartozom Gál Elemérnek, aki a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.
- 36 –y –za [Nagy Géza]: A Csíki Székely Krónika. *Székely Nemzet* 1883 (I). 86. sz.
- 37 Nagy Géza: A Csíki Székely Krónika. *Székely Nemzet* 1886 (IV). 140–169. sz.
- 38 Szádeczky Lajos: *A csíki székely krónika*. Budapest, 1905. 73. o.
- 39 *Br. Apor Péter verses művei*. Kiadja Sádeczky Lajos. I. 509. o.
- 40 Jósza János: *Felelet Dr. Szádeczky Lajos egyetemi tanár úrnak „Még egyszer a csíki székely krónikáról” című akadémiai székfoglaló felolvasására*. Szamosújvár, 1912. 77–78. o.
- 41 Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 30. o.
- 42 Pataki József: *Legenda és valóság. A csíki székely krónikáról*. *Korunk* 1970 (XXIX), 4. sz. 507. o.
- 43 Uo. 510. o.
- 44 Szócs István: Újból a csíki székely krónikáról. In: *Székely Útkereső Antológia*. Székelyudvarhely, 1994. 27–32. o.; Bencsik Gábor (szerk.): *Csíki Székely Krónika*. Budapest, 2000.; György Attila (szerk.): *Csíki Székely Krónika*. Csíkszereda, 2000. 5–11. o.
- 45 Zsombori József: A Hajdani Nemes székely Nemzet Aldozó Poharáról. *Tudományos Gyűjtemény* 1935. III. kötet. XIX. évf. 13. o.
- 46 Szabó Károly: Az 1533-diki székely krónika hitelességének védelme. In: *Szabó Károly kisebb történelmi munkái*. II. Budapest, 1873. 65–66. o.
- 47 Cs. Jósza János: *A Csíki Székely Krónikáról*. Szamosújvár, 1910.
- 48 Erre vonatkozóan lásd Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon*. Budapest, 1994. 115. o., és az ott megjelölt irodalmat.
- 49 Szócs István, i. m. 7. o.
- 50 2003. november 18-án Budapesten a MOM Művelődési Központban elhangzott előadás: www.gobeshop.com/GobeForum
- 51 Grandpierre K. Endre – Grandpierre Attila: Attila és a hunok – kordokumentumok és legújabb tudományos eredmények tükrében. 3. rész. *Kapu* 2004. 4. sz.
- 52 Császár Vilmos: *Csíkrákos krónikája*. Csíkszereda, 2003. 20. o.
- 53 Uo. 23. o.
- 54 Fodor Zoltán – Kovács István – Szócs Mária: *Csíkvacsáresi. Faluleírás a XVI–XX. századból*. Csíkszereda, 2004. 14. o.
- 55 Uo. 18. o.
- 56 G. Borbély Levente: *A székelység és szerepe térségünkben*. Székelykeresztúr, 1991. 8–9. o.
- 57 Uo. 16. o.
- 58 Császár Vilmos, i. m. 23. o.

A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944

Bárdi Nándor

Ez a tanulmány arra keresi a választ, hogy az (észak)erdélyi magyar kisebbségi elit politikai ideológiája és stratégiája miként változott meg a második bécsi döntés után. Mindezt két témakörön keresztül szeretném vizsgálni: a nemzetiségpolitika terén és a zsidókérdésben kialakított álláspont révén. Mindezek tárgyalása előtt azonban át kell tekintenem az Erdélyi Párt önszemléletének kereteit is.

Nem foglalkozom részletesen az Erdélyi Párt történetével és Észak-Erdély társadalmi, gazdasági átalakulásával.¹ A párt eddig elő nem került iratanyagának hiányában a tanulmányomban hírlapokra (*Ellenzék*, *Keleti Újság*), parlamenti megnyilatkozásokra és egyéb publikált forrásokra támaszkodtam.

Kulcskérdésem, hogy a 22 éves romániai kisebbségi helyzetben szerzett tapasztalatok hogyan alakították a többségi helyzetbe került politikai elit társadalmi és politikai nézeteit. Mire használták ezeket az élményeket, illetve hogyan dolgozták ezt fel a nyilvánosságban, a közös nemzeti emlékezetbe integrálva?

1. AZ ÖNSZEMLÉLET KERETEI

1.1. A 20. századi erdélyi magyar politika 1944-ig négy meghatározó politikai intézményében dolgozott ki jövőképeket és érdekérvényesítő stratégiákat. Az *Erdélyi Szövetség* (1914–1918) mint politikai nyomásgyakorló csoport az erdélyi magyar szupremácia megőrzése érdekében nagy állami beruházásokat (telepítés, iparfejlesztés) és a vegyes lakosságú régión belül a magyar lakta területek (Székelyföld) kiemelt fejlesztését helyezte a középpontba. Erdély gazdasági, katonai és nemzetiségpolitikai megsegítését, mint a magyar állam biztonságpolitikai kulcskérdését jelentették meg.² Az impériumváltás után – néhány hónapig a Magyar Szövetség, majd 16 évig – az *Országos Magyar Párt* (OMP, 1922–1938), mint a romániai magyar közösség egészének reprezentánsa, kisebbségi pártként működött. A párt vezetői-sa-

ját, informális köreikben – a magyarság pozícióinak megőrzésében, nagymagyar szemléletben gondolkodtak. Bízta abban, hogy a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával Erdély állami hovatartozását is újra rendezni lehet. Kifelé, illetve nyilvánosan saját társadalmuk irányában a nemzeti autonómia igényét fogalmazták meg. Választott képviselőik által irányítva, saját intézményeiken keresztül ajánlották megoldhatónak a romániai magyarság integrációját. A magyarság, mint nemzeti közösség kollektív jogainak elismerését és ebből adódóan a nemzeti, illetve székely önkormányzatiság megvalósításának igényét az 1918-es gyulafehérvári határozatokra és az 1919-es kisebbségvédelmi szerződésre alapozták. S mindezek nemzetközi érvényesítésére a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszerét használták fel.

A kényszerűen a sérelmekre koncentrááló OMP a román nemzeti mozgalom 1918 előtti követeléseire, a nemzetközi kisebbségvédelmi normákra és a liberális jogállamiság alapelveinek számonkérésére helyezte a hangsúlyt politikai küzdelmeiben. A magyar diplomácia is ezeknek az alapértékeknek az érvényesítését kérte számon a román kormányzatoktól. A harmincas évek végéig az OMP vezetői a saját társadalmukról, mint politikailag egységes, de társadalmilag rétegzett, regionális sokféleséggel bíró szerkezetről gondolkodtak a Tisza István politikájához kapcsolódó liberális-konzervatív alapokon.³ A *Magyar Népközösség* (MN, 1938–1940), amely a királyi diktatúra időszakában jött létre, az egyetlen romániai korporatív politikai szervezeten, a Nemzeti Újjászületés Frontján belül próbálta megszervezni a magyarságot, mint etnikai-kulturális közösséget. A harmincas évek nemzeti intézményi összezárkózásának folyamatából a Népközösséget vezető új elit (EMGE, Hitel kör, Bánffy Miklós köre) körében új nyelv és nemzetközösségi stratégia alakult ki.

Miközben magától érthető módon, a maguk köreiben bíztak a kisebbségi helyzetet megszüntető revízióban, saját társadalompolitikai stratégiát fogalmaztak meg. Ennek lényege a nemzetileg szervezett társadalmon belül az osztályellentétek lebontása az új társadalmi szervezetek (pl. Tízesev szervezet, szövetkezetek) és a nemzetnevelés révén. Az egyosztályú társadalom jövőképe közel állt a magyarországi reformkonzervatív ifjúsági mozgalmakhoz és a részben abból kibontakozó hivatásrendiséghez. Kulcskérdésnek tartották az új magyar középosztály és értelmiség megteremtését. Az ipari és gazdasági pályákra való orientálódás és a felnőttképzés állt az elgondolások középpontjában. Fokozatos, generációkon átívelő társadalmi mobilitásban gondolkodnak. Az egyházi iskoláztatáson (kollégiumi nemzetnevelésen) keresztül új falusi intelligencia megteremtését, majd ezek gyerekeiből az új városi középosztály és értelmiség létrejöttét remélték. Az utóbbi réteg hiva-

tását, a nemzeti társadalom szolgálatában, a közösségi érdekeknek alárendelt életpályákban látták.⁴ Az 1940–1941-ben létrehozott *Erdélyi Párt* (EP) reformkonzervatív ideológiája megpróbálja mindhárom előbbi hagyományt ötvözni: saját régiójának pozíciókat és forrásokat szerezni az észak-erdélyi magyarság megerősítésére; fenntartani az észak-erdélyi magyarság feletti politikai integrátori szerepet, megőrizve a nemzeti és nem politikai értékek szerinti önszerveződést; s közben a korporatív nemzeti társadalompolitika jegyében próbálják újraszervezni társadalmukat.

1.2. Észak-Erdély átalakulása, az Erdélyi Párt és a budapesti kormányzati politika szétválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ha töréspontokkal korszakolni akarjuk az adott éveket, akkor közigazgatási szempontból hat időszakot különíthetünk el: a második bécsi döntés és a magyar csapatok bevonulása közti néhány napot (1940. augusztus 30-tól 1940. szeptember 11-ig); az észak-erdélyi katonai közigazgatás időszakát (1940. szeptember 11-től 1940 november 26-ig); a polgári közigazgatás korát Magyarország német megszállásáig (1944. március 19-ig); majd ezt követően a Sztójay-kormány időszakát, amely az észak-erdélyi főispánok egy részét lecserélve háborús végjátékot folytatott; végül az ezt követő Lakatos-kormány hónapjait, amelyre a román kiugrás nyomta rá a bélyegét, illetve a szovjet csapatoknak a fokozatos előrenyomulása az észak-erdélyi hadműveleti területen (1944. október elejéig, amikor a szovjet csapatok megszállták Kolozsvárt is). Ezek közül igazából – az impériumváltáson túl – a polgári közigazgatás bevezetése és a román kiugrás utáni helyzet jelentett igazi változást. Az adott időszak kormányváltásai nem tekinthetők töréspontoknak, hiszen az Erdélyi Párt a régió politikai ügyeiben 1944. március 19-ig meghatározó szerepet játszott.⁵ Így tehát a közigazgatási változások mellett a regionális érdekérvényesítést folytató Erdélyi Párt történetét meghatározó szakaszokkal lehet megragadni a politikai változásokat.

Az első időszak, a párt létrejötte, 1940. októberétől 1941 májusáig tartott. A 385 fős budapesti képviselőházban 260 választott és 125 behívott képviselői hely volt. Ebből – az 1940. XXVI. tc. felhatalmazása alapján – 63 képviselői helyet (48 magyar, 3 német és 12 román) biztosítottak az Észak-Erdélyből behívottaknak.⁶ A 45 behívott erdélyi magyar képviselőből alakult meg 1940. november 14-én az Erdélyi Magyar Képviselők Pártonkívüli csoportja kormánytámogató programmal. A csoport elnöki tanácsát Pál Gábor, a behívott erdélyi képviselők csoportjának vezetője; gróf Teleki Béla, az EMGE – a legnagyobb erdélyi tömegszervezet – vezetője; és Ember Géza szatmári földbirtokos, a miniszterelnök bizalmi embere alkotta.

Teleki Pál eredeti elképzelése szerint a reintegráció, és a nemzetiségpolitikai célok elérése érdekében, Erdély kérdését ki kell venni a pártpolitikából.⁷ Ezt azonban az épp 1940 októberében kormányzó Magyar Élet Pártjából kivált Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja, a nyilas pártok és az SZDP sem fogadták el. Kolozsvárt pedig Bethlen György és Pál Gábor az Országos Magyar Pártot szerette volna újrászervezni, majd miután ez lekerült a napirendről, a Magyar Népközösség volt aktivistái az Erdélyi Magyar Szövetség, mint nem politikai, hanem társadalmi ernyőszervezet létrehozását tervezték. Ez azonban 1941 első hónapjaiban része lett az Erdélyi Párt (EP) tagozatainak. Egyedül a kolozsvári Tízese Szervezet működött külön szervezetként, de az EP kolozsvári tagozatának keretein belül, 1944-ig.⁸ A különböző pártok erdélyi szervezkedése azzal a veszéllyel járt, hogy ezzel a kormány erdélyi befolyása csökken. Ezért az 1940. december 13–15-i erdélyi képviselői értekezleten döntöttek az Erdélyi Párt létrehozása mellett. Majd, a megyei tagozatok létrehozása után 1941. május 28-án került sor a kolozsvári zászlóbontásra és a vezetők megválasztására. A párt elnökévé Teleki Bélát választották, ügyvezető alelnök Albrecht Dezső, a parlamenti csoport vezetője Ember Géza és a csíki székelység reprezentánsa Kolumbán József lett. A párt főtitkára Mikó Imre és a pénztárosa Vita Sándor Albrechttel együtt a *Hitel* folyóirat köréhez tartozott. A behívott 50 erdélyi magyar képviselőből⁹ 36-an tartoztak az EP-hoz, 7-en a Magyar Élet Pártjába léptek be, 1 Imrédyista, 1 képviselő pedig a kispazda frakció tagja lett, 5-en párton kívüli képviselőként tevékenykedtek. (Köztük Bethlen György az OMP volt elnöke és Pál Gábor, aki 1940 decemberében lépett ki az EP frakciójából.) Az EP-i új frakció létrehozása a parlamenti erőviszonyokat nem módosította, mert a ténylegesen 369 tagú képviselőházban 221 helye volt a MÉP-nek. Tehát eleve megvolt a parlamenti többsége a kormánytámogató EP, a Néppárt és a kárpátaljai képviselők nélkül is. Az EP 1942. januárjára 700 helyi szervezettel és 243 500 taggal rendelkezett. A magyarországi pártoktól eltérő módon az EP budapesti irodája – folytatva a kisebbségi viszonyok között kialakult rendszert – döntően a regionális ügyek, a minisztériumi kijárások, ajánlások intézésével foglalkozott.¹⁰

A párttörténet második szakasza 1942. februárjáig tartott, amikor Bárdossy miniszterelnök szerette volna a MÉP-be integrálni az erdélyi képviselőket. Ennek érdekében az EP vezetőinek megkérdezése nélkül újabb erdélyi képviselőket hívott be, de néhány napon belül kénytelen volt visszahívni és az EP-hez tartozó újabb képviselőket behívni.¹¹ A konfliktust végül a MÉP és az EP közti pártszövetséggel, illetve annak júniusi megújításával oldották fel.¹² A két párt közötti megállapodás értelmében Bárdossy miniszterelnök pártvezérségét az EP is elfogadta. Megegyeztek abban, hogy a tör-

vényjavaslatokról a két párt egységes álláspontot alakít ki. S ami talán a legfontosabb: a MÉP nem szervezkedik Erdélyben. Teleki Béla, az EP vezetője, a pártszövetség megkötése alkalmából adott nyilatkozatában sokadszor emelte, ki, hogy az EP létrehozásának eleve az volt a célja, hogy Erdélyt távol tartsa a pártpolitikától és megőrizze a kisebbségben kialakult magyar egységet.¹³ Az EP lapjának számító *Ellenzék* a Délvidékről behívott képviselőcsoport MÉP-be való testületi belépésével szemben azt hangsúlyozta, hogy míg eddig a kormányzat „egy történelmileg megkárosult magyar tömeget látott az erdélyiekben. Mától kezdve azonban a kormánypárt is az élet minden vonalán belső kérdésként kezeli az erdélyi magyarság törekvéseit és kívánságait.”¹⁴ Itt lényegében az történt, hogy az erdélyi politikai élet integrálása érdekében az EP az országos ügyekben alárendelte magát a kormányzatnak. Ezt a pártszövetséget a Bárdossy miniszterelnökségben és a pártvezérségben felváltó Kállay Miklóssal 1942. júniusában megerősítették. Kállay többször járt Erdélyben és nagy ívű fejlesztési programokat jelentett be, de a háborús körülmények között ezek megvalósítására már nem sok esély mutatkozott.

Az EP történetének harmadik szakasza is a világháborús viszonyokhoz, nevezetesen az 1943 őszén a szovjet és az olasz fronton bekövetkezett változásokhoz kapcsolódik. Teleki Béla az EP szeptember 12-i, kolozsvári nagygyűlésén elmondott beszédében kifejtette, hogy a világháború *nem világnézeti harc, hanem hatalmi érdekek körül forog*. S ebből adódóan a háború utáni tárgyalásokban nem az adott politikai rendszer, hanem az aktuális hatalmi pozíció fog számítani. Ezért fontos az egység megőrzése, mert ettől függ, hogy milyen fegyveres és lelki erőt képvisel az ország. Így bírálja azt a helyzetet, hogy a zsidókérdést a bal- és a jobboldal közti központi kérdéssé tették. A pártelnök szerint a jobboldali pártok abban hibásak, hogy „ezt a harmadrendű kérdést a megbízható magyarság ismérvévé tették.”¹⁵ A másik oldal hibája pedig abban áll, hogy a demokrácia feltételének tekintik a győri beszéd óta a zsidókérdésben történtek visszacsinálását. Mindezeket a közös nemzeti érdek írja felül. A saját pártját e stratégia képviselőjének tekinti. „Erdélyben nem a politizálás a fontos, hanem az építés, a magyarság megerősítése. Igenis büszkék vagyunk arra, hogy Erdélyben depolitizáltuk a tömegeket, hogy politikai nyugalmat teremtettünk. Pártunkat magát sem fogtuk fel a napi értelemben vett politikai pártnak, hanem magyar munkaközösségnek.”¹⁶

Ez a beszéd több szempontból is fordulópont. Egyrészt, még néhány nappal a nagygyűlés előtt is újabb kolozsvári intézményi igények jelentek meg: Erdélyi Tudományos Akadémia, Erdélyi Magyar Rádió, műegyetem építés, szakképesítést adó középiskolai hálózatépítés stb. Amikor azonban szept-

tember 16-án a miniszterelnök fogadta az EP küldöttségét, már szó se volt ezekről a kérdésekről, hanem integrációs ügyekről tárgyaltak (iparendé-lyek felülvizsgálata, munkásügyek, tisztviselők és nyugdíjasok, agrárkérdések, politikai szervezkedések felülvizsgálata).¹⁷ Másrészt, a kolozsvári nagygyűlésen felszólt Tamási Áron is, aki azt kérte, hogy az EP teremtsen ahhoz megfelelő kereteket, hogy a szellem emberei elkészíthessék az egységes és igazságos nemzeti társadalom tervét, amelyben a dolgozó tömegek jogait a sajátos magyar szellemiség biztosíthatná.¹⁸ A balra szövetségeseket kereső kolozsvári nyitást az is jelzi, hogy Mikó Imre nyilvánosan válaszolt az illegalitásban bujkáló Józsa Béla névtelen levelére.¹⁹ Ezt követően a munkáskérdés a párt egyik kulcstémájává vált.²⁰ Ugyanekkor előadássorozatot indítottak Kolozsvárt a Tízes Szervezetben, ahol az Erdélyi Párt képviselői (a *Hitel* c. folyóirat szerzői) a legfontosabb erdélyi társadalompolitikai kérdésekről tartottak összefoglaló előadásokat.²¹

A negyedik töréspont Magyarország német megszállásához kapcsolódik. Az erdélyi regionális kérdéseknél sokkal fontosabbá vált a megszállókhoz való viszony, miközben a front Erdélyhez közeledett és előbb-utóbb várható volt a román átállás. Ebben a helyzetben az Erdélyi Párton belül két csoport alakult ki. Az Albrecht Dezső meghatározta csoport továbbra is kitarított a kormánytámogató álláspont mellett. Egy Bárdossy vezette jobboldali egységfront létrejöttében, valamint a szovjet-angolszász ellentétek közeli kirobbanásában és a német győzelemben bíztak. Nyár végétől pedig Erdély kiürítését szorgalmazták. A másik, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Szász István meghatározta kör elutasította a Sztójay-kormányral az együttműködést, a passzivitás felé hajlott. A budapesti németellenes ellenzékkel próbált kapcsolatokat kiépíteni, de miután ezeket a Gestapo letartóztatta, erre nem volt lehetőség. Így az erdélyi baloldal és a Békepárt képviselőivel kezdtek tárgyalásokat egyfajta erdélyi egységfront kialakítása, az erdélyi magyarság helyben maradása, javainak megőrzése érdekében. Döntően a mielőbbi magyar kiugrást szorgalmazták.²² Teleki Béla márciusban még bízott a Sztójay-kormányral folytatott tárgyalásokban, majd Horthyt próbálta meggyőzni a fegyverszünetről. A Lakatos-kormányba, amely már a román kiugrás (1944. augusztus 23.) után alakult meg, tárcát ajánlottak a számára, de ezt csak akkor fogadta volna el, ha azonnal fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményeznek. Mikó Imre még márciusban lemondott az EP budapesti irodájának vezetéséről – amelyet Albercht Dezsőnek adott át – és hazatért Kolozsvárra. László Dezső, az EP társadalompolitikai szakértője pedig a megszállás másnapján írt Kossuth cikkével egyértelműen a nemzeti függetlenség mellett állt ki.²³ Vita Sándor az EP gazdaságpolitikusa az *Ellenzék* c. napilapot az egységfront szolgálatába állította László Gyula, Nagy József,

Szabédi László, Tamási Áron, Végh József, Venczel József publicisztikájával. Ezzel szemben a *Keleti Újság* sokkal inkább a kormányálláspont képviselője volt. A megszállás és Telekiék sikertelen kormánytámogató tárgyalásai következtében Észak-Erdély 6 megyéjében új – nem az EP köréhez tartozó – főispánokat neveztek ki.²⁴ Az Erdélyi Párt-i képviselők utolsó közös akciója az volt, hogy valamennyien honvédelmi szolgálatra jelentkeztek.²⁵

Az ötödik töréspont 1944. augusztus 23-hoz, a román kiugrással egy időben megalakuló kolozsvári Erdélyi Magyar Tanácshoz kapcsolható. Ebben az Erdélyi Párt, a Békepárt, a szakszervezetek, az egyházak és az erdélyi társadalmi-gazdasági egyesületek képviselői vettek részt. A Tanács emlékiratban fordult Horthyhoz a mielőbbi fegyverszünet érdekében.²⁶ Teleki a kormányzónál, Mikó és Vita Sándor a kormány tagjainál jártak el a fegyverszünet és a javak helybenhagyása érdekében. A szeptember 10-i román fegyverszünet ugyanis a bécsi döntés semmisé nyilvánítása mellett csak arról szólt, hogy Románia „Egy részét, illetve nagy részét” kapja meg. Mikó értelmezésében mintegy felkínálták a csatlakozás lehetőségét „a demokrácia frontjához, még kaptok valamit Erdélyből, ha nem úgy, ne számítsatok semmire!”²⁷ Ugyanakkor Kolozsvárt az EP és a Békepárt tárgyalásainak eredményeként ellenállási akciókra került sor: „a kommunista foglyok kiszabadítása a kolozsvári ügyészségi fogházból, egyes zsidó személyek kivételezése a deportálások idején, a városi őrség megszervezése a németek rombolásának megelőzésére, a munkásság felfegyverzése, a vagyontárgyak Budapestre hurcolásának megakadályozása, egyes baloldali vezetők számára egyéni felmentések kieszközlése a katonai parancsnokságnál, az általános bevonulási parancs szabotálása és egy olyan szervezet létesítése, mely a szovjet haderő bevonulásáig a városban a közrendet fenntartja.”²⁸ Mindez már egy hadműveleti területen játszódott, ahol a kormány 1944. szeptember 1-vel Bethlen Bélát – a német megszállás után hivataláról lemondott – Szolnok-Doboka megyei főispánt bízta meg kormánybiztosként, aki október 10-ig, a második magyar hadsereg kivonulásáig, együttműködött a kolozsvári erdélyi párti ellenállókkal.

A párttörténeti keretek mellett az Erdélyi Párt stratégiáját és vezetőinek küldetésstudatát foglalja össze Mikó Imrének a román kiugrás napján megjelent *Erdély ügye* c. írása: „Az, aki Erdély képviselőjében, mint író, mint társadalomszervező, mint politikus jelentkezik, csak akkor lehet hű országrésze hagyományaihoz, ha nem azt utánozza, amit nála okosabbak vagy oktalanabban másutt kitaláltak, hanem ha önmagát adja, ha abból az örökségből merít, amit Erdély a magyar életben mindig jelentett. Mi lett volna az erdélyi irodalomból, ha íróink a megszállás alatt a trianoni neobarokkot utánoz-

zák és nem az erdélyi múltból, a székely népiségből, a fajok közötti kölcsönhatásokból merítik az ihletet s ezáltal új színnel gazdagítják az irodalomnak az egész magyar glóbuszt átfogó szivárványát? Mi lett volna Erdély politikai képviselőtéből, ha a hatalom egy tál lencséjéért vagy a meddő ellenzéki népszerűtlen csillogó köveiért áruba bocsátja annak az országrésznek minden érdekét és értékét, amelynek csak egy része és az is koldussorban tért vissza a Szent Korona védelme alá? Bizonyára az történt volna, ami a Felvidékel: rövid pünkösdi királyság után eloszlott volna, mint a buborék, képviselői az ellenzéken vagy a kormány oldalán fújnák a második szólamot és a magyar politikai élet ismét szegényebb volna egy eredeti, pótolhatatlan színnel. Aki Erdély ügyével eljegyezte magát, annak a vállán nagyobb teher nyugszik, mint azén, aki a politikát a hatalomért különböző jelszavakkal folytatott versenyfutásnak tekinti, ahol a hatalom jelvényeit stafétszerűen adhatja át az egyik résztvevő a másiknak. Az Erdélyért folyó perben még csak rész ítéletet hoztak, s mi egyre közeledünk az utolsó ítélethez, amikor mindent meg lehet nyerni, vagy mindent el lehet veszíteni. Ne azt kérjék számon Erdély politikai képviselőitől, hogy részt vett-e ebben vagy abban a kormánybuktató akcióban, hogy csatlakozott-e vagy sem a diadalmasnak látszó korszakhoz, hanem azt, hogy hangot adott-e annak, ami Erdélyben fáj, hogy megtett-e mindent Erdélyben a magyar erő felfokozása érdekében? Mert ezen múlik – oh nem a kormányok, rendszerek, világnézetek, hanem ennél sokkal több – Erdély sorsa. ... Ezért ne csodálkozzék senki rajtunk, ha a legnyomorultabb szörványgyermek jobban érdekel, mint a leghangosabb politikai nagyság, ha nem azzal törődünk, hogy a másik párt mit csinál, hanem azzal, hogy a másik nemzetiség mire készül, ha percemberek kísérletezéseibe nem társulunk be, hanem ott igyekszünk üstökön ragadni a sorsot, ahol érzük. Sohasem feledkezve meg arról, hogy Erdély ügyével az egyetemes és örökkévaló magyar ügyet szolgáljuk.”²⁹ Erdély ügye tehát nem pártkérdés, hanem nemzeti ügy és ennek rendelik alá a politikai törekvéseket. Ezzel együtt teremődik meg a nemzetpolitikai szerep, amely a nemzetépítő pozíciójából értelmezi saját tevékenységét és a társadalmi jelenségeket is. A következőkben a „nemzethez” való viszony 1940 utáni erdélyi magyar átértelmezését vázolom.

1.3. Az első világháború után Romániához került magyarság számára a magyar nemzetállam elvesztése azzal járt, hogy az otthon, illetve a *szülőföld és a haza fogalma szétvált*. Ez utóbbi a magyar etnikulturális közösséget és ezzel együtt Magyarországot, valamint a magyar államiságot jelentette. Bánffy Miklós 1942-es visszatekintése szerint, a haza csak a magyar hazát jelenthette a kisebbségi viszonyok között is.³⁰ Kós Károly a *Termés* szerkesztőinek kérdésére – időszerű-e az erdélyi gondolat? – Teleki Pált idézve vála-

szolt: „Ennek az egységes dunamedencei tájnak kicsinyben mása a bennefoglalt Erdély: történelmi szerepében és történelmi sorsában is. De teljesebben az, előretolt állása, tökéletes zártsága és jobb védekezési lehetőségei következtében. S amiképpen hasonmása földrajzilag és geopolitikailag, úgy fokozottabban hasonmása életformák és népek összefogásában, amint azt Szent István elgondolta és Erdély kálvinista magyar fejedelmei megvalósították az Erdélyt lakó magyar, székely, szász és román népek megfelelő kormányzásában, valamint a vallások és lelkiismeret szabadságának biztosításában. ...”³¹ Itt Kós, a Teleki idézet mögé bújva, ugyanúgy érvel mint Makkai Sándor a húszas években, amikor az erdélyi szellemiséget *a magyar lélek legpozitívabb megnyilvánulásaként* értelmezi.³² Ezt fejlesztette tovább László Dezső az Erdélyi Párt szükségességéről szóló előadásában. „Az erdélyi szellem hangoztatásával semmiképpen sem bontjuk meg a magyar lélek egységét. Szükség van a szellem és lélek közötti éles különbségtételre. Magától értetődően egyetlen egységes magyar nemzeti lélekről beszélhetünk. Ez a magyar lélek azonban a legkülönbözőbb szellemi hatásoknak volt a múltban és van a jelenben kitéve...Gondoljunk arra, hogy az egységes magyar lelket mennyire befolyásolta a kereszténység, humanizmus, reformáció, felvilágosodás, liberálizmus és szocializmus szelleme, s hatása alatt tartja ma az új közösségi gondolat számos formája. Az egységes magyar lelket alakította Szent István, Mátyás, Bethlen Gábor, Pázmány, Zrínyi, Széchenyi, Kossuth és Petőfi szelleme. Mindez azonban nem jelentette a magyar lelki egység megbontását. Úgy érezzük, hogy Erdélyben olyan történelmi gyökerű, életrevaló és másokat is megtermékenyíteni tudó szellem alakult ki, amelyre az egész ország átalakításában feltétlenül szükség van.”³³ A korabeli erdélyi magyar önszemléletben meghatározó a regionális sajátosságoknak az egész magyar fejlődésben használható *mintaadó*, „*kovászként*” használható felajánlása. Visszatérve Kóshoz, ő az erdélyiség létrejöttében a földrajzi és a „vérkeveredés”-beli alkalmazkodáson túl a nyugati magyarhoz képest eltérő „fajtajelleg” kialakulását látja. „De múltja, hagyományai, sorsa, múltbeli és mai életfeltételei is mások, népkörnyezete is más, a reá ható kultúrhatások sem azonosak ma és nem voltak azonosak a múltban sem. Egészen természetes tehát, hogy gondolkodása, pszichéje, életlátása is más. Az erdélyiség tehát, az erdélyi magyarnak az Erdélyen kívüli magyartól való különbözősége, adottság, valóság, eredmény, nem „gondolat”, nem kitalálás. Ez tette a múltban és teszi a jelenben az erdélyi műalkotásokban azt a minden mástól különböző színt, ízt, mely, ha nem is külön stílus, de stílusváltozat.”³⁴ Kós egyben az erdélyiek esetében *tudatosabb* magyarságot is feltételez. Egyrészt azért, mert másik két néppel él együtt Erdélyben a magyarság. Másrészt, azok, akik vállalták Erdélyben a kisebbségi román ál-

lampolgárságot, nem voltak rosszabb magyarok azoknál, akik kifutottak. „... ha nem vállaltuk volna mi erdélyiek Erdélyt, ha kifutottunk volna mind innen, akkor követtük volna el a legnagyobb, leggyávább árulást magyarságunkkal szemben. S Magyarország ma – ezt a csonka fél Erdélyt sem kaphatta volna vissza...”³⁵ Itt pedig a történelmi-közösségi-nemzeti célokért vállalt egyéni *áldozatvállalás* jelenik meg.

A két világháború közti erdélyi önismereti irodalomban, amely létrehozta az aktuális önszemléleti konstrukciót – mint valóságképet – az erdélyi sajátosságokat két csoportra lehet bontani. Az egyikbe a *régió történelmi fejlődéséből adódó domináns karakter jegyek* és jelenségek, a másikba pedig a húszkét éves kisebbségi helyzetből következő új értékek és habitusok tartoznak. A húszas évek nemzetkaraktrológiai megközelítésében Buday Árpád az erdélyi új iránti őszinte érdeklődését és a saját arculatukra (formakészletükre) való átalakításának, valamint az ellentétek kiegyenlítésére való képességet emelte ki.³⁶ Bartók György a hagyomány és a múlt fokozott jelenlétét; a természetközelséget; a tragikus életérzést; a megfontolt, de nem habozó-, az óvatos, de nem félnék viselkedést tartotta meghatározónak Erdélyben.³⁷ A másik legnagyobb hatású erdélyi filozófus, Tavasz Sándor a kritikai jelleg erősségét és az idealizmusra való hajlandóságot, Descartes-ot Apáczai, Kantot Böhm Károly kapcsolta be az erdélyi szellemi élet középpontjába.³⁸ Imre Sándor pedagógus-teológus az erdélyi ember kicsinyességére és aprólékosságára hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor fontosnak tartotta az erdélyiek jövő(kép)keresés igényét és az erős regionális öntudatot.³⁹ A második bécsi döntés utáni időszakban az erdélyi regionális történeti adottságokat Mikó Imre négy jelenségben foglalta össze. A három nemzet uniója és az önálló erdélyi fejedelemség, majd a Habsburg birodalmon belüli különállás sajátos alkotmányosságot hozott létre, amelyen belül az egyházi, területi, nemzeti jogosultságok erős önkormányzatiságot hoztak létre. Erdély geopolitikai helyzetéből és a nagyhatalmak közötti viszonyból alakult ki a hagyományos erdélyi egyensúlyozó külpolitika, amely egyben az arisztokrácia szélesebb nemzetközi kitekintését és realitásérzékét hozta magával. A többvallású régió kiegyensúlyozott arányai miatt a vallásszabadság is korán megvalósult, amely magával hozta a társadalmi, politikai, kulturális pluralizmus elfogadását is. Végül, a természetföldrajzi viszonyokból adódó arányosabb birtokviszonyok és az alföldinél szegényebb, döntően magyar származású arisztokrácia, illetve az előbbieken felsorolt hagyományok révén maga az erdélyi társadalom demokratikusabb berendezkedésű volt, mint általában Magyarország más régiói.⁴⁰ Ehhez hasonló társadalmi adottságokra hivatkozott az EP másik meghatározó személyisége, László Dezső is. Szerinte Erdély őrizte meg Magyarországon a legtöbb történelmi emléket

és itt a legerősebb a közszellemben a történelmi alapok megbecsülése. A társadalmi rétegek közti különbségek sem voltak olyan élesek Erdélyben, mint Magyarország más részein. A kisebbségi helyzetben leszegényedett magyarságon belül még inkább eltűntek az osztálykülönbségek is. Itt az egyházak munkáját is mindig jobban megbecsülték és jóval erősebbek voltak a felekezeti intézmények pozíciói, mint másutt az országban. Végezetül, a földi és testi hatalmak szegénysége miatt az erdélyi ember „rá volt kényszerítve arra, hogy lelki erejét, műveltségét, erkölcsét és hitét fokozza.”⁴¹

Ha a *kisebbségi helyzet teremtette új értékekről* szóló írásokat vesszük sorra, akkor abból az elnyomatásban kialakuló erkölcsi nemesedés folyamata bontakozik ki. Erre utalnak a korszakos metaforák is: a gyöngy és homok⁴²; a súly alatt a pálma⁴³; a kisebbségi élet ajándékai⁴⁴. Ugyanezt a jelenséget Mikó Imre a pozitív magyarság létrejöttéként definiálta.⁴⁵ Ravasz László pedig úgy foglalta össze, hogy az erdélyi magyarság sasból hangyává változott a saját államiság nélküli kisebbségi sorban.⁴⁶ Az erdélyi kisebbségi társadalom szerkezeti változását Tusa Gábor abban látta, hogy nemzeti egység jött létre az osztályok helyett. S ezen belül a népvezetés helyett a népszolgálat vált hivatássá.⁴⁷ Tavaszty Sándor szerint a kisebbségi magyarság türelmesebb lett más népekkel és kultúrákkal szemben. Ő is hangsúlyozta az osztály- és társadalmi különbségek kiegyenlítődsét. Ezzel együtt a magyarországi neobarokk társadalommal, a formák, rangok elburjánzásával szemben az erdélyi magyar kisebbségi közélet puritanizmusát emelte ki. Abból adódóan pedig, hogy kockázatvállalást jelentett kisebbségben élni, az életivatás, a közösségi morál fontosságát hangsúlyozta.⁴⁸

Ezek a fejlődésbeli jellemzések egyszerre tapasztalatok és jövőkép-elvárások a kisebbségi társadalommal szemben. Vagy még tovább menve, a közösségi identitástermelés részei. Ha az előbbi kisebbségi jellemvonásokat összevetjük Borsody Istvánnak a csehszlovákiai magyarságra vonatkozó, vagy Dékány István általános kisebbségi tipológiájával a polgárosodás előrehaladtát láthatjuk, ahogyan a kortárs Bibó István is ezt érzékelte Kolozsvárt.⁴⁹ A korabeli erdélyi közbeszédben ezt azonban „igazabb” és „korszerűbb” magyarságként értelmezték, mintegy ezzel a magyar jobboldali reformpolitikán belül kijelölve az erdélyiek vezető pozícióját. Ehhez a mából nézve ambivalens helyzethez a negyvenes évek magyarországi uralkodó eszméin túl, a kisebbségi közéleti vezetők szerepfelfogása is hozzájárult.

A harmincas években Makkai Sándor a belső erkölcsi revízióra való képességből kialakuló kritikai nemzetszemlélet révén lelkiismereti magyarságról beszélt.⁵⁰ Reményik Sándor szerint az erdélyi magyarság sajátos lelkeségét sohasem a politika, hanem a religiosum határozta meg. Tavaszty szerint akkor volt mindig erős, ha a kritikai és vallásos nemzetszemléletet egy-

befogó prófétái nemzetszemlélet vezérelte. Ez a szemlélet „A nemzetet mérőben Isten tulajdonának tekinti s mint ilyenre a legmagasabb mértéket: az Isten akaratát alkalmazza és ez alatt ítéli meg. Mivel csak egy érdeket ismer: az Isten akaratának győzelmét, ennél fogva a kritikájában nem játszik szerepet az egyéni, vagy pártérdek, tehát ahol tévedést, romlást, vagy gonoszságot lát, azt személyi vagy pártos tekintetek nélkül ítéli meg s ítélkezésének nincs más célja, mint az egész nemzeti közösség erkölcsi becsét emelni. ... Ennek a nemzetszemléletnek a végső emberi célja az, hogy az egész nemzeti közösség jól összefogott erkölcsi közösséggé váljék. Ha ezeket a szempontokat a mi kisebbségi életünkre alkalmazzuk, úgy jól kell látnunk, hogy nekünk elsősorban nem politikai, nem is gazdasági, vagy faji közösséggé kell válnunk, hanem elsősorban erkölcsi közösséggé. A politikai közösség, vagy a gazdasági közösség, ha magában áll, ha a politikai vagy a gazdasági érdek alapjára van helyezve, folytonosan megbontható.”⁵¹E szerint az erkölcsi közösséget érdek alapon nem lehet megbontani. Minél erősebb erkölcsileg egy nemzeti közösség annál nagyobb az ellenálló ereje. Ugyanakkor minden tag az egész nemzetközösséghez tartozónak érezheti magát és legfőbb kötelessége a közösség szolgálata lesz. Ez a teológiai alapozású (a történelem, a kisebbségi sorshelyzet is Isten akarata⁵²) kisebbségi etika, Tavaszgy Sándor, Makkai Sándorral, Imre Lajossal kialakított szemlélete meghatározó volt a harmincas évek erdélyi ifjúsági mozgalmainak szocializációjában (Erdélyi Fialatok, Hitel köre, egyetemi mozgalmak) és a – szinte teljes társadalmi konszenzust élvező – 1937-es Vásárhelyi Találkozó határozataiban intézményesültek ezek az értékek. Csakhogy itt is kettős beszédmódról van szó. Épp úgy, mint a jövőkép esetében, ahol egyszerre volt jelen a revízió reménye és a saját nemzeti társadalom megszervezése, ebben az esetben is létezik a közösségi értékek egyetemes dimenziója és a mindennapokban a politikai, gazdasági, egyéni érdekek világa, amely nemzetépítő szerepekben jelenik meg. Tehát az önszemlélet, amely közösségi identitást is teremt egyben a nemzetépítő politika eszköze és kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetileg szervezett kisebbségi társadalom és a nemzeti egység pedig egyszerre létező történeti tapasztalat és társadalompolitikai elvárás is az adott 1940–1944 közti korszakban. Itt is tehát a kisebbségi sajátosságok hasonulásáról van szó az uralkodó eszmékhez. Egy adott, magát organikusnak tekintő (az egy nemzethez való tartozás tudata szervezte) kisebbségi társadalom közösségi azonosságát megragadó karakterjegyek jól használhatók a felülről államilag szervezett társadalom programjához.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a kisebbségi társadalomról kialakított konstrukció hogyan jelent meg a kisebbségi múlt 1940 utáni feldolgozásában.

1.4. A romániai magyar kisebbség két világháború közti történetéről 1940–1944 között öt fontos összefoglaló munka született.⁵³ Bíró Sándor kézírata – *Kisebbségben és többségben* – csak a háború után készült el és évtizedekkel később publikálták.⁵⁴ Munkája azt a két világháború közt is használt tételt hivatott alátámasztani, hogy az 1918 előtti Magyarországon a liberális jogállamiság körülményei között nemzetiségi szempontból jobban kezelték a román kisebbség problémáit, mint az első világháború utáni Romániában a magyar kisebbség ugyanazon ügyeit. Nagy Lajos *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában* című műve még 1944-ben megjelent Kolozsvárt, de a romániai jogrendszert tételesen feldolgozó szakmunkának már nem volt kritikai visszhangja. A könyv a kisebbségekkel szembeni romániai diszkriminatív jogrendszert tárta fel és a mai napig egy nemzetállam-építés jogtörténeti példatáraként használhatjuk. A vizsgálódásunk szempontjából azonban elsősorban három másik munka az igazán érdekes.

Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete* című munkája 1941-ben jelent meg. A korabeli erdélyi recepciót Juhász István elutasítása határozta meg. Szerinte Ligeti zsidóként meg se írhatta volna ezt a munkát.⁵⁵ Az elutasítás mögött a szerző személyén túl valószínűleg a mentalitástörténeti munkának a megközelítése áll. Ligeti egy nyelvi-történelmi közösség kulturális útkeresését írta meg, mint egy társadalom önszerveződését. A kisebbségi társadalom belső értékeiről a később bemutatásra kerülő Mikó Imréhez és László Dezsőhöz hasonlóan vélekedik, csakhogy nála a nemzeti összetartozás magától érthető adottság, és ebből bontakozik ki a fejlődéstörténet, nem pedig a román–magyar viszonyoknak alárendelt döntések vagy a nemzetpolitikai elhatározások kérdése. Nem politika, hanem mentalitástörténeti összefoglalót ad a szerző. Nemzetközileg tájékozott, a kisebbségi nyilvánosságban fontos fórumokat (újságíró-szövetség, *Független Újság*) teremtő liberális újságíró szemszögéből értelmezi a történeteket, nem pedig nemzetépítőként. Hóskornak a húszas évek első felét tekinti, amikor megteremtették az önálló erdélyi magyar szellemi élet kereteit, és nem az 1940 után piederstára emelt Magyar Népközösség szervezte korszakot. A romániai kisebbségi–kulturális diszkriminációt nem hallgatja el, de bírálata középpontjába az erdélyi irodalmat a magyarországi igények érdekében elüzettesítők állnak. A szerző 1941-ben is az önálló erdélyi regionális irodalom és nyilvánosság felől értékeli az elmúlt két évtizedet.

Tusa Gábor – a második általam kiemelt összefoglaló szerzője – a húszas évek Ligetihez hasonlóan önálló erdélyi magyar közösségben gondolkodott. De ezt felülről, nemzeti alapon szervezett közösségnek képzelte el, míg Ligeti az egyetemes értékek alapján folyó társadalomszervezésben gondolkodott. Tusa összefoglalója – *Harcunk Erdélyben Magyarságunkért. Húsz*

év jellemrajza – „történeti dogmatikának” készült. Nem történeti munkáról van szó, hanem egy állampolitikai fejtegetésről. Tusa az erdélyi történelmi sajátosságokból indul ki: itt nincs dinasztiahűségért megjutalmazott nagybirtokos osztály. Az osztályok közötti viszonyt kevésbé határozzák meg a rendi harcok. Ez az összetartozás 1918 után még inkább megerősödött. A másik fontos sajátosság pedig az egyensúlyozó és egységre törekvő székelység szerepe, amely 1918 után is biztosította a politikai képviseletet. A kisebbségtörténet legpozitívabb szakaszának a népközösségi időszakot tekintette. Munkájában sorra veszi, hogy mit hozott haza Erdély? A kisebbségi sors tapasztalatiból: az összefogásra való képességet; a felekezeti oktatás nemzetnevelő hatását; az állami centralizáció rossz oldalát; elutasítja az asszimilációt; felismerte, hogy csak a pozitív gazdasági politika lehet hatékony; az ifjúság és a nemzetnevelés fontosságát; a fajta szeretet, a magyar nemzeti géniuszban való hitet emelte ki.⁵⁶ Könyvének azonban a legfontosabb része az eötvösi liberális nemzetiségpolitika bírálata, amely nem ismerte fel a nemzetiségi eszme kizárólagosságra való törekvését. Tusa legfontosabb elvi tapasztalata az utóbbi huszonkét évből az, hogy „a nemzeti eszme kizárólagosságra törekszik. Nem tűr maga mellett más nép lelkéből fakadó eszmét. És az is nyilvánvalóvá lett, hogy az állampolitikában a nemzetiségi kérdés nem jogi kategóriák kérdése, nem törvények ügye, hanem csak hatalmi kérdés [kiemelés – B. N.] és semmi más. A hatalom azonban ne legyen erőszak, sem hatalmaskodás. Semmiféle asszimilációra nem kell törekedni.”⁵⁷ A magyarság jövője sem az asszimilációtól függ, hanem önmaga megerősítésétől. A néptársaknak pedig biztosítani kell a nyelvi jogokat. Tusa – ügyvéd, az erdélyi református egyházkerület jogtanácsosa – a két évtized tapasztalatai alapján szakít a nemzetközi kisebbségjogi elgondolásokkal és a nemzeti autonómia jövőképével, mint a kisebbségi kérdés kezelésének lehetőségével és csak a saját nemzeti állam keretei között látja azt megoldhatónak. A nem magyar nemzetiségek problémáját pedig a Szent Korona tannak megfelelő Szent István-i államkereteken belül tartja kezelhetőnek, az elnyomó sovinizmus helyett az egyéni integrációval. A klasszikus – homogén nemzetállamra törekvő – nemzetépítés romániai tapasztalata nyomán Tusa mellett Balogh Artúr és Mikó Imre is kisebbségből többségivé vált nemzetiségi szakértőként a nemzeti kisebbségek kollektív jogalanyisága helyett, az 1868-as nemzetiségi törvény nyelvi jogokat biztosító jogfolytonosságának visszaállításával és fejlesztésével foglalkozott.⁵⁸

Mikó Imre *Huszonkét év* c. munkája a mai napig a korszak meghatározó feldolgozása. A könyv rövid, lényegi összefoglalóját a szerző egy áttekintő tanulmányában is közreadta,⁵⁹ a politikai tapasztalatokat – a könyvnél élesebben exponálva – pedig az *Erdélyi politika* c. tanulmányában foglalta

össze.⁶⁰ A két évtized erdélyi magyar politikáján belül három stratégiai törésvonalat különített el. A húszas évek elején ez, a vezető osztályok Erdélyben maradt képviselőinek a magyarságot, a román kormányzat és a külföld felé összefogó szervezete (OMP) és a néppárti transzilvanisták valamint a „székelyek” romániai társadalmi beilleszkedés vágya és „az erdélyi összefogás nemzetek fölötti ábrándképe” között húzódott. Majd a húszas évek második felében illetve a harmincas évek elején ez a törésvonal a magyar nép szuverenitását gyakorló, a kisebbségi sérelmek hatásai, parlamenti, nemzetközi orvoslásáért küzdő OMP és a párt paktumpolitikáját, a belső demokratizmusát és a román nemzettel való kibékülést számon kérő Krenner Miklós, a reform csoport és a kulturális elit meghatározó képviselőiből álló véleményformáló elit között húzta meg. Ebben az esetben a kisebbségi magyarság történelmi szerepe a kulcskérdés. Nevezetesen a lassú őrlődés vagy a két ország közti híd felépítése a feladata az erdélyi magyarságnak? A harmadik törésvonalat pedig harmincas évek végén a tekintélyalapon álló OMP és a népfelség elvét valló Magyar Népközösség között húzta meg.” A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alap gondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni.”⁶¹ A politikai elit szempontjából Mikó a legfontosabbnak a román állammal és a saját társadalmához kialakított viszony változását látta, miután az 1918 utáni erdélyi magyar elit már nem kormányzati, közigazgatási pozíciókban szocializálódott. Ennek következtében a mindenkori hatalommal, álammal szemben kialakult egy éles kritikai, ellenzéki habitus. Másrészt a vezető osztály a magyar néppel szoros sorsközösségbe került. A kisebbségi sors eredményei között is első helyen a társadalmi válaszfalak leomlását emelte ki, „ami más népeknél forradalmi úton szokott végbemenni”. Ennek külső jele az idegenkedés a címeiktől és a rangoktól, „belső tartalmát az a *népi szellem és szociális felelősségtudat* adja meg, amely már a kisebbségi magyar irodalmat is előnyösen jellemezte, a tudományos kutatás irányát a falu felé terelte, szociálpolitikát csinált a társadalom önadóztatása útján, gazdasági érdekvédelmi hálózatot épített ki önkormányzati szellemben s a politikában nem a közjogi hatalmi állásokért, hanem a magyar nép anyagi és nemzeti létéért küzdött.”⁶² Ebből Mikó – az OMP parlamenti iroda vezetője, majd a Magyar Népközösség irodavezetője, ezt követően pedig az Erdélyi Párt főtitkára – mintegy stratégiai célként két tanulságot vont le. Az erdélyi magyarság kisebbségi sorsban nemzetpolitikát folytatott és nem

tudja beleélni magát pártpolitikába. Miközben ma (1941) az erdélyi román-ság folytat ilyen egységes politikát. Ha az erdélyi magyarság pártokra szakad, akkor helyzeti előnyt biztosít a konkurens regionális nemzeti csoport számára. Ezért Mikó szerint „a tulajdonképpeni nemzetpolitika a nemzeti-ségi politika”.⁶³ A másik történelmi tanulságot pedig abban látta, hogy miként a török uralom alatt Erdély őrizte a magyar állami önkormányzatot, addig a Trianonban megcsonkított Magyarország megújításához szükséges új élet előfeltételeit az idegen elnyomás teremtette meg a kisebbségi életformában. Az erdélyi magyar politika feladata pedig az, hogy ezeket a kisebbségi értékeket átmentse „és olyan egységes népi Magyarország felépítésének legyen a kovásza, amely képes lesz megtartani azt, amit visszaszerez-tünk és visszaszerezni azt, mi még minket illet.”⁶⁴

László Dezső 1943-ban Kolozsvárt a társadalom erőviszonyairól és az „országreformról” tartott előadást. A 19. századi magyar fejlődést felvázolva a következőkben foglalta össze a történelmi Magyarország felbomlásának okait: „a nemzetfenntartó történelmi réteg és szervezett magyar társadalom hiánya, az állami szervezet nemzetársadalmi alátámasztás nélküli mivolta, a jól szervezett nemzetiségi és zsidó társadalom előretörése. A háború elvesztésekor mindezek a tények napvilágra jöttek, s az állam szerkezetében beállott katasztrófa romba döntötte az egész országot.”⁶⁵ „1918-ban nem volt szervezett magyar társadalom. ... Az akkori magyarság a nemzeti életnek csupán az egyik karját, az államot látta s csak annak építésén fáradozott. Mi a másik karnak, a társadalomnak erejét is érezzük és öntudatos tevékenységekkel fokozzuk is. Ma olyan föltisztult és világos nemzeti szellemi erők állnak őrt ebben az országban, amelyekhez hasonlókkal nemzetünk régen nem rendelkezett.”⁶⁶ „A kisebbségi sors tanításaként” László azt emelte ki, hogy az „anyaországtól különzárt magyarság kialakította gazdátársadalmának szellemi és anyagi érdekeit védő nemzeti szervezetét”⁶⁷ és a belső reform szükségességét is korán felismerte. Ehhez hasonlította a magyarországi foglalkozási ágak szerinti kamarákat és a nemzetvédelmi célokat szolgáló vitézi rend létrehozását. Ez utóbbiról pedig „Hitler Adolf, a nagy német társadalomszervező csodálkozva állapítja meg, hogy ez az igazi magyar lelki tulajdonságokon felépülő vitézi szervezet magában foglalja és kielégíti a leglényegesebb nemzeti, társadalmi és gazdasági igényeket.”⁶⁸ Ebben a kontextusban a nemzeti alapon történő kisebbségi társadalomszervezés tapasztalata a nemzetállami, korporatív társadalomszervezés legitimálására szolgált.

Az előbbi négy megközelítésben – a közel hasonló erdélyi történelmi sajátosságok és a kisebbségi lét tapasztalati alapján – más-más következtetésekre jutottak a közéleti szereppel bíró értelmezők. Ligetit és a másik három

szerezőt nem csupán az 1940 utáni eltérő társadalmi pozíciójuk különböztette meg, hanem az is, hogy az előbbi látásmódját nem a nemzetépítő szerep határozta meg. Ligeti erdélyi és kisebbségi elkötelezettsége azonban épp olyan hiteles a számomra, mint a három másik esetben.

A következőkben két konkrét eseten keresztül a múltértelmezés körüli viszonyokat szeretném bemutatni.

1.5. A két világháború között a Magyarországon betiltott szabadkőműves mozgalom a környező országokban magyar páholyokkal tovább működött. Erdélyben számos páholyban magyarul folyt a munka, de a magyar kisebbségi érdekvédelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a kolozsvári Unió és a marosvásárhelyi Bethlen Gábor páholy. A második bécsi döntés után, a katonai közigazgatással, illetve a magyarországi törvények bevezetésével ezek működése is megszűnt. 1940. novemberében 35 kolozsvári közeleti személyiség nyilatkozatban ítélte el a városban keringő állítólagos szabadkőműves listák terjesztőit.⁶⁹ A dolog érdekessége, hogy a tiltakozók döntő többsége protestáns, köztük nem egy egyházi személyiség, és a kisebbségi közelet aktív társadalomszervező részéhez volt sorolható. Az ügyben Szathmáry János az Unitárius Egyház ügyésze feljelentést tett Fikker (később Abrudbányai) János dékán ellen, akihez a listák terjesztését visszavezették. Az ekkor tiltakozók részben szerepeltek a Palatinus József által 1942-ben közölt listákon.⁷⁰ Ezek azonban nem a páholy hivatalos irataiból származnak – mert azok Brassóba kerültek – hanem különböző kiadványokból és személyes tájékoztatásból. A lap megjelenése után azonnal megjelentek a nyilvános tiltakozások, sajtóhelyesbítések, illetve elindultak a rágalmozgások. Az EP meghatározó személyiségei, így Albrecht Dezső, Demeter Béla, László Dezső, Mikó Imre, együtt tiltakoztak. Többen a sok évvel azelőtti kilépésről nyilatkoztak. Az ügynek az adott különös aktualitást, hogy április 14-én kezdte meg a kolozsvári bíróság ebben az ügyben a rágalmozgási pert, amelyben Abrudbányai János és gr. Dégenfeld Kristófné voltak a vádlottak. Az utóbbi azt állította, hogy a listát hivatalos helyről kapta. De Abrudbányainak már eleve gyanús volt, hogy amikor egy név esetében jelezte a kétségét, azt Dégenfeldné azonnal kihúzta. Az mindenestre kiderült, hogy a lista a kolozsvári Fazekas János ügyvéd gépén készült és a szálak a kolozsvári katonai parancsnokhoz vezettek. A tárgyalások elhúzódtak. Beck Albert vezérőrnagy, a város katonai parancsnoka bevallotta, hogy a jegyzéket nem hivatalos dokumentumok alapján állították össze. A vádat elejtették, Palatinust rágalmozgásért elítélték.⁷¹ A volt szabadkőművesek közül Tamási Áron szólalt meg nyilvánosan. Vita Sándornak írt nyílt levelében elismerte, hogy 1930–1935 között tagja volt az Unió páholy-

nak. Az ott folyó tevékenységet azonban épp olyan jótékonykodásnak látta, mint bármely más alakulatnál, így – saját bevallása szerint – fel is hagyott a szervezet látogatásával és később kérte tagsága törlését is.⁷² Az egész ügy mögött ott húzódott a magyarországi hivatalos szervek gyanakvása és az erdélyi közélet Imrédyhez és a nyilas retorikához közeledő részének kompenzáló kritikája a „román világban” aktív, kiegyezést kereső, magyar kisebbségi politikusok iránt.⁷³

Maga az Erdélyi Párt genezise sem a kisebbségi politizálás folytatása volt, hanem azt a Teleki Pál miniszterelnök által kiválogatott (és az országgyűlésbe behívott) erdélyi személyiségek egy parlamenti frakcióból, felülről lefelé szervezték meg. Természetesen nem lehetett megkerülni az OMP, illetve a MN volt vezetőit és az EP helyi szervezetei is e két intézményre, illetve az EMGE-re épültek. Ez utóbbi – 40 000 aktív taggal bíró, legnagyobb erdélyi magyar tömegszervezet – sohasem volt megosztott: 1936-ig Bethlen György az OMP elnöke vezette, majd Szász Pál, aki Bánffy Miklós köréhez tartozott. 1940-ben Szász Dél-Erdélyben maradt és az EMGE vezetését Teleki Béla vette át, az EP későbbi elnöke. A Magyar Népközösség helyi szinten jórészt az OMP volt vezetőire épült. Igazi változás a kolozsvári vezetésben volt, amely egyben Bánffy és Kós személyét leszámítva generációváltásnak is volt tekinthető.⁷⁴ De ezen belül is komoly folyamatosságot biztosított Mikó Imre, aki 1936-tól az OMP bukaresti irodáját vezette, majd 1939-től a MN irodáját ugyanott. (Később, 1940 végétől az EP irodáját vezeti Budapesten.) Az EP-on belül pedig az életkoruk, aktivitásuk, reformkonzervatív ideológiájuk révén a harmincas évek MN-ében is szerepet kapott nemzedék lesz a programadó: Albrecht Dezső, László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor, Venczel József.

A következőkben itt tárgyalandó konfliktus, amely az EP létrehozásakor a magyarországi nyilvánosság előtt zajlott, a két 1940 előtti erdélyi magyar kisebbségi önszerveződéshez való viszonyról szólt. A második bécsi döntés utáni napokban az OMP régi vezetése aktivizálta magát és a mérsékletre intő, a dél-erdélyieknek küldött maradásra, illetve a vagyonukra figyelmeztető üzenetekből, és Horthy valamint Teleki fogadásának koreográfiájából úgy tűnik, hogy Bethlen György szerette volna az alakulatot újra szervezni.⁷⁵ Teleki Pál szeptemberi cikkében, miközben kifejti, hogy erdélyieknek kell az erdélyi ügyeket intézni, hangsúlyozza, hogy „az erdélyi szellem ősbibb, a Gyuláig vezet vissza a kisebbségi sors ezt csak iskolázta”.⁷⁶ Mester Miklós, aki MÉP-en belül Imrédyhez állt közelebb, országos szervezetek regionális fiókjainak létrehozása helyett önálló erdélyi intézmények működtetését javasolta néhány nappal később.⁷⁷ Teleki Erdély integrációját miniszterelnöki tevékenységének legfontosabb részének tekintette, úgy gondol-

hatta, hogy ennek végbevitelére az ő felelőssége, és a volt kisebbségi vezetők társai, tanácsadói lehetnek ebben a munkában. Október első hetében, amikor nyilvánossá vált a behívott erdélyi képviselők névsora, kiderült, hogy mind az OMP, mind a MN volt prominensei szerepeltek a listán olyanokkal együtt, akikről addig nem is tudtak a kisebbségi közéletben. Teleki feltehetően Bánffytól és Bethlentől egyaránt kért javaslatokat. Az 1940. október 3-án a parlamentbe bevonuló 45 erdélyi képviselő közül 17 tagja volt az OMP 1937. szeptember 3–4-i sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén megválasztott vezetőségnek és Teleki a csoport vezetésével is az OMP Elnöki Tanácsának tagját, Pál Gábort bízta meg. A MN volt vezetői közül 3 olyan képviselőt hívtak be, akik egyben az OMP-ben is vezető pozícióban voltak.⁷⁸ A népközösséghez közel álló fiatal értelmiségiek közül hatot hívtak be, akik később az EP meghatározó személyiségei lettek. (Albrecht Dezső, László Dezső, Pálffy Károlyt Szilágyi Olivér, Váró György, Vita Sándor). Azonban a népközösség legaktívabb vezetőit, Asztalos Ferencet, Grois Lászlót, Kós Károlyt és Tamási Áront – Bánffy javaslata ellenére – nem hívták be a képviselőházba.⁷⁹ Teleki fenntartása a MN-val szemben abból is érzékelhető, hogy egyedül október 1-én nyilatkozott a népközösségről, mint olyan intézményről, amelyet „hazafias szempontból elítélni nem lehet, amint ma egyes túlzók teszik.”⁸⁰ Itt, a szabadkőműves rágalmaknál már említett erdélyi, Imrédy vonalához közel álló kritikákra utalhatott. Bánffy Miklós a felsőházban elmondott 1940. december 18-i, az MN tevékenységét bemutató beszédét elsősorban az inspirálhatta, hogy Kolozsvárt megindult az Erdélyi Magyar Szövetség szervezése. Az EMSZ a Magyar Népközösség jogutódjaként a tízes rendszer működését újraindítva, mintegy a politikamentes társadalmi szervezeteként kívánt működni.⁸¹ Ez a korporatív elveken felépülő intézmény egyszerre lehetett volna az EP tömegszervezete és a katonai közigazgatást felváltó polgári közigazgatás sajátos erdélyi tömegbázisa. Másrészt – Pál Gábor nyomán – Bánffy is azt javasolta, hogy ideiglenesen létesítsenek egy olyan szervezetet, amelynek intézkedési joga volna a különböző minisztériumi jogkörökben. Az egyes minisztériumok delegációját tehát egyetlen regionális szerv fogná össze Erdélyben.⁸² Egy ilyen kormányzati intézménynek szintén biztos támasza lehetett volna a MN utódszervezete.⁸³ Mindez azonban szemben állt Teleki Pál ország- és társadalmi integrációs elképzelésével, az „összmagyar” állami nézőponttal.

Bánffy Miklós részletesen beszámolt a Magyar Népközösség létrejöttéről. Az 1938-ban Romániában bevezetett királyi diktatúra körülményei között a december 16-án kiadott törvény szerint egyetlen politikai szervezkedést engedélyezett: a Nemzeti Újjászületés Front-ját. A front tagsága előfeltétele volt szavazati jognak, csakúgy mint a kamarai tagságnak vagy a közalkal-

mazotti alkalmazásnak. Így a magyar kisebbségnek a fronttól való távolmaradása komoly joghátránnyal járt volna együtt. A kisebbségi vezetők a kivülmaradást azért sem szorgalmazták, mert olyan létérdekekről volt szó, hogy a magyarság egyéenként vagy kisebb csoportokban, széttöredezve, úgylis kénytelen volt belépni a frontba. (Ez a folyamat el is indult decemberben.) A német kisebbséggel elkezdett román kormányzati tárgyalások ellenben azzal bíztattak, hogy a magyarok majd a németeknek adott kedvezményekre és intézményi jogokra hivatkozhatnak. A bukaresti kormányzat a magyar püspökökkel, az EGE elnökével és Bánffy Miklóssal kezdeményezett tárgyalásokat. Épp úgy, mint a németek esetében, mellőzték a volt kisebbségi politikai pártok vezetőit. Bánffy azonban ragaszkodott a volt OMP vezetőinek és néhány fiatal értelmiséginek a tárgyalásokba való bevonásához. 1939. január 14-én létre is jött a megállapodás a legfontosabb magyar sérelmek orvoslásáról és a német népközösséggel azonos kulturális, gazdasági és társadalmi feladatkörökkel bíró magyar népközösség megszervezéséről. Az utolsó kérdések letisztázása után január 17-én Bánffy Miklós, Bethlen György, Gyárfás Elemér és Szász Pál írta alá a megegyezést. Ez lényegében egy hivatásrendi államszervezeten belül külön tagozat létrehozását jelentette. „Azzal szemben, hogy a magyarság testületileg lép be a Frontba és annak a választójog gyakorlására alakult foglalkozási ágaiba, osztályába, de annak biztosításával, hogy a Front keretében, mint önálló magyar tagozat jut politikai szerepléshez, kimondatott, hogy a kormány elismeri a magyarság jogát arra, hogy kulturális, gazdasági és szociális céljainak szolgálatára külön társadalmi szervezetet létesítsen, illetve tarthasson fenn, melyben minden eddig létező vagy ezután létesítendő magyar egyesület beletartozik.”⁸⁴ Bánffy értelmezésében ez azt jelenti, hogy az „erdélyi magyarság népi egyéniségét” ismerték el. Hiszen „létesülhetett egy olyan szervezet, amely minden magyart immár jogosan képviselhet, s amelynek keretében a még meglévő, vagy ezután létesítendő minden magyar egyesülés jogosan beletartozik.”⁸⁵ A saját népközösség-elnöki megbízatását azzal magyarázta, hogy a kormányzat nem akart olyan embert kinevezni, aki 1938 előtt politikai szerepet töltött be, mert ragaszkodtak a Népközösség kizárólagosan társadalmi jellegéhez. „Az egység aláírói együttesen, egyhangúlag elfogadták, hogy a felhatalmazás nekem adassék ki.”⁸⁶ A Népközösség és az OMP politikája között abban látta a különbséget, hogy míg az utóbbi *sérelmi politikát* folytatott, addig ők a *szervezésre* koncentráltak. Az ismertett eredmények is ebből származtak. Az 1939-es egypárti (de többjelöltes) választásokon a magyarság nagyobb számban vett részt, mint 1937-ben. Mivel a parlament néma volt, a megválasztott népközösségi parlamenti képviselők a kormányzati kijárással tudták a magyar érdekeket érvényesíteni:

megegyezés született a katolikus vagyonokról, a népiskolai államsegélyről, a papi kongruák felemeléséről, a királyhágómelléki református egyházkerület és a magyar evangélikus egyház elismeréséről, az állampolgárság méltányos rendezéséről. A másik fontos eredménynek a munkásság és az iparosság külön-külön az EGE-hez hasonló összefogó szervezetbe való integrálását tartotta. Legrészletesebben a szomszédsági (tizedes szervezet) rendszerét ismertette, amely 1940 tavaszára Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Aradon, Temesváron, Brassóban és Medgyesen épült ki 140 000 aktív taggal. A rendszer „lényege, hogy 5–6–10–12 család egy-egy szomszédságot alkot s ezeknek az istápolását, vezetését az élükre állított tizedes végzi.”⁸⁷ 10-20 tized egy főtizedbe tömörül, majd azok kerületbe és így teljes települési lefedettséget érhetnek el. A rendszeren belül egyrészt segélyezés, egymás munkakörében kedvezmények biztosítása, a társadalmi problémák képviselése, életmód- minták és információ közvetítés folyt. Bánffy szintén eredménynek tartotta a jogsegély irodák működését is, amelyre a szaporodó atrocitások, munkavezenylések miatt egyre nagyobb szükség volt. A népközösség volt elnöke külön kiemelte, hogy szervezetük a román kormánnyal szembeni önállóságát mindvégig megőrizte. A szervezeti szabályzatukat önállóan alkották meg és arra jóváhagyást sem kértek, a működésbe semmiféle ellenőrzést és beleszólást el nem fogadtak, az ülésekre a politikai rendőrség detektívjeit soha nem engedték be. Ennek némileg ellentmondott a beszámolónak a népközösség elismertségére vonatkozó része: „A magyar népközösség súlyát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a román kormány és a román közvélemény mindvégig a népközösséget tekintette a magyarság jogos képviselőjének és minden levelére úgy a minisztérium, mind a közhatalóságok rendszerint úgy intézkedtek és úgy válaszoltak, *mintha a népközösség maga is hatóság lett volna* [kiemelés – B. N.] és mindvégig, a besszarábiai krízisen át egészen a bécsi döntés utáni napokig, vagyis addig, ameddig a népközösség dolgozhatott, a magyarság egyedüli jogos képviselőjének tekintették.”⁸⁸

Bánffy beszámolójára másnap Teleki Pál reagált a Felsőházban. Kifejtette, hogy a kisebbségi helyzetben létrejött szervezetek elvesztették létjogosultságukat, akkor fontos védekező munkát végeztek, ma az ország talpra állításában kell közreműködni.⁸⁹ Néhány nappal később Bethlen György az OMP volt elnöke, és az új többségi helyzetben Bánffy politikai riválisa is reagált egy újságcikkben. Bethlen a népközösség önállóságát kérdőjelezte meg. Ugyanis, amikor a kormánymegállapodás létrejött és aláírták, Calinescu miniszterelnök Dragomir kormánybiztosra bízta a népszervezésre vonatkozó tárgyalásokat. Bethlen ekkor (1939. január 17-én délután) tisztázni akarta Bánffyval, hogy kik legyenek a kormány részéről a népszerve-

zéssel megbízva. De erre nem volt lehetőség. Ugyanakkor Dragomirnak kifejtette, hogy nem akar oktrojált népszervezést és nem egyezik bele a politikusok kizárásába. Ha a kormány nem akarja az OMP vezetőket, ők nem ragaszkodnak a belépéshez. Bánffy neve Dragomir előtt merült fel, így arról előtte, a társaságban nem nyilatkozhatott. Később Gyárfás Elemér, Pál Gábor és Bethlen György elmentek a megbeszélésről. Ezt követően Bethlen az újságból értesült arról, hogy Bánffy Miklósnak nem a népközösség működtetésére adtak megbízást, hanem elnöknek jelölték ki. Az OMP volt elnöke egyrészt azt tette szóvá, hogy Bánffyt a románok nevezték ki, ezzel oktrojált vezetője lett a magyarságnak. Másrészt sérelmezte, hogy mindenhol felülről, zárt ajtók mögött szervezték meg a népközösséget. Harmadrészt azt bírálta, hogy a szervezet túlságosan is lojális volt a kormányzathoz. A közvélemény előtt nagy visszhangot kiváltott egyenruha viselésén túl sérelmezte, hogy 1939 novemberében a NUF nagygyűlésen az MN egyik vezetője románul szólalt fel illetve Dragomir kormánybiztos 1940. áprilisi a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos felszólalására nem reagáltak elég kritikusan. Az 1939-es magas választási részvétel kapcsán pedig hangsúlyozta, hogy az egész választásnak külföldi propaganda célja volt.⁹⁰ Másnap Bánffy az *Ellenzékben* röviden reagált. Fenntartotta az 1939. január 17-i megállapodásról elmondottakat. A vitát elutasította „mert az erdélyi magyarság egységére ma is szükség van.”⁹¹ Majd karácsony után Bethlen György felajánlotta, hogy egy kettejük által közösen összeállított döntőbíróóság tisztázza a felmerült ellentmondásokat.⁹² A vitát tisztázni hívatott bizottság nem jött létre. A két politikus rivalizálását és pozícióját az is jól szemlélteti, hogy a *Keleti Újság* karácsonyi vezércikkét Bethlen György, míg az *Ellenzékét* Bánffy Miklós jegyezte.⁹³ Az utóbbi az EP támogatására felszólító nyilatkozatában a pártot a népközösség utódjának tekintette.⁹⁴ Az EP-on belül a népközösséghez közel álló ambiciózus fiatalok lettek a hangadók. Az Erdélyi Magyar Szövetségről a későbbiekben nincs híradás, ellenben a szomszédsági szervezet Kolozsvárt 1944-ig intenzíven működött. Erdélyi regionális kormányzati szerv sem jött létre.

Egy évvel később az 1942-es költségvetési vitában Pál Gábor az erdélyi behívott képviselők volt vezetője, akkor párton kívüli képviselőként radikális kritikát mondott a régió integrációjáról. Beszéde első felében, mintegy közvetetten Erdély gyenge érdekérvényesítő képességére utalva, és annak okait keresve, a Magyar Népközösséggel is foglalkozott. A harmincas években „Kolozsvárt alakult egy csoport, amely azt tartotta feladatának, hogy *elgáncsolja másoknak tiszta törekvéseit* [kiemelés – B. N.] és tápot adjon a hatalom azon érveinek, amelyeket kifelé használtak annak bizonyítására, hogy az a képviselő, amelyet a magyar nép nagy része irtóztató kényszerekkel és

erőszakkal szemben megválasztott, nem képviseli Erdély magyar népét.”⁹⁵ Pál nem mondta ki nyíltan, hogy itt a Bánffy Miklós körüli kolozsvári kulturális elitre gondolt-e, de rájuk mint az egységbontókra is utalhatott mert a népközösség szükségességét is megkérdőjelezte. „Amikor Romániában az események odáig mentek, hogy a szabadság legkisebb fokát is megszüntették, és amikor a sziguranca a maga megfélemlítő eszközeivel megakadályozni igyekezett minden megnyilatkozást, amely a román állam érdekei ellen a legkisebbet is jelentette volna, akkor semmi szükség nem volt arra, hogy azokat, akik egy kisebbségi nép szorongatottsága közben politikai képviselőket vállaltak, olyan nyilatkozatokra készítsék, amelyek mérhetetlenül sokat ártottak volna nekünk, ha nem a bécsi döntéssel kerültünk volna vissza a magyar hazához, hanem kitergették volna egy nemzetközi konferencia asztalán ezeket a nyilatkozatokat, amelyeket nevünkben tettek.”⁹⁶ Pál ugyanekkor az erdélyi irodalom egyes képviselőit, majd az aktuális ügyekre térve az EP-t, illetve az Erdélyrészi Gazdasági Tanácsot bírálta. A parlamentben még aznap reagált a felszólalásra Tusa Gábor, aki 1937–1938-ban az OMP utolsó jogtanácsosa volt, majd ugyanezt a funkciót töltötte be a MN-ben is. Az 1939. januári megállapodást, mint a magyarság nevében megkötött alkut értelmezte, amelynek az OMP vezetői is részesei voltak. „... egy totális államban a politikai működést a magyarság csak úgy tudta magának biztosítani, ha ezzel a kormánnyal, a román kormánnyal történt politikai megállapodás eredményeképpen belépett a totális pártba, mint a magyarságnak, mint kisebbségi népnek a képviselője. Jól méltóztassák megfigyelni, hogy itt a belépés is testületi volt.”⁹⁷ Ezt bizonyítja az is, hogy az 1939-es választáson több szavazatot ért el a MN, mint az 1928-as un. szabad választásokon. Az erdélyi magyarságot „elgáncsoló csoport” minősítést ezen túl azért is elutasította, „mert a politikában nevelt és politikai érzékkel bíró ember nagyon jól tudja, mit jelent az, hogy egy totális államban belépek-e vagy nem lépek be abba a bizonyos politikai pártba. Ha nem lépek be, ez azt jelenti, hogy teljesen szárazon vagyok a nemzeti politikai akciók tekintetében, ha belépek, akkor áldozatot hoztam én, aki beléptem és ezt a politikai akciót folytatom népemért és fajtámért, hogy képviseljem ott az államhatalommal szemben azokat az érdekeket, amelyeket meggyőződésem szerint nemzeti és magyar érdekeknek tartok.”⁹⁸ Imrédy Béla bekiabálása szerint ezt Pál is elismerte. De Tusa szerint az egyéni képviselőt túl „teljesen megállott magyar népi élet, be tudtuk illeszteni az új keretek közé.”⁹⁹ A következő nap Bethlen György reagált Tusa felszólalásra. Három kérdésben cáfolta a MN-t védő álláspontot. Tagadta, hogy a magyar kisebbséget ugyanúgy kezelték volna a királyi diktatúra alatt, mint a magyarságot. Hiszen a politikai pártok betiltása után a német politikai szervezetek

vezetőivel továbbra is tárgyaltak, ők voltak a hivatalos reprezentánsak. Bethlennek és az OMP (mint egyedülálló nemzeti szervezet) választott vezetőinek az volt az álláspontja, „hogyan inkább semmi ne legyen, mint egy olyan oktroj által összeállított belső szervezet, különállóan tudniillik attól az állami párttól. Szóval inkább semmi ne legyen, mint egy oktrojált szervezet. Ennek ellenére nem tudom kinek az ajánlására, miképpen, csak egész röviden konstatació, hogy a számba jöhető tényezők konszenzusa és annak hiányában a román belügyminiszter egyszerűen, – és ez faktum, amit a nyilvánosságra jutott erre vonatkozó irat is szóról szóra mondja – a román belügyminiszter »Gróf Bánffy Miklósnak saját kérésére működési engedélyt adott az ő elnöklete alatti magyar népközösség számára.«¹⁰⁰

Bethlen tehát kulcskérdésnek tartotta, hogy *a magyarság maga döntsön képviselői felől, még egy diktatórikus rendszeren belül is*, míg Tusa és Bánffy álláspontja a rendszeren belüli potenciális érdekérvényesítő részvétel volt. A harmadik téma az 1939-es választások kérdése volt, ahol Bethlen annak kényszer jellegét (kötelező szavazás, bírság, jelölés kormányengedéllyel stb.) hangsúlyozta ki és ezzel relativizálta a népközösség választási sikerét. Mielőtt a volt pártelnök a végső konzekvenciát levonta volna, emlékeztetett arra, hogy ő felajánlotta a vita tisztázását egy bizottságon keresztül, de ez elmaradt. „... a lényeg az, hogy Romániában 18 vagy 20 esztendeig volt egy változatlan irányú és szívósan kitartó ellenállási politika, amellyel szemben egy másik, de nagyon kis számú megalkuvó, magát realpolitikuskoknak nevező csoport állott. Itt volt a baj. Mert én azt mondhatom – azt hiszem szerénytelenség nélkül, – hogy valahogyan úgy lehet ez a dolog, hogy a kellemetlen ugató és harapós házőrző kutyát el kellett távolítani. És ez történt meg. Sajnos a román kormánynak húsz évig hiába megkísérelt ékverési kísérlete végre sikerült, de azért sikerült, mert magyar szövetségeseket kaptak ehhez az ékverési kísérlethez.”¹⁰¹ A következő felszólaló, Pál Gábor továbbment a bírálóban. Nem csak azt kifogásolta, hogy a népközösség vezetői felvették a front egyenruháit és elmentek a magyarság ellen uszító gyűlésekre, hanem, hogy ez az irányzat az EP-ban is megjelenik. A behívott képviselők behívásával a két csoportot megpróbálták összehozni „és ez az erdélyi magyarság egységében szétválasztódást idézett elő.”¹⁰² Azt is sérelmezte, hogy a további behívásoknál is ezt a csoportot preferálják illetve az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetése is szoros összeköttetésbe állt az „opportünizmus híveivel”. Az állami feladatot ellátó egyesületi munkát bírálva pedig azt sérelmezte, hogy a magyar állami segélyekhez egyes helyeken csak EP-i igazolvány felmutatásával lehet hozzájutni. Ez ellen Teleki Béla az EP elnöke azonnal tiltakozott is. Pál kritikája mögött ott lehetett az a helyzet, hogy az EGE magyarországi a mezőgazdasági kamara regionális

feladatait is ellátta Erdélyben. A kritika közvetetten arról is szólt, hogy a volt népközösségek a budapesti centralizációs törekvéseknek is megalkuvó kiszolgálói, illetve visszaélnék monopol helyzetükkel és – most is – megbontják az erdélyi egységet. Míg a másik oldalról, mint a hagyományos sérelmi politika képviselőjét értékelhették Pál Gábort, aki a kormányzattal szembeni regionalista érdekek képviselőjével politikailag az Imrédysta párthoz közelített. Miközben az EP vezetése a kormánytámogatást tartotta a legfőbb erdélyi érdekeknek.¹⁰³ A vitát Tusa Gábor felszólalása zárta le, aki egyrészt arra hivatkozott, hogy Bethlen is aláírta az 1939. januári megállapodást. Másrészt, arra, hogy az EP-nak ehhez a kérdéshez közvetlenül nincs köze és csak a jövő dönti el, hogy kinek volt igazza.

Az erdélyi magyar elit önszemléletét áttekintve a szerepek, illetve stratégiák terén a nemzetépítéssel való azonosulás volt a meghatározó. Az önismeret időbeli elhelyezése pedig három idősíkban történt. A revízió és Észak-Erdély reintegrálásának kulcsszereplője Teleki Pál volt,¹⁰⁴ aki erdélyi magyar politikusnak tekintette magát. 1940. októberében kifejtette: „... mi nem a 22 évi tapasztalatok után megyünk, mert sokkal régiebb nemzet vagyunk. Mi századokban és évezredekben élünk s nem 22 esztendőben. Ennek az ezer évnek pedig az a tradíciója, hogy mi egy dunementi, többnyelvű országot vezetünk.”¹⁰⁵ Ez egy nagymagyar, a Szent István-i eszmét használó idősík, amely Erdélyt és problémáit Magyarország geopolitikáján belül helyezi el. Másként pozicionálja magát Bethlen György vagy Pál Gábor, akik az 1918 utáni kisebbségi sors tapasztalataiból indulnak ki. Az akkor követett stratégiát igazolta számukra a második bécsi döntés. Ezzel a további regionális különállás igényüket is igazolva látják, annak érdekében, hogy a magyar szupremácia fennmaradhasson a régióban. A harmadik idősík azé a harmincas években felnőtt fiatal erdélyi értelmiségi–politikusi csoporté, akik az erdélyi magyar sajátosságok kihasználását és integrálását látják a legfontosabbnak a fennálló adott hatalmi szerkezetekben. S itt is a magyar társadalmi–gazdasági pozíciók megőrzése és fejlesztése a legfőbb cél. Miközben tehát más-más módon értékelik és értelmezik a politikai történéseket, mindhárom szemléletmód prioritása az erdélyi magyar szupremácia fenntartása.

2. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

2.1. Az OMP két világháború közti programja a kollektív jogokra, a kisebbségek közjogi alanyiségének elismerésére épült. Ezt 1922-ben a következőképpen fogalmazták meg: „A magyar anyanyelvű román állampolgárokból

alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerződésekben biztosítván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségának alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpen következőjeként a nemzeti autonómiát. Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelvén, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással.”¹⁰⁶ Ez a nemzeti autonómia jövőkép határozta meg a két világháború közti romániai magyar nyilvános közbeszédet. Mindezt Jakabffy Elemér az Európai Nemzetkisebbségi Kongresszusokon képviselte, ahol az európai kisebbségek között konszenzus volt a kulturális autonómia szükségességéről.¹⁰⁷ A nemzetközi jogi alapokból indult ki Balogh Artúr kisebbségjogi alapmunkájában és a Népszövetségi panaszbeadványok indoklásakor is.¹⁰⁸ Ugyanezt képviselte Mikó Imre is a székely közületi autonómiáról és az erdélyi magyar népszövetségi panaszbeadványokról készült elemzéseiben.¹⁰⁹ Mikó ebből a pozícióból bírálta az 1938-as román kisebbségi statútumot is.¹¹⁰ Majd 1939–1940-ben – mint azt már az előbbieken láttuk – a Nemzeti Újjászületés Frontján belül épp egy ilyen kollektív külön szervezett intézményességet próbáltak létrehozni.

Mindezt azonban felülírta a második bécsi döntés, amikor többek között Balogh és Mikó többségi pozícióba került és már nem a kisebbségi jogegyenlőségért küzdöttek az erdélyi román szupremácia törekvésekkel szemben, hanem olyan keretek között működtek, amelyben az erdélyi magyar szupremácia megerősítése volt a cél.

Balogh Artúr még 1939-ben a budapesti Miniszterelnökség megbízásából tervet dolgozott ki Erdély Magyarországon belüli autonómiájáról.¹¹¹ Ebben az elképzelésben a régió kulturális és népjóléti ügyekre kiterjedő önkormányzattal rendelkezne. Intézményei: tartománygyűlés, helytartóság, valamint a kormányban egy az erdélyi érdeket képviselő tárca nélküli miniszter. A tartománygyűlés nyelve magyar volna, de a nemzetiségiek anyanyelvükön is felszólalhatnak. A belső közigazgatási határokat a nyelvhatárhoz igazítanák és a tisztviselők a többségi nemzetből kerülnének ki. A magyar hegemoniát a választókerületek célszerű kijelölésével; a tartományi képviselők egy részének államfői kinevezésével; valamint bizonyos kérdésekben a nemzetiségenkénti külön szavazással tervezte el biztosítani.

2.2. Teleki Pál kárpátaljai kezdeményezése ehhez képest sokkal visszafogottabb volt, de annak katonai és politikai elutasítása révén kiderült, hogy a hivatalos egynyelvűség és az egységes nemzetállami közigazgatás részle-

ges, regionális feloldása is milyen nagy ellenállásba ütközik.¹¹² Teleki ezen tapasztalatok alapján foglalta össze nemzetiségpolitikai nézeteit, amely az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésére épült. A nemzetiségi problematikát nyelvpolitikai és közigazgatási kérdésnek tekintette, a nemzetiségek közjogi alanyiságáról szó sem volt. Az ennek pótlására törekvő egyházi intézményrendszert pedig csak a magyar államhoz lojális vezetőkkel tudta elképzelni. Az egyéni nyelvhasználati jogok, az anyanyelven folyó szakszerű és szolgáltató jellegű közigazgatás révén a Szent István-i államiság ideológiai keretei között gondolta el a kérdést kezelni.¹¹³ S ahogyan az erdélyi parlamenti képviselők behívásával meghatározta a regionális érdekképviseleti elitet, ugyan úgy az integráció során a visszatért román nemzetiségi probléma körül kialakult közbeszédet is meghatározta. Erre példa az 1940. október 18-i Kolozsvárt tartott *Erdélyi értekezlet*. Teleki bevezetőjében nem csak a tanácskozás célját határozta meg, hanem önmagát is pozícionálta: „összehívtam mára Erdély vezető embereit azért, hogy *mi, erdélyiek, itt magunk között* (kiemelés – B. N.) általános elvi szempontból megbeszéljük Erdély problémáit.”¹¹⁴ Az értekezleten Erdély problémái az erdélyi magyarság problémái voltak. Az erdélyi románsággal kapcsolatos politika nem volt külön téma. A nemzetiségi kérdés két vonatkozásban merült fel: az oktatás-egyházügy és az 1921 földreform tervezett revíziója kapcsán. De az utóbbi esetben csak mint egy figyelembeveendő szempont. Az oktatáspolitikai tárgyalásakor Pál Gábor azt kérte, hogy maradjon hatályban az 1925-ös román magániskolai törvény azon rendelkezése, amely az iskolák létesítésének engedélyezését állami engedélyhez kötötte, valamint fenntarthatónak javasolta azt a rendelkezést, amely az egyházi tanerők számára egyenkénti autorizációt („működési jogosultságot” – kinevezés előtti jóváhagyást) írt elő. Ugyanakkor azt is javasolta, hogy a többnyelvű oktatás mellett az alsó fokú oktatásban az anyanyelv legyen a meghatározó.¹¹⁵ Mindez azért volt fontos, mert a volt kisebbségi vezetők azt kérték, hogy Erdélyben az elemi és középiskolák szintjén maradjon meg a magyar felekezeti oktatás, de mindez hathatós állami támogatással képzelték el. Vásárhelyi János református püspök kiemelte, hogy az egyházi nevelésnek harmonizálnia kell az egyetemes magyar nemzeti érdekekkel és az állam biztonságával. Ezért a magyar államnak „az olyan egyházi intézményekkel szemben, amelyekkel szemben aggodalmai vannak a maga követelményeinek érvényesítése tekintetében, úgy ahogyan Pál Gábor barátom az előbb hangsúlyozta, a magyar állam mind az autorizáció tekintetében, mind a működési engedélyek létesítésében a maga követelményeit érvényesíti s maga a segítséget olyan mértékben adja, amilyen mértékben meggyőződik arról, hogy ezek az egyházak által fenntartott iskolák harmóniában állnak az egyetemes magyar

nemzeti érdekekkel.”¹¹⁶ A magyar állam tehát csak a lojális magyar egyházak oktatási rendszerét támogassa. Bethlen István a probléma lényegét abban látta, hogy ha a magyarság kivonul az állami oktatásból, akkor a román egyházak is kérni fogják a felekezeti iskolákat. Ez azonban a püspök és a volt miniszterelnök szerint sem kívánatos. Így Bethlen szerint „az az érdek, hogy ahol állami iskola van, az fennmaradjon, természetesen román tan nyelvű tanítás mellett.”¹¹⁷ A román felekezeti vagy állami oktatás tétje az volt, hogy a magyar állam képes-e felügyeletet gyakorolni a románul oktató iskolák szellemisége felett. A román nyelvű állami iskolákkal megoldani a nemzetiségi oktatást annál is kézenfekvőbb volt, mert a görög keleti és a görög katolikus egyház 1918 után átadta a román államnak a meglevő iskolahálózatát, amely 1940-ben a magyar állam tulajdonába került. A kinevezésekbe, tanrendbe való beleszóláson túl – a román tanítóhiány miatt – mintegy 2000 románul is beszélő magyar tanítót helyeztek el az észak-erdélyi román tannyelvű állami népiskolákba.¹¹⁸ Ezzel próbálták visszaszorítani az irredenta akciókat és egy Magyarországhoz lojális román generáció felnevelésében bíztak.

1918 előtt Erdélyben az egyházi oktatási intézményrendszer volt az intézményi kerete a nemzeti azonosság fenntartásának és a nemzetiesítő szocializációnak. A két világháború között, amikor a volt többségi magyarság szorult ezen szerkezet segítségére, a román állam nemigen működtetett magyar nyelvű állami iskolákat, vagy ahol mégis, ott magyarul nem tudó oktatókat foglalkoztatott. 1940-ben, amikor újra fordult a kocka, a volt magyar kisebbség fenntartja és megerősíti állami támogatással a maga egyházi iskolarendszerét. A román nemzetiségi iskoláztatást pedig a román nyelvű magyar állami intézményhálózatban oldja meg a magyar kormányzat.¹¹⁹

Az államilag fenntartott és ellenőrzött nemzetiségi intézményrendszer mellett a másik újdonság a nyelvhasználatban jelent meg. Az Erdélyi értekezlet jegyzőkönyvéből már idézett Bethlen István hozzászólása két elvi szemponttal indult. Egyrészt azt vetette fel, hogy az észak-erdélyi nemzetiségpolitikának tekintettel kell lennie a Dél-Erdélyben maradt magyarságra, másrészt figyelni kell arra, hogy a „túlmaradt románságot véglegesen el ne riasszák tőlünk. Mert ezt a határt senki sem tekinti véglegesnek.”¹²⁰ Gyakorlati problémaként másik két kérdést vetett fel. Az egyik a már ismertett román egyházi iskolákkal szembeni elővigyázatosság. A másik – az erdélyi állami nemzetiségpolitikában újdonságnak számító – felvetés az volt, hogy az erdélyi középiskolákban és a jogászképzésben legyen kötelező a román nyelvtanítás. Teleki erre reagálva elmondta, hogy már az elemi iskolák felsőbb osztályaiba, a szakoktatásba, a középiskolákba és az orvosképzésbe is tervezik bevezetni a román nyelv oktatását. Ravasz László pedig az erdélyi

köztudat változását szorgalmazta. „...az erdélyi értelmiség, az erdélyi művelt ember: három nyelvet beszélő ember kell, hogy legyen. ... A másik dolog az volna, hogy Erdély köztudatába belenyomjuk azt, hogy a közigazgatás az nem impérium, nem parancsolgatás, hanem szolgálat. ...Erdély fogékony erre. Odaát most még nehéz volna ezt a köztudatba belenyomni. A közigazgatás tehát szolgálat. Olyan szolgálat, mint ahogyan a patikus, a kereskedő, az orvos kiszolgálja a hozzá fordulókat, ahogyan a pap, az anya, vagy a nap [sic!] kiszolgálja az ő klienseit, feleit. Mihelyt érezni fogja az a román földműves ember, hogy három szót szól hozzá egy nadrágos magyar ember, aki közigazgatási tisztviselő és segített rajta, abban a pillanatban az irányába tanúsított jótétemény érzetével megy el és lelkében a tudat alatt megmarad egy olyan valami, amiből nagy történelmi erők származhatnak majd akkor, amikor talán majd nem is gondolnánk reá.”¹²¹

Mint eddig láttuk az értekezlet nemzetiségi vonatkozású vitájában három nem volt kisebbségi magyarországi/erdélyi vezető közéleti személyiség volt a kezdeményező, míg Pál Gábor és Vásárhelyi János inkább a veszélyekre figyelt oda. Ezt erősítette Paál Árpád is – vezető kisebbségi közíró¹²² – felszólalása, amely a kötelező román nyelvoktatást kritizálta. (Ilyen jelentős véleménykülönbség egyedül csak a székelyföldi gazdasági kirendeltség létrehozása körül volt a két napos tanácskozás során.) A román nyelv kötelező elrendelését kétélű dolognak tartotta. Naivnak vélte azt az elképzelést, hogy ezzel szimpátiát lehetne kelteni a román tömegekben. Inkább attól tartott, hogy rosszindulatú véleményformálók ebben a magyarság bizonytalanságát látják és láttatják. Három kifogása volt az elképzeléssel szemben. Nem tartotta arányosnak, hogy a középosztályi tanuló élete 2/5-ét arra használja fel, hogy „fiziológiai átalakítást vigyen végbe az agyába.”¹²³ Ráadásul nem egy nagy kultúrnyelv, hanem egy kisebb kultúrvilággal ismerkednek meg, amely „kevert gondolkodást idéz elő a középosztályban.” Ez a második kifogás, arra hivatkozva, hogy a ma románul tudó magyar középosztálybeli fiatalság milyen komoly áldozatokat hozott eddig is. „Irtózatossá elnyomorodás állott elő a lelkekben és nem szabad, hogy ez a szellem a középosztályban úrrá legyen, hogy a gondolkodás kevert legyen és a középosztály tagjainak azt kelljen számítgatniuk magukban, hogy mégis csak jó lesz vigyázni arra a román nyelvre, mert hátha urak lehetnek. ... Mi úgy képzeljük el a dolgot, hogy a magyar impériumot a magyar fennhatóságot, a magyar fölényt tényleg a magyar közigazgatás nagylelkűsége, tisztessége, magyar szelleme, a magyar embereken segíteni tudása kell, hogy fenntartsa.”¹²⁴ Paál a szocializáció igazi lehetőségét a magyar hadseregben látta. A román nyelv emancipálása azonban később pl. a hadseregben belüli külön vezényleti nyelv követelését hozhatná magával. A hozzászólás végén Paál

megint kitért Teleki és Bethlen jóhiszeműségére, amellyel szembe állította a 22 éves tapasztalatot: „minél jobban tanult ifjúságunk románul, annál kevésbé értették meg.”¹²⁵ Teleki azonnal reagált Paál kritikájára. Cáfolta, hogy a román nyelvtanulás olyan mély lelki és fiziológiai átalakulással járna, mint azt Paál beállította. Tévedésnek nyilvánította a 22 évre való hivatkozást is. Itt hangzott el a már idézett nyilatkozata arról, hogy évezredek lépésekben kell látni a magyarság dunamenti vezető szerepét. S ez a többnyelvűséget vonja maga után, mint gyakorlati szükségletet. „Trianon után helyezkedhettünk volna arra az álláspontra is, hogy csinálunk magunknak egy kis Magyarországot, lehetőleg tiszta magyart és abban élünk, rendben van. /Gróf Bethlen István: Ez a kismagyar megoldás. / Gróf Teleki Pál miniszterelnök: mi azonban úgy találtuk, hogy évszázados küldetésünk, hogy itt a Duna medencében vezető szerepet játszunk és ennek következtében ezen a vonalon indultunk tovább a „nem, nem soha”-tól kezdve. Minthogy a közvélemény ezt mondotta ki, a magyar kormányoknak egymás után az volt a kötelességük, hogy a közvéleménynek, egyben tehát a nemzetnek ezt a felfogását követve végezzék azokat a munkákat, amelyek ebből a felfogásból természetszerűen következnek. Ez a nemzeti parancs pedig az volt, hogy haladjatok tovább az ezeréves nemzet útján a Duna medencei küldetésben, tehát a többnyelvű ország vezetésének küldetésében. Ez vonja tehát maga után azt, hogy nekünk több nyelvet kell tudnunk, mert hiszen mindig annak kell több nyelvet tudnia, aki kormányoz és nem annak, aki kormányoztatik. Ez a fontosabb. Annak, aki kormányoztatik, szintén kell tudnia azt az egy nyelvet, amely összekapcsol. Éppen a magyar szupremáciának extrém magyar álláspontja vonja tehát maga után azt, hogy a vezetőnek, ha vezetőnek akarja magát tartani, több nyelvet kell tudnia.”¹²⁶ Teleki szerint a 22 év kényszer alatt kellett románul tanulni. „De egészen más a helyzet ma. Ma küldetésből csináljuk ezt, ami a nemzetvezetéshez hozzátartozik.”¹²⁷ Ezek után saját 1918 előtti szolgabírói működéséből hozott arra példát, hogy a magyar nyelv használata a legegyszerűbb közigazgatási konfliktusban is hogyan teremtett nemzetiségi viszályt, míg ha a problémát románul jelenítették meg ezt nem írta felül a román-magyar viszony. Részben azért visszakozott a miniszterelnök, mert bejelentette, hogy épp a volt kisebbségi érzékenység miatt a kultuszminiszterrel abban egyeztek meg, hogy a kötelező román nyelvoktatást csak a következő évben vezetik be. Az érzékenységet jól mutatja, hogy a kolozsvári egyházi középiskolákban tiltakozó mozgalom alakult a román nyelv kötelező oktatása ellen.¹²⁸ Az emlékeztetőkészletben ötven év alatt mindez átalakult. A kilencvenes években a „kis magyar világról” való emlékezés toposzaként, mint a kisebbségi korszak tapasztalata, a sajátos transzszilván belátás, vagy épp, mint a magyar nemze-

tiségpolitikai kultúrfölény bizonyítéka jelenik meg ez a korabeli intézkedés.¹²⁹ Miközben ez egy „kivülről” bevitt állampolitikai döntés volt, épp a „kisebbségi tapasztalatokkal” szemben.

2.3. Már az Erdélyi értekezlet előtt megkezdődött a magyar–román viszonyt és a nemzetiségpolitikai kereteket alapvetően meghatározó nemzeti-ségi kölcsönösség politikája.¹³⁰ Ez jelent meg az EP 1941. május 28-i kolozsvári alakuló nagygyűlésén elfogadott programjában is. Míg a németiség esetében a nemzetközi szerződésekben látták e csoport fejlődésének garanciáját,¹³¹ addig a románság esetében a nyelvhasználati jogokat is a romániai magyarság sorsának alakulásához kötötték. A pártprogram IX. 2. fejezete szerint: „A magyar állameszmét magáévá tevő román nép számára biztosítani kívánjuk nyelve használatát, a közoktatásban, közigazgatásban és a bíróság előtt, egyházai megbecsülését, a munka szabadságát, nemzetiségi érzése védelmét, politikai jogai gyakorlását, de mindezeket csak olyan mértékben, amilyenben a romániai magyarság e jogokkal rendelkezik.”¹³² Maga az egész program – és még konkrétan a kapcsolódó munkaterv – a volt magyar kisebbség megerősítését szolgálta, amely kimondatlanul is a magyarság prioritásának intézményesítésére szolgált.¹³³ A program pont első mondatában egy másik feltétel is szerepel: a magyar állameszme elfogadása. A korabeli nemzetiségpolitikában az egyéni – döntően nyelvhasználati – jogok keretein belül kezelendő nemzetiségi jogok mellett a magyar államhoz való lojalitás volt a kulcskérdés.

2.4. A harmincas évek magyar szakirodalomában Rónai András, az Államtudományi Intézet igazgatója foglalta össze a kisebbségi kérdés kezelésére vonatkozó elképzeléseket. Itt még egyenrangúként kezelte a nemzeti autonómia megoldásokat és az 1868-as magyar nemzetiségi törvény továbbfejlesztését.¹³⁴ A téma meghatározó szakpolitikusa Pataky Tibor, aki a húszas évek elejétől a Miniszterelnökség II. nemzetiségi osztályának vezetőjeként a magyarországi nemzetiségpolitika és a budapesti magyarságpolitika kormányzati felelőse volt. Még az első bécsi döntés után is nemzeti autonómia elvárásokban gondolkodott a romániai magyarság problémáinak kezeléséről.¹³⁵ A korszak nemzetiségpolitikai szemléletéről jó áttekintést ad az 1942-es debreceni nemzetiségpolitikai előadássorozat. Az itt tartott előadásban Pataky két körülményt emelt ki. Egyrészt azt, hogy az 1938 után visszatért nemzetiségek többségiből lettek újra kisebbségek, és elhidegültek, elkülönültek a magyarságtól, annál is inkább, mert továbbra is közelükben található saját nemzeti államuk. Másrészt a magyar állam, a nemzetiségek és a magyarság viszonyát is újra kell gondolni. Megfogalmazásában a

nemzetiségek a politikai magyar nemzet tagjai és egyenlő jogú polgárai. „A nemzetiségekhez tartozóknak joguk van szellemi és gazdasági kulturális erőiknek megtartására, azok akadálytalan fejlesztésére, e célból iskolákat, iskolai intézményeket, kulturális, szociális gazdasági célú egyesületeket alakíthatnak és tarthatnak fenn.”¹³⁶ De mindezek, mint egyéneknek biztosítható. „Nem élhetnek különvaló életet sem a magyar államtól, sem a magyar állam többi polgáraitól. ... Fel kell ismernie, hogyha itt e államban élni akar, tovább megyek, nem ebben az államban, de a Duna völgyében élni akar, nyugodtan biztos otthont akar tudni a magáénak, nem lehet más, csak magyar patrióta.”¹³⁷ Ennek a lojalitásnak és nemzetiségpolitikának előfeltétele, hogy „érezzék saját népiségük fejlesztésében az állam gyámolító kezét”; a közigazgatásnak ismernie kell az egyes nemzetiségek viszonyait és nyelvét; és a magyar közvéleménytől is új befogadó magatartásra van szükség. Az egyéni nemzetiségi jogok körét Moravek Endre – a szintén Debrecenben elhangzott előadásában – a következőkben foglalta össze: a nemzetiség szabad bevallása; a szabad nemzetiségválttatás; az anyanyelv használata; az anyanyelven történő oktatás; a szabad iskolaválasztás joga; az iskolaválttatás joga; a szokások, hagyományok és sajátos erkölcsök megőrzésének lehetősége; a nemzetiségi vidéken olyan hivatalnokok alkalmazása, akik ismerik a nemzetiség nyelvét; a szabad gazdasági és kulturális szervezkedés lehetősége.¹³⁸

Makkai Sándor a nemzetiségi kérdés szabályozását nem jogi, hanem lélektani feladatnak tartotta debreceni előadásában. Ennek két előfeltétele a magyar öntudat és önérzet, valamint a magyar kritikai önismeret. Ez adhat egyfajta erkölcsi felsőbbrendűséget, amely révén a kisebbségi kategóriát megszüntetve a nemzetiségek emberként való megbecsülésének kell előtérbe kerülnie. „A magyar hit értelmezéséből következik, hogy egyetlen nemzetiség külön, kollektív létérdekét sem ismerhetjük el, a miénktől idegen világ és testképpen. De a magyar önismertből következik, hogy elismerjük az egyén emberi jogait, vallásához, nyelvéhez, kultúrájához való igényét, lehetőségeit, áldozatait.”¹³⁹ Kulcskérdésnek a „szociális lelkiület megáradást” tartotta. A mesterséges, erőszakos asszimiláció helyett „nekünk a minőség hatalma mellett kell döntenünk, nekik pedig a között, hogy a magyarságba való önkéntes beolvadással valósíthatják-e meg jobb emberségüket vagy nem? Mert a magyarság ellenére ebben az országban ennek útját nem kereshetik s ha emiatt lelkiismereti kétségbe esnek, nincs más hátra, minthogy elváljanak és eltávozzanak az országból.”¹⁴⁰ Makkai tehát a *Nem lehet* c. híres tanulmányában megfogalmazott álláspontján 1940 után sem változtatott.

A Magyarország, mint politikai közösség iránti lojalitás megteremtése érdekében a felvidéki Sziklay Ferenc a 18. századi hungarus tudat visszaállí-

tását javasolta, mintegy kizárva az utóbbi másfél évszázad nemzetiségi nemzetépítő tapasztalatait.¹⁴¹ Ezt azonban csak társadalompolitikai reformokkal látta megvalósíthatónak az ezekben az években megjelenő új erdélyi értelmiségi generáció egyik meghatározó alakja, Mikecs László. A szlovák, román és a magyar nemzeti önszemléletet, illetve nemzetépítést összehasonlító tanulmányában kimutatta, hogy míg az előbbieket megragadtak a romantikus, kritikátlan szemléletnél, addig a magyaroknál megjelent a tudományos-kritikai szemlélet, illetve a társadalom- és gazdaságépítés. A 18. századhoz annyiban térne vissza, hogy a nemzetiség szerinti rétegződés helyett rendi/társadalmi rétegződést, a nemzeti helyett a szociális dimenziót tekinti kiindulópontnak. A magyar társadalom történetét, mint egy az árpádházi karizmatikus királyoktól kiinduló nemzetépítést fogta fel, amely során előbb a tömegeből teljesítményeik révén kiemelkedtek főnemesség ősei, majd a köznemesség (középbirtokosok, idővel a kurtenemesek) emelkedett fel a nemzettestbe. Ezután a polgárság következett volna, de mivel ez a kis számú és jórészt idegen réteg nem tudott önállósulni, a köznemességhez és a dzsentrihez asszimilálódott. Korunkban pedig a jobbágyok és a nem szabadok utódai a munkások és parasztok beemelése folyik. Mindez a magyarság vezette kárpát-medencei városi iparosodás, civilizálódás révén még inkább felgyorsul. A székelyek és „Erdély magyar városainak dolgozói mellett kénytelen-kelletlen lemaradnak a még ma is nagy tömegben pásztor és paraszt románok, természetesen nem a *magyarok* mellett a *románok*, hanem a *fejlettebb készségű dolgozók* mellett az *elmaradottabbak*. A magyar-román viszony végül is, úgy hisszük, ebben az aspektusban fog mutatkozni.”¹⁴² Mikecs szerint a nemzetiségi kérdést az fogja eldönteni, hogy a magyaroknál nagyobb-e a társadalmi fejlődés (a mobilitási lehetőség) mint a szlovákoknál vagy a románok körében. „Ennek a változásnak a legfőbb jelleme: a nagyszámú alsó rétegek öntudatosodása, felemelkedése a nemzet életébe. Abban a folyamatban, mely a nacionalizmus elhalványulása és a szociálistikus megerősödése közben megy végbe, nemcsak a felemelkedő rétegek mennyisége fontos, fontos minősége is. S mindez záloga annak, hogy a magyarság, melyet a nacionalizmus szemléletében, elsősorban a nemzeti eszmében öntudatosult felső réteg jelentett, népe mennyiségével és minőségével megerősödve s ezt önszemléletében is kifejezésre juttatva, az eljövendő szocializmus korában újra hatalmat szerez Európa e részén. Ez a *magyar szociálistikus* példa lesz minden itt élő népnek.”¹⁴³ Ebben a harmadik utas kolozsvári elképzelésben tehát a magyar patriotizmus helyett a korszerűbb társadalmi berendezkedés, magyar szocializmus lehet a nemzetiségeket a magyar államhoz integráló erő.

2.5. Az EP két nemzetiségpolitikai szakértője jóval konkrétabb álláspontot fogalmazott meg a parlamenti beszédekben. Nem bíztak az új nemzetiségek magyar állami lojalitásának megteremtésében. Balogh Artúr szerint a kisebbségi jogegyenlőséget a nyelvhasználaton keresztül lehet biztosítani. 1918 előtt Magyarországon a kulturális önkormányzatiság (nemzetiségi egyházak, szász önkormányzat) révén volt kisebbségvédelem. Nem volt azonban határozott állami politika a nemzetiségek fékentartására és a magyarság megerősítésére a nemzetiségi vidékeken. A korabeli viszonyok között Balogh szerint a nemzetiségpolitikát a következő alapelveknek kell meghatároznia. A nem magyar anyanyelvű állampolgárok „nemzetiségi, tehát főleg kulturális” igényeinek kielégítése csak addig terjedhet, amíg az összeegyeztethető az államegységgel. „A magyar állam nemzetiségétől nem akar megfosztani senkit. A magyar államban a *kisebbség* nem jelent kisebb jogot és a kisebbségi állampolgár nem másod-, vagy harmadrendű állampolgár, mint amilyenek mi voltunk. Aki még nincs megelégedve a magyarországi viszonyokkal – nem azért, mintha nem volna meg minden oka arra, hogy meg legyen elégedve, azért, mert ő nem akar megelégedett lenni – az az államnak, a hazának ellensége és azzal úgy kell elbánni.”¹⁴⁴ A jogegyenlőség közigazgatásban való megvalósításához pedig elengedhetetlen, hogy a végrehajtó szervek ne politizáljanak, a nemzetiségpolitika kizárólagosan a kormányok feladta legyen.

A korszak legátfogóbb nemzetiségpolitikai nézetrendszerét Mikó Imre dolgozta ki egyetemi magántanári értekezésében, a *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* c. munkája utolsó fejezetében, valamint a parlamenti felszólalásaiban. (Ezek közül különösen fontosak az 1942-ben és 1943-ban a költségvetési vitákban elmondott beszédei.) Mikó nemzetiségpolitikai elképzelései három részre bonthatók: a történeti dimenzióra, az 1940 utáni konkrét nemzetiségpolitikai alapelvekre és technikákra, illetve az erdélyi nemzetiségpolitikai stratégiára.

Történetileg ő is az 1868-as törvényből indult ki, amelyet a nyelvhasználati jogon túl azért tartott meghatározónak, mert – Horvátország társországi státuszán túl – az egyházak önkormányzati jogosítványai révén a nemzetiségek kulturális intézményrendszert működtethettek.¹⁴⁵ A kárpátaljai kormányzóság, illetve a magyarországi németiség pozitív diszkriminációját is ehhez köti, mint a sajátos helyzetekre adott válaszokat. A Szent István-i állameszme és a Szent Korona tan retorikájában fogalmaz ugyan, de az 1868-as nemzetiségi törvénynél szélesebb alapokra szeretné helyezni a nemzetiségpolitikát. Úgy gondolja ugyanis, hogy a horvát-szlavón rendezésben, a görög keleti egyház autonómiájában, illetve Bethlen István angliai előadásában, Ottlik László nézeteiben „a jövő megoldásának alapelemei adva van-

nak.¹⁴⁶ Teszi ezt 1943–1944-ben, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdély autonómiájában, Hodzsa közép-európai konföderációban, Maniu nemzetiségi autonómiában egyaránt a történeti Magyarország integritásának eszméjével szemben fogalmazzák meg elképzeléseiket. Mikó ekkor a nemzetiségi és az erdélyi kérdés megoldását a nagymagyar koncepción belül képzelte el. Nemzetfelfogása a 19. századi liberális politikai nemzetfelfogás és a nemesi nemzetfogalom ötvözete volt, amelyet társadalomtörténetileg is változónak tekintett.

A nemzetiségpolitikában három alapelvet fogalmazott, meg amely felülírta az összes többi megfontolást. Egyrészt, a nemzetiségpolitika nem lehet a pártpolitikai harcok függvénye. A 19. századi hibás magyar politikát is részben erre vezette vissza. Másrészt, a nemzetiségi pozíciók megszerzéséhez nem a konkurens nemzetiségi csoport diszkriminálása, hanem a saját nemzeti társadalom megerősítése vezethet. Harmadrészt, a magyarországi nemzetiségek jogainak biztosítása a Szlovákiában és Romániában maradt magyar kisebbség számára biztosított jogok függvénye. Ha pedig ez nem működik, a retorzióktól sem szabad visszariadni.¹⁴⁷

Ezeket túl alapvetőnek látta a nemzeti és történelmi sajátosságoknak megfelelő, az egyes nemzetiségek helyzetéhez alkalmazkodó nemzetiségpolitikai megoldásokat. A népszövetségi kisebbségvédelem – amelyet a „zsidóság gondolatának” tulajdonított – és a népiség-fajiságra alapozó nemzeti szocializmus koncepciója között egy a sajátos magyar történeti fejlődésnek megfelelő, az állampolgári politikai nemzetből kiinduló, az egyéni jogokkal biztosított kulturális-nyelvpolitikában látta a nemzetiségi problémák kezelésének lehetőségét. A népszövetségi kisebbségvédelem egyik hibáját is abban látta, hogy a legkülönbözőbb kisebbségek problémáit egy kaptafára akarta megoldani. „Ugyanebbe a hibába esnénk most, ha minden néptöredéket közjogi egységnek fognánk fel és kollektív népi jogokkal ruháznánk fel azokat. Ez a felfogás bár látszólag a nemzeti szocializmusban gyökerezik, nem egyéb, mint a liberális nemzetiségi politika jogegyenlőségi fikciójának a közösségi életre való vetülete.”¹⁴⁸ Ezért a második bécsi döntéssel a magyarországi Volksbundnak adott külön jogosítványokat és a többi magyarországi nemzetiséget szétválasztotta. Az előbbi „népcsoport” különjogait azzal magyarázta, hogy a vegyes lakta területeken épp a németek támogatására van szükség a centrifugális erőkkkel szemben, illetve a dél-erdélyi szárszág számára jelent mindez vonzerőt.

A legnehezebb ügynek a két évtizedig saját nemzeti államában élt nemzetiségi középosztály kérdését látta. „A falusi népet jó közigazgatással és közellátással még meg lehet nyerni a magyar állameszmének, a nemzetiségi középosztály azonban mindig az irredentizmus hordozója volt és két évti-

zedes nemzeti „átképzés” után ma inkább az, mint valaha. ... A józan magyar államvezetésnek tudnia kell, hogy olyan nemzetiségi középosztályt, amelynek szomszédságában nemzeti állama van, más állameszmének megnyerni a nacionalizmus korában a lehetetlenségek közé tartozik.”¹⁴⁹ Elutasította azt a nézetet, hogy nincs szükség nemzetiségpolitikára, mert a háború után azt úgy is radikálisabb módszerekkel kell megoldani. Mivel azonban a nemzetiségi kérdés állandó feszültségforrás a térségben: „Arról is meg vagyok győződve, hogy a háború végén következő gyökeres rendezés eszközei közül a telepítést semmi esetre sem lehet mellőzni.”¹⁵⁰ Erre azonban nem szabad a háború alatt várni, hanem kihasználva az állam ilyenkor szabadabb beleszólását a gazdasági és társadalmi életbe „ ezt a befolyását a nemzetiségi kérdés terén olyan előfeltételek megteremtésére kell felhasználnia, amelyek a nemzetiségi kérdés végleges megoldását előkészítik.”¹⁵¹

Ezek az intézkedések pedig közoktatási és közigazgatási feladatok illetve a saját társadalom megerősítésére vonatkoztak. Az előbbi körből a nemzetiségi tanítók anyanyelvi szakanyaggal való ellátását ellátást és továbbképzését illetve a hatósági rendelkezéseknek a nemzetiségek nyelven való közreadását emelte ki. Mikó is hangsúlyozta a magyar fiatalságnak a nemzetiségi nyelveken való tanítását. Mindezt annak érdekében, hogy a „magyar” közigazgatás nemzetiségi nyelven is működhessen a vegyes területeken. S így volna elérhető, hogy a nemzetiségi politikát a kormány és ne az alsóbb igazgatási szervek csinálják.

Mikó Imre korabeli nemzetiségpolitikai nézeteinek harmadik szintje a saját – az erdélyi magyar társadalom – megerősítése volt. „Az egyetlen helyes, pozitív és alkotó nemzetiségi politika az, amelyik a magyarság megerősítését tűzi ki céljának. Ennek a célnak a szolgálatába kell állítani a föld-birtokpolitikát, szociálpolitikát, népegészségügyet, adózási rendszert, közigazgatást, közoktatást, a valláserkölcsi nevelést és a nemzetvédelmi propaganda-szolgálatot.”¹⁵² Ezen kívül három stratégiai területet nevezett meg. a) A kisebbségi helyzetben alakult szervezetek fenntartását (EMGE, EMKE, EME, szövetségi központok, egyházi iskolarendszer stb.) állami támogatással. Ezek a kipróbált intézmények jól ismerik a regionális sajátosságokat és a vegyes lakosságú területeken is képesek a magyarság gazdasági, kulturális színvonalát hatékonyan fejleszteni. b) A székely népfelsoledget telepítéssel a közép-erdélyi magyarság megerősítésére lehetne használni. Ezzel az erdélyi nemzetiségi-népesedési viszonyokat a magyarság javára lehet fordítani. c) A vegyes területeken a magyarság nem lehet politikailag megosztott. Itt a magyarságnak nem pártharcokkal, hanem önmaga megerősítésével kell foglalkoznia.¹⁵³

A nemzetiségpolitikai nézetek mellett jelen volt Mikónál a budapesti nemzetiségpolitikával szemben egyfajta közvetett kritikai szemlélet is. Ez 1943 nyara, a háborús fordulat után jelent meg nála és az EP más politikusa-
inál is (Albercht Dezső, Teleki Béla). Erre példa az a levélváltás, amely Mikó *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* c. könyvéről közlte és Pataky Tibor kö-
zött történt. Mikó jóval szélesebben értelmezte az 1868-as nemzetiségi tör-
vény lehetőségeit és egyben kritikusabb is volt annak megvalósult gyakor-
latával, mint ahogy azt a budapesti szakpolitika meghatározó személyisége
elvárta volna.¹⁵⁴ Már 1942-es beszédében sérelmezte, hogy a 800 ezres zsi-
dósággal mennyivel többet foglalkoznak, mint a 3 milliós nemzetiség prob-
lémájával. A „mindent vissza” jelszava mögött senki nem gondolt a „min-
denkit vissza” problémára. Ez elsősorban abból adódhat, hogy a trianoni
Magyarország közvéleménye a kismagyar (etnikailag egységes Magyaror-
szág) koncepcióban gondolkodik. Ezért Mikó szerint a „visszatért területek
magyarságának kötelessége a nemzetet a nagymagyar gondolat és a nemze-
tiségi elv elválaszthatatlanságára figyelmeztetni.”¹⁵⁵ 1943 novemberében a
soknyelvű ország igazgatását olyan magyar feladatnak nevezte, amellyel el
lehet ismertetni, vagy el lehet veszíteni a „dunavölgyi elsőszülöttségi jo-
gunkat”, azaz a regionális vezető szerepet. Ebben a vonatkozásban két alap-
elvet határozott meg. A határon túl maradtak iránti felelősséget, amellyel a
nemzetiségpolitikai kölcsönösség álláspontját fogadta el és a kisebbségiként
szerzett eszményeket. Az első világháború előtti nemzetiségi politikusokkal
szemben – akik a demokráciáért való küzdelmet valójában a nemzeti célja-
ikra használták fel – Mikó új elemként kapcsolta be, hogy: „Ha mi kisebbsé-
gi sorsban emberi és nemzeti jogokért, szabadságért és egyenlőségért küz-
döttünk, azt komolyan gondoltuk és ehhez jobb sorsban is hívek akarunk
maradni.”¹⁵⁶ Ebből következőleg kritizálta a központi (kormányzati) igazga-
tást. Erre vonatkozó bírálatának lényege az volt, hogy ez az adminisztráció
a trianoni kor személyzetével és szemléletével működött tovább és nem ke-
rültek a budapesti irányításba a visszatért 2 milliós magyarság kisebbségi
tapasztalatokkal rendelkező képviselői, miközben a nemzetiségi vidékeken
a közigazgatás tanulta a nemzetiségek nyelvét és a helyi közigazgatásba
volt kisebbségi magyarokat és nemzetiségeket is igyekeztek bevonni.¹⁵⁷
A hozzá nem értés kritikáján túl a nemzetiségi agitátorokat és a magyar túl-
zókat, sovinsztákat az 1918 előtti időkre visszavetítve tematizálta, bár ez
inkább saját álláspontjának középre pozícionálása volt, mint kritika.

Mindezek a kritikák is jelzik, hogy központi kérdésnek tartották a köz-
igazgatás működését. Albrecht Dezső szerint „látszólag két út áll csak ren-
delkezésre. Vagy magunkévá tesszük az utódállamok sovén módszerét, és
nemzetiségeink elnyomásával, háttérbeszorításával megerősítjük a magyar

népet – ezzel viszont veszélyeztetjük az ország sorsát – vagy pedig kitarunk a magyar nemzetiségi politika hagyományai mellett, de – miként az elmúlt évszázadok alatt – elesettségben hagyjuk a magyar népet. Tragikus ellentmondás: amit nyerek az egyik esetben, nyerek az országon, elvesztem a magyarságon, amit a másik esetben nyerek a magyarságon, elvesztem az országon. Ezt az ellentétet feloldani sem a mai, sem bármiféle elképzelt közigazgatási rendszerben nem lehet. A közigazgatásnak, amennyiben pacifikálni, nemzetiségeket megnyerni akar, tárgyilagosnak és igazságosnak kell lennie. Külön kell választani tehát a magyarság megerősítésének, a magyar nép érdekvédelmének kérdését a közigazgatástól.”¹⁵⁸

A nemzetiségpolitikai nézeteket áttekintve azt látjuk, hogy a két világháború közti egyetemes, állampolgári jogegyenlőség és a nemzeti önrendelkezés elve nyomán kialakított kisebbségvédelmi értékek és jövőképek helyett a magyar nemzetépítés érdekei váltak elsődlegessé. Az erdélyi kisebbségi politikusok is ezt a nemzetépítő szemléletet tették a magukévá, amelyben a dél-erdélyi kölcsönösség elve, a háború utáni telepítések lehetősége, az egyéni nyelvhasználati jogok biztosítása, a nemzetiségileg semleges közigazgatási rendszer és a saját erdélyi magyar társadalom megerősítése kapcsolódott össze.

3. A ZSIDÓKÉRDÉSHEZ VALÓ VISZONY

3.1. A két világháború közti erdélyi zsidóság magyar anyanyelvű volt és meghatározó része magyar nemzeti azonosságtudattal rendelkezett. Mivel egy rétegzett és regionálisan is sokban különböző társadalmi csoportról van szó, az egyneműsítő kifejezésekkel is vigyáznunk kell. Ennek a tanulmánynak nem tárgya, hogy ez a csoport területileg, társadalmilag, generációs csoportjait illetően hogyan viszonyult a magyarsághoz, illetve, hogy ez a viszony 22 év alatt hogyan és miért változott. A következőkben csak az erdélyi magyar elit 1940 utáni álláspontját szeretném értelmezni.

A romániai magyar politika személyiségeit bemutató első kiadványban Ligeti Ernő külön foglalkozott az erdélyi magyar zsidóság problémájával, amelyet a romániai magyar kisebbség részeként értelmezett.¹⁵⁹ 1923-ban Róth Hugóra, az OMP Intéző Bizottságának (később a 3 tagú elnöki tanács) tagjára aránytalanul súlyos adót vetettek ki. Ezt az IB úgy értelmezte, hogy erre a magyar kisebbségi mozgalmakban való részvétele miatt került sor. Paál Árpád javaslatára ebben az ügyben határozatot is hoztak. „A magukat magyar nemzetiségűeknek valló, magyar anyanyelvünkhöz és kultúrájukhoz ragaszkodó zsidó vallású polgártársaink magyar mivoltának a rendsze-

res kétségbevonását, emiatt való különös hajszolásukat, gyermekeik magyar anyanyelven való oktatásának eltiltását fájdalommal észleljük. Láttuk, hogy mindezekben és egyéb hasonló kormányzati, politikai, hivatali és társadalmi kezeléseknél az a tendencia nyilvánul, hogy említett polgártársainkat a magyar népkisebbség teljességéből minden módon kiszakítsák. Éppen ezért ezt a tendenciózus bánásmódot a magyar népkisebbség egyik legsúlyosabb sérelmének minősítjük ...”¹⁶⁰ Egy évvel később az IB a kolozsvári iskolasegélyezési akció kapcsán megállapította, hogy „a gyűjtési akciókba a zsidóság kevéssé veszi ki részét. A zsidóságot tervszerűen idegenítik el a magyarságtól. A zsidóság nagy része a cionistákhoz pártolt, s itt annyira igénybe vétetik áldozatkészsége, hogy magyar célokat nem támogathat. Mód keresendő, hogy a zsidóságnak a magyarsághoz való tartozandóságának érzete minél jobban fejlesztesse.”¹⁶¹ Erre sort is kerítettek, még 1924 végén, a brassói nagygyűlésen külön határozatot hoztak a zsidóság ügyében. „Mondja ki a Magyar Párt, hogy a Romániához csatolt volt magyar területek zsidóságát, amely hű maradt magyar anyanyelvéhez, műveltségéhez és kultúrájához és régi magyar szokásaihoz, a romániai magyarság integráns egységébe tartozónak tekinti. És míg egyfelől a zsidóság összes magyar érdekeit a Magyar Párt – mint eddig is – testvéries közérzettel felkarolja, támogatja és azokért, mint saját kisebbségi ügyeiért dolgozik, úgy másfelől elvárja, hogy a magyar zsidóság a Magyar Párt alkotmányos keretén belül a régi hűséggel és lelkesedéssel vesz részt a Magyar Párt áldozatkész tevékenységében és erélyes küzdelmeiben.”¹⁶² A következő évtizedben ezt a viszonyt egyre nehezebb volt fenntartani az Erdélyi/Magyar Lapokban felszínre kerülő antiszemita irányultsággal szemben. Az OMP IB

– a Bihar megyei tagozat kérésére – 1936-ban Jávor Bélának a Magyar Lapokban megjelent állítására reagált, mi szerint a magyar „néptest” a zsidóval „összeegyeztetetlen”.¹⁶³ Az IB „a zsidó vallású párttagokat is olyan vallású párttagoknak tekinti, mint a keresztény vallású magyarokat, akik között sem a múltban nem tett, sem a jövőben nem tesz különbséget.”¹⁶⁴ A harmincas évek új generációjának politikai színrelépésekor, 1937. októberében, a Vásárhelyi Találkozón kiadott határozat, amely konszenzusos stratégiai jövőképek számított, újból kiállt a zsidóság mellett. „- népkisebbségi életünket és annak minden intézményét a nemzeti egység gondolata és célja hassa át, politikai, gazdasági közművelődési, és egyház intézményei s azok vezetői között, amennyiben hiányzik, becsületes együttműködés jöjjön létre, az osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentétek életünkben tűnjenek el, annál is inkább, mert minden felekezeti és etnikai származású magyar ember s így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják a magyar népkisebbség alkotóelemének tekint-

jük.”¹⁶⁵ Egy évvel később, amikor az IB-nak döntenie kellett – a szűkebb pártvezetés által már letárgyalt – a Goga és Cuza vezette antiszemita Nemzeti-Keresztény Párttal¹⁶⁶ létrehozandó választási együttműködésről, már a román pártokkal szembeni bizalmatlanságon túl a zsidó kérdéshez való viszony osztotta meg a bizottságot. Krenner Miklós szerint „ez a megegyezés az egész világ demokráciája ellen irányul, kizárja sorainkból a zsidókat, kik a magyar kisebbséghez tartoznak, mert magyar az anyanyelvük. Egy ilyen választási megegyezéssel feladjuk 10 éves elvi álláspontunkat.”¹⁶⁷ Rajta kívül még a Hunyad megyei Meskó Miklós utasította el a megállapodást a zsidókérdésre hivatkozva. Gaál Alajos (Maros megye) és Szabó Béni (Brassó) a választási megállapodást a kényszerhelyzet miatt elfogadta, de az előbbi a zsidókérdést csak az emberi szempontok figyelembevételével tartotta rendezhetőnek. Szabó pedig a Brassó megyei ifjúság zsidókérdésben elfoglalt szélsőséges álláspontját ismertette, amelyet szerinte „csírájában kell elfojtani.”

A pártvezetés azért erőltette ezt a megegyezést, mert a tárgyalások során sikerült elérni, hogy a miniszterelnök elismerje a magyarság népszemélyiségét. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a határozat nyilvánosságra hozatala előtt Goga kormánya megbukott. Mikó összefoglaló munkájában az IB döntését tárgyalva felvetette azt a dilemmát, hogy az OMP-re szavazó zsidók a választási együttműködés megvalósulása esetén egy antiszemita pártot is támogattak volna. Ezt azonban a párt a részéről a „leszakadás” konstrukcióval feloldotta. „Igaz, hogy a magyar párti zsidók a magyar anyanyelvű zsidóság elenyésző százalékát képezték, mert az erdélyi zsidóság túlnyomó többsége Trianon után nemzeti alapra helyezkedett és pártjuk több ízben a kormány oldalán heves választási harcot folytatott a Magyar Párt ellen.”¹⁶⁸ Mikó 1941-es értékelése már a megváltozott pozíciót tükrözte. Ennek hátterében pedig döntően az OMP és az erdélyi magyar közbeszéd harmincas években történt változása állt és csak másodsorban – részben az előbbi hatására – az erdélyi magyar zsidóság új nemzedékének eltávolodása a hivatalos magyar intézményességtől.¹⁶⁹

Magyarországról a húszas évek végén mindez még nem igen látszott. A Népies Irodalmi Társaság ebben a kérdésben készült feljegyzése megállapította, hogy a környező országokban és így Romániában is a kormányzatok elsősorban a magyar nyelvű zsidóságot próbálják a maguk céljaira megnyerni. „A magyarságához és a magyar anyanyelvéhez ragaszkodó zsidóság helyzete a legnehezebb, mert társadalmi tagozódásánál, foglalkozásánál fogva leginkább függ a kormánytól és a legnagyobb mértékben van kitéve engedélymegvonások, bírságok stb. révén a központi kormányzat, valamint a helyi hatóságok önkényének, zaklatásának, nem egyszer zsarolásának.

Mindazonáltal az erdélyi zsidóság nagy többsége rendületlenül kitart magyarsága mellett. Tény, hogy a kormány könnyen érthető okokból a cionista mozgalmat támogatja, de a zsidóság nagy tömegét megnyerni nem képes.¹⁷⁰ Miután a feljegyzés – ismeretlen – szerzője a zsidóság OMP-n belüli jelentős Bihar, Temes, Hunyad, Maros megyei és a szűkebb pártvezetésben betöltött pozícióit áttekintette, megállapította, „hogy az erdélyi zsidóság anyanyelvében teljesen magyar maradt és a legújabb generáció is magyar anyanyelvű és minden erőszakos intézkedés, megfélemlítés és presszió ellenére ragaszkodni fog a magyarsághoz. Az sem lehet kétséges, hogy amennyiben a lakosság szabad, befolyásolatlan akaratnyilvánítására esetleges népszavazás útján alkalom nyílnék, a zsidóság a maga teljességében az ezeréves magyar haza mellett tenne vallomást. E tekintetben az erdélyi zsidóság épp úgy megállná a helyét, mint a soproni zsidóság, amely az akkori mindenképp súlyos és a zsidóságra különös megpróbáltatásokkal járó időkben egy szálig a Magyarországhoz való tartozás mellett szavazott.”¹⁷¹

Az előbb jelzett „megpróbáltatásokkal járó idők” az erdélyi zsidóság számára 1936–1937-től jelentek meg. Egyrészt a Goga-Cuza kormány diszkriminatív rendelkezései, különösen az 1938. január 22-i törvény az állampolgárság felülvizsgálatáról jelentett komoly problémát. A zsidók állampolgárságát ugyanis kötelezően felül kellett vizsgálni. A törvény márciusi végrehajtási utasítása pedig a zsidóságot már nem vallási, hanem faji kisebbségnek tekintette.¹⁷² Faji alapon folytak az egyetemi és a munkahelyi felvételek, a kisajátítások. Egyre gyakoribbá váltak a zsidók ellen atrocitások is. 1940. augusztus 9-én pedig megjelent a zsidók jogállásáról szóló rendelet, amely megtiltotta a vegyes házasságot és faji alapon határozta meg a zsidóság fogalmát, illetve korlátozta politikai, gazdasági és szabadságjogait.¹⁷³ Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi zsidótörvényeket (1938. május 29., 1938. december 23.) a visszatért felvidéki területekre is alkalmazzák.

3.2. Az erdélyi zsidóság az előbbiek ellenére felszabadítóként köszöntötte a bevonuló magyar hadsereget, majd az új közigazgatást. Várakozásaikkal ellentétben azonban már szeptemberben sor került a nagyváradi és a kolozsvári zsidó újságok (Új Kelet, Népünk) betiltására, a zsidó sportegyesületek működésének felfüggesztésére (Haggibor, Makkabi), a nem vallási jellegű zsidó intézmények felszámolására. Az iskolákban és a munkahelyeken pedig a numerus nullus/clausus bevezetésére. Az Erdélyi Kárpát Egyesület és a Barabás Miklós Céh kizárta tagjai közül a zsidókat.¹⁷⁴ Az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetése viszont az erre felhívó kormányrendeletet nem hajtotta végre.¹⁷⁵ Mindez azonban még mindig „rendezetebb” viszonynak

tűnt, mint a romániai Antonescu kormányzat zsidó politikája, ahol 1940 októberében már a zsidó vagyonok kisajátítása volt soron és 1940 szeptember – 1941 januárja között 40 zsidóellenes intézkedés lépett érvénybe.

Az erdélyi zsidóság „leválásáról” szóló közbeszéd első írásos nyoma Páll György¹⁷⁶ nyilatkozatában jelent meg. A magyarsághoz való viszonyát illetően Páll három csoportba osztotta az erdélyi zsidóságot: barátságos, közömbös, ellenséges. Szerinte 1938 elejétől, a Goga-kormányt – és ezzel annak zsidóellenességét – támogató magyar párti álláspont miatt a zsidóság 98%-a szembefordult a magyarsággal.¹⁷⁷ A magyar–zsidó viszonyt a temesvári tapasztalataival támasztotta alá: a helyi OMP tagozatnak 120 zsidó tagja volt és közülük kb. 40–50 fő a MN-ba is átlépett. (Ehhez képest a már idézet 1929-es magyarországi jelentés szerint br. Ambrózy Lajosnak az 1928-as választásokon 2400 szavazója volt Temesváron és a helyi magyarság legnagyobb vállalkozásának tekintett, magyar ház építkezése mögött Klein Jenő építésmérnök állt segítőkészségével.)¹⁷⁸ Mikó Imre ekkoriban készülő könyvében már 1924-re tette a leválást, a romániai kisebbségek összefogásának elmaradását, és ideológiai magyarázatot is igyekezett találni a németek és zsidók magyarságtól való politikai, szervezeti elkülönülésére. „A magyar anyanyelvű zsidóság fokozatosan és önként levált a magyarság testéről s a gazdasági konjunktúra hullámain emelkedve, sokat hangoztatott államhűségével a magyarságnál kedvezőbb helyzetet biztosított magának Románia politikai életében.”¹⁷⁹

Ez a tézis, amely ezzel egy konkurens nemzetépítő csoportot is konstruált, az EP 1941-es programjában vált hivatalos álláspontá. A program VIII. fejezete foglalkozik a zsidósággal. „A román uralom alatt az erdélyi magyarság testéről önként levált zsidósággal szemben helyeslünk és sürgetünk minden olyan törvényes és kormányintézkedést, mely a kérdés általános európai rendezéséig a zsidóságot a nevelés, a közvélemény alakítás és a jogszolgáltatás terén teljesen kizárja, a gazdasági életben pedig sürgős módot nyújt arra, hogy helyüket magyar szakemberek foglalhassák el. Mivel a termelő tőkét nemzeti vagyonnak tekintjük, a tőke és a termelés irányítása nem maradhat zsidó kézben. De ugyancsak felemeljük szavunkat a Stróhmänn-rendszer ellen, mert ezt a keresztény és nemzeti gondolat ellen való legsúlyosabb merényletnek tartjuk.”¹⁸⁰

3.3. A parlamentben a zsidóságot érintő törvényjavaslatok tárgyalásakor az EP minden esetben támogatta a kormányzatot. A házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslatot (a harmadik zsidótörvény) a felsőházi vita során a keresztény egyházak vezetői az egyházi ügyekbe való állami beavatkozásra hivatkozva elutasították. Maga a tör-

vényjavaslat fajvédelmi alapú volt, mert két zsidó nagyszülő esetén állapította meg a zsidó származást. Az EP vezérszónoka a törvényjavaslat vitájában Paál Árpád volt. Szerinte huszonnégy év tapasztalata, „hogya keresztény egyházaink szárnya alatt és szellemében tudott megnőni a mi nemzeti ellenállásunk, tudott fennmaradni a mi fajtánk ereje.”¹⁸¹ Így a keresztény lelkiség nemzetképző és a fajképződésre is hat. Ezért nem lehet a vallás és a faj kérdését elválasztani egymástól. A vegyes házasságokból származók esetében a fele részben keresztény származásúak fajvédelmére helyezte a hangsúlyt. Ennek érdekében két javaslattal élt. Ha valaki két zsidó és két keresztény nagyszülővel rendelkezett és 1895–1941 között a polgári házasságon túl keresztény egyház előtt is megtörtént a házasságkötés, az ilyen családból származót ne tekintsék zsidónak. Ezt a módosító javaslatot el is fogadták. Elutasították ellenben a másik javaslatát, amelyben – német mintára hivatkozva – azt kérte, hogy csak azt tekintsék zsidó származásúnak, akinek 3 teljesen zsidó nagyszülője van. (A törvény 2 zsidó nagyszülőhöz kötötte ezt a származási kategorizációt.) Paál az egész kérdést a fajok európai disszimilációjaként fogta fel és ebben a „magyar nemzettestnek” kívánt minél többet megmenteni a zsidóságból.

1941. december 17-én tárgyalta a parlament az izraelita vallásfelekezet jogi helyzetét módosító törvényjavaslatot, ahol az EP álláspontját szintén Paál képviselte. Itt történelmi érvelést használt. Az zsidó hitfelekezet recepciója a századfordulón megzavarta a keresztény egyházak felekezeti egységét. Majd – az első világháború utáni összeomlás –, a történelem bebizonyította, hogy ezt a kiváltságot nem érdemelte meg a „zsidók egyháza.” Ezért a párt nevében elfogadta és helyeselte az izraelita egyház törlését az elismert egyházak köréből. Ugyanígy ellenezte az átkeresztelkedés bármilyen formában való engedélyezését.¹⁸² Ez utóbbi állásponttal az unitáriusokat kivéve az (erdélyi) egyházak sem értettek egyet.¹⁸³

A zsidók mező-és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényt Bánffy Dániel – az erdélyi párt tagja – mezőgazdasági miniszter, erdélyi politikus nyújtotta be. A törvényjavaslat vitájában az EP véleményét Braunecker Antal képviselte. Tapasztalata szerint „azokban a községekben, ahol zsidó birtokos volt, ott a lakosság nemzeti öntudata és morális ellenálló képessége annyival rosszabb és annyival gyengébb lett, hogy azt összehasonlítani sem lehet. Viszont ahol hivatása magaslatán álló keresztény magyar birtokos lakott, az a község egyenesen kivált, az elsők között volt.”¹⁸⁴ Ezért tartotta nemzeti érdeknek a zsidó birtokok keresztény kézbe adását. Az erdélyi birtokviszonyokra hivatkozva kérte a birtoknagyság maximumát 500 holdról 100 holdra leszállítani. Azt is felvetette, hogy ezen alapokból hozzanak létre 150 holdas mintagazdaságokat középirtokosoknak. Hasonlóképpen, a szó-

lőbirtokok esetében a szakembereknek való átadást javasolta. A kivételezéséknél pedig azt kérte, hogy azokat is vegyék fel ide, akik Romániában bizonyították a magyarság melletti elkötelezettségüket. Megítélése szerint semmi esetre sem lehet egy-két esetben többről szó. (Egyik javaslatot sem fogadták el.) Bodnár Sándor erdélyi képviselő a kiosztandó földbirtokok elosztásában 10–15 holdas parcellákat kért, hosszúlejáratú gazdasági kölcsönökkel. Ő is fontosnak tartotta a mintagazdaságokat, illetve a szakoktatást, és ehhez is földterületeket kért. A szakoktatás terén az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 1940 előtti hatékony munkáját emelte ki.¹⁸⁵

A törvényjavaslat szerint zsidók számára fakitermelést és bérletet csak a földművelési miniszter engedélyezhetett. Az EP szónoka azt a reményét fejezte ki, hogy a miniszter ezzel a jogkörével minél ritkábban fog élni. Képviselőtársa, Gaál Alajos azt javasolta, hogy a zsidó fakitermelők és kereskedők helyett a helyi faipari szövetkezeteket támogassák.¹⁸⁶ Braunecker ezen túl a strohman rendszer (vagyis a nem zsidóknak névlegesen átadott tulajdon és üzletvezetés) ellen szigorú ellenőrzést kért a faiparban. Még a törvényjavaslat előtt a székelyföldi vállalkozók emlékiratban fordultak az EP-hez és az Erdélyrészi Gazdasági Tanácshoz annak érdekében, hogy a székelyföldi fakereskedelmet kezükben tartó zsidókat kizárják az ágazatból.¹⁸⁷

3.4. 1941 nyaratól a zsidóság mint a magyarsággal konkurens és „rossz szellemiséget” képviselő csoport jelenik meg az erdélyi magyar politikai közbeszédben. Néhány erdélyi vezető ebben is Budapest, és általában az ország előtt kívánt járni.

Tusa Gábor a zsidók arányszámáról szóló rendelkezéseknek végrehajtása terén úgy vélte, hogy Budapest késlekedik Erdélyhez képest. Észak-Erdélyben három ügyvédi kamarát hoztak létre, ahova 1315 ügyvéd jelentkezett, közülük 482 volt zsidó (37%), de mivel csak 6%-ot (+ 3% kivételezett) lehetett felvenni, a 655 végül felvett ügyvédből csak 57 zsidó származású (8, 8%) kapott alkalmazást.¹⁸⁸

Az Unitárius Egyházon belül – budapesti javaslatra – a második zsidótörvény értelmében megvonták a zsidó származású egyháztagoktól a szavazati jogot.¹⁸⁹ Később, 1943-tól rendkívül erős antiszemita kampány indult az egyházon belül „a legmagyarabb egyház” ideológiája keretében, feltehetően ezzel kompenzálva az egyház liberális, zsidókat is befogadó múltját.¹⁹⁰

Az erdélyi közéletben – a német bevonulás utáni időszakot nem számítva – 1942 első felében foglalkoztak a legtöbbit a zsidókérdéssel.

A zsidó cégtáblák eltűnéséről, a zsidóság visszaszorulásáról jelentek meg híradások.¹⁹¹ A *Nagyváradi* c. lap sérelmezte, hogy Szabó János a parlamentbe akkor behívott képviselő azzal indokolta 1938 előtti távolmaradását az

OMP nagyváradai tagozatától, hogy abban olyan arányban volt jelen a zsidó elem, amivel ő nem férhetett össze. Ez utalás volt Hegedűs Nándor nagyváradai OMP képviselő és a *Nagyvárad* c. lap tulajdonos-szerkesztőjére. Erre a kolozsvári *Ellenzék*, az EP hivatalos lapja, szerkesztőségi cikkben reagált: nem tudni, hogy a nagyváradai városházán mennyiben azonosítják magukat a *Nagyvárad* cikkével. „De tudjuk azt, hogy a történelem néhány lapja teleíródott az elmúlt évtizedekkel és lezárult az erdélyi magyarság életének is egy fejezete. A megnagyobbodott Magyarország pedig meg akarja és meg fogja oldani a zsidókérdést. Nagyrészt a zsidóságtól függ, hogy hogyan. Értse meg végre a zsidóság, hogy itt egy történelmi műtėti beavatkozásra van szükség, amelyet mindenképpen végre kell hajtani. Tudjuk, hogy az a műtét fájdalmakkal jár. Fájdalmakkal különösen azok számára, akik egynek vallották magukat a magyarsággal. Nem tudunk egyebet mondani nekik, mint, hogy viseljék el méltósággal fájdalmukat. És ha valóban magyaroknak érezték magukat, vessék alá magukat önként a műtétnek, amely egy nemzet számára – amelynek keblén hatezer éves vándorlásuk során megpihentek – meghozza a gyógyulást és az élet friss lehetőségét.”¹⁹² Az idézett megnyilatkozás egy nemzetileg konkurens csoport megkerülhetetlen disszimilációjáról szól.

1942 áprilisában a zsidókérdés megoldásáról tanácskozott az EP kolozsvári tagozati értekezlete. Itt Páll György beszámolt a zsidóbirtokok kisajátítási törvényéről. Botos János – kolozsvári tagozati főtitkár – pedig ismertette a Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának zsidókérdésről készült felíratát, amelyet a párt magáévá tett, illetve a kolozsvári tagozat javaslatot dolgozott ki a zsidókérdés megoldása tárgyában.¹⁹³ A bihari kezdeményezés egy háború után megalapítandó zsidó nemzeti államba való kitelepítés lebonyolító intézmény létrehozását kezdeményezte. A kitelepítésig a magyarságtól való elkülönítést a „fertőző zsidó szellemiség” elpusztításával és a magyarság áldozathozatalának jutalmazásával magyarázta.¹⁹⁴

A korabeli erdélyi hivatalos álláspontot László Dezső és Teleki Béla megnyilatkozásai alapján próbálom meg rekonstruálni. László Dezső – református lelkész, parlamenti képviselő – a kolozsvári tagozati értekezlet időpontjában az EP Szolnok-Doboka megyei közgyűlésében fejtette ki álláspontját. Kiemelte Bánffy Dániel földművelési miniszter szerepét a zsidó birtokok kisajátításaiban és a zsidó bérletek felmondásának törvényesítése körül. „Az Erdélyi Párt a nemzet érdekeit nem csak a negatívumokban, hanem pozitívumokban is szolgálni kívánja. Nem elégszik meg csupán azzal, hogy csökkentse a káros zsidó szellem beszivárgását a magyar életbe, hanem pozitívá emeli a magyarság magatartását azáltal, hogy a keresztény gondolkodást és erkölcsöt teszi alapjává.”¹⁹⁵ A keresztény egyházak – hangsúlyozta több

helyen – a zsidó és a pogány gondolkodás ellen egyaránt küzdenek. A zsidóságot, már a századfordulótól, fajilag megszervezett külön társadalomnak tekintette.¹⁹⁶ A keresztény értékek követése mellett a magyar reformközponti kérdésének, szavait idézve, a „magyar föld népe az új nemzetfenntartó történelmi osztály” megerősítését tartotta. „A zsidó birtokokra vonatkozó új földbirtok-politikai törvény azt mutatja, hogy ez az esedékes és szükséges folyamat egyre fokozódik. A nemzet szellemi rétegének és egész társadalmának teljes súlyával kell e folyamat gyorsabbulását és kiszélesedését sürgetnie. A zsidókra vonatkozó s a zsidóságot háttérbe szorító törvényeink lényegesen járultak hozzá a nemzeti társadalom szellemei és gazdasági megerősödéséhez, szociális célzatú újabb törvényeink sok magyar életnek és családnak adták meg azokat az életlehetőségeket, amelyeknek hiánya eddig csírájában fojtott meg sok nemzeti erőt.”¹⁹⁷ Ez az álláspont a saját nemzeti csoport és annak kulcsfontosságú társadalmi rétegének megerősítését képviselte.

Mindez Teleki Béla 1943 szeptemberi beszédéig, illetve a német bevonulásig egybe esett a kormány zsidókérdésben képviselt álláspontjával. Páll György már idézett EP-i képviselő összefoglalásában: „A miniszterelnök bejelentette, a zsidók fokozott megadóztatását vagyonadó formájában és a katonaköteles zsidóknak munkaszolgálatra való kivétel nélküli bevonultatását, nemkülönben a nagy zsidólakások igénybe vételét a lakásmizéria keresztény magyar szenvedőinek számára. Mindehhez az Erdélyi Párt és a benne tömörült magyarság szíve mélyéből tapsolt Magyarország miniszterelnökének, ...”¹⁹⁸

Az EP vezető politikusai 1942–1943 fordulójáig a zsidóság diszkriminatív disszimilációjában és a kitelepítésben látták a kérdés megoldását.¹⁹⁹ A következőkben, Teleki Béla beszédein keresztül szeretném részletezni az EP-i álláspontot. A pártelnök 1941. november 28-i parlamenti beszédében a zsidókérdés kapcsán két sajátosságra hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a zsidó szakembereket csak onnan szabad eltávolítani, ahol a helyükre más tudnak állítani. Hiszen pl. a zsidók erdélyi vidéki hatósági orvosi állásokból eltávolítása után egyes félreeső helyeken „magyar népünk orvos nélkül maradt.”²⁰⁰ A másik felvetése arra vonatkozott, hogy Matolcsy Mátyás képviselővel szemben Teleki a budapesti zsidó ingatlan vagyon átvételét utoljára hagyná, mert ez a tulajdonforma szem előtt van, ellenőrizhető és adóztatható. Ráadásul az európai végleges rendezés, a kitelepítéskor ezt a vagyont nem lehet eldugni.²⁰¹ Teleki a Kállay- kormány bemutatkozásakor, 1942. március 15-i beszédében fogalmazott a legradikálisabban. A háborús gazdaságok szerint lehetőséget ad az államnak a zsidóság teljes kiszorítására a gazdaságból, amíg a háború végeztével a zsidókérdés kitelepítéssel végle-

gesen megoldható lesz.²⁰² Egy évvel később elhangzott parlamenti beszédében újból visszatért a zsidóság fokozatos eltávolítására, és miközben támogatta a munkaszolgálat bevezetését, azt javasolta, hogy ott használják fel őket, ahol a legnagyobb hasznot hajthatják a nemzetnek, pl. a vidéki orvosok pótlására. Ebben a beszédben a kitelepítés már nem csak, mint távlatos európai megoldás merült fel, hanem konkrétan azt javasolta, hogy a Máramarosba, Szatmárba, Szilágyba, Szolnok-Dobokába a századforduló óta bevándorolt zsidóságot el kell távolítani az országból.²⁰³ Az 1943. március 25-i nagyváradai beszédében elismerte, hogy a földbirtokpolitika terén a zsidókérdésben komoly lépések történtek. Érvelése szerint azonban, ha az iparból és kereskedelemből kiszorított zsidóság tovább folytatja a tevékenységét, akkor nem adóköteles, és jóval nagyobb haszonkulccsal dolgozhat. „Ne névre, hanem tudásra szóljon az átállítás. Másrészről pedig fogjuk hozzá a zsidóság létszámának csökkentéséhez. Mindazokat, akiknek nincs magyar állampolgárságuk, most azonnal már a háború alatt ki kell telepíteni.”²⁰⁴ Teleki ötödik fontos megnyilatkozása az EP 1943. szeptember 12-i nagyválasztmányi ülésén hangzott el, ahol – mint azt már idéztük az 1.2. alfejezetben – „leértékelte” a zsidókérdést és megoldásról, kitelepítésről már nem is beszélt.

Mindezek mellett jelen volt az a dilemma is, hogy mi legyen azokkal a zsidó származású magyarokkal, akik minden kétséget kizáróan a két világháború között a magyar kisebbségi politika és kultúra élharcosai voltak, pl. Hegedűs Nándor OMP parlamenti képviselő, Janovics Jenő a kolozsvári Magyar Színház igazgató-rendezője, Ligeti Ernő író, szerkesztő, Róth Hugó ügyvéd, az OMP egykori befolyásos személyisége stb. Erről a kérdéstről igen keveset tudunk. 1941. március 27-én látott napvilágot a Miniszterelnök 2. 220/1941. sz. rendelete a második zsidótörvény (1939. IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról) észak-erdélyi-alkalmazására vonatkozó módosításokról. A 3 § szerint a miniszterelnök „mentesíthet olyan személyeket [családjaikkal együtt – B. N.] akik a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészekben az elszakítás ideje alatt a magyarság létérdekeiért folytatott küzdelemben súlyos kockázatot vállalva tartósan közreműködtek és kimagasló érdemeket szereztek.”²⁰⁵ A rendelet ide sorolta azokat akik, magyarságukért szabadságukat vagy testi épségüket kockáztatták; hosszabb szabadságvesztést szenvedtek; testi bántalmazást szenvedtek; a magyarsághoz való tartozásukat minden kétséget kizáróan megvallották; azok családtagjai akik életüket veszítették. Mindezek elbírálására létrehozta egy véleményező bizottságot is, amely a miniszterelnök által kinevezendő elnökből és nyolc tagból állt, akik az erdélyi magyarság megszállás alatti vezetőiből kerültek ki. A bizottsághoz nem lehetett kérvényeket beadni. György Béla

szóbeli közlése szerint: Teleki Pál a bizottság elnökévé Bethlen Györgyöt kérte fel, aki áprilisban – a miniszterelnök halála után – erről lemondott.²⁰⁶ A rendeletben előírt 90 napos határidő, többszöri (legutóljára 1941. november 30-i) meghosszabításán túl a „magyarság vállalása” terén szerzett érdemek miatti mentesítésnek nem találtam nyomát.

3.5. A német bevonulás utáni helyzetben az Erdélyi Pártnak már nem sok befolyása volt a történésekre. Miközben Teleki Béla a színpalak mögött állítólag a Sztójay Döme miniszterelnökkel folytatott tárgyalásai során tiltakozott a zsidók deportálása ellen²⁰⁷ addig a hivatalos nyilatkozat szintjén az EP a zsidó vagyon felosztását a szociális kiegyenlítés érdekében kívánta felhasználni.²⁰⁸ Csak egyéni lépésekre került sor. Négy főispán és Nagyvárad polgármestere lemondott a deportálások ellen tiltakozva.²⁰⁹ Márton Áron nyilvános fellépése és Járossi Andor kolozsvári zsidómentő tevékenysége közismert.²¹⁰ Az EP politikusai közül Vita Sándornak 60-70 zsidó család mentesítését tulajdonítják, de Mikó Imre és az imrédysta Mester Miklós is közbejárt néhány mentesítés ügyében.²¹¹ A református, evangélikus és katolikus lelkészek pedig a lehetőségekhez képest a kikeresztelkedésben segítettek. Itt külön meg kell említeni László Dezső esetét – akit már idéztünk, mint a zsidókérdésben nyilatkozó erdélyi politikust – aki lelkészársait a kikeresztelkedésben való segítségnyújtásra bízta.²¹²

A zsidókérdés esetében az erdélyi magyar politikai elit véleményét nem lehet általánosítani. Hipotetikusán el lehet különíteni azokat, akik nem osztották a levált erdélyi zsidóság konstrukcióját, vagy emberieségi szempontból nem értettek azzal egyet (pl. Krenner Miklós, Márton Áron, Járossi Andor). Mások a disszimilációval részben értettek egyet és európai folyamatnak látták a kitelepítést, de a deportálásokkal már – személyes, illetve humánus, vagy a háború utáni erdélyi új rendezés szempontjából – nem tudtak azonosulni (pl. László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor). A harmadik csoportba pedig azokat sorolom, akik a deportálásokat is magyar nemzeti érdekként felfogva támogatták.

A látószögek változását mind az önszemlélet, mind a zsidó és nemzetiségi kérdésben, a nemzetépítő álláspontok elsődlegességéhez köthetjük. Az adott politikusok sors történetének meghatározó eseménye a Trianonnal bekövetkezett kisebbségi helyzet volt. A második bécsi döntés ennek felülírását jelentette számukra, amely a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának és egy hatalmi döntésnek volt köszönhető. Ennek az új helyzetnek a stabilizálása (illetve Dél-Erdély visszaszerzése) volt a legfontosabb stratégiai kérdés a számukra. Ennek rendelődött alá, és ez formálta át a kisebbségi sorsban töltött éveik tapasztalatanyagát, a nemzetkisebbségi jogokról és a

konkurens nemzetépítő csoportokról vallott nézeteiket. Új szemléleti konstrukciókat hoztak létre. Az önszemlélet terén a nemzetileg szervezett, keresztényebb-szolidárisabb, saját intézményeivel összeforrott, egyosztályú magyarság *képében hittek*. A nemzetiségi kérdés kezelésében a regionális kultúrfőlénnyel bíró, jó közigazgatással és a saját társadalom megerősítésével, telepítési technikákkal a kérdést kezelni képes, a nemzeti centrifugális erőknek ellenálló társadalomszervezés képét vizionálták. A zsidókérésben pedig a konkurens gazdasági-társadalmi csoport pozícióinak megszerzését és a nekik tulajdonított szellemiség meghaladását remélték. Mindezeket a látószögeket a nemzeti érdek, az erdélyi magyar szupremácia megszerzése és megőrzése határozta meg. Ezt kereszttezték azok az egyetemes emberi értékek, amelyek 1944 márciusa után a zsidókhoz való viszonyban felmerülhettek, de ebben, a korszellemmel szemben tehetetlen volt ez a közelmúlt tapasztalataiból egyébként is eltérő politikai álláspontra jutó, belső vitáktól terhes és megosztott elit. Mindezek pedig azt eredményezhették, hogy saját nemzeti- és osztálypozícióikat is elveszítik.

JEGYZETEK

- 1 2005 nyarán folytattam kutatást a témában. Majd ősszel a Teleki László Intézet konferenciáján tartottam előadást, amelynek ez a tanulmány az írásos változata. Időközben elkészült a *Limes* c. folyóirat észak-erdélyi tematikus száma, amely az egész kérdést több gazdasági, társadalmi összefüggésben tárgyalja. A politikai és eszmetörténeti változásokat illetően ezen tanulmánnyal párhuzamosan két kitűnő összefoglalás született. 2006 tavaszán olvashattam el Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Az Erdélyi Párt ideológiája: identitáspolitikai elemzési kísérlet. „Kis magyar világ” – szürke folt Erdély történetében.* című, jelenleg kéziratban lévő tanulmányát, majd Horváth Sz. Ferenc: *Nép csoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben* című, szintén megjelenés előtt álló dolgozatát. Mindkét szerzőnek ezúton mondok köszönetet hozzám való jószágukért.
- 2 Balaton Petra: *A székely akció története.* Cartofil, Bp., 502 o.; Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években.* *Magyar Kisebbség*, 2003. 3. 93–105 o.
- 3 Lényegi összefoglalást ad: Mikó Imre: *Erdélyi politika. Hitel, 1940–1941.* 2. 176–182. o. Az OMP aktuális nézeteit a kétévente megrendezésre kerülő nagygyűlések jól reprezentálják. A legutolsó sepsiszentgyörgyi nagygyűlés anyaga: Jakabffy Elemér: *Nép kisebbségi kívánságaink és feladataink. Az Országos Magyar Párt kisebbségi és történelmi szakosztályjának 1937 (évi)... tanácskozásainak előadásai és vitaanyaga.* I-II-III, *Magyar Kisebbség*, Lugoj, 1937.
- 4 A Magyar Népközösség meghatározó személyiségei társadalompolitikai elképzelésiről Horváth Ferenc Szabolcs: *A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években.* *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. o. 368–386. o.; Gál Balázs-Berényi Viktor [Hajdú-Farkas Zoltán – Tánzos Vilmos: *A szociálpolitikus Venczel Józeferől. 1936–1940.* *Harmadkor*, 1985. 2.

- 5 Teleki Pál kormánya a második bécsi döntéstől; Bárdossy László kormánya 1941. április 4-től; Kállay Miklós kormánya 1942. március 9-től; Sztójay Döme kormánya 1944. május 22-től; Lakatos Géza kormánya 1944. augusztusától októberig.
- 6 A román képviselőket a román–magyar viszonyra hivatkozva nem hívták meg. Később a felsőházi megyei jelöléseknél pedig a felkért román személyek utasították vissza a részvételt.
- 7 Ezzel egyben a saját MÉP-en belüli pozícióit is megerősíthetőnek vélte az 1940 nyara óta készülődő Imrédy Béla vezette kiválás esetére. Csatári Dániel: Erdélytől Európáig. In: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 1992, XIV–XVI. o.
- 8 1940. december 19-én a NK Szomszédsági szervezetének kolozsvári elnöksége ülésezett és elindították az Erdélyi Magyar Szövetség szervezését. *Ellenzék*, 1940. december 20. 8. o.; a másnapi ülésen 200 tizedes és főtizedes jelent meg, a kolozsvári lakosság kb. 2/3 volt beszerelve és ezt kívánták folytatni. *Ellenzék*, 1940. december 21. 3. o. Címkezés nélkül az EP 1941. május 28-i alakuló ülésén elfogadott munkatervben is megjelent az erdélyi magyar politikamentes egységes társadalmi szervezet elképzelése. *Ellenzék*, 1941. május 29. 4. o.; 1944 augusztusában a szervezetet „egységes belső fronttá, igazi polgárőrséggé” szeretnék formálni. Nagy Géza: Új élet az ősi falak között. *Ellenzék*, 1944. augusztus 12. A román háborús kiugrás után a szomszédsági szervezetben tizedes találkozók tartanak Kolozsvár szerte. Puskás Lajos: Magyarok összetalálkozása. *Ellenzék*, 1944. augusztus 25. 3. o.
- 9 Mikó Imre: A magyar országgyűlés. *Hitel*, 1943. 11. 751–760. o.
- 10 Alberecht Dezső az EP ügyvezető alelnökének beszámolója. *Ellenzék*, 1942. január 19. 5. o.
- 11 Az 1942. február 12-i javaslatban 7, az erdélyi közéletben alig ismert név szerepelt, majd a február 14-i javaslatban 6 az EP-hoz tartozó személy szerepelt. Lényegében ezeket a képviselőket az időközben meghaltak és lemondottak helyére (8 fő) és a be nem hívott román nemzetiségű képviselők helyére delegálták. *Ellenzék*, 1942. február 13. 2. o., *Ellenzék*, 1942. február 15. 3. o., *Ellenzék*, 1942. február 16. 3. o.
- 12 *Ellenzék*, 1942. február 28. 1. o.
- 13 Uo.
- 14 Rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak politikai és diplomáciai körökben a MÉP és az Erdélyi Párt szövetségének. *Ellenzék*, 1942. március 3. 8. o.
- 15 *Ellenzék*, 1943. szeptember 13. 1. o.
- 16 Uo.
- 17 *Ellenzék*, 1943. szeptember 18. 5. o.
- 18 Tamási Áron: Kérdés és felelet. *Ellenzék*, 1943. szeptember 14. 3. o.
- 19 Mikó Imre: Válasz egy ismeretlen magyar munkásnak. *Ellenzék*, 1943. szeptember 28. 5. o.
- 20 Interjú Márton Áronnal, amelyben az ifjúság és a munkásságot nevezi a két erdélyi társadalmi kulcskérdésnek. *Ellenzék*, 1943. szeptember 27. 2. p., V. J. A magyar munkás. *Ellenzék*, 1943. szeptember 30. 1. o. A székely famunkások helyzetével foglalkozott az Erdélyi Párt. *Ellenzék*, 1943. október 2. 2. o.; Munkásságunk felemelkedésének lehetősége. [Rézler Gyula írásának ismertetése.] *Ellenzék*, 1943. október 11. 5. o., Csíghy Sándor: A magyar evangéliumi munkásszövetség új munkaéve. *Ellenzék*, 1943. október 14. 5. o.
- 21 *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 115. o.
- 22 Mikó Imre: Önéletrajz és önbírálat. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 309–310. o.
- 23 *Ellenzék*, 1944. március 20. 1. o.
- 24 *Ellenzék*, 1944. április 27. 3. o.
- 25 *Ellenzék*, 1944. augusztus 1. 8. o.

- 26 Az Erdélyi Magyar Tanács Memoranduma Horthy Miklós kormányzóhoz a háborúból való kiválás ügyében. In *Autonomisták és centralisták*. Összeáll. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor. EME – Pro-Print, Kolozsvár – Csíkszereda, 2004, 117–118. o.
- 27 Mikó Imre levele Balogh Edgárnak. Kolozsvár, 1949. X. 25. In Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 347. o.
- 28 Mikó Imre: Feljegyzés az Erdélyi Párt és a Békepárt között 1944-ben lefolyt tárgyalásokról. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 351 o.
- 29 *Ellenzék*, 1944. augusztus 23. 3. p.
- 30 Bánffy Miklós: Erdély legnagyobb magyarja. *Erdélyi Helikon*, 1942. október, 685. o.
- 31 Kós Károly: [válasza a *Termés* szerkesztőségének kérdéseire] *Termés*, 1943. nyár, 96. o.
- 32 Makkai Sándor: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1926. 129–134. o.
- 33 László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 18. o.
- 34 Kós Károly: [válasza a *Termés* szerkesztőségének kérdéseire] *Termés*, 1943. nyár, 97. o.
- 35 Uo. 98. o.
- 36 Buday Árpád: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1922. 333–334. o.
- 37 Bartók György: Erdély lelke irodalmában. *Pásztortűz*, 1925. 7. 343–345. o.
- 38 Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. 365–367. o.
- 39 Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 21. 488–490. o.
- 40 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242. o.
- 41 László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 21. o.
- 42 Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Kriterion, Buk., 1992, 101 o.
- 43 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Fraternitás, Bp., 1941, 214 o.
- 44 László Dezső: A kisebbségi élet ajándékai. Minerva, Kolozsvár, 284 o.
- 45 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242. o.
- 46 Ravasz László: *Erdély*. Pásztortűz, 1940. 8–9. 368–372. o.
- 47 Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért*. Húsz év jellemrajza. Kolozsvár, 1942.
- 48 Tavasz Sándor: Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. 365–367. o.
- 49 Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In: *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerk.: Borsody István. Ország Útja, Bp., 1938; Dékány István: A kisebbségi lélek. *Budapesti Szemle*, 1939. május, 195–220. o. Bibó István: Erdély közszelleméről. *Korunk* 1993. 1. 13–18. o. (Bárdi Nándor bevezetőjével.)
- 50 Reményik Sándor: „Magunk revíziója”. *Pásztortűz*, 1933. 7. 124–125. o.
- 51 Tavasz Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pásztortűz*, 1936. 21. 435. o.
- 52 Imre Lajos: Hivatás és élet. *Pásztortűz*, 1938. 9. 487–490. o.; Uő: A kisebbségi élet erkölcstana. *Erdélyi Helikon*, 1938. 1. 1–12. o., és Uo. 2. 121–131. o., Uo. 3. 169–178. o.
- 53 Két másik meghatározó összefoglalás: *Erdély*. Szerk.: Deér József, Magyar Történeti Társulat, Bp., 1940, [Erdély a román uralom alatt blokk] 211–274. o.; [Jordáky Lajos – Salamon László:] *Az erdélyi munkásság küzdelme a román uralom alatt*. SZDP, Bp., 1942, 93 o.
- 54 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Magyarok és románok 1867–1940*. Sajtó alá rendezte: Csapody Miklós, K. Lengyel Zsolt, Szászi Júlia, EMPSZ, Bern, 1989, 578 o.
- 55 Juhász István: Esmék vagy emberek. *Ellenzék*, 1942. január 31. 7. o.
- 56 Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért*. Húsz év jellemrajza. Minerva, Kolozsvár, 1942, 19. o.
- 57 Uo.

- 58 A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotás terén. *Kisebbségvédelem*, 1–2. 1941, 1–6. o.
- 59 Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után. In: *Magyarok és románok II.* Köt., Szerk.: Deér József, Gáldi László. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1944, 209–250. o.
- 60 *Hitel*, 1940–1941. 2. 176–182. o.
- 61 Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel*, 1940–1941. 2. Közli: *Hitel*, Kolozsvár 1935–1944. Vál., bev. tan.: Záhony Éva, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1991. 149. o.
- 62 Uo.
- 63 Uo. 150. o.
- 64 Uo.
- 65 László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések.* Kolozsvár, 1943, 13. o.
- 66 Uo. 19. o.
- 67 Uo. 16. o.
- 68 Uo.
- 69 *Ellenzék*, 1940. november 11. 3. o.
- 70 Palatinus József: A megszállott erdélyrészi zsidó páholyok. *Magyarság*, 1942. április. 1., Uő: Egy páholy ahol magyarsághú magyarok is akadtak. A kolozsvári Unió Páholy és tagjai. *Magyarság*, 1942. április 5. 10. o.; Uő: Kik voltak a kolozsvári Unió szabadkőműves páholy tagjai? *Magyarság*, 1942. április 11. 4. o.
- 71 *Ellenzék*, 1942. április 15. 2. o.; valamint Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 119–120. o.
- 72 *Ellenzék*, 1942. április 25. 3. o.
- 73 Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 300. o.
- 74 Mikó Imre: *Huszonkét év.* Stúdium, Bp., 1941, 224–225. o.
- 75 *Keleti Újság*, 1940. szeptember 4.; szeptember 5.; Sulyok István: Két erdélyi férfi. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 18. 1. o. [Bethlen György és Pál Gábor].
- 76 Teleki Pál. Erdélyi feladatok. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 22. 1. o.
- 77 Mester Miklós. Erdély. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 24. 1. o.
- 78 A megválasztott vezetőség névsorát közli: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez* 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Összeállította György Béla, EME-Pro-Print, Csíkszereda, 2003, 416–417. o.
- 79 Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 300. o.
- 80 Idézi Bánffy Miklós, *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 134. o.
- 81 Teljes erővel folyik az Erdélyi Magyar Szövetség szervezése. *Ellenzék*, 1940. december 24. 18. o.; Bartha Ignác felhívása. *Ellenzék*, 1940. december 30. 3. o.
- 82 Bánffy Miklós, *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 129. o.
- 83 Ahogyan ez a kolozsvári tízes szervezet és a városi közigazgatás kapcsolatában, pl. a jegyrendszer működtetésében meg is valósult. Csortán Ferenc: A kolozsvári Tízes Szervezet. *Hitel*, 1943. 4. 218–232. o., Vincze Gábor: Puskás Lajos és a Kolozsvári Tízes Szervezet. *Korunk*, 1996, 4. 100–105. o.
- 84 *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 130. o.
- 85 Uo.
- 86 Uo. 131. o.
- 87 Uo. 133. o.
- 88 Uo.
- 89 *Felsőházi Napló* 1940. december 19.
- 90 Bethlen György: Mi az igazság? *Keleti Újság*, 1940. december 22. 1. o.
- 91 *Ellenzék*, 1940. december 23.
- 92 *Keleti Újság*, 1940. december 28. 3. o.

- 93 Bánffy Miklós: Szent Mihály harangja. *Ellenzék*, 1940. december 24. 1. o.; Bethlen György: Karácsony, 1940. *Keleti Újság*, 1940. december 24. 1. o.
- 94 Csatári Dániel: Erdélytől Európáig. In: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 1992, XVI. o.
- 95 *Képviselőházi Napló*, 1941. december 3. 304. o.
- 96 Uo.
- 97 Uo. 327. o.
- 98 Uo.
- 99 Uo.
- 100 *Képviselőházi Napló*, 1941. december 4. 423. o.
- 101 Uo. 424. o.
- 102 Uo. 425. o.
- 103 Az EP csíki tagozata elítélte Pál Gábor felszólalását. Szerintük túl ment a hasznos kritika határán. *Ellenzék*, 1941. december 15. 1. o.
- 104 Hozzá kapcsolható a revíziót előkészítő szakmai háttérmunka és diplomáciai tevékenység, a katonai közigazgatás ellenőrzése, a parlamenti képviselők behívása, a polgári közigazgatás bevezetése és a jogi-intézményi integráció stb. Lásd Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005.
- 105 Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, Magyar Országos Levéltár (MOL) K 28 267. cs. 57. f.
- 106 Az OMP programja 1922. december 28.
- 107 Eiler Ferenc: A két világháború közti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate*, 1997. 3–4. 64–91. o.; Uő.: Európai Nemzetiségi Kongresszusok a két világháború között. *Regio*, 1996. 3. 141–168. o.
- 108 Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Berlin, 1928, 329 o.; Uő.: A kisebbségek nemzetközi védelme és az állami jogok. *Erdélyi Múzeum*, 1933. 39–45. o.; Uő.: A székely vallási és iskolai önkormányzat. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 10–12. 341–354. o.
- 109 Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. *Magyar Kisebbség*, 1934. 13. 365–378. o.; 15–16. 441–464. o.; Uő.: A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt. *Hitel*, 1936. 3. 197–223. o.
- 110 A román kisebbségi statutum. *Hitel*, 1938. 3. 177–192. o.
- 111 MOL K 764–3. d. a dokumentum kiegészítései: MOL K 764–6 d. –3. illetve MOL K 764–7. d. –5. 26 o. Ismertetése: Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslato, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In: *Források és stratégiák*. Szerk.: Bárdi Nándor, Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 83–84. o.
- 112 Ablonczy Balázs már hivatkozott Teleki monográfiáján túl, Diószegi István: Teleki Pál nemzetiségi politikája. *Magyar Tudomány*, 1991. 12. 1510–1517. o.
- 113 Teleki Pál: Magyar nemzetiségi politika In: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk., utószó: Ablonczy Balázs, Osiris, 2000, 354–414. o.
- 114 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 1. f. A miniszterelnök még kilenc befolyásos volt erdélyit hívott meg a tanácskozáásra, köztük Bethlen Istvánt volt miniszterelnököt és Ravasz László református püspököt.
- 115 Uo. 20. f.
- 116 Uo. 34. f.
- 117 Uo. 37. f.
- 118 Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002, ősz, 22. o.
- 119 Az előbbi jegyzetben szereplő összefoglaló mellett a legfontosabb adatgyűjtés az oktatási-nemzetiségpolitikai viszonyokról: Szlucska János: *Pünkösdi királyság. Az észak-erdélyi oktatás története 1940–1944.*, kézirat, Teleki László Alapítvány Könyvtára K3030/2004., 360 o.
- 120 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 36. f.

- 121 Uo. 48–49. f.
- 122 Paál Árpád rendkívül tanulságos nemzetépitői életpályájáról: Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: *Folyamatok a változásban*. Szerk.: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla, TLA, Bp., 2005, 117–160. o.
- 123 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 55. f.
- 124 Uo.
- 125 Uo. 56. f.
- 126 Uo. 58. f.
- 127 Uo.
- 128 Gálffy Zsigmond: Hozzászólás a román nyelv oktatásának kérdéséhez. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 27. 5. o. A kolozsvári felekezeti iskolák tanárai tiltakoztak a román oktatás ellen. Csak az alsó négy osztályba és fakultatív tantárgyként javasolták bevezetni.
- 129 Itt saját tapasztalataimból, a magát transzszilvanistának valló Fábián Ernővel és Nagy Györggyel folytatott beszélgetéseimre hivatkozhatom.
- 130 A sajtó szerint 1940. október 8-tól folyt a Dél-Erdélyből kiutasított magyarok helyébe az észak-erdélyi románok kiutasítása. *Keleti Újság*, 1940. október 10.
- 131 1940 novemberében írták alá a magyar-német kisebbségi egyezményt, amely a német népcsoportokhoz tartozóknak szabad nyelvhasználatot, arányos képviselést stb. biztosított.
- 132 *Keleti Újság*, 1941. május 29. 3. o.
- 133 Ebből a legnagyobb konfliktussal a földreform revízió járt. Mintegy 17-20 000 pert indítottak a volt (magyar)birtokosok a földreform (döntően román) kedvezményezettjei ellen.
- 134 Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1937. november, 201–209. o.; Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1938. augusztus, 303–312. o.
- 135 Pataky Tibor: *Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítható*. MOL K 764–4. d. 35 f.
- 136 Pataky Tibor: Nemzetiségi politikánk alapjai. *Láthatár*, 1942. 10. 219. o.
- 137 Uo. 223. o.
- 138 Moravek Endre: A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom. *Láthatár*, 1942. 10. 298. o.
- 139 Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. *Láthatár*, 1942. 228. o.
- 140 Uo.
- 141 Sziklay Ferenc: Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés. *Láthatár*, 1942. 1. 2–7. o.
- 142 Mikecs László: A magyar önszemlélet változása. *Termés*, 1943. nyár, 79. o. Kapcsolódó tanulmánya: Romantikus önszemlélet a szomszédságunkban. *Termés*, 1943. tavasz, 77–101. o.
- 143 Uo. 80. o.
- 144 *Képviselőházi Napló*, 1941. november 25.
- 145 Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1937. november, 201–209. o.; Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1938. augusztus, 303–312. o.
- 146 Míkó Imre levele Pataky Tibornak, 1944. március 15. In: Balázs Sándor: *Míkó Imre i. m.*, 371. o.
- 147 Míkó Imre beszéde a költségvetési vitában. *Képviselőházi Napló*, 1942. november 20. 18. o.
- 148 Uo. 17. o.
- 149 Uo. 18. o.
- 150 Uo.
- 151 Uo.
- 152 Uo. 19. o.
- 153 Míkó Imre: Erdély és a nemzetiségi kérdés. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, 1943., Kolozsvár, 86–87. o.

- 154 Mikó Imre levele Pataky Tibornak, 1944. március 15. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m., 369–374. o.
- 155 *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 240. o.
- 156 Uo. 241. o.
- 157 Uo. 240. o.
- 158 Albrecht Dezső beszéde a közigazgatási reform vitájában, 1943. In: *Erdély a magyar országgyűlésen*. EP, Kv., 1944. 33–34. o.
- 159 Ligeti Ernő: *Erdély vallatása*. Cluj-Kolozsvár, 1922, 86 o.
- 160 OMP IB 1923. október 12-i ülésének határozata. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print-EME, Csíkszereda-Kolozsvár, 2003, 27. o.
- 161 OMP IB 1924. október 18-i ülésének jegyzőkönyve. Uo. 61. o.
- 162 Az Országos Magyar Párt 1924. december 14-ikén megtartott nagygyűlésén elfogadott határozati javaslatok. *Magyar Kisebbség*, 1925. 1. 30. o.
- 163 L. Jávör Béla: A népkisebbségi ügyvédek számbavétele. *Magyar Lapok*, 1936. november 1. 13–14. o. A határozat hátterére Horváth Sz. Ferenc hívta fel a figyelmemet.
- 164 OMP IB 1936. november 14-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print-EME, Csíkszereda-Kolozsvár, 2003, 196. o.
- 165 *A Vásárhelyi Találkozó határozatai* 13. o. kézirat; ua. *A Vásárhelyi Találkozó*, *Hitel*, évf., 1937. 3. 230–257. o.
- 166 1935-ben egyesült az A. C. Cuza vezette Nemzeti Keresztény Védelmi Liga és az O. Goga vezette Nemzeti Agrár Párttal. A pártprogram része volt a numerus clausus és a városok elrománosítása is.
- 167 OMP IB 1938. február 10-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print-EME, Csíkszereda-Kolozsvár, 2003, 211. o.
- 168 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Budapest, 1941, 201. o.
- 169 Erről a folyamatról: Horváth Ferenc Szabolcs: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. 368–386. o.; Uő: Az Erdélyi Lapok ideológiája. *Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetszocializmus Erdélyben (1932–1940)*. *Regio*, 2004. 3. 101–142. o.
- 170 *Néhány adat az erdélyi zsidóság helyzetéről*. MOL, K 64 – 35. cs. – 1929–27–520. res. pol., 1. f.
- 171 Uo. 3. f.
- 172 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. ETI, Kv., 1944, 69. o.
- 173 Uo. 168. o.
- 174 Löwy Daniél: *A téglagyártól a tehervonatig*. Erdélyi Szépművés Céh, Kv., 1998. 74–81. o.
- 175 Uo. 140. o.
- 176 Behívott képviselő, az EP Paál Árpád mellett a zsidókérdésben legtöbbet nyilatkozó vezetője.
- 177 Amiről nem beszéltünk... *Keleti Újság*, 1940. december 24. 11. o.
- 178 *Néhány adat az erdélyi zsidóság helyzetéről*. MOL, K 64 – 35. cs. – 1929–27–520. res. pol., 2. f.
- 179 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Bp., 1941. 48. o.
- 180 Az Erdélyi Párt programja. *Ellenzék*, 1941. május 28. 4. o.
- 181 *Képviselőházi Napló*, 1941. július 1. 374. o.
- 182 *Keleti Újság*, 1941. december 19.
- 183 Az Unitárius Egyház központi hatáskörbe vonta az áttérések engedélyezését és az 1941–1944 közti időszakban beadott 92 ilyen irányú kérésből 8-at engedélyezett. Pál János: *Az unitarizmus mint a legmagyarabb vallás, az egyházpolitika újragondolása*. Kézirat, 11. o.
- 184 *Képviselőházi Napló*, 1942. június 2. 312. o.

- 185 *Képviselőházi Napló*, 1942. június 3. 383. o.
- 186 *Képviselőházi Napló*, 1942. június 3. 383–384. o.
- 187 *Ellenzék*, 1942. április 30. 5. o.
- 188 *Ellenzék*, 1941. június 27.
- 189 *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*. Szerk. Ferencz József, Erdő János, Bp., 1942. 20–21. o.
- 190 Simén Dániel: Unitárius lelkész és az új világ. In: *Magyarság és vallás*. Kv.; Abrudbányai János: Egyedül voltunk. *Unitárius Közöny*, 1944. 7.; Gellei József: *Nemzetnevelés*. Kv., A téma feldolgozását adja Pál János: *Az unitarizmus mint a legmagyarabb vallás, az egyházpolitika újragondolása*. Kézirat, 16 o.
- 191 Pl. Tünedeznek a zsidó cégtáblák. Visszatér a keresztény múlt. *Ellenzék*, 1942. február 7. 9. o.
- 192 Pártpolitikai furcsaság. *Ellenzék*, 1942. február 27. 3. o.
- 193 *Ellenzék*, 1942. április 15. 3. p., *Ellenzék*, 1942. április 23. 2. o.
- 194 *Magyar Lapok*, 1942. március 19. 5. o.
- 195 *Ellenzék*, 1942. április 15. 3. o.
- 196 László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, Kv., 1943, 13. o.
- 197 Uo. 16. o.
- 198 Páll György: A zsidókérdés Magyarországon. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, Kv., 1943, 42. o.
- 199 Horváth Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 2006. 3. megjelenés alatt. Horváth a bukovinai és moldvai magyarok áttelepítési terveit és a magyarországi politikusok és szakértőknek a zsidóság kitelepítésére vonatkozó elképzeléseit együtt mutatja be.
- 200 Teleki Béla: Az Erdélyi Párt álláspontja a kül- és belpolitika kérdéseiben. In: *Erdély a magyar képviselőházban*. I. EP, Kv., 1942, 18. o.
- 201 Uo.
- 202 Az Erdélyi Párt programja és a Kállay-kormány. In *Erdély a magyar képviselőházban*. II. EP, Kv., 8. o.
- 203 Teleki Béla: Hogyan látja az országos problémákat az idegen megszállás alatt élt magyar? 1942. november 25-én, a felhatalmazási vitában elhangzott parlamenti beszéd. In: *Erdély a magyar képviselőházban*. II. EP, Kv., 1943, 29–30. o.
- 204 Teleki Béla: Aldozatkészség és felelősségvállalás. In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. EP, Kv., 1943. 13–14. o.
- 205 *Budapesti Közöny*, 1941. március 27. 1–2. o.
- 206 György Béla évek óta kutatja Bethlen György életútját. Ezúton mondok köszönetet azért, hogy a mentesítés kérdésére és Bethlen szerepére felhívta a figyelmemet.
- 207 Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. NIS, Kv., 1993. 26. o.
- 208 *Magyar Lapok*, 1944. május 11. 5. o.
- 209 Bethlen Béla, Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka vármegye, Jósika János, Szilágy vármegye, Mikó László, Maros-Torda vármegye, Hlatky Endre, Bihar vármegye főispánja és Soós István Nagyvárad polgármestere.
- 210 Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. Erdélyi Szépművéses Céh, Kv., 1998. 123–133. o.
- 211 Uo. 154. o.
- 212 Bálint Pataki József személyes közlése, akinek édesapja akkor László Dezső segédlelkésze volt.

A lengyel Keleti Végek – egy mítosz nyomában

Lagzi Gábor

„Kresy Wschodnie” – a Keleti Végek a lengyel közgondolkodásban egyszerre jelenti a dicső történelmi múlt egy nagyobb, még mindig önálló életet élő darabját, de egyben egy hatalmas, színes mítoszt, amely – ahogy a téma kitűnő szakértője, Jacek Kolbuszewski írta – a lengyel kultúra terméke, amelyet a lengyelek önmaguk számára alkottak és neveztek el. A mai Lengyelországban azon kevés fogalmak egyike, amely a polgárok többségének mond és jelent is valamit. Igaz, hogy a fogalmat – a legtöbb esetben – a lengyelek mélyebb megfontolások nélkül használják, s maguk sincsenek teljesen tisztában, milyen mély és szerteágazó rétegekből áll össze. A „Kresy” szót ugyan nem nehéz lefordítani idegen nyelvre (Borderlands, confins, Grenzland), de egyben nehezen értelmezhető, ha kiszakítjuk a tágabb történeti-társadalmi kontextusból. Többet jelent egy egyszerű határmenti vidéknél („pogranicze”), hiszen esetünkben a lengyel kultúra egyik kulcsfogalmáról van szó.¹

Az alábbi tanulmányban a lengyel Keleti Végek mibenlétét és különlegességét próbálom körbejárni. Elsősorban tisztázni kell, hol is helyezkednek el ezek a területek, rövid történeti-földrajz áttekintés keretében; másodsorban meg kell nézni, mit is jelent ez a fogalom a lengyelek számára, hogyan jelenik meg a közgondolkodásban, közfelfogásban – a múltban és a jelenben.

Etimológia szempontból a „kresy” (többes számban: „kresy”) a középfelnémet *Kres* szóból származik (jelentése: kör, behatárolt terület). A 15. századi lengyel nyelvben végcél, végső pontot, illetve vonalat, kört; valaminek a végét jelentette. A Kresy eredeti jelentése nem földrajzi fogalmat jelölt, hanem a nemesi Köztársaság délkeleti részein, a Dnyeper, a Dnyeszter mentén és Podolében megtalálható határvédvonal-rendszert.

Ismeretes, Lengyelországot a három szomszédos nagyhatalom – Oroszország, Poroszország és Ausztria – fokozatosan (1772, 1793, 1795) felosztotta egymás között, így a lengyel állam eltűnt Európa térképéről. Az első lehetőség az államiság helyreállítására a napóleoni korszakban következett be: 1807-ben a tiltsiti béke nyomán megalakult a Varsói Hercegség (amely magában foglalta a második és harmadik felosztáskor Poroszországhoz ke-

rült területeket), két év múlva idecsatolják az ún. Új-Galíciát (Kis-Lengyelország, Krakkó, Lublin, Zamość). 1815-ben az Orosz Birodalom bizonyos autonómiát élvező részeként (önálló hadsereg, adminisztráció) megalakult a Lengyel (Kongresszusi) Királyság. Tehát létrejött a kortársak szemében egy „lengyel állam” (az orosz cár lengyel királynak is titulálta magát). Ennek megfelelően a Bug és a Niemen folyóktól keletre, az akkori Oroszországban feküdtek azon területek, amelyeket vissza kellett szerezni, vagy másképpen ezek voltak az „Elvesztett Területek” („Ziemie Zabrane”).²

A 19. század második felében változás következett be: Wincenty Pol *Mohort* c., 1852-ben megjelent hőskölteményében találjuk először a Kresy szót az önálló életet élő, saját belső törvényekkel rendelkező vidék jellemzésére, amely Ukrajnának a muzulmán világgal érintkező területeit jelentette. Mindmáig nem állapítható meg, vajon a szerző egy már létező fogalmat tett népszerűvé, vagy pedig maga találta ki azt. Az irodalmi értelemben másodrangú mű a maga korában igen népszerű volt, és alapvetően formálta át a nemesi Köztársaság délkeleti területeiről addig alkotott nézeteket.

A romantika, majd a pozitivizmus irodalma volt az, amely a kelet végei, Kresy felé fordult. A 19. század második felének gazdag irodalmából ki kell emelni Henryk Sienkiewicz trilógiáját (*Tűzzel-vassal, Özönvíz, A kislovag*), amelyet nem is titkolt módon a „szívek megerősítésére” írt meg. Mindhárom munka egyébként a Rzeczpospolita legmozgalmasabb peridusába, a 17. századba kalauzol minket: a Bohdan Hmelnickij-féle kozáklázadás, illetve a lengyel–török háború eseményei kerülnek bemutatásra, amelyek magától értődően lehetőséget biztosítanak a szerzőnek, hogy regényei lengyel hőseit, valamint azok ellenségeit a régmúlt győzelmei és vereségei tükrében tárja elénk.

Így mindhárom zabór olvasói az elnyomatás évtizedeiben nemcsak nemzeti tudatukat erősített meg, hanem a dicső régmúlt eseményeit is felidézhették. „A lengyel szívekben feléledt és gyökeret eresztett egy kitalált meseország idealizált képe, ahol évszázadokkal korábban a lengyel lovagok, úttörők és telepések nagy tetteket vittek véghez olyan vidéken, amelyet immáron sajátjuknak tekintettek” – írta erről a jelenségről Stefan Kieniewicz.³ (Itt jegyzem meg, hogy emiatt a Kresy kutatóira napjainkban az a jellemző, hogy főleg irodalomtörténészek, mintsem történészek közül kerülnek ki.)⁴ Ezzel megerősödött az az elképzelés, hogy a Végek a lengyel területek integráns részét képezi, ahol évszázadokkal azelőtt lengyel vitézek harcoltak, telepések dolgoztak.

A 19. század második felére tehető a Kresy társadalmának jelentős átalakulása (a lengyel nemesi osztály deklasszálódása), amelyet a francia történész, Daniel Beauvois munkáiban mélyrehatóan bemutatott.⁵ A cári politika

azt a célt tűzte ki, hogy a lecsúszott nemesi rétegeket (magyarán a bocskoros vagy hétszilvafás nemeseket) megfosztja kiváltságaiktól, egyúttal gyengíteni a lengyeliség befolyását az adott területen. Fontos hangsúlyozni, hogy a régi nemesi Köztársaság keleti területein a földesúr – legtöbb esetben – lengyel (és orosz) nemzetiségű volt (aki nem egy esetben több ezer hold birtokkal rendelkezett), míg a parasztok zömében ukránok és fehéroroszk. Így a szociális feszültség idővel kiegészült a nemzeti–nemzetiségi ellentétekkel.

Az „Elveszett Területeken”, főleg a volhíniai, kijevi és podolei kormányzóságokban folytatott politika (iskolarendszer, adminisztráció oroszosítása, a katolikus egyház elleni fellépés) nem tudta felülrni a lengyel politikai gondolkodásban mélyen gyökerező nézetet, hogy a nemesi Rzeczpospolita (akkoriban csupán virtuális) egységet képez, s az oroszországi lengyelek üldözése miatt a másik két zabórban ráirányította a figyelmet a Kresyre.

A 19. század közepén megjelenő, majd a század végére erőre kapó nemzeti mozgalmakat (a legjelentősebb az ukrán és a litván volt, a fehérorosz ébredés – jellemző módon – megkésettnek és erőtlennek mutatkozott) lengyel részről legtöbb esetben úgy értelmezték, hogy azok a lengyelek politikai-etnikai egysége ellen intézett, a megszálló nagyhatalmak által felbujtott törekvések.⁶ Ugyanakkor az 1914-et megelőző időszakban a formálódó lengyel politikai elit (a lengyel pártok – szocialista, nemzeti-demokrata, konzervatív – tagjai voltak az adott ország parlamentjeinek) nem tudott egyértelmű választ adni arra a kérdésre, mi is valójában Lengyelország – vajon a független lengyel államot lelki-szellemi, gazdasági vagy történeti-politikai síkon kell újjáépíteni.⁷

1918-ban megszületett a független Lengyelország. A Második Köztársaság (1918–1939) a három volt felosztó nagyhatalom romjain jött létre, emiatt mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag különböző területekből tevődött össze. A fiatal állam határait azonban a fegyverek erejével kellett meghúzni, s ebben a helyzetben Varsó a keleti területeken nagyobb mozgástérrel rendelkezett, mint nyugaton, ahol Németországgal állt szemben, egyben számolnia kellett az antanthatalmak érdekeivel. Ezt kihasználva Józef Piłsudski marsall lengyel fennhatóság alá vonta az addig Oroszországhoz és az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területeket.

1920 októberében Lucjan Żeligowski tábornok „lázadt fel” Vlnában, majd megszállta az ún. Közép-Litvániát, amely (népszavazás útján) Lengyelországhoz csatlakozott, megszegve ezzel a litvánokkal kötött egyezséget. (Litvánia egyébként a két világháború között érvényben lévő alkotmányában Vlnát/Vilniust deklarálta az úgymond a „lengyel megszállás” alatt lévő fővárosnak, ahol melleleg lengyel többség élt és jelentős volt a zsidó

néesség.) Kelet-Galícia birtoklásáért többhónapos (polgár)háború zajlott a helyi ukrán lakosság és a lengyel hadsereg között – az 1918 novemberében alakult Nyugat-Ukrán Népköztársaság, így a független állam létrehozására irányuló kísérlet vereséget szenvedett. Emiatt az ukrán kisebbség a két világháború közötti időszakban idegenül érezte magát a lengyel állami kereteken belül.

Így tehát újra átértékelődött a Kresy fogalma és területe: az 1921-ben Szovjet-Oroszországgal Rigában megkötött, a lengyel–bolsevik háborút lezáró békeszerződés gyakorlatilag kettévágta a Végeket. Ami a szovjet félhez került, az megszűnt Kresynek lenni, s a lengyel–szovjet határ túloldalán új időszámítás kezdődött, minden szempontból. A szovjet területen a régi rend helyét átvette az új rendszer, annak minden tragédiájával (deportálások, oroszosítás, kommunista propaganda stb.).

1918-at követően viszont a Végekhez „csatolták” a korábban az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alatt állt Kelet-Galíciát, illetve Vilna vidékét, amelyek történetileg sohasem tartoztak a Végekhez. A két világháború közötti Lengyelországban a keleti Kresyhez sorolták a vilnai, a nowogródi, a poleszjei, a białystoki vajdaság keleti részét (ez volt az ún. északkeleti Kresy); valamint a volhíniai, tarnopoli, stanisławówi vajdaságot egészében, illetve a lembergi vajdaság keleti részét (ún. délkeleti Kresy). Igazából csupán a tarnopoli és stanisławówi vajdaság volt a történelmi értemben vett Kresy része.

Ezen területek jellemzője, hogy a határ mellett feküdtek, komoly harcok folytattak a lengyelek a birtoklásukért, illetve a lengyelség *kisebbségben* volt itt. Tehát küzdeni kellett a lengyel állami keretek között való megmaradásáért, főleg az ukrán, valamint (kisebbrészt) a fehérorosz „regionalizmus”, „partikularizmus” ellenében. Így tehát a Végek belső lengyel ügyévé váltak.

A Végek az ország többi részével való minél szorosabb integrációja fontos szempont volt a varsói kormányok politikájában, igaz ezalatt más-más összetételű kabinet különböző dolgot értett. 1923-ban a korabeli külügyminiszter, Aleksander Skrzyński nem véletlenül következő szavakkal jellemezte a kialakult helyzetet: „A lengyel nemzet, amely az etnikai területeitől vagy 200 kilométerre keletre tolta ki politikai határait, olyan feladatot tűzött ki maga elé, amely nem egy, hanem több nemzedéknek elégséges feladatot fog nyújtani a szerves, gazdasági és kulturális expanziója számára. [...] Nincsen semmi kockázat abban, ha kijelentjük: egyetlen lengyel sem álmodik arról, hogy akár egyetlen méterrel tovább haladni az orosz végtelenség mélyébe”.⁸ Emiatt a két világháború közötti korszakra az volt a jellemző, hogy a központi kormányzat – a lokális szervek hathatós támogatásával – az ún. lengyel birtokrendszer („polski stan posiadania”) megőrzését tűzte ki célul,

azaz az itt élő lengyelek gazdasági, kulturális, társadalmi dominanciáját semmi sem veszélyeztethette. Ebben a politikának az egyik eszköze a keleti vajdaságokba való katonai és civil telepítés volt, amely azonban mind nemzeti (a telepések kizárólag lengyel nemzetiségűek lehettek), mind szociális (helyi parasztok földéhsége) szempontból elhibázott lépésnek bizonyult.

A korabeli közvélekedésben és politikai gyakorlatban a Kresy elsősorban nem mint a történelem egy darabja jelent meg, hanem mint egy olyan terület, ahová a fiatal lengyel államot kínzó egyik legsúlyosabb problémák egyike koncentráldott: a nemzetiségi kérdés.⁹ A lengyel állam egyharmada valamely kisebbséghez tartozott, mind politikai, mind társadalmi értelemben az egyik legfontosabb (és megoldatlan) problémát az ukrán nemzetiség jelentette.¹⁰

A korabeli lakosság egyhatodát kitevő ukránok (kb. 5 millió fő) nem voltak nemzeti, kulturális vagy vallási tekintetben egységesek. Kelet-Galíciában a lengyel hatalom a fejlett ukrán nemzeti mozgalom ellehetetlenítésére törekedett (gazdasági szervezetek hátrányos megkülönböztetése, ukrán nyelvű egyetem hiánya, értelmiségiek közötti magas munkanélküliség stb.). Ezzel szemben a gyengébb identitással rendelkező Volhíniában egyfajta ukrán Piemont kiépítésére törekedett Varsó – ez a gyakorlatban az ukrán politikai vagy vallási szervezetek lojálissá tételében merült ki.

A másik nagy szláv kisebbség, a fehérorosznak a két világháború közötti Lengyelországban inkább társadalmi, mintsem politikai problémát jelentettek. A sok okból megkésett fehérorosz nemzeti mozgalom (1905-ben jelent meg az első nemzeti nyelven nyomtatott folyóirat, a *Nasa Nyiva*¹¹) nem volt képes átformálni a helyi parasztokat egy tágabb nemzeti közösség tagjaivá, de gazdasági (civilizációs) elmaradottság is érzékelhető volt a poleszjei vagy vilnai vajdaságban. A helyi parasztokat erőteljes konzervativizmus jellemezte (gyanakvás minden újítással szemben, társadalmi passzivitás, primitív életkörülmények, elmaradott gazdálkodási technikák stb.). Ráadásul a fehérorosz parasztok jó része nem vallotta magát tudatosan fehérorosznak, de lengyelnek vagy orosznak sem. Úgy tűnt a lengyel politikusok és részben a keleti területeket nem igazán ismerő társadalom szemében, hogy az elmaradott és a kiforratlan nemzeti tudatú fehérorosznak számára a lengyel hatalom hozza el a magasabb kultúrát, és a helyiek ellengyeledése csak a javukra válik.¹²

Érdemes kihangsúlyozni, hogy a lengyel politikai elit (nem csak a nacionalista, hanem pl. szocialista része is) határozottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Keleti Végek teljes mértékben a lengyel állam integráns részét képezik, s ebből a szempontból semmiféle engedményt nem szükséges tenni az itt lakó nemzetiségeknek. Sokat elárulnak a két világháború kö-

zötti lengyel közvélekedésről Leon Wasilewski még 1917-ben papírra vetett gondolatai (Wasilewski a Lengyel Szocialista Párt aktivistája, teoretikusa, s Józef Piłsudski közeli munkatársa volt, aki egyben a keleti szomszédokkal létrehozandó föderáció lelkes támogatója, tehát semmiféleképpen nem lehet megvádolni nacionalizmussal vagy a nemzeti kisebbségek iránti intoleranciával): „A lengyel társadalomban nem létezik akár olyan kicsiny csoport, nem létezik – amennyire én tudom – egyetlen olyan személy, amely önszántából beleegyezne Galícia [lengyel és ukrán részre való] kettéosztásába. A konzervatívoktól egészen a szocialistákig, az összes lengyel egyhangúlag mindig ezen felvetés ellen léptek fel, és semmi jel sem mutat arra, hogy ez a jövőben megváltozzon”.¹³ Hasonló volt a helyzet 1931-ben, amikor is a szocialista párt (PPS) a lengyel parlament elé terjesztette a Kelet-Galiciának nyújtandó autonómia tervét. A javaslat legnagyobb ellenzői a baloldali párt lemergi aktivistái voltak – tisztában voltak ugyanis azzal, hogy egy ilyen ukrán autonómiával elveszíthetik a helyi lengyel munkásság támogatását.

Tehát a Kresy a Második Rzeczpospolita fennállása alatt a politikai törekvésekben és társadalmi felfogásban teljes mértékben a lengyel nemzeti területhez tartozott. A „Kresy” fogalom ebben az időszakban nyert polgárjogot, ekkor vált elterjedtté használata a mindennapi életben, s ekkor lett a lengyel „nemzeti élettér” kifejezésének egyik eszköze. A két világháború között egyébiránt a Keleti Végeket szeretni és iránta érdeklődni a hazafiaság jele volt.

A lengyel Keleti Végek 1939 szeptemberében szűntek meg fizikailag létezni. Németország, majd a Szovjetunió megtámadta a lengyel államot, s megtörtént annak felosztása: a zömében ukránok és fehéroroszk lakta keleti vajdaságok (vagy Nyugat-Ukrajna, és -Fehéroroszország) szovjet, majd 1941–1944 között német uralom alá kerültek, utána pedig végleg a Szovjetunió szerves részévé váltak. E rövid idő alatt az ezeken a vidékeken domináló két totalitarizmus (bolsevizmus, illetve nácizmus) gyökeresen átformálta a demográfiai, politikai viszonyokat. Így például megtörtént a zsidó népesség szinte teljes kiirtása, de a lengyel lakosság is jelentős veszteséget szenvedett (deportálások Szibériába, kényszermunka Németországban, katonai, civil, illetve háborús veszteségek¹⁴). A Végek, de más közép-európai területek is rövid időn belül egyszer s mindenkorra elveszítették etnikai, vallási, kulturális sokszínűségüket.

Jaltában a nagyhatalmak megállapodtak a lengyel állam új határaitól, amely gyakorlatilag megegyezett az ún. Curzon-vonallal. A háború lezárását követő években jelentős (spontán, illetve a kommunista hatalom által irányított) lakosságcsere zajlott le Lengyelország, valamint a Litván, a Fe-

hérorosz és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság között – hatalmas, évszázados hagyományokkal bíró lengyel közösségek szűntek meg, menekülve a szovjet önkény elől, egyúttal a lengyel állam területéről többszázezer, addig nemzetiségi lakos költözött keletre. Tehát 1944-et követően az évszázadokig soknemzetiségű és sokvallású lengyel állam rövid időn belül egy-nemzetiségű (lengyel) és egyvallású (római katolikus) országgá változott.

A nagy keleti testvérrel szemben természetesen nem lehetett revíziós követelésekkel fellépni. A szovjet, de a lengyel propaganda is azt sugallta, hogy a lengyeleknek hálásnak kell lenniük azért, hogy Moszkvától jókora szeletet kaptak a volt kelet-német területekből (ezek voltak az ún. Visszaszerzett Területek – ti. amelyek az államalapításkor még Lengyelországhoz tartoztak, de a középkor folyamán német/porosz fennhatóság alá kerültek). Külön érdekesség, hogy a német városokat a Kresyből elmenekült/kitelepített lakossággal népesítették be: Breslauba/Wrocławba az ukrainai Lembergől, míg Danzigba/Gdańskba a fehérorosz Grodnoból érkeztek repatriánsok. A „Visszatér Területek” váltak a Végek kultuszának új színterévé: paradox módon a régi német városokban (pl. Breslau/Wrocław) a Szovjetunió területén található városok (L'viv/Lvov/Lemberg) lengyel hagyományai éledtek újjá.¹⁵ Ezzel a Kresy legendájának, mítoszának kultiválása új körülmények között folytatódott – a legenda kezdett összemosódni a gyerekkor élményeivel (békés Árkádia, a természet szépsége kiegészült az idillikus, de nem mindig a valóságnak megfelelő nemzetiségi együttéléssel), s ez részben áthagyományozódott a következő nemzedék tagjaira.

A Lengyel Népköztársaság fennállása alatt (1944–1989) a Végek témája gyakorlatilag tabuvá vált. A lengyel történetírásban a témát a szovjet értelmezési keretben kellett megközelíteni (1939 szeptemberében a Szovjetunió „felszabadította” az ukránokat és a fehéroroszokat a lengyel „elnyomás” alól), de az igazsághoz tartozik, hogy sok lengyel történész, ha nem mondhatta el az igazat, akkor inkább a hallgatást választotta. Amikor a kommunista hatalom a gyengeség jeleit mutatta (pl. a 1980–81-ben) számos – természetesen illegális, azaz szamizdat – könyv, folyóiratcikk jelent meg a Végekről, tágabb értelemben Lengyelország keleti szomszédairól.

A második világháborút követően az igazán fontos események a Végeket illetően nem is a Visztula mentén, hanem a nyugati emigrációban zajlottak. Józef Z. Majewski katolikus pap volt, akinek a lengyel emigrációs életben semmiféle szerepe nem jutott, azonban a nevét ismertté tette a *Kultura* c. folyóirathoz 1952-ben intézett levél. Az 1947-ben Rómában alapított, majd 1948-tól Párizsban kiadott lap kiemelkedő szerepet játszott a 20. századi lengyel szellemtörténetben.¹⁶ A folyóirat szerkesztője, Jerzy Giedroyc már az 1950-es években tisztában volt azzal, hogy a lengyeleknek egy új „nem-

zeti látószögre” van szükségük: a lengyeleknek ki kell egyezniük az 1945 után meghúzott határokkal, bele kell törődniük a keleti területek elvesztésébe, egyidejűleg – amennyire ez lehetséges – támogatniuk kell a határ túoldalán maradt, a szovjet rendszerben élő nemzeteket (ukránokat, litvánokat, fehéroroszoakat, de az oroszokat is) függetlenségi harcaikban. A Majewski levélben a következőket olvashatjuk: „Ahogyan jogunk van Wrocławhoz, Szczecinhez és Gdańskhoz, úgy a litvánok jogosan megalapozottan követelhetik Vilniust, míg az ukránok Lemberget. Történetileg bizonyított, hogy ezek a városok sohasem voltak tősgyökeresen lengyelek. Bármennyire is tény, hogy 1939 előtt ezen városok lakosainak többsége lengyel volt, ugyanakkor alaposan téved, aki azt állítja, valamikor vissza kell, hogy térjenek Lengyelországhoz. A litvánok soha sem feledkeznek el Vilniusról, és mindaddig nem lesz közöttünk béke, amíg nem adjuk nekik oda a várost. Másfelől az ukránok nem fogják odaajándékozni nekünk Lemberget. [...] Hadd örüljenek a litvánok, akiknek nálunkénál rosszabb sorsuk van, Vilniusuknak, Lembergben viszont hadd lengjen a kék-sárga zászló. Mi pedig fordítsuk szemeinket Wrocław, Szczecin, Gdańsk felé, és építsük Lengyelországot a saját talaján.”¹⁷

Ezek a sorok valóságos földrengést jelentettek a (zömében a Kresyről elszármazott vagy elüldözött) lengyel emigráció körében. Viszont ki lett jelölve az új politikai irányzat, amelynek értelmében a kommunista hatalom elleni harcban a lengyelek szövetségesei a függetlenség-párti ukránok, fehéroroszek és litvánok lettek.¹⁸

Az 1989-es kerekasztal tárgyalások során létrejött a III. Köztársaság, amely a nemzeti függetlenséget és a demokratikus berendezkedés felépítésének lehetőségét hozta magával. A rendszerváltást követően a Kresy mítosza újból virágzásnak indult, s mind a mai napig reneszánszát éli. Mögötte komoly politikai érdek áll: a határmenti, szovjet tagköztársaságok (az ún. ULB-országok: Ukrajna, Litvánia, Fehéroroszország [Białoruś]) függetlenségének támogatása, s ezzel minél távolabb tartani Lengyelországtól az orosz medvét. Ugyanakkor ebben a reneszánszban érzékelhető volt egyfajta társadalmi igénynek való megfelelés is: magyarán olyan témákat lehetett kutatni vagy egyszerűen kibeszélni, amelyeket a szocialista korszakban nem vagy alig. A lengyel könyvpiacot valósággal elárasztották a témát feldolgozó értékes vagy kevésbé értékes munkák, az újságok hasábjain pedig a lengyel keleti politika eredményeiről, hibáiról és célszerűségéről vitatkoztak.

Egyébiránt az 1990-as évek elejére az volt a jellemző, hogy a Kresy problémája azonosult a posztszovjet területeken élő lengyel kisebbségekkel, de ez idővel kibővült az adott ország egészére vonatkozó kutatásokkal. Azt lehet mondani, hogy a lengyel keletkutatás a kisebbségi kérdéstől kiindulva

eljutott a jó értelembbe vett *Ostforschungig* (a legjobb példája ennek a 2004-es ukrán „narancsos forradalom” idején tanúsított lengyel magatartás volt).

*

A Kresy határmenti, a mindenkori centrumtól földrajzilag távol elhelyezkedő terület, olyan találkozási vidék, ahol államok, nemzetek, vallások érintkeztek, és amelyre a kulturális befolyások kereszteződése jellemző. Fontos aláhúzni, hogy a Kresy nem csupán egyetlen nemzetiségi határvidéket jelentett: lengyel–litván, lengyel–fehérorosz, lengyel–ukrán, de (amiről a lengyelek hajlamosak elfeledkezni) litván–fehérorosz, illetve fehérorosz–ukrán etnikai területek találkoztak a Végeken. Ráadásul ehhez hozzá kell adni a második világháborúig létező, igen jelentős számú zsidó közösséget (itt húzódott ugyanis az ún. zsidó Letelepdedési Övezet).

A Kresy nemzetiségi térképe mégsem ilyen egyszerű, az itt élő nemzeti közösségek taxatív felsorolása nem adja vissza a valóságot. A fent említett nemzeti közösségeken kívül lehetnek olyan csoportok, amelyeket egyetlen nemzethez sem lehet – szubjektív módon – besorolni. A regionális, kiforrott nemzeti identitással nem rendelkező népesség még a 20. század második felében is jelentős létszámban volt jelen: az 1931-es lengyel népszámlálás 700 ezer „tutejszy” (azaz „helybéli”) lakost mutatott ki (javarészt a poleszjei vajdaságban). Még a 19. században is, ha megkérdezték (főleg az orosz zabórban) az ittenieket, milyen nemzetiségűek is ők, azt válaszolták: „katolikus”, „pravoszláv”. Ezzel az identitás fő hordozója a vallás lett, hiszen az itt beszélt szláv nyelvek gyakorlatilag egymásba mennek át.

Ugyanakkor a Végek – a centrumhoz képest – politikai, kulturális, gazdasági értelemben periférián helyezkedtek el. A legtágabb értelembbe vett Végek mindig is valamelyik állam távoli határterületéhez tartoztak (igaz ez az Orosz Birodalomra, de az Osztrák–Magyar Monarchiára is), természeti kincseket, jelentős ipart, fejlett infrastruktúrát nélkülözve. A 19. és a 20. század második felében a terület képét alapvetően a mezőgazdaság határozta meg, amely az itt élők számára csak a túlélést biztosította. Mi több, a helyi parasztok nagyobbrészt analfabéták voltak; ez a körülmény, s a centrumtól való távolság tovább növelte a terület izolációját. A több évszázados „elhagyatottság” eredményeként – főleg az orosz zabór – a gyér vasútvonal, illetve telefon- és postaszolgáltatás, valamint gyenge minőségű közúthálózat volt jellemző (például a két világháború közötti Volhíniában a postahivataloktól való átlagos távolság 18 kilométert tett ki).¹⁹

A mindenkori hatalom tisztában volt a Végek elmaradottságával, fejletlenségével, s ezt ki is használta a politikai és/vagy gazdasági érdekeinek

megfelelően (így történhetett meg, hogy az 1920-as években a volhíniai ukrán parasztnak Janusz Radziwiłł herceget, több tízezer hold birtokosát „választották meg” parlamenti képviselőjüknek). Hadd álljon itt egy példa a terület hihetetlen elmaradottságáról: a poleszjei fehérorosz parasztnak a vajkészítés módját az első világháborúban itt állomásozó német katonák mutatták meg.²⁰

A periférián való elhelyezkedés és a természeti viszonyok a gazdasági elmaradottságot (is) maguk után vonták. Például a terület elmaradottságát felszámolni akaró tervekből a két világháború között nem volt hiány, de azok rendre meghiúsultak. A viszonylag fejlettebb területek (az ún. „A Lengyelország”, pl. varsói vajdaság vagy a jelentős iparral és bányászattal rendelkező Szilézia) szintjét soha nem érték el, sőt, meg sem közelítették a keleti vajdaságok („B Lengyelország”). Jellemző adat, hogy az 1931-es népszámlálás szerint az ukrán nemzetiségűek 92%, míg a fehérorosz nemzetiségűek 88%-a dolgozott földműves ágazatban (az országos átlag akkor 60% volt). Hasonló képet mutatnak a keleti vajdaságok gazdasági mutatói: a földművelés abszolút dominanciával rendelkezett (a poleszjei, a volhíniai és a tarnopoli vajdaságban a lakosság 81%-a dolgozott ebben az ágazatban, ez az arány a stanisławówi vajdaságban 77%, míg a lebergiben 71% volt), iparral viszont a vidék viszont nem vagy alig rendelkezett.²¹ A regionális vidékek fejlesztése (pl. Hucul-földi turisztika), a helyi kultúra és népművészet támogatása mérsékelt sikerrel járt.

A perifériához való tartozás egyik következménye volt a terület védelmi volta, s ezzel összefüggésben a lovagi ethosz, a „kereszténység védőbástyája” („antemurale Christianitatis”) gondolat kialakulása. Tehát a Kresy volt az a hely, amelyet a lengyeleknek az agresszív, esetenként vad szomszédoktól védelmezni kellett (időbeli függvényűen függően a tatároktól, törököktől, kozákoktól, oroszoktól). Tehát a Kresy a nyugati civilizáció a legkelebbre tolt bástyája (amely a latin Európát is védelmezi), amellyel szorosan összefügg a lengyelek civilizációs missziójának elképzelése.²²

Włodzimierz Wakar közgazdász professzor a következőket vetett papírra a Végek nemzetiségi statisztikájáról szóló, 1918-ban megjelent könyvében: „Ezek a vidékeken hatalmas, néptelen terület volt, amelyen később számos falu és kisváros nőtte ki magát. A lengyel telepesek gazdasági találékonyságának köszönhetően ugyanis az addig sivár térség lassan településekkel népesült be. A földtulajdonosok és földművelők legtöbbször lengyel volt. Főleg az elszegényedett mazowszei nemesség települt át a Jagellók alatt [14–16. században] Ruszba. [...] Amikor a kolonizáció a Dnyesztermentén már kevésbé volt eredményes, a Dnyeper és a Zbruc között vette kezdetét új telepítési folyamat, amely a 17. század elejétől egészen a 18. szá-

zad második feléig tartott. Az elnéptelenedett Ukrajna benépesítése javarészt a lengyel nemesség érdeme volt”.²³

Az is bizonyos, hogy a jelenlegi lengyel közgondolkodásban a Végeket illetően jócskán keveredik a mítosz a valósággal: ma a Kresy elemeiben vegyül Sienkiewicz vagy Mickiewicz hősei a gyerekkori olvasmányok lapjairól a nagyszülők elbeszéléseivel, s a média által sugallt elveszett Árkádiaképpel. A Kresyről kialakított mítosz – főleg a 19. század közepétől és a 20. század elején – segített életben tartani a lengyel nemzeti törekvésekbe, a függetlenség sikerébe vetett hitet. Mindez azzal járt, hogy a nemesi Köztársaság mint lengyel államalakulat elképzelése terjedt el, és ez maga után vonta az itt élő nemzetek (ukránok, fehéroroszkok, litvánok) iránti érzéketlenséget, mi több, a lengyel megalománia, sznobizmus térhódítását.²⁴ Henryk Wisner lengyel történész szerint a Kresy hétköznapi értelemben nem a határmenti területek földrajzi vagy kulturális egységét jelenti, hanem a lengyel társadalom nemzeti identitását – tehát leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a Keleti Végek nem valahol Ukrajnában léteznek vagy Vilna-vidéken, hanem leginkább Varsóban.²⁵ S ez a megállapítás még inkább igaznak tűnik a 21. század elején.

Tehát az igazi lengyel Keleti Végek ma már nem léteznek. Helyét átvette a posztszovjet valóság, annak minden szellemi, fizikai és társadalmi következményével, azaz fizikai és szellemi emlékek (pl. várak, nemesi udvarházak) fokozatos elmállásával, majd megszűnésével. Azok a lengyel turisták, akik – a szó szoros értelmében – a mai Vilniusba vagy Lembergbe zárandokolnak, ennek a Kresynek maradványait keresik fel (ez kivált a temetőlátogatásoknál szembetűnő). Ezt a jelenséget a nemzeti örökség turizmusának is lehet nevezni, amely a kulturális élmények mellett a nemzeti összetartozást is hivatott ápolni, erősíteni.²⁶ Az ilyen nosztalgikus-mitikus kép gondozása és továbbadása a TV Polonia adásaiban is megfigyelhető – a műholdas tévécsatorna elsősorban a határon túlra sugározza műsorait, de az anyaország szellemi, kulturális állapotait tükrözi.

Meddig fog élni ez a lengyel nemzeti identitáshoz szorosan kapcsolódó mítosz? Talán változni fog a helyzet, ha kihal majd az onnan elszármazott (vagy inkább elüldözött) nemzedék és/vagy nem marad azokon a területeken többé-kevésbé életképes lengyel nemzeti közösség (lengyel kisebbségről de facto – bizonyos megszorításokkal – csupán Litvánia esetében beszélhetünk, míg az ukránai és fehéroroszországi lengyelek asszimilációja szinte az utolsó fázisban tart).²⁷ Ki kell emelni, hogy emiatt manapság a „lengyeliség exportja” zajlik az anyaországból a Keleti Végek irányába, azaz az erősebb nemzeti, vallási identitással rendelkező társadalom tagjai támogatják az ebből a szempontból „gyengébb” honfitársaikat.

De a Kresy-kép új értelmet nyert a 2004-es ukrainai „narancsos forradalom” napjaiban, amikor is a lengyel társadalom széles rétegeiben megerősödött az a nézet, hogy a keleti határokon túl nem az egykori Végek fekszenek, hanem egy, a szabadságáért és teljes függetlenségéért küzdő állam. Minél inkább erőre kap az ukrán államiság, annál erősebb a Kresy mítoszt romboló impulzusok fognak érkezni a határ túloldaláról. Ugyanakkor a lengyel társadalom teljesen elfogadta azt az állapotot, hogy a volt keleti területek, amelyek 1939 előtt Lengyelországhoz tartoztak, immáron visszavonhatatlanul „elvesztek”. A revizionizmus hiánya azzal (is) magyarázható, hogy a második világháború utáni határrendezés során Lengyelország nem csak területeket veszített (a Szovjetunió javára), hanem nyert is (Németország kárára).

Érdemes tudni, hogy a Keleti Végek mellett léteztek Nyugati (Poznań és vidéke, azaz a porosz megszállási terület), illetve Déli Végek is (ez megfelelt a 15. században Luxemburgi Zsigmond által Lengyelországnak elzálogosított szepességi városoknak, például Podolin vagy Lubló). De a lengyel gondolkodásban a legfontosabb és legnagyobb jelentőséggel mégis a Keleti Végek bírtak, s bírnak most is. A lengyel munkákban egyébként elő-előkerülő motívum, hogy a Kresy magyar megfelelője a Székelyföld lenne. Annyiban ez a hasonlat sántít, hogy – bár határvidéken fekszik – a székelyek mindig is „tisztá” etnikai területen éltek, mely terület megmaradt a magyar államiság keretein belül.²⁸ A lengyelhez hasonló Végeket inkább a történeti Magyarország déli területein, (a horvát-szerb) Határőrvidéken találunk.

Az univerzális értelemben vett határvidékek számos közös jellemzővel rendelkeznek: az adott terület többnemzetiségű, illetve többvallású, ebből következően többkultúrájú volta, a központtól való távoli elhelyezkedés (mind földrajzi, mind társadalmi-politikai értelemben). Ugyanakkor bizonyos történelmi periódusban a lengyel Végek igen fontos szerepet tölthettek be, megvédve az államiságot vagy magukban hordozva – függetlenség hiányában – annak elképzelését. Nem véletlen, hogy a Kresy nagy „érzelmi potenciállal” rendelkezik, magyarán egy adott nemzet kollektív emlékezetében kitüntetett hellyel bír (pl. az „elveszett Árkádia”, őseink szülőföldje stb.). Nem szabad elfelejteni, hogy a lengyelek Kresy elképzelése – vagy ha tetszik, mítosza – mélyen gyökerezik a lengyel közfelfogásban, amellyel nem csak a tudományos szakirodalomban, hanem széles tömegekhez eljutó publicisztikai munkákban is (újságcikkek, tévéprogramok) gyakorta foglalkoznak. S ez az elképzelés azért is tudott ilyen mély gyökereket eresztetni, mert a romantika korának a gyümölcse (akárcsak a „Lengyelország a népek Krisztusa”).

Fontos hangsúlyozni, hogy az ukránok, fehéroroszkok a lengyel Keleti Végek fogalmát nem használják, és nem is igazán szeretik.²⁹ A fogalom körül

kialakult mítoszt egyoldalúnak találják, miközben a lengyelek nem minden esetben vannak tisztában annak egyoldalúságával, mi több, sértő voltával. S ez az elképzelés – főleg annak publicisztikai, azaz a nagyközönséghez szóló változata – figyelmen kívül hagyja a terület társadalmi, etnikai, vallási viszonyait, s az ezekből fakadó problémákat. Ami a lengyelek számára dicső múlt, az mások számára az évszázados politikai, társadalmi, vallási dominancia (elnyomás), amelyet a lengyel nemesség, a (római) katolikus egyház testesített meg. Mi több, ami a lengyeleknek a Végek (pl. Volhínia, a mai Ukrajna észak-nyugati megyéje), az az ukránoknak az etnikai területük legnyugatibb részeit jelentik, amelyek ezer szállal kötődnek a latin (nyugati) civilizációhoz.

Ha a lengyelek számára a Végek perifériát, akkor az ukránok, a fehér-oroszok és a litvánok számára az etnikai törzsterületüket jelentik, magyarán akarva-akaratlanul a lengyelek keleti szomszédai azonosulnak a messzi, elmaradott területekkel; ha egyáltalán a lengyel szerzők vagy utazók hajlandók észrevenni, hogy itt más nemzetiségű lakosok is élnek.³⁰ De azért is sértő lehet rájuk nézve, mert a „Kresy Wschodnie” állandó hangoztatása, akár verbális szinten, értelmezhető a lengyel revizionizmus viszonyrendszerében. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az 1989 után bekövetkezett „hódítás” javarészt szellemi szinten (a Keleti Végek újrafelfedezése) valósult meg, kisebbrészt politikai köntösben (Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia függetlenségi törekvéseinek támogatása).

Ismeretes, hogy Lengyelország, s egyben a Kresy történetét alapvetően meghatározta a vidék földrajzi fekvése: magas hegységek hiányában (ellentétben Magyarországgal, ld. az „ezeréves határokat”) a lengyel etnikai területek nyitottak voltak mind a keleti, mind a nyugati irányban. Ezért is történhetett meg, hogy a Kresy, valójában a lengyel állam határa folyamatosan nyugatra tolódott.³¹ A 19. század második felében a volt Rzeczpospolita keleti–délkeleti részeit jelentette, amely területen (részben) a lengyel etnikum, illetve a lengyel (nemesi) kultúra hangsúlyosan jelen volt.

A két világháború közötti időszakban a Kresy az állam keleti, zömében a Szovjetunióval határos területeivel voltak azonosak, pontosabban ahol jelentős számban éltek keleti szláv (ukrán és fehérorosz) kisebbségi csoportok, s jelenlegi használatban is a Keleti Végeken ezeket a területeket értik. A két világháború közötti időszakban – úgy tűnik – mind a komoly politikai gondolkodók, mind az egyszerű polgárok a lengyel állam keleti területeit teljes mértékben lengyelnek vélték. Idővel azonban a keleti vidékekről Lengyelország nyugati, északi részei felé fordult az érdeklődés (pl. a gdyniai tengeri kikötő építése), tehát a romantikus történelmi vízió helyét, bizonyos értelemben, átvette a pragmatizmus.

A Keleti Végek végérvényesen 1939 szeptemberében szűntek meg létezni, amikor is a Szovjetunió elfoglalta a függetlenségét elveszítő lengyel állam keleti területeit. A második világháborút követően a nemzetileg (és valószínűleg) homogénné váló Lengyelországban a Keleti Végek témája a „föld alá vonult”, s amelynek kutatása, bemutatása, „kibeszélése” igazán csak 1989 után vált lehetővé. A Kresy-mítosz – úgy tűnik, végérvényesen – megtalálta a helyét a lengyel közgondolkodásban, s mára a Keleti Végek szellemi örökségének mentése folyik – vastag szakkönyvek hasábjain (például a nemesi rezidenciák vagy a római katolikus templomok tekintetében).³²

JEGYZETEK

- 1 A Keleti Végeket érintő gazdag szakirodalomból ki kell emelni azt a munkát, amely hűen tükrözi, de egyben továbbadja a Kresy köré összegyűlt lengyel mítoszokat, elképzeléseket: Jacek Kolbuszewski: *Kresy*. Wrocław, 1999. Szeretnénk elemzően megközelíteni a fogalmat a következő tanulmánykötetek: Kwiryna Handke (red.): *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*. Warszawa, 1997.; Daniel Beauvois (ed.): *Les confins de l'ancienne Pologne: Ukraine, Lithuanie, Biélorussie XVIe–XXe siècles*. Lille, 1988.
- 2 Stefan Kieniewicz: *Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej. Przegląd Wschodni* 1991. 1. sz. 3–4. o.
- 3 Stefan Kieniewicz, i. m. 7. o.
- 4 V. ö.: Stanisław Uliasz: *Literatura Kresów – kresy literatura Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*. Rzeszów, 1994.; *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*. Warszawa, 1996.
- 5 A francia kutató „trilógiája” mind a mai napig megkerülhetetlen a Kresy 19. századi történetének tanulmányozásához. Daniel Beauvois: *Lumières et Sociétés en Europe de l'Est 1803–1832*. Lille – Paris, 1977. (lengyelül: *Szkolnictwo polskie na ziemiach liewsko-ruskich 1803–1832*. 1–2. k. Rzym – Lublin, 1991.); uő: *Le Noble, le serf et le revisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes*. Paris, 1985. (*Polacy na Ukrainie 1831–1863*. Paryż, 1987.; ukránul: *Sljahtics, kripak i revizor. Polska sljahta mizs carizmom ta ukrajinszkimi maszami, 1831–1863*. Kijiv, 1996.); uő: *La bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914. Les Polonais et les conflicts socio-ethniques*. Lille 1993. (*Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskiem, 1863–1914*. Sejny, 1994.; *Bitwa za ziemię w Ukraini, 1863–1914. Poljaki v szocio-etniczeszkih konfliktah*. Kijiv, 1998.).
- 6 Jerzy Tomaszewski: *Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*. In: Wojciech Wrzesiński (red.): *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988. 120. o.
- 7 Roman Wapiński: *Kresy: alternatywa czy zależność*. Uo. 17. o.
- 8 Aleksander Skrzyński: *Polska a pokój*. Warszawa, é. n. 82. o. Idézi Roman Wapiński: *Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku (po roku 1945)*. In Kwiryna Handke (red.) i. m. 100. o.
- 9 Andrzej Chojnowski: *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979.; Henryk Chałupczak – Tomasz Browarek: *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Lublin, 2000.
- 10 Lagzi Gábor: *Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása. Ukránok Lengyelországban, 1918–1939*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság*

- Közép-Európában. Budapest, 2002. 77–92. o. A főleg Kelet-Galíciában erős ukrán nacionalista mozgalomról legújabbban: Lagzi Gábor: The Ukrainian Radical National Movement in Inter-War Poland – the Case of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). *Regio. A Review of Studies on Minorities, Politics, Society*. 2004. 7. sz. 194–206. o.
- 11 A fehérorosz nemzeti mozgalomról: Piotr Wróbel: *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*. Warszawa, 1990.
- 12 Jerzy Tomaszewski: Belorussians in the Eyes of the Poles, 1918–1939. *Acta Poloniae Historica* 1985. 51. sz. 101–122. o.
- 13 Leon Wasilewski: *O wschodnią granicę Państwa Polskiego*. Warszawa, 1917. Idézi Łucja Kapralska: *Pluralizm kulturowy a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939*. Kraków, 2000. 83. o.
- 14 Külön figyelmet érdemel itt a függetlenségpárti, partizán jellegű Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) által a lengyel civil lakosság „kárára” Volhíniában végrehajtott etnikai tisztogatás. Lagzi Gábor: Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi harc? Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) létrejötte, tevékenysége a második világháború során. *Pro Minoritate* 2003. 4. sz. 195–216. o.; uő.: Etnikai tisztogatások Ukrajnában – az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) lengyelelles felépése 1943–1944-ben. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltás társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest, 2005. 205–219. o.
- 15 Norman Davies – Roger Moorhouse: *Microcosm. Portrait of a Central European City*. London, 2002. A könyv német és lengyel nyelven is napvilágot látott. A könyv lengyel fordításának recenzióját ld. Lagzi Gábor: Egy közép-európai város metamorfózisai. *Regio* 2003. 1. sz. 136–147. o.
- 16 A folyóirattal szorosán együttműködött – többek között – Czesław Miłosz vagy Witold Gombrowicz. A *Kultura* mellett Giedroyc lengyel és külföldi szerzők irodalmi munkáit is megjelentette, amelyeket később Lengyelországba csempészttek, ahol – a cenzúra ellenére – komoly hatást gyakoroltak a lengyel értelmiségre. Andrzej Stanisław Kowalczyk: *Giedroyc i „Kultura”*. Wrocław, 2000.; Pálfalvi Lajos: *Tény és metafora. A lengyel emigráció prózairodalma, 1945–1980*. Budapest, 1993.
- 17 Józef Z. Majewski: List do redakcji „Kultury”. *Kultura* 1952. 11. sz. Idézi Paweł Kował – Jan Ołdakowski – Monika Zuchniak (red.): *Nie jesteśmy ukraińofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. Wrocław, 2002. 293–294. o.
- 18 A „Kultura” a lengyel keleti politikában (1989 előtt és után) betöltött szerepéről ld.: Timothy Snyder: *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1669–1999*. New Haven – London, 2003.
- 19 Mirosława Papierzyńska-Turek: *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926*. Kraków, 1979. 29. o.
- 20 Jerzy Tomaszewski: *Z dziejów Polesia, 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*. Warszawa, 1963.
- 21 Roman Dąbrowski: *Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*. Szczecin, 1990. 63., 65. o.
- 22 Janusz Tazbir: *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Warszawa, 1987.
- 23 Włodzimierz Wakar: *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Część III. Statystyka narodowościowa Kresów Wschodnich*. Kielce, 1918. 89–90. o.
- 24 Wojciech Wrześniński: Kresowe ojczyzny Polaków. In: Przemysław Hausner (red.): *Pamiętnik XV powszechnego zjazdu historyków polskich. Tom 3. Małe ojczyzny na Kresach II Rzeczypospolitej*. Gdańsk – Toruń, 1995. 4. o.
- 25 Głosy w dyskusji. In: Kwiryna Handke (red.) i. m. 314. o.
- 26 Hasonló jelenséggel Erdély kapcsán is találkozni. Ld. Feischmidt Margit: A magyar nacio-

- nalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: uő. (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Budapest, 2005. 7–32. o.
- 27 V. ö.: Piotr Eberhardt: *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*. Warszawa, 1998.
- 28 V. ö.: Lagzi Gábor: *Czy Węgry mają swoje Kresy Wschodnie?* In: Jacek Purchla (red.): *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo*. Kraków, 2006. (Megjelenés alatt.)
- 29 V. ö.: többek között: Tomasz Stryjek: *Kresy z perspektywy Ukrainy. Ziemia zachodnie w derżawnyckej (państwowej) historiografii okresu międzywojennego*. In: Krzysztof Jasiewicz (red.): *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Warszawa – London, 1999. 129–135. o.; Henryka Ilgiewicz: *Litewska kontestacja pojęcia „Kresy Wschodnie”*. Uo. 123–129. o.
- 30 Daniel Beauvois: *Mit „kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres*. In: Wojciech Wrzesiński (red.): *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Wrocław, 1994. 93–105. o. A tanulmány ukrán nyelven is megjelent: uő: *Mif „szhidnih okrain” abo jak jomu poklaszti kraj*. In: *Ukrajina: kulturna spadcsina, nacionalna szvidomiszty, derzsavniszty*. 5. k. Lviv, 1998.
- 31 Lengyelország történeti földrajzáról röviden: Norman Davies: *God's Playground. A History of Poland*. Vol. 1. The Origins to 1795. New York, 1982. 44–82. o.
- 32 Roman Aftanazy: *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. 1–6. k. Wrocław, 1994., illetve a Jan K. Ostrowski által szerkesztett „*Materiały do dziejów sztuki skaralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*” c. sorozat, amelynek keretében 1993 és 2005 között eddig 13 kötet jelent meg.

Kiadja a Teleki László Alapítvány

Felelős kiadó: Diószegi László

Felelős szerkesztő: Barabás Béla

Nyomdai előkészítés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége

Antal Béla, Hingyi Gábor

Nyomtatás és kötés a Szekszárdi Nyomda Kft.-ben készült

Felelős vezető: Vadász József

